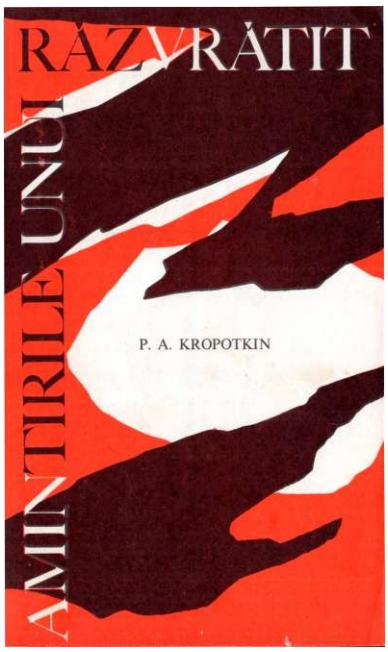
RĂZVRĂTIT
AMINTIRILE UNUI
P. A. KROPOTKIN

AMINTIRILE UNUI RĂZVRĂTIT

1969
EDITURA POLITICĂ
BUCUREŞT

I Traducere prescurtată din limba rusă în românește de

D. VACARIUC şi R. VASILESCU-ALBU Prefața de
ALEXANDRU ŞIPERCO
n. **A.** KPOIIOTKMH

3anftCKH peBonioijHoHepa HsnaTeJitCTBo „Mucrn" мockb8 196

«PREFAŢA

Pentru reînvierea unei epoci istorice, alături de documente prezintă un interes deosebit lucrările memorialistice ale celor care au trăit-o. Mai ales dacă autorul amintirilor se află situat în centrul evenimentelor, îmbină pasiunea cu sinceritatea şi reuşeşte să se exprime într-un stil viu, atractiv, de înaltă ţinută literară.

„Amintirile unui răzvrătit" ale lui Piotr Kropotkin, revoluţionar, om de ştiinţă şi publicist remarcabil, este una din acele cărţi care au intrat definitiv în patrimoniul memorialisticii universale, fiind tradusă în numeroase limbi. Recent cartea a fost reeditată în Uniunea Sovietică. Povestea unei vieţi neobişnuit de bogate în evenimente, care aruncă o punte între începuturile narodnicismului rus din deceniul al 7-lea al secolului trecut şi Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, ea reuşeşte să evoce cu egală măiestrie moravurile Rusiei iobăgiste, viaţa nobilimii, curtea ţarului, ca şi activitatea societăţilor revoluţionare secrete, călătoriile autorului prin regiuni neexplorate încă pe atunci de europeni ale Extremului Orient, ca şi viaţa spirituală şi politică a Europei de la

sfîrşitul secolului trecut, chipurile oamenilor de cultură şi ale revoluţionarilor pe care i-a cunoscut Kropotkin. Lectura amintirilor lui Piotr Kropotkin va permite cititorului să cunoască o serie de aspecte ale luptei de idei care a dus la naşterea şi dezvoltarea ideilor socialiste, luptă din care a ieşit victorios marxism-leninismul.

Fiu al unei familii nobile ce-şi trăgea obîrşia încă de la Ruric, fondatorul statului rus, ceea ce îi făcea pe unii să afirme că avea mai mult drept la tronul Rusiei deoît dinastia Romanovilor, Kropotkin, continuînd tradiţia strălucitei pleiade de nobili şi intelectuali care au pornit mişcarea decembriştilor, apare din anii adolescenţei ca un tînăr cu sensibilitate ascuţită, avid de cultură, animat de idei generoase, profund revoltat de stările de lucruri din Rusia, încă feudală, şi gata să lupte împotriva lor prin orice mijloace, inclusiv cele ilegale. Deşi, ca şef de promoţie al şcolii aristocratice de paji pe care o urmează, i se deschid în faţă perspectivele unei cariere strălucite de curtean sau de ofiţer în regimentele de gardă, Kropotkin îşi alege, spre uimirea curţii ţariste, ca loc de slujbă un obscur regiment de cazaci din adîncul Siberiei. Aici, timp de 5 ani Kropotkin desfăşoară o activitate prodigioasă de explorator şi geograf. Primul dintre europeni, el pătrunde travestit în Manciuria, descrie regiunile necunoscute ale Siberiei orientale, studiază viaţa băştinaşilor, bogăţiile regiunii.

Ideile protestatare ale tînărului elev al şcolii de paji îşi găsesc confirmarea în realităţile de care Kropotkin se ciocneşte în viaţa de toate zilele în îndepărtatul colţ aî imperiului rus. El cunoaşte nemijlocit exploatarea sălbatică a muncitorilor din minele siberiene, arbitrarul funcţionărimii. În acelaşi timp, lucrînd în numeroase comisii administrative ale guvernămîntului general al Siberiei, Kropotkin îşi dă seama că nu se poate realiza nimic folositor cu ajutorul coruptului aparat birocratic ţarist.

El se întoarce la Petersburg profund dezgustat şi revoltat de tot ce înseamnă autocraţia ţaristă. ,,Mă simţeam tot mai mult pătruns de dragostea faţă de masele muncitoare, şi am hotărît, mi-am dat cuvîntul, să-mi consacru viaţa cauzei eliberării celor ce muncesc. Ei luptă. Ei au nevoie de noi, de cunoştinţele noastre, de forţele noastre — voi fi alături de ei", notează el. Kropotkin reia legătura cu cercurile revoluţionare din capitală fără să întrerupă lucrările sale ştiinţifice, printre

care cele mai remarcabile sînt : ipoteza desecării progresive a Europei, un studiu monumental privind relieful Asiei, caracterizat printr-o concepţie orografică nouă, studiul asupra . glaciaţiunii europene. Membru a 5 comisii ale Societăţii de geografie din Rusia, el este distins pentru lucrările sale cu medalia de aur a acestei instituţii.

O călătorie în Elveţia în 1872 îi permite să ia contact •cu mişcarea socialistă europeană, şi anume cu ramura ei anarhistă, care se pretindea reprezentanta Internaţionalei I, aflată pe cale de desfiinţare. După întoarcerea sa în Rusia, Kropotkin este însărcinat de tovarăşii săi să elaboreze programul celei mai puternice grupări a narodnicilor, pe cale de formare, aşa-numitul cerc al lui Ceaikovski, constituit din continuatorii operei lui Cernî- şevski şi Herzen.

Considerînd lupta pentru cîştigarea drepturilor politice ca fiind lipsită de perspective în condiţiile absolutismului, Kropotkin pune accentul pe revoluţia ţărănească, în care vede o acţiune eliberatoare de tiranie, dar şi anticapitalistă totodată. Programul narodnicilor a stat la baza unei uriaşe mişcări de „mers în popor", avînd ca lozincă „pămînt şi libertate". Studenţi, funcţionari, ofiţeri •abandonau facultăţile, birourile, cariera militară, tineri nobili renunţau să beneficieze de averea obţinută pe căi considerate de ei ca nedrepte, fete nobile părăseau domeniile părinţilor lor pentru a munci în rîndul maselor. După o perioadă de pregătire politică, însuşindu-şi fiecare cîte o meserie, ei se stabileau la ţară cu gîndul să se contopească cu poporul, să-şi cucerească autoritatea prin muncă fizică în rînd cu ţăranii, pentru a-şi putea desfăşura munca de propagandă. În slujba cauzei lor, ei erau gata să accepte cu abnegaţie orice privaţiuni, pierderea libertăţii şi chiar a vieţii. Rezultatele acţiunii care a culminat în 1874 n-au corespuns însă aşteptărilor. Atît membrii cercului lui Ceaikovski cît şi cei ai partidului „Zemlea i volea" care i-a urmat au fost aproape toţi arestaţi, aruncaţi în închisori şi deportaţi în masă.

Prăbuşirea încercării de a duce muncă politică printre ţărani a dus la destrămarea partidului „Zemlea i volea". Acesta se sparge în două organizaţii : „Ciornîi peredel", de nuanţă 'anarhistă, şi „Narodnaia volea", care, considerînd că nimic nu e posibil fără eliminarea ţarului însuşi, îl alege pe acesta ca ţinta atacului, recurgînd la teroarea individuală culminată cu omorîrea ţarului în

1881. „Narodnaia volea" este însă, pînă la urmă, distrusă, la rîndul ei, de poliție, iar organizația „Ciornîi peredel" a dispărut, de asemenea, în curînd, lăsînd în urma ei mici grupușoare anarhiste din rîndul muncitorimii. Astfel, anarhismul nu a reușit să prindă rădăcini mai adinei în Rusia, pe primul plan trecînd lupta politică și economică, sprijinită pe proletariatul orașelor în fruntea căreia s-au situat marxiștii. Narodnicismul însă a fost acela care i-a servit social- democrației ruse drept plămadă și i-a furnizat primele cadre, ca Plehanov, Akselrad, Deutsch.

Cititorul găsește în carte amănunte inedite cu privire la activitatea internă a vastei organizații revoluționare narodnice. Cu deosebită căldură sînt creionate chipurile tinerilor narodnici pe care logica luptei revoluționare îi duce de la mersul pașnic în popor la rezistența armată împotriva aparatului de represiune și, în final, la terorismul necruțător împotriva reprezentanților absolutismului. E; vorba de cei pe care occidentul i-a cunoscut sub numele de „nihiliști" — de la latinescul *nihil*, termen folosit pentru prima dată de Turgheniev în romanul „Părinți și copii". Acest termen a fost în genere înțeles în Europa în sens de teroriști și de ființe care ar nega orice valori umane.

Confuzia se datorește în bună măsură procesului lui Neciaev, tînăr anarhist, discipol și prieten al „apostolului anarhiei", Mihail Bakunin, autorul unui „catehism al revoluționarului" — la care se pretindea că ar fi colaborator și fondatorul anarhismului — de o concepție fanatică^ negativistă, exclusiv distrugătoare. Dezvăluirile acestui proces, popularizate pe larg de autoritățile țariste și care i-au sugerat lui Dostoievski subiectul romanului „Posedații", au zguduit la vremea respectivă opinia publică mondială și au contribuit într-o mare măsură la îndepărtarea tinerilor revoluționari ruși de anarhism.

De fapt însă, nihilismul propriu-zis, nu reprezenta de- cît reacția tineretului revoluționar al anilor '70 față de îngrozitoarele sechele ale iobăgiei în conștiința societății ruse : disprețul față de personalitatea umană, despotismul în atitudinea șefilor față de slugi, a părinților față de copii ca și fățarnica supunere a copiilor față de părinți, prejudecățile, produse ale abuzului și lipsei de drepturi.

Concepția nihilistă, fără cunoașterea căreia nu poate fi înțeleasă nici mișcarea narodnicilor, și-a pus o amprentă specifică, indelebilă asupra personalității intelectualității revoluționare ruse a timpului. A fi nihilist

însemna a promova în relaţiile umane cinstea absolută, a-ţi spune **păre**rea în toate fără a ţine seama de reacţia celor din jur, a respinge formalismul şi făţărnicia, a accepta doar **ceea ce** poate fi susţinut pe calea raţiunii, a fi materialist, **ateu** şi promotor activ al egalităţii depline între oameni, atît a celei sociale, cît şi a celei dintre sexe.

Tinerii revoluţionari ruşi apreciau personajul lui Ba- zarov din romanul citat al lui Turgheniev ca fiind ne-motivat de brutal în relaţiile sale personale, prea puţin preocupat de treburile obşteşti şi, în general, manifes-tînd un spirit exclusiv negativist faţă de tot ceea ce-l înconjura. Ei considerau că Cernîşevski, în „Ce-i de fă-cut ?", s-a apropiat mai mult de tipul nihilistului.

în 1874 legăturile lui, Kropotkin cu mişcarea revoluţionară rusă sînt brusc întrerupte. Arestat în urma unui denunţ, el petrece în cea mai deplină izolare doi ani în fortăreaţa Petropavlovsk, iar după evadarea sa, rămasă celebră în analele revoluţionare, emigrează în Occident, pentru a nu se mai întoarce în patrie decît după 40 de ani, în urma revoluţiei din februarie 1917. Cu aceasta, aportul nemijlocit al lui Kropotkin la mişcarea revoluţionară rusă şi influenţa sa ideologică directă asupra ei încetează, el însuşi rămînînd în afara procesului de clarificare din rîndul revoluţionarilor ruşi care-i apropie de marxism. Kropotkin devine definitiv anarhist.

O dată cu noua etapă a vieţii sale se modifică şi rolul jucat de Kropotkin în mişcarea revoluţionară. Dacă în Rusia abia ieşită din iobăgie ideea răscoalei ţărănimii împotriva autocraţiei ţariste şi a silniciei moşierilor avea un conţinut progresist, ca o parte a revoluţiei burghezo-de- moratice, în ţările capitaliste din Europa occidentală, cu proletariatul lor dezvoltat, chemările la răscoala anar-hică reprezentau o piedică în calea organizării mişcării muncitoreşti şi a afirmării marxismului ca singura ideo-logie consecvent revoluţionară a proletariatului.

Kropotkin se stabileşte în Elveţia la începutul anului 1877, la cîteva luni după moartea lui Bakunin. Era perioada cînd, după dizolvarea Internaţionalei I, mişcarea anarhistă cunoaşte un avînt vremelnic, având în fruntea ei oameni remarcabili ca Adhémar Schwitzguébel din Elveţia, Elisée Reclus şi James Guillaume din Franţa, Enrico Malatesta din Italia, César de Paepe din Belgia, Johann Most din Germania, Dómela Nieuwenhuis din Olanda. Kropotkin, însă, este acela care devine în cu- rînd conducătorul recunoscut al anarhismului.

Deşi urmărit din ţară în ţară de poliţia ţaristă, amenințat mereu de extrădare, arestat în Franţa în 1881 şi condamnat la 5 ani închisoare, zbătîndu-se permanent în lipsuri materiale care-l obligau să-şi asigure existenţa prinţ munca ingrată de traducător, recenzent, ba chiar şi de ceasornicar, Kropotkin desfăşoară o activitate prodigioasă ca redactor-şef al ziarului anarhist „Le Révolté", scrie nenumărate articole şi lucrări de popularizare a concepţiei sale. În scrierile sale, Kropotkin încearcă să realizeze ceea ce n-a izbutit Bakumin : să dea anarhismului un fundament teoretic.

Sarcina s-a dovedit însă peste puterile lui, ca şi a tuturor celor care şi-au asumat-o. „Anarhismul nu şi-a putut găsi un interpret ştiinţific — spunea Dobrogeanu-Gherea în articolul său „Anarhia cugetării" —, fiindcă nu poate fi expus în mod ştiinţific".

Anarhismul, pe care Kropotkin îl opunea marxismului, negîndu-i acestuia din urmă caracterul lui revoluţionar, fără a încerca măcar să-i expună în mod obiectiv concepţia, nu era în fond decît o formă nouă a ceea ce poate fi considerat ca fiind cea mai veche utopie — ideea comunităţii eliberate de orice fel de constrîngere. Zenon, fondatorul şcolii stoicilor, opunea comunitatea fără gu- vernămînt „polis"-ului lui Platon. Evul mediu era plin de secte care refuzau orice putere lumească ca interferînd cu aceea a lui Dumnezeu şi trăiau în mici societăţi comuni- zante. Rousseau vedea în „starea naturală" a omului o formă de existenţă superioară celeia dintr-o societate organizată. în sfîrşit, Proudhon schiţează primele teze ale anarhismului în „Ce este proprietatea", lucrare plină de paradoxuri referitoare la instituţii, privite prin prisma abuzurilor cărora le dau naştere : „autoritatea făureşte nu ordinea, ci dezordinea", „legea creează injustiţia", „guvernarea generează sclavia", „proprietatea înseamnă hoţie'". Idealul proclamat e orînduirea naturală neguvernată, care şi-a găsit ulterior exprimarea în paradoxul cu iz anecdotic : „anarhia mama ordinii".

Fondatorul anarhismului ca mişcare politică organi-

zată rămîne, desigur, Mihail Bakunin, tipul însuşi al „anarhistului", în accepţiunea curentă a cuvântului, puţin scrupulos în alegerea mijloacelor pentru atingerea scopului propus, fanatic al insurecţiei oriunde şi sub orice formă ar izbucni ea, luptător pe baricadele tuturor revoluţiilor contemporane lui din Europa, în slujba unei himere pe care a

urmărit-o întreaga sa
viaţă ca un „Cristofor .
Columb fără America",
cum l-a numit Herzen

.Dacă Bakunin a fost fermentul care a făcut să clocotească cazanul anarhist, despre care Marx spunea că „este de mirare cum cele mai triviale sentimente ale micii burghezii pot împrumuta aripile unei ideologii avîntate", în timp ce Lenin, mai laconic şi plastic, îi numea pe anarhişti „burghezi întorşi pe dos", Kropotkin a fost acela care i-a dat mişcării anarhiste acel rudiment doctrinar şi minimumul de coeziune organizatorică care i-au permis să supravieţuiască. Spre deosebire de Bakunin, Kropotkin apare nu numai ca un veşnic răzvrătit, dar în acelaşi timp ca un erudit de o vastă cultură, un savant de renume mondial, un om de o puritate morală desăvîrşită, respectat atît de prieteni cît şi de adversari.

Potrivnic înverşunat al statului burghez, el rămîne însă „om al ideilor abstracte, rupte de viaţa practică", cum l-a caracterizat prietenul său apropiat scriitorul revoluţionar Stepneak. El nu reuşeşte să se ridice pînă la înţelegerea ştiinţifică a legităţii apariţiei capitalismului ca şi a caracterului inexorabil al dispariţiei sale sub asaltul proletariatului pe care-l generează. Kropotkin critică capitalismul de pe poziţii etice, şi Lev Tolstoi îi citează, ca deosebit de plastică, definirea justiţiei burgheze ca „răzbunarea legiferată", dar în locul demonstrării cauzelor interne care dictează prăbuşirea acestuia, el se rezumă să-i proclame doar „descompunerea" şi să se refere, în abstract, la „năzuinţele" maselor şi la refuzul lor de a trăi în continuare în condiţiile exploatării. În termenul vag de „popor muncitor", pe care îl foloseşte deseori, Kropotkin amestecă elementele cele mai disparate din punctul de vedere al poziţiei lor de clasă : muncitori, meseriaşi, ţărani şi lumpen- proletari.Deşi Kropotkin îşi dădea seama că, spre deosebire de revoluţiile trecute, revoluţia socialistă, pe care o vedea venind, „va trebui să lupte cu un adversar cu mult mai puternic din punct de vedere intelectual şi material — cu clasele mijlocii, care au în plus la dispoziţia lor deplină puternicul mecanism al statului modern", el continua, ca şi Bakunin, să subestimeze necesitatea unităţii organizatorice a muncitorilor, să respingă formele politice de luptă, să nu înţeleagă importanţa cuceririi drepturilor democratice în cadrul orînduirii existente, considerînd că lupta politică, ba chiar şi grevele, ar avea o influenţă negativă, diversionistă asupra spiritului combativ al mase-

lor, le-ar înşela şi le-ar abate de la calea revoluţionară unică posibilă — aceea a răsturnării imediate prin violenţă a regimului capitalist. Chemarea la răscoală rămîne însă vagă în ceea ce priveşte obiectivele ei. Formulări abstracte, ca de exemplu : „Trebuie ca lupta să se ducă nu pentru chestiuni de importanţă secundară..., ci în numele unor largi idealuri capabile să însufleţească oamenii prin măreţia orizontului ce li se deschide !", abundă în opera sa.

Kropotkin năzuia la o societate de oameni liberi şi egali, eliberată de puterea banului şi de puterea coercitivă a statului. El ignora rolul statului de instrument al construirii socialismului şi preconiza desfiinţarea imediat după revoluţie a oricărei puteri statale.

El concepea organizarea viitoarei societăţi socialiste sub forma unor obşti alcătuite pe principiul autoguvernării, unite între ele pe bază federativă şi a liberului consimţămînt, dar trecea cu vederea faptul că statul reprezintă produsul societăţii împărţite în clase şi că fără lichidarea claselor statul nu se putea să nu renască, şi nu s-a putut să se ridice pînă la înţelegerea leninistă a necesităţii şi caracterului statului după înlăturarea claselor exploatatoare de la putere.

Exproprierea proprietăţii private, care în concepţia lui Kropotkin încheia revoluţia, trebuia să ducă, ca o consecinţă imediată, într-un mod spontan, la instaurarea unor relaţii sociale bazate pe principiul „fiecăruia după nevoi". El însă ignora, aidoma socialiştilor utopişti, uriaşa complexitate a vieţii economice, politice, sociale, culturale a unui stat modern şi reducea nevoile oamenilor la acelea elementare, fără a ţine seama de trebuinţele lor spirituale.

Kropotkin nu- explică cum se va realiza dintr-o dată belşugul, pe care-l presupune principiul comunist de distribuţie, într-o societate lipsită de orice element de organizare, contînd doar pe buna înţelegere, dorinţa şi voinţa oamenilor, fără a ţine seama de nivelul de dezvoltare a forţelor de producţie, de rolul lor determinant în raport cu conştiinţa socială, cît şi de rămăşiţele concepţiei moştenite de la vechea societate.

Deşi angajat pe poziţii politice greşite, în tabăra anarhiştilor, Kropotkin apare, în contrast cu anarhiştii adepţi ai terorii nelimitate, ca un umanist care asemuia

socialismul cu altruismul şi situa etica relaţiilor dintre oameni pe primul plan al preocupărilor sale. Războiului „tuturor împotriva tuturor" al lui Stinner, el îi opunea legea, diame- trai opusă, a întrajutorării pe toată scara speciilor animale, incluzînd şi omul.

Şase ani a consacrat Kropotkin strîngerii materialului pentru demonstrarea tezei că în regnul animal ajutorul reciproc se manifestă ca factor de progres cu mai multă pregnanţă decît lupta pentru existenţă. Această idee, Kropotkin a expus-o într-o serie de conferinţe şi în lucrarea sa capitală „Ajutorul reciproc — factor al evoluţiei", în care demonstra apariţia şi dezvoltarea naturală a ideilor de egalitate şi dreptate.

Dobrogeanu-Gherea, în articolele sale despre anarhism, face o delimitare netă între curentul anarhist umanist al lui Kropotkin, pe de o parte, şi „ravaşoliştii" (de la anarhistul Ravachol, autor al mai multor atentate, ghilotinat în 1892) inspiraţi de Stirner, care-i socoteau pe adepţii lui Kropotkin drept împăciuitorişti şi oportunişti, mergînd pînă la a considera lupta împotriva acestora din urmă mai importantă decît aceea împotriva burgheziei.

Impasul mişcării anarhiste a dus la abandonarea ei de către numeroase personalităţi de frunte, ca Jules Guesde (Franţa), Gheorghi Plehanov şi Pavel Akselrod (Rusia), Cario Cañero (Italia), César de Paepe (Belgia), care au trecut cu toţii în tabăra marxismului.

Cît despre Kropotkin, el se îndepărtează treptat de activitatea practică în cadrul mişcării anarhiste, consacrîn- du-se tot mai mult activităţii ştiinţifice. El publică o istorie a revoluţiei franceze, în care, pentru prima oară, este scoasă în evidenţă contribuţia luptelor antifeudale ale maselor ţărăneşti la declanşarea ei, precum şi lucrări de geografie şi biologie.

În timpul primului război mondial, Kropotkin s-a situat pe poziţia apărării Rusiei în lupta acesteia cu Germania, considerînd că „pe cîmpul de bătălie se hotărăşte soarta secolului nostru". După revoluţia din februarie 1917, Kropotkin se întoarce în Rusia şi cheamă poporul la „lupta până la victoria finală", încercînd în acest scop să realizeze alianţa tuturor forţelor naţionale, indiferent de clasă.

Faţă de Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, cel ce a fost denumit „bunicul revoluţiei

ruse" a adoptat o poziţie, în ansamblu, pozitivă, considerînd-o ca o continuare a luptei de eliberare duse de secole de către poporul rus. El a chemat proletariatul din Occident să susţină revoluţia rusă, să se opună intervenţiilor împotriva tînărului stat sovietic. Continua însă să-şi manifeste rezervele sale faţă de mersul evenimentelor, pe care le observa din orăşelul Dmitrov, unde s-a stabilit. Trimite scrisori cu consideraţii critice autorităţilor sovietice şi personal lui Lenin, pe care l-a întîlnit în 1920. El rămîne însă consecvent poziţiei sale politice, manifestînd o atitudine loială faţă de noul stat pe care au pornit să-l făurească masele muncitoare din Rusia.

Kropotkin a murit în februarie 1921, fiind condus pe ultimul său drum de mase mari de oameni ai muncii, cave vedeau în el — dincolo de reprezentantul unei mişcări utopice, asupra căreia istoria şi-a dat verdictul negativ — pe duşmanul neclintit al autocraţiei ţariste, pe revoluţionarul idealist în sensul curent al cuvîntului, pătruns de încredere în om, pe luptătorul pentru eliberarea umanităţii de exploatare, pentru o viaţă nouă, fericită. „Calea luminoasă a vieţii lui Kropotkin — scria Barbusse — trebuie să constituie un exemplu pentru toţi cei ce luptă pentru eliberare, indiferent de curentul căruia îi aparţin".

Alexandru Şiperc

oPREFAŢA AUTORULUI LA PRIMA EDIŢIE RUSA

Multe din cele povestite în această carte nu constituie o noutate pentru cititorul rus, iar multe din cele ce l-ar putea interesa în mod deosebit sînt povestite poate prea pe scurt. Dar ultimii ani de agonie a iobăgiei, care pe atunci părea mai trainică decî't oricînd, apoi perioada renaşterii Rusiei din deceniul al şaptelea şi, în sfîrşit, deceniul al optulea, cînd în rîndurile tineretului s-a **trezit** conştiinţa datoriei sociale faţă de poporul rus oropsit şi înşelat, aceste trei decenii, atît de semnificative pentru **viaţa** Rusiei, au lăsat o amprentă atît de adîncă asupra istoriei anilor următori ai patriei noastre, încît uneori şi un fapt mărunt din viaţa personală sau un detaliu referitor la starea de

spirit socială are o importanţă. În unele cazuri, el ne lămureşte mai bine o epocă decît o fac pagini întregi de raţionamente.

Pe lîngă aceasta, în ultima jumătate de veac Rusia trăieşte într-un ritm rapid. După deceniul al şaptelea şi perioada criticii purificatoare şi nemiloase a nihilismului, iobăgia şi moravurile iobăgeşti s-au pierdut parcă pe undeva foarte departe, în perspectiva ştearsă şi înceţoşată a timpului. A fost uitată chiar şi marea mişcare a „mersului în popor". Tineretul de azi o vede ca pe o perioadă eroică de basm, oare poate fi interpretată tot atît de arbitrar ca
îs
şi întâmplările din anii de mult trecuţi, avînd faţă de ea fie o atitudine de cinstire aproape pioasă, fie una de dispreţ arogant, caracteristică „păzitorilor ordinii".

Dar, oricît s-ar fi îndepărtat în perspectiva istoriei iobăgia şi moravurile ei, oricît de uitate ni s-ar părea idealurile unui stat iobăgist, care au determinat sîngeroasa reprimare a Poloniei răsculate, moştenirea acelei epoci e încă vie şi astăzi. Ea nu a dispărut nici din acţiunile guvernului, şi nici din felul de a gândi al oamenilor progresişti, în care se menţin pînă în zilele noastre urmele lăsate de jugul statului iobăgist. Problemele care s-au ridicat în faţa Rusiei în urma eliberării ţăranilor, dar care au fost lăsate nerezolvate de către reacţiunea în ascensiune, stau şi astăzi intacte în faţa vieţii ruseşti ; iar idealurile clicii ţarului Nicolaie I tind şi acum să se reinstaureze în Rusia.

Uriaşul pas înainte făcut la începutul deceniului al şaptelea prin desfiinţarea robiei personale a ţăranilor şi prin abolirea schingiuirii corporale a „neprivilegiaţilor" în pieţele satelor, acest pas, care poate fi apreciat la justa lui valoare numai de oamenii din generaţia noastră, este, încetul cu încetul, dat uitării. Orânduirea iobăgistă, lichidată în 1861, s-a reîntors în viaţa Rusiei sub camuflajul unor uniforme noi, dar cu aceleaşi metode, ţeluri şi obiective — acelea de a înrobi masele în folosul privilegiaţilor şi al cirmuitorilor. Idealul unui stat jandarmeresc puternic centralizat, care în 1863 a unit în jurul tronului, împotriva Poloniei, chiar şi elementele nemulţumite ale societăţii ruse, idealul centraliştilor a reînviat iarăşi

printre noi. El îi atrage din nou pe cei ce se consideră chemaţi să conducă destinele Rusiei ; el stă din nou în calea dezvoltării vieţii locale şi a spiritului de iniţiativă local. Şi, în sfîrşit, robia gîndirii şi slugărnicia în ştiinţă în faţa autorităţii, iar în viaţa de toate zilele în faţa uniformei, atitudini care i-au indignat atît de mult pe cei mai de seamă oameni de la sfîrşitul deceniului al şaselea, pro- vocînd un protest vehement din partea lui Bazarov, reînvie iarăşi printre noi.

Şi acum, la fel ca şi atunci, în pofida unei neîndoielnice treziri a conştiinţei de sine a ţăranilor şi a muncitorilor de la oraşe — ba tocmai ca urmare a faptului că ţăranul subjugat de veacuri îşi înalţă capul şi-şi afirmă dreptul la libertate, care i-a fost încălcat pînă acum —, în faţa fiecărui tinăr ce cugetă şi face parte din clasele privilegiate se iveşte din nou întrebarea pe care noi ne-am pus-o cu treizeci de ani în urmă : „Mă voi folosi oare de situaţia mea privilegiată şi, considerând că eliberarea ţăranilor şi muncitorilor este cauza clasei lor, şi nu a clasei mele, voi rămîne indiferent la eforturile lor ? Sau. dîn- du-mi seama că progresul omenirii este indivizibil, că el este posibil numai atunci cînd îi cuprinde pe toţi şi că mizeria şi asuprirea unora atrage după sine mizeria spirituală şi robia tuturor, mă voi considera o simplă părticică a unui mare tot şi voi duce în popor acele cunoştinţe, acea lumină şi acea credinţă în libertate şi eliberare care mi-au îngăduit să devin un om liber şi m-au determinat să scutur jugul prejudecăţilor şi să renunţ la moştenirea trecutului de rob ?"

Dacă cartea mea va ajuta pe cineva să rezolve această problemă, atunci înseamnă că şi-a atins scopul.

încă o precizare. Cum se face că amintirile unui rus, tratînd prin excelenţă despre viaţa rusească, au trebuit să fie traduse de către un altul din limba engleză ?

Se înţelege că am început să scriu aceste amintiri în limba rusă. Prima parte — „copilăria" — era deja scrisă cînd, în toamna anului 1897, am ajuns în America. În America m-am întîlnit cu Walter Page, un om foarte simpatic, pe atunci editorul revistei lunare „Atlantic Monthly". El m-a convins să încep să-mi scriu memoriile, să le termin şi să le public în revista lui. Aşa

am şi făcut, adică mi-am povestit — tot în rusește —, dar mai în amănunţime decît aici, tinereţea. Pe urmă, într-o formă prescurtată, am scris iarăşi totul în limba engleză pentru „Atlantic Monthly" ; apoi, cînd s-a început publicarea, reuşeam să scriu de fiecare dată în ruseşte numai o parte din ceea ce trebuia să intre în numărul respectiv al revistei, tre- cînd apoi la textul-englez.

Cînd un grup de tovarăşi şi-a propus să editeze în străinătate în limba rusă „Amintirile unui răzvrătit", a trebuit să mă hotărăsc : să public textul rus, mai amănunţit decît cel englez, în special în ceea ce privea problemele ruse, sau traducerea din engleză ? Prima alternativă prezenta însă importante neajunsuri, pentru că, lipsind un text rus integral, ar fi trebuit completat cu traduceri din engleză, ceea ce ar fi afectat bineînţeles caracterul unitar al cărţii. Şi cum pentru efectuarea traducerii în limiba rusă s-a oferit o persoană pe deplin competentă, ne-am oprit la alternativa traducerii ei din limba engleză. Nu-mi rămîne decît să-i mulţumesc din suflet traducătorului pentru frumoasa tălmăcire, făcută de el cu atîta dragoste, încît poate înlocui fără nici o scădere originalul.

Iulie 1902

P. Kropotki

nP A R T E A I N T Î I

C O P I L Ă R I A

I

Moscova este un oraş care s-a dezvoltat lent de-a lungul istoriei. Aceasta a făcut ca diferitele părţi care o alcă-. tuiesc să-şi păstreze atît de ibine pînă în prezent trăsăturile pe care li le-a imprimat cursul istoriei.

Dintre toate cartierele Moscovei, poate că nici unul nu e atît de caracteristic acestui oraş ca labirintul de străzi şi ulicioare curate, liniştite şi întortocheate ce se întind dincolo de Kremlin, între străzile Arbat şi Precistenka şi care este cunoscut sub numele de Staraia Koniuşennaia.

Cu aproximativ o jumătate de veac în urmă, aici şi-a trăit traiul şi s-a stins încetul cu încetul vechea

nobilime rusă, ale cărei nume sxnt deseori pomenite în istoria Rusiei de dinainte de Petru I. Treptat aceste nume au dispărut, cedînd locul numelor unor oameni noi, ale „razno- cinţilor", chemaţi în slujba statului de către fondatorul imperiului rus. Simţindu-se înlăturată de la curtea din Petersburg, nobilimea de viţă veche s-a retras din activitate, stabilindu-se fie în Staraia Koniuşennaia, fie în pitoreştile conace din împrejurimile Moscovei. De acolo ea privea cu oarecare dispreţ, dar şi cu invidie ascunsă, la mulţimea pestriţă ce ocupa cele mai înalte posturi guvernamentale în noua capitală de pe malurile Nevei.

[1] Aici şi în continuare asteriscurile trimit pe cititor la note care se găsesc la sfîrşitul volumului

.în anii tinereţii cei mai muiţi dintre ei trăiseră fericirea de a fi în slujba statului, în majoritatea lor ca militari, dar, dintr-o cauză sau alta, s-au retras fără să ajungă, la gradele superioare. Cei mai norocoşi (tatăl meu s-a numărat printre ei) primeau cîte o slujbă onorifică liniştită în oraşul lor natal, dar cea mai mare pante trecea pur şi simplu în retragere. Oriunde i-ar fi aruncat însă soarta, fie chiar şi în vreun fund de ţară, nobilii de viţă veche găseau mijlocul de a-şi petrece anii bătrîneţii în propria lor casă din Staraia Koniuşennaia, în apropierea bisericii în care fuseseră botezaţi şi în care le fuseseră prohodiţi părinţii.

Vechile rădăcini dădeau noi lăstare. Unele dintre ele se făceau remarcate într-un fel sau altul prin diferitele meleaguri ale Rusiei, altele îşi cumpărau case mai fastuoase, clădite în stil nou, prin alte cartiere ale Moscovei, sau la Petersburg ; însă adevărata reprezentantă a neamului era considerată acea ramură care, oricare i-ar fi fost poziţia pe arborele genealogic, trăia în preajma bisericii verzi, galbene, roz sau cafenii îndrăgită de familie. Faţă de reprezentantul cel mai bătrîn al neamului, vreun nobil de modă veche, toţi aveau o comportare de adînc respect, deşi, cu un mic adaos de fină ironie. Îi arătau respect chiar şi acei tineri reprezentanţi ai neamului care-şi părăsiseră oraşul natal şi făcuseră o strălucită carieră în regimentul de gardă sau la curte. Bătrînul constituia pentru tineri întruchiparea vechimii neamului şi a tradiţiilor lui.

Pe străzile acelea liniştite, aflate departe de zgomotul şi agitaţia Moscovei comerciale, toate casele semănau mult între ele. în majoritatea lor erau de lemn, cu acoperiş de tablă verde-deschis ; toate aveau faţada prevăzută cu coloane, toate erau zugrăvite în culori vii. Aproape toate casele aveau numai parter, cu şapte sau nouă ferestre mari şi luminoase care dădeau spre stradă. Se

admitea doar un mezanin, care dădea însă spre curtea spaţioasă, împrejmuită de numeroase acareturi : bucătării, grajduri, hambare, pivniţe şi odăi pentru servitori. În curte se intra printr-o poartă largă, iar alături, pe portiţă se afla prinsă o plăcuţă de aramă pe care scria de obicei : „Casa locotenentului sau căpitanului de cavalerie, cavalerul cutare". Rareori se

putea întîlni cîte un „general- maior" sau un rang civil corespunzător. Dacă însă dădeai pe aceste străzi de cîte o casă mai elegantă, împrejmuită

Casa din strada Ştatnaia (astăzi strada Kropotkin) în care s-a născut P. A. Kropotkin

cu un grilaj poleit în aur, cu poartă de fier, atunci pe plăcuţă scria cu siguranţă : „Consilierul comercial cutare", sau „Cetăţeanul onorific cutare". Aceştia erau nişte intruşi, care se strecuraseră în cartier şi, ca atare, nu erau admişi de către vecini.

Pe străzile acestea nu se îngăduiau prăvălii, cu excepţia cîte unei dugheni de mărunţişuri sau de zarzavaturi instalată într-o căsuţă de lemn proprietatea bisericii parohiale. în schimb, la colţ se găsea cu siguranţă o gheretă în uşa căreia se vedea în timpul zilei poliţaiul cu halebarda în mîini pentru a prezenta cu această armă inofensivă onorul ofiţerilor ce treceau pe-acolo. La lăsarea serii însă el intra iarăşi în ghereta sa întunecoasă, unde se ocupa fie cu reparatul cizmelor, fie cu prepararea vreunui tutun de prizat deosebit de tare, care era cerut mult de servitorii vîrstnici din casele vecine.

Viaţa se scurgea molcom şi liniştit în acest Saint-Ger- main al Moscovei, aşa cel puţin li se părea celor din afară. Pe atunci „ideile" încă nu se bucurau de trecere, încă nu începuse perioada cînd în fiecare din aceste case se dădea o luptă acerbă între „părinţi şi copii", luptă care se termina fie printr-o dramă familială, fie cu vizita nocturnă a jandarmilor. Cu cincizeci de ani în urmă încă nimeni nui se gîndea la aşa ceva. Totul era calm şi liniştit, cel puţin în aparenţă

În această Staraia Koniuşennaia m-am născut în 1842 ; aici s-au scurs primii cincisprezece ani ai vieţii mele. Tata a vîndut casa în care m-am născut şi în care a murit mama. noastră, şi a cumpărat altă casă ; pe urmă a vîndut-o şi pe asta, iar noi am locuit cîteva ierni în case luate cu chirie, pînă ce tata a găsit o a treia casă, după gustul lui, aflată la cîţiva paşi de biserica în care fusese botezat şi, în care fusese prohodită mama lui. Toate acestea se petreceau în Staraia Koniuşennaia. O părăseam numai vara, cînd ne duceam în satul nostru.

II

Revăd o cameră înaltă, spaţioasă din colţul casei noas-tre. Pe un pat cu aşternutul alb zace mama. Scăunaşele-şi măsuţele noastre sînt trase aproape de pat. Măsuţele,, frumos aşternute, sînt pline cu bomboane şi borcănaşe frumoase de sticlă pline cu peltea, iar noi, copiii, am fost aduşi în această cameră la o oră neobişnuită — iată primele mele amintiri confuze. Mama a murit de tuberculoză. Avea abia treizeci şi cinci de ani. înainte de a ne părăsi pentru totdeauna, a vrut să ne vadă lîngă dînsa, să ne mîngîie, să fie fericită pentru o clipă văzîndu-ne bucuria. De aceea organizase această trataţie lîngă patul din care nu se mai putea scula. îmi amintesc faţa ei palidă, trasă, ochii mari, căprui. Se uită la noi şi ne îndeamnă cu blîndeţe şi duioşie să mîncăm,

ne cheamă să ne suim în pat, apoi, deodată, izbucneşte în lacrimi şi începe să tuşească... Sîntem scoşi afară.

Puţin timp după aceea, noi, copiii, adică fratele meu Aleksandr şi cu mine, am fost mutaţi din casa mare într-o căsuţă din curte. Soarele de aprilie îşi revarsă razele în cămăruţa noastră, iar madame Burmann, guvernanta nemţoaică, şi dădaca Uliana ne culcă în pat. Feţele lor sînt ude de lacrimi. Ne cos cămăşuţe negre cu pas- poaluri albe. Nu ne e somn. Ne sperie necunoscutul ; tragem cu urechea la cele ce-şi şoptesc dădacele. Vorbesc despre mama noastră ceva ce nu putem pricepe. în cele 22 din urmă sărim din pat şi întrebăm : „Unde-i mama ? Unde-i mama ?" Cele două femei se pornesc să plîngă în hohote, ne mîngîie căpşoarele cîrlionţate şi ne zic „bieţi orfani" Uliana nu se mai poate stăpîni şi spune : „Mama voastră a zburat colo sus, în cer, la îngeri".

— Cum aşa în cer ? De ce ? — Imaginaţia noastră de copii se străduieşte în zadar să răspundă acestor întrebări.

Aceasta s-a întîmplat în aprilie 1846. Aveam abia trei ani şi jumătate, iar fratele meu Saşa încă nu împlinise cinci ani. Nu ştiu unde se aflau pe atunci Nikolai, fratele ■nostru mai mare, şi Elena, sora noastră ; probabil că erau plecaţi la şcoli. Nikolai mergea pe doisprezece ani, iar Lena pe unsprezece. Se ţineau totdeauna împreună şi noi îi cunoşteam foarte puţin. Şi astfel am rămas împreună cu Aleksandr în căsuţa din curte, sub îngrijirea Ulianei şi a lui madame Burmann. Bătrîna şi buna nemţoaică, care n-avea un cămin al ei şi nici vreo rudă, ne-a ţinut loc de mamă. Ne-a educat cum s-a priceput. Pe tata îl vedeam rareori. Următorii doi ani au trecut fără să lase vreo amintire în memoria mea.

III

Tatăl meu era foarte mîndru de familia sa şi ne arăta cu un aer deosebit de solemn un pergament atîrnat pe perete în cabinetul său. În pergament, ornat cu blazonul nostru (stema cnezatului Smolensk), învăluit într-o mantie de hermină, deasupra căreia se afla şapca lui Monomah [1], se atesta şi se întărea de către

1 *Vla6.im.lr Monomahul* (1053—1125) — mare cneaz al Kievului ; şapca lui Monomah — simbol al autocraţiei ruseşti. — *Nota trad.*

Departamentul heraldic că neamul nostru îşi trage originea de la nepotul cneazului Ros- tislav Mstislavici Udaloi şi că strămoşii noştri fuseseră mari cneji ai Smolenskului *.

— Pentru pergamentul ăsta am plătit trei sute de ruble — ne spunea tata.

La fel ca majoritatea oamenilor din generaţia "sa, tata nu era prea tare în istoria Rusiei şi preţuia pergamentul mai mult pentru valoarea sa bănească decît ca relicvă istorică.

■ vîrsta de patru ani

Familia noastră e într-adevăr foarte veche, dar, la fel ca cea mai mare parte a familiilor ce-şi trag obîrşia de la cneazul Ruric, a fost îndepărtată atunci cînd a luat sfîrşit epoca divizării şi pe tron s-au urcat Romanovii, care s-au pornit să unifice Rusia. Deşi familia noastră este foarte veche, ea nu s-a făcut cu nimic remarcată în istorie. în ultima vreme pare-se că nici un Kropotkin n-a manifestat o deosebită vocaţie pentru vreo slujbă de stat. Străbunicul şi bunicul au fost mai întîi militari, dar au trecut încă de tineri în retragere şi s-au grăbit să plece la moşiile lor. Trebuie să spun că Urusovo, una din aceste moşii, situată în gubernia Reazan, pe un deal, în mijlocul unor cîmpii mănoase, ar fi încîntat pe oricine

prin frumusețea pădurilor umbroase, prin pajiștile nesfîrșite și un pîrîu șerpuitor. Bunicul meu a părăsit armata cu gradul de locotenent, s-a retras la Urusovo, unde s-a ocupat de moșia lui și a început să cumpere alte moșii în guberniile vecine.După toate probabilitățile, generația noastră ar fi procedat la fel, însă bunicul s-a căsătorit cu prințesa Gaga- rina, care făcea parte dintr-o familie cu totul diferită. Fra- 21 tele ei era cunoscut ca un mare pasionat al scenei. El și-a. organizat un teatru propriu și, spre oroarea întregii familii,, s-a însurat cu o iobagă — cu marea actriță Semionova, întemeietoarea școlii dramatice realiste din Rusia. Nu încape îndoială că și prin caracterul ei Semionova era una din cele mai atrăgătoare personalități din lumea teatrală. Spre indignarea „întregii Moscove", Semionova a continuat să apară pe scenă și după căsătorie.

Nu știu dacă bunica avea aceleași gusturi artistice și literare ca fratele ei. Însă e neîndoielnic faptul că generația următoare a familiei noastre a manifestat înclinații pentru literatură. Fratele tatii, Dmitri Petrovici Kropotkin, scria versuri, iar unele poezii ale sale au apărut în culegerea editorului Smirdin „O sută de literați ruși". Unchiul meu și-a publicat versurile și într-o broșură separată, lucru de care tatei îi era rușine fie chiar să pomenească. Verii mei, fratele meu și chiar eu am luat parte, într-o măsură mai mare sau mai mică, la viața literară din timpul nostru.

Tata a fost un ofițer tipic din vremea țarului Nicolaie. A fost educat în școala de ofițeri de gardă, apoi a ajuns, ofițer în regimentul Semionovski[1] chiar în primul an al domniei lui Nicolaie, urmînd drumul obișnuit al unui ofițer, de gardă. După doi ani a izbucnit războiul cu Turcia, și tata s-a dus la război împreună cu Frol, servitorul său iobag. S-a dus la război nu pentru că ar fi fost dotat cu un deosebit spirit războinic sau fiindcă ar fi îndrăgit din cale afară viața de campanie ; mă îndoiesc chiar să fi petrecut măcar o singură noapte lîngă focul de bivuac sau să fi luat parte barem la o singură bătălie, dar în timpul lui Nicolaie aceasta nu avea o importanță prea mare. În acea vreme, militar *adevărat* era acela care adora uniforma și disprețuia haina civilă, ai cărui soldați erau instruiți atît de bine

încît puteau să realizeze cele mai neașteptate performanțe cu picioarele și cu armele.

Se înțelege de la sine că idealul tatei era să semene cît mai mult cu un militar din acea vreme.

Așa cum am mai spus, în 1828 el a luat într-adevăr parte la războiul cu Turcia, dar s-a aranjat așa de bine, că tot timpul l-a petrecut pe la cancelariile statelor majore. Iar atunci cînd noi, copiii, profitam de o clipă în care tata era foarte bine dispus și—1 rugam să ne povestească despre răz-

• *Regimentul SemionovsM* — cel mai vechi regiment de gardă rus, înființat de Petru cel Mare în 1687. — *Nota trad*

Piotr Nikolaevici, bunicul lui P. A. Kropotkin

boi, el ne putea spune doar că odată, cînd a trecut printr-un sat împreună cu credincioasa sa slugă Frol, s-au repezit la ei o droaie de dulăi furioşi. Tata şi Frol au fost nevoiţi să recurgă la săbii pentru a respinge atacul animalelor hămesite. Se-nţelege că noi am fi vrut ca în locul elinilor să fi fost un detaşament de turci, dar ne mulţumeam şi cu cîinii ; iar cînd, după multe insistenţe, îl făceam pe tata să ne povestească pentru ce primise ordinul Anna cu spade şi sabia de aur, rămîneam complet dezamăgiţi. Povestea era extrem de prozaică. Ofiţerii din statul major fuseseră încartiruiţi într-un sat turcesc, cînd tocmai a izbucnit un incendiu. Focul a cuprins într-o clipă casele, iar în- tr-una rămăsese un copil. Mama acestuia pl'îngea desperată. Frol, care-l însoţea totdeauna pe tata, s-a aruncat în flăcări şi a salvat copilul. Comandantul suprem al armatei l-a decorat pe loc pe tata cu crucea pentru vitejie.

— Tăticule — exclamam noi, — dar copilul a fost salvat de Frol!

— ‚Ce-are a face — răspundea tata cu toată candoarea. — Nu-i el iobagul meu ? Deci e totuna.

Tatăl nostru a luat parte şi la războiul împotriva polonezilor în timpul revoluţiei din 1831. La Varşovia a cunos-

Nikolai Semionovici Sulima, tatăl mamei lui P. A. Kropotkin

cut-o pe fata cea mai mică a generalului Sulima, comandantul corpului, şi s-a îndrăgostit de ea. Nunta s-a celebrat cu mare fast la castelul Lazenky.

Nikolai Semionovici Sulima, tatăl mamei, nu s-a priceput nici să facă carieră, nici să agonisească avere. Pesemne că în vinele lui curgea prea mult sînge de cazac za- porojean, care se pricepea să lupte cu vitejii polonezi, straşnic înarmaţi, sau cu hoardele turceşti, de trei ori mai numeroase, dar nu ştia să se ferească de mrejele diplomaţiei moscovite.

În ce-l priveşte pe bunicul meu, el a reuşit în 1812, în fruntea regimentului său de cuirasieri, să străpungă oareul francezilor, în pofida pădurii de baionete din faţa sa, şi» deşi considerat mort şi lăsat ca atare pe cîmpul de luptă, s-a făcut bine, alegîndu-se cu o cicatrice adîncă la cap ; dar a refuzat să devină lacheul atotputernicului Arakceev şi de aceea a fost trimis într-un fel de surghiun onorabil, ca guvernator general, mai întîi în Siberia apuseană, apoi în cea răsăriteană. În vremea aceea un astfel de post era considerat mai rentabil decît o mină de aur, dar bunicul meu s-a

Ekaterina Nikolaevna, mama lui P. A. Kropotkin. După un tablou în ulei

întors din Siberia la fel de sărac cum plecase. în 1862, cînd am plecat în Siberia, am auzit deseori pomenindu-i-se numele cu mult respect.

Nu mai ştiu unde şi cum şi-a făcut tata serviciul după războiul împotriva polonezilor, în timpul revoluţiei din 1831, dar ştiu că a stat tot timpul la Moscova, unde a jucat cu patimă cărţi atît pe vremea cînd trăia mama, cît mai ales după moartea ei. Pierdea totdeauna.Nu ştiu dacă tata a iubit-o pe mama. Chiar dacă a iubit-o, atunci a făcut-o în felul său. Ştiu doar că ea n-a fost fericită cu dînsul, şi în jurnalul pe care l-a ţinut în timpul şederii ei în Germania, unde plecase să se trateze la o staţiune balneară, cu plămînii deja atinşi de oftică, mîhnirea aceasta s-a reflectat în rînduri pline de tristeţe. Fără îndoială că mama a fost o femeie remarcabilă pentru vremea ei. Mulţi ani după moartea ei am găsit într-un colţ al cămării din casa noastră de la ţară multe hîrtii acoperite cu scrisul ei ferm şi frumos. Erau jurnalele ei, în care descria frumuseţea naturii din staţiunile balneare din Ger- 28 mania şi vorbea despre durerile ei şi despre setea ei de fericire. Tot aici se aflau şi caiete cu poezii ruseşti interzise, printre care şi „Dumele" lui Rîleev.

Înaltă, zveltă, cu un păr castaniu bogat, ochii căprui., gura mică, ea priveşte parcă vie din portretul pictat cu dragoste în ulei de un pictor bun. A fost totdeauna veselă, uneori prea lipsită de griji, şi-i plăcea mult să danseze. Ţă- răncile din Nikolskoe ne povesteau deseori cum le admira de pe balcon horele, apoi nu se mai putea stăpîni şi intra în joc alături de ele. Avea o fire de artistă. A răcit la un bal, răceala s-a transformat în pneumonie şi a dus-o în mor- mînt.

Au iubit-o toţi cei care au cunoscut-o. Servitorii i-au venerat memoria.

Întreaga mea copilărie e împletită cu amintirea lăsată de ea. S-a întîmplat adesea ca într-un coridor întunecos mîna unui servitor iobag să ne mîngîie pe mine sau pe fratele meu Aleksandr. De multe ori, întîlnindu-ne pe cîmp, cîte o ţărancă ne întreba : „O să fiţi la fel de buni ca mama voastră ? Ei i-a fost milă de noi. O să vă fie şi vouă ?"

Acest „noi" însemna, bineînţeles, iobagii. Nu ştiu ce-am fi devenit dacă n-am fi găsit în casă din partea servitorilor iobagi acea atmosferă de dragoste cu care trebuie înconjuraţi copiii. Eram copiii mamei noastre, îi semănăm şi datorită acestui fapt iobagii ne copleşeau cu

o grijă care, cum se va vedea mai departe, lua uneori forme foarte emoţionante.

Oamenii îşi doresc nemurirea, dar pierd din vedere faptul că amintirea oamenilor cu adevărat buni trăieşte veşnic. Această amintire trece asupra generaţiei următoare şi. se transmite apoi iarăşi copiilor. Oare e puţin lucru o asemenea nemurire ?

IV

La doi ani după moartea mamei, tata s-a recăsătorit. El pusese deja ochii pe o mireasă frumoasă dintr-o familie bogată, cînd soarta a decis altfel. Într-o dimineaţă, cînd tata mai era încă în halat, au dat buzna la el servitorii speriaţi, anunţîndu-i sosirea generalului Timofeev, comandantul Corpului 6 armată, la care îşi făcea tata serviciul. Favoritul lui Nicolaie I era un om înfiorător. Pentru o greşeală comisă în timpul unei parăzi era în stare să dea ordin ca respectivul soldat să fie snopit în bătaie. Era capabil să degradeze şi să trimită în Siberia pe un ofiţer dacă-l întîl- nea pe stradă cu copcile descheiate la gulerul înalt şi tare. Pentru Nicolaie cuvântul generalului Timofeev era literă de evanghelie. în dimineaţa aceea generalul, care nu mai fusese niciodată la noi, a apărut personal ca să-l peţească pe tata pentru o rudă a soţiei sale, Elizaveta Markovna Karandino, una din fiicele amiralului comandant al flotei 'Mării Negre, despre care se spunea că ar fi fost o fată foarte frumoasă pe atunci, cu un profil grecesc regulat. Tata a consimţit, şi nunta a doua, la fel ca şi prima, a fost. celebrată cu mare fast.

— Voi, tinerii, habar n-aveţi cum merg treburile astea — încheia totdeauna tata cînd, mai tîrziu, mi-a povestit cu un umor fin, imposibil d'e redat, această istorie. — îţi dai tu seama ce însemna pe vremea aceea un general de corp de armată ? Şi te pomeneşti deodată cu acest diavol chior că-ţi vine în peţit. Se-nţelege că fata n-avea ca zestre decît un sipet plin cu boarfe muiereşti, iar deasupra mai şedea şi Marfa, o fată iobagă, turîurie ca o ţigancă.

Pînă la nunta tatei am locuit într-o aripă a casei noastre, sub

supravegherea lui *madame.* Burmann. Dar imediat după nuntă, care a avut loc tot într-o biserică aristocratică şi cu un general de corp de armată drept naş, în casă s-au schimbat toate, iar pentru noi a început o viaţă nouă. Casa a fost vîndută şi a fost cumpărată alta nouă, care a fost mobilată cu lucruri noi. A dispărut tot ce ar fi putut aminti de mama : portretele ei, desenele, cusăturile. în zadar s-a

rugat *madame* Burmann să fie menţinută în serviciu, făgăduind să se consacre pe de-a-ntregul copilului pe care-l aştepta mama vitregă. A fost concediată

— .La mine în casă nu vreau să am pe nimeni din casa Sulima ! — spunea mama vitregă. Pe Uliana au făcu t-o chelăriţă şi au măritat-o cu Frol, pe care l-au numit majordom. Kolea, fratele nostru mai mare, îşi făcea studiile la şcoala de cădeţi din Moscova şi locuia acolo. Ar fi putut veni acasă în fiecare sîmbătă, dar a fost găsit mijlocul să fie luat acasă numai pentru sărbătorile mai lungi — de crăciun şi de paşti —, iar vara şi-o petrecea în tabere. Lena, sora noastră mai mare, care era numai cu un an mai tînără decît Kolea, însă cu şase ani mifi mare decît Saşa, se afla într-un institut de fete şi, după regulile de atunci, putea fi lăsată acasă numai în cazuri excepţionale, cu prilejul morţii bunicii de pildă, dar şi atunci numai pentru cîteva ceasuri şi însoţită de pedagoga clasei.

Aşa că am rămas acasă în doi : fratele meu Saşa, cu numai şaisprezece luni mai mare decît mine, şi eu. Cu el am crescut, de el m-am legat sufletește. Şi mai tîrziu am fost împreună cu el pînă ce soarta ne-a azvîrlit prin închisori şi surghiunuri. Pentru învăţătura noastră au fost angajaţi monsieur Poulain, un preceptor francez foarte bine plătit, şi necostisitorul student rus N. P. Smirnov. Pe atunci în multe case din Moscova se aflau preceptori francezi, rămăşiţe ale marii armate napoleoneene.

Monsieur Poulain a adus cu el gramatica lui N8el şi Chapsal, după care au învăţat cîteva generaţii de băieţi şi fete din Rusia, un vocabular francez, o istorie universală într-un volum şi o geografie a lumii, tot într-un volum. Trebuia să învăţăm pe din afară gramatica, vocabularul, istoria şi geografia. Cu gramatica — care începea cu celebra frază : „Ce este gramatica ? — Este arta de a citi şi scrie corect" — treaba a mers bine. Din nefericire însă, istoria începea cu o prefaţă în care erau enumerate toate foloasele care se obţineau din cunoaşterea acestei ştiinţe. Cu primele propoziţii ne împăcăm. Repetam că : „Un împărat găseşte în istorie pilde de mărinimie pe care să le urmeze guvernîndu-şi poporul; un comandant de oşti studiază în ea nobila artă militară...". Dar cînd lucrurile ajungeau la. jurisprudenţă, chestia se încurca. „Un jurisconsult găseşte în istorie...", ce anume găseşte n-am putut afla. Dificilul' cuvînt „jurisconsult" ne dezarma. Cum ajungeam la el ne opream.

— În genunchi, gros pouff [1] (asta mi-era adresat mie) — exclama Poulain. — În genunchi, grand dada [3] (asta la adresa fratelui meu). Noi îngenuncheam şi vărsăm lacrimi, străduindu-ne în zadar să învăţăm ce găseşte un jurisconsult în istorie.

Trebuie să recunosc că lucrurile nu se isprăveau totdeauna cu această pedeapsă. în odaia care ne servea drept, clasă exista şi o nuia, la care monsieur Poulain recurgea- atunci cînd nu mai exista nici o altă speranţă de progres în studierea prefeţei sau a dialogurilor despre virtuţi şi

[1] Grăstţnule. Căluţule.

bunăcuviinţă. Se înţelege că noi încercam să scăpăm de sub loviturile ei, şi atunci prin cameră se pornea un vals al desperării în acompaniamentul vîjîitului ritmic al nuielii.

Aceste valsuri o aduceau pur şi simplu la desperare pe sora noastră, Lena, căci, după absolvirea institutului „Eka- terina", ea fusese instalată în camera de sub noi. Într-o zi, nemaiputînd suporta plînsetele noastre, s-a repezit cu lacrimi în ochi în cabinetul tatii. Acolo a început să-i facă reproşuri amarnice că ne-a dat pe mîna mamei vitrege, care lasă pe un „toboşar francez în retragere'[1] să-şi bată joc de noi.

Luat prin surprindere, tata s-a fistîcit. Mai întîi a vrut s-o certe pe Lena, dar a terminat prin a o lăuda pentru dragostea ce le-o purta fraţilor ei. După acest

caz valsul s-a repetat mult mai rar, dar nuiaua a fost păstrată încă multă vreme în dulapul cel mare.

După ce isprăvea cu împovărătoarele sale obligaţii didactice, monsieur Poulain se transforma într-o clipită — nu mai aveam în faţă pe fiorosul pedagog, ci un tovarăş vesel. După dejun el ne scotea la plimbare, şi aici povestirile sale nu se mai isprăveau. Ciripeam ca nişte păsărele. Deşi încă nu trecusem cu Poulain mai departe de primele pagini ale sintaxei, am învăţat curînd „să vorbim corect". Am început *să gîndim* în franţuzeşte. Iar după ce ne-a dictat o jumătate de carte de mitologie (el ne corecta greşelile după carte, fără să încerce vreodată să ne explice de ce un cuvînt trebuie scris aşa şi nu altfel), am reuşit să şi „scriem corect" franţuzeşte.

După prînz aveam lecţii cu învăţătorul de limba rusă, un student la facultatea de drept a Universităţii din Moscova. El ne preda toate obiectele „ruseşti" : gramatica, aritmetica etc. în anii aceia încă nu începuse o instrucţiune sistematică. De

asemenea, el ne dicta zilnic cîte o pagină din istorie, şi în felul acesta, prin practică, am învăţat repede să scriem ruseşte perfect

.Cele mai bune zile pentru noi erau duminicile, cînd toţi ai casei, cu excepţia copiilor, se duceau să prînzească la generăleasa Timofeeva. Uneori se nimerea ca în aceeaşi zi să fie liberi atît Poulain cît şi Nikolai Pavlovici Smir- nov. În astfel de cazuri rămîneam sub supravegherea Ulia- nei. După ce mîncam în grabă, ne duceam în salon, în care se adunau şi tinerele jupînese. Se organizau tot felul de jocuri : de-a baba oarba, de-a puia-gaia etc. Pe urmă apărea cu scripca Tihon, care se pricepea la toate. Se pornea jocul, dar nu acele dansuri anoste, lente, executate sub conducerea maestrului de dans francez, cel cu „picioarele de gumă" (se înţelege că dansurile făceau parte din programul nostru de educaţie), ci un joc viu.

La ora nouă era trimisă careta cea mare ca să-i aducă acasă pe-ai noştri. înarmat cu o perie, Tihon patina pe parchet ca să-i redea luciul virginal. în casă se restabilea ordinea desăvîrşită. Iar dacă a doua zi fratele meu şi cu mine am fi fost supuşi celui mai sever interogatoriu, n-am fi suflat o vorbă despre distracţiile din ajun. Pentru nimic în lume nu am fi trădat pe vreunul din servitori, după cum nici unul dintre ei nu ne-ar fi trădat pe noi.

O dată, într-o duminică, jucîndu-mă în salon cu fratele meu, m-am lovit de o consolă pe care se afla o lampă scumpă. Lampa s-a făcut ţăndări. Servitorii au ţinut de îndată sfat. Nici unul nu ne-a făcut vreo imputare. Au luat hotărîrea ca a doua zi în zori Tihon să se furişeze, pe riscul şi răspunderea lui, din casă, să tragă o fugă pînă în Kuz- neţki Most şi să cumpere de acolo o lampă la fel. Costa cincisprezece ruble, o sumă

enormă pentru servitori. Dar tot au cumpărat lampa, iar pe noi nu ne-au dojenit niciodată.

Pe vremea aceea copiii nu erau răsfăţaţi cu jucării ca acum. La drept vorbind, noi n-aveam aproape nici o jucărie şi eram nevoiţi să apelăm la propriul nostru spirit inventiv. Pe de altă parte, fratele meu şi cu mine am căpătat de timpuriu gustul pentru teatru. Impresiile lăsate în timpul carnavalului de teatrele de bilei, care reprezentau piese cu lupte şi tîlhari, nu durau mult, căci noi înşine ne jucam prea îndeajuns de-a cazacii şi bandiţii. Dar la Moscova a sosit o vedetă a baletului — Fannv Elssler — şi ni s-au luat şi nouă bilete. Fanny Elssler a făcut asupra mea o impresie atît de puternică prin graţia ei, care avea ceva aerian, prin eleganţa fiecărei mişcări, încît de atunci dansurile care ţin mai mult de domeniul exereiţiilor de gimnastică decît de cel al artei nu m-au mai interesat niciodată.

Probabil că eram foarte mic atunci cînd i-am văzut pe celebrii actori moscoviţi Şcepkin, Sadovski şi Şumski ju- cînd în „Revizorul" şi în „Nunta lui Krecinski". Totuşi am păstrat vii în memorie nu numai scenele mai importante din cele două comedii, ci şi intonaţia folosită de marii actori ai şcolii noastre realiste. Jocul lor mi s-a întipărit atît de bine în minte, încît mai tîrziu, cînd am văzut la Petersburg aceleaşi piese interpretate de actorii şcolii franceze de declamaţie nu le-am putut suporta.

V

În al optulea an al vieţii mele s-a întîmplat ceva ce a determinat cursul ulterior al educaţiei mele. Nu mai ţin minte cu ce prilej, mi se pare cu ocazia sărbătoririi a douăzeci şi cinci de ani de la urcarea pe tron a lui Nicolaie I, la Moscova a fost organizat un bal grandios. Curtea imperială urma să sosească în vechea capitală, şi nobilimea din Moscova a luat hotărîrea să cinstească evenimentul prin- tr-un bal costumat, la oare copiii urmau să joace un rol important. Fratele meu şi cu mine am fost consideraţi prea mici ca să luăm parte la serbare.

Totuşi, în cele din urmă, am ajuns şi eu la bal. Mama fusese foarte bună prietenă cu Nazimova, soţia generalului care a fost mai tîrziu guvernator general la Vilno [1]. Nazimova, care era o femeie foarte frumoasă,

---

1 Vechiul nume al oraşului Vilnius. — *Nota trad.*

urma să apară într-un minunat costum de împărătească persiană, însoţită de fiul ei în vîrstă de opt ani. în consecinţă, acesta trebuia să fie îmbrăcat îintr-un costum fastuos, încins cu un brîu împodobit cu pietre preţioase. Băiatul însă s-a îmbolnăvit chiar în ajunul bălului şi Nazimova a socotit că numai unul din fiii celei mai bune prietene ale sale poate să-l înlocuiască pe fiul bolnav. Saşa şi cu mine am fost chemaţi la Nazimova ca să încercăm costumul. Acesta s-a dovedit prea scurt pentru Aleksandr, care era mai înalt decît mine, în schimb mie mi-a venit de minune. S-a ho- tărît ca eu să-l întruchipez pe moştenitorul tronului per-

Uriaşa sală a adunării nobilimii din Moscova era plină de invitaţi. Fiecare copil a primit un sceptru cu stema uneia din cele şaizeci de gubernii ale imperiului rus. Pe sceptrul meu se afla un vultur planînd peste marea albastră, ceea ce, aşa cum am aflat mai tîrziu, reprezenta stema guberniei Astrahan. Am fost aliniaţi la un capăt al imensei săli, apoi ne-am îndreptat, doi cîte doi, spre podiumul pe care se afla împăratul şi familia sa. Cînd am ajuns aproape de el ne-am despărţit, unul a pornit spre dreapta şi celălalt spre stînga, aliniindu-ne astfel într-un şir în faţa podiumului. Atunci, urmînd indicaţiile primite, am înclinat toate sceptrele cu steme în faţa lui Nlcolaie... Această apoteoză a autocraţiei a avut mult efect. Nicolaie era încîntat. Toate provinciile se închinau în faţa eîrmui- torului suprem. Pe urmă noi, copiii, ne-am îndreptat înoet spre fundul sălii.

În clipa aceasta s-a produs o mişcare ; şambelanii, îmbrăcaţi în uniforme cusute cu aur, au început să se agite şi m-au scos din rînd. Unchiul meu, prinţul Gagarin, costumat în tungus (nu mă mai săturam privindu-i caftanul din piele fină de căprioară, arcul şi tolba cu săgeţi), m-a ridicat în braţe şi m-a depus pe podium în faţa ţarului.

Nu ştiu de ce — poate fiindcă eram cel mai mic din toată procesiunea sau pentru că faţa mea rotundă, înconjurată de cîrlionţi o fi fost deosebit de nostimă sub căciula înaltă din blană de miel —, dar Nicolaie a cerut să fiu adus pe podium. în orice caz, îmi aduc foarte bine aminte că Nicolaie m-a întrebat dacă vreau o bomboană. I-am răspuns că vreau nişte covrigi din aceia ce se dădeau copiilor la ceai în ocazii festive. Nicolaie a chemat un lacheu şi apoi a turnat o tavă plină de covrigi în căciula mea înaltă.

— I le duc lui Saşa — i-am spus lui Nicolaie.

îmi mai amintesc că, în timp ce aşteptam careta, rudele noastre m-au mîngîiat pe cap, m-au sărutat şi mi-au spus: „Petea, ai fost făcut paj!", la care am răspuns: „Nu vreau să fiu paj, vreau acasă", fiind foarte preocupat de căciula mea, în care se aflau covrigii hărăziţi lui Saşa.

Nu mai ştiu dacă i-au mai rămas mulţi covrigi lui Saşa, dar îmi aduc aminte că el m-a îmbrăţişat cu putere atunci cînd i s-a povestit ce îngrijorat am fost din cauza căciulii.

Pe vremea aceea era o mare favoare să fii trecut pe lista elevilor Corpului de paji. Nicolaie acorda rareori această favoare nobilimii moscovite. Tata era în culmea entuziasmului şi visa deja la strălucita carieră pe care fiul său o va face la curte

.După un an s-a decis şi soarta lui Aleksandr. La Pe- tersburg se sărbătorea jubileul regimentului Izmailovski, în care servise tata în tinereţe. într-o noapte, cînd toţi ai casei erau cufundaţi într-un somn adânc, s-a oprit la poartă o troică, zornăind din zurgălăi.

Din ea a ooborît un curier special şi a strigat tare : „Deschideţi ! Aduc o poruncă de la măria sa împăratul !...“

Se poate lesne închipui ce spaimă i-a cuprins pe toţi ai casei din cauza acestei vizite nocturne. Tata, tremu- rînd, şi-a pus halatul şi a coborît în cabinet.

Fiecare ofiţer se gîndea în asemenea ocazii la tribunalul militar, la degradare. Erau timpuri îngrozitoare. Dar a reieşit că Nicolaie dorea pur şi simplu să aibă lista tuturor fiilor ofiţerilor care serviseră cîndva în regimentul Izmailovski, pentru a-i repartiza pe băieţi la şcolile militare dacă încă nu erau înscrişi. în scopul acesta a fost trimis de la Petersburg la Moscova un curier, care bătea zi şi noapte la casele tuturor ofiţerilor ce făcuseră parte din regimentul Izmailovski.

Astfel, din voinţa lui Nicolaie I, urma să căpătăm amîndoi o educaţie militară, deşi peste cîţiva ani aveam să urîm slujba militară din cauza absurdităţii ei. Nicolaie a urmărit însă cu atenţie ca toţi fiii dte nobili, în afara celor bolnăvicioşi, să aleagă cariera militară. în felul acesta, spre marea satisfacţie a tatei, toţi trei urma să devenim ofiţeri.

VI

Pe vremea aceea, averea unui moşier era apreciată după numărul de „suflete" pe care le avea. „Suflete" erau iobagii de sex masculin, căci femeile nu intrau în soco- teală. Tatăl meu era considerat un om bogat. Avea mai bine de 1 200 de suflete în trei gubernii[1] diferite, mult pămînt şi ducea o viaţă corespunzătoare situaţiei sale. Asta însemna că uşile casei sale erau deschise pentru oaspeţi şi că ţinea un mare număr de servitori. Eram opt persoane în familie, iar cîteodată zece sau douăsprezece ; cu toate acestea cincizeci de slugi la Moscova şi vreo şaizeci la ţară nu era socotit un personal prea numeros. Pe vremea aceea părea de neconceput să poţi face faţă obligaţiilor mondene fără patru vizitii, care îngrijeau de doisprezece cai, fără trei bucătari pentru stăpîni, precum şi bucătărese pentru „oameni", fără doisprezece lachei, care serveau la masă (în spatele fiecărui mesean stătea cîte un lacheu cu o farfurie în mînă), şi fără

---

1 În guberniile Kaluga, Reazan, Tambov.

numeroasele jupînese care aşteptau ordine în odaia pentru slujnice.

Pe atunci, dorinţa arzătoare a fiecărui moşier era ca toate cele necesare gospodăriei să fie făcute de propriii iobagi. Cînd împlineau zece ani, copiii servitorilor erau daţi ca ucenici în atelierele la modă. Trebuie să spun că nu mulţi învăţau meseria la perfecţie. Croitorii şi cizmarii se pricepeau să facă haine şi cizme numai pentru servi- torime, iar cînd era nevoie de prăjituri bune, acestea erau comandate la Tramblet, în timp ce cofetarul nostru cînta la tobă în orchestra alcătuită din iobagi. Orchestra aceasta era un alt prilej de vanitate pentru tata. Nu fiindcă ar fi fost cine ştie ce meloman, ci pentru că aşa cereau ifosele ; de aceea aproape fiecare slugă, pe lîngă meseria sa, mai era şi bas, trombon sau clarinet în orchestră.

Unica excepţie o constituiau cei doi prim-scripcari. Aceştia erau numai scripcari. Tata îi cumpărase împreună cu familiile lor pe o sumă mare de bani de la surorile sale (el nu cumpăra niciodată iobagi de la străini şi nu-i vindea străinilor). Orchestra noastră se bucura de mare căutare atunci cînd vecinii, în special cei de la ţară, organizau cîte o serată dansantă.

Niciodată tata nu se simţea mai satisfăcut ca atunci cînd cineva i se adresa pentru orchestră sau pentru un alt serviciu, de pildă să ajute la înscrierea vreunui băiat la şcoală pe socoteala statului sau să scape pe cineva de la o pedeapsă pronunţată de un tribunal. Deşi avea uneori crize de furie, tata era, fără îndoială, un om destul de blajin. Cînd cineva îi cerea protecţia, scria în toate părţile zeci de scrisori adresate persoanelor sus-puse, care puteau fi utile protejatului său. Cu cît era mai greu de împlinit rugămintea, cu atît mai multă energie depunea tata, şi nu se lăsa pînă nu obţinea cele cerute de protejatul său, pe care în multe cazuri nici nu-l văzuse la faţă.

Tatei îi plăcea să primească musafiri. Prînzeam la ora patru, iar la ora şapte toată familia se aduna în jurul samovarului. La ora aceasta putea veni la noi oricine făcea parte din cercul nostru. N-am dus lipsă de oaspeţi, mai ales după întoarcerea Lenei de la institut. Dacă ferestrele dinspre stradă erau luminate, cunoscuţii noştri ştiau că ne aflăm acasă şi că sîntem bucuroşi de oaspeţi.

Aleksei Petrovici, tatăl lui P. A. Kropot- kin. Fotografie

Deseori erau organizate serate dansante, ca să nu mai vorbim de cele două baluri obligatorii din fiecare iarnă. În cazurile acestea tata nu se uita la cheltuială, ci aranja totul cum nu se poate mai bine. în acelaşi timp, în viaţa de fiecare zi toţi dădeau dovadă de o atare zgîrcenie, încît dacă m-aş apuca să relatez amănunte, s-ar putea crede că exagerez.

Pe străduţele noastre liniştite şi curăţele un asemenea mod de viaţă era deosebit de apreciat. Generalul Dur- novo, unul dintre vecinii noştri, trăia pe picior mare. Cu toate acestea, între boier şi bucătar aveau loc zilnic scene dintre cele mai hazlii. După ce-şi lua ceaiul de dimineaţă, bătrînul general, trăgînd din lulea, îşi alcătuia singur meniul prînzului.

— Ei, frăţioare — îi spunea bucătarului,

care-şi făcea apariţia în
sufrageria cea mică
într-un veston şi o
bonetă albe ca neaua
—, azi vom fi puţini la
masă, nu măi mulţi de
doi-trei musafiri

.După ce se dezbăteau cele şase feluri de mîncare, bă- trînul general întreba :

— Ia zi, cît îţi trebuie de cheltuială ? Cred că ajung trei ruble.

— Zece ruble, înălţimea voastră.

— Ia nu mai spune prostii, drăguţă. Ţine trei ruble. Ştiu că ele ajung cu vîrf şi îndesat.

— Cum s-ajungă ! ? Patru ruble sparanghelul, două ruble şi jumătate legumele.

— Ascultă, drăguţă, ar trebui să-ţi fie ruşine. Uite, îţi mai dau încă trei monezi de cîte douăzeci şi cinci de copeici, dar tu să faci economie.

Tocmeala continua aşa cam vreo jumătate de oră. În cele din urmă se înţelegeau la şapte ruble şi douăzeci şi cinci de copeici, dar cu condiţia ca prînzul d'e a doua zi să nu coste mai mult de o rublă şi jumătate. Fericit că toate se aranjaseră atât de convenabil, generalul porun- cea să fie puşi caii la sanie şi se ducea la un magazin de articole de lux, de unde se întorcea radios, ad'ucîndu-i soţiei sale un flacon de parfum fin, pentru care plătise un preţ fabulos negustorului francez, iar pe unica sa fiică o anunţa că vor veni de la madame cutare să-i facă proba unei mantii de catifea „foarte simpluţă", dar şi foarte scumpă.

Toate rubedeniile noastre din partea tatei, în număr apreciabil, trăiau aidoma. Dacă mai apărea câteodată vreo aspiraţie nouă, ea lua de obicei o formă religioasă. Bunăoară, un prinţ Gagarin a intrat, spre marea indignare a „întregii Moscove", în ordinul iezuiţilor, un alt tînăr prinţ s-a călugărit, iar cîteva doamne bătrîne au devenit de un bigotism înverşunat.

Aşa se scurgea viaţa prin părţile noastre, şi nu e de mirare că după eliberarea ţăranilor aproape toată Sta- raia Koniuşennaia s-a ruinat. Însă am anticipat lucrurile.

VII

întreţinerea unei servitorimi atît de numeroase, cum aveam noi, ar fi fost costisitoare dacă toate proviziile ar fi fost cumpărate la Moscova. Dar în vremea iobăgiei lu- crurile se aranjau foarte simplu. La apropierea iernii, tata se aşeza la masă şi scria :

„Vătafului meu din satul Nikolskoe, gubernia Kaluga, judeţul Meşciovsk, aşezat pe rîul Serena, din partea prinţului Aleksei Petrovici Kropotkin, colonel şi cavaler

La primirea prezentei, de îndată ce se face drum de sanie, ţi se porunceşte să trimiţi la casa mea din oraşul Moscova un număr de douăzeci şi cinci d*e atelaje ţărăneşti de doi cai, câte un cal de la o gospodărie şi cîte un om şi o sanie de la alta ; să încarci atîtea baniţe de ovăz, atîtea de grîu, atîtea de secară, precum şi găini, gîşte şi raţe care trebuie tăiate în iarna asta, bine congelate, bine împachetate şi trimise cu o listă prin oameni de încredere...".

Şi tot aşa pe două pagini pînă la primul punct. în continuare erau înşirate pedepsele care vor fi aplicate celor vinovaţi în caz că proviziile nu vor ajunge la timp şi în bună stare în casa cu numărul cutare din strada cutare.

într-adevăr, cu cîteva zile înainte de crăciun intrau pe poartă douăzeci şi cinci de sănii ţărăneşti, umplînd' uriaşa curte.

De îndată ce i se anunţa acest important eveniment, tata începea să strige cu glas tare :

— Frol ! Kiriuşka ! Egorka ! Unde-mi umblaţi ? Or să fure totul ! Frol, du-te şi ia în primire ovăzul ! Uliana, du-te şi ia în primire păsările ! Kiriuşka, cheam-o pe prinţesă !

După ce săniile erau descărcate, antreul se umplea de ţărani. Stăteau cu sumanele peste scurtele îmblănite şi aşteptau ca tata să-i cheme în cabinet şi să-i întrebe cîtă zăpadă a căzut şi ce perspective sînt pentru recolta viitoare. Se sfiau să calce pe parchetul ceruit şi puţini erau cei ce îndrăzneau să se aşeze pe marginea băncii de stejar. De scaune nici gînd să se atingă. Stăteau aşa ore în şir, privind cu nelinişte la toţi cei ce intrau sau ieşeau din cabinet.

Ceva mai tîrziu, de obicei a doua zi, vreuna dintre slugi se furişa în camera în care învăţam.

— Sînteţi singur, prinţişorule ?

— Da.

— Atunci daţi o fugă pînă în antreu. Vor să vă vadă mujicii. V-au adus daruri de la doică.

După ce coboram în antreu, unul dintre ţărani îmi în- mîna o bocceluţă cu daruri : cîteva turte din făină de secară, şase ouă răscoapte şi cîteva mere. Toate astea erau legate într-o băsmăluţă de stambă pestriţă.

—■ Poftim un dar de la doica Vasilisa. N-or fi degerat oare merele ? Poate că nu. Tot drumul le-am ţinut în sîn. Da e-un ger, să te ferească ăl de sus ! — Şi faţa-i lată, bărboasă era luminată de un zîmbet, iar de

sub streaşina stufoasă a mustăţilor străluceau două şiruri de dinţi orbitori de albi.

— Iar asta-i pentru frăţiorul matale, de la doică-sa Anna — adăuga un altul, înmînîndu-mi o bocceluţă id'en- tică. — A zis că poate, săracu de el, nu mănîncă niciodată pe săturate la şcoala aia a lui.

Roşeam şi nu ştiam ce să răspund. în cele din urmă îngăimam : „Spune-i Vasilisei că o sărut. Acelaşi lucru să i-l spui şi Annei din partea lui frate-meu". La auzul acestor cuvinte feţele ţăranilor se înseninau şi mai tare.

— Firește c-o să le spun.

Kiril, care pîndea uşa de la cabinetul tatei, îmi spunea în şoaptă : „Şterge-o fuguţa sus, că acuşi iese tăticu. Să nu uiţi băsmăluţă. Vor s-o ducă înapoi", continua să şoptească, ajungîndu-mă din urmă pe scară. în timp ce împăturearn cu grijă băsmăluţă ponosită, simţeam o dorinţă aprigă să-i trimit şi eu ceva Vasilisei. Dar n-aveam nimic, nici măcar jucării. Bani de buzunar nu mi se dădeau niciodată.

Bineînţeles că cel mai bine o duceam la ţară. începea primăvara. Pe zi ce trecea se făcea tot mai cald şi toate gîndurile noastre erau îndreptate spre Nikolskoe.

Venea şi jumătatea lui mai. începeau pregătirile.

Nu e chiar atît de lesne să ajungi în sat. Toată familia — vreo zece-douăsprezece persoane —, întreaga servi- torime şi toate ustensilele de bucătărie şi gospodăreşti trebuie transportate la 230 de verste [1] de Moscova.

în fiecare zi mujicii se adună în antreu, aşteptînd porunca de plecare. Gîfîie, se ploconesc, îşi şterg sudoarea cu cîrpe cadrilate şi oftează din greu. E timpul să se întoarcă la casele lor, că acasă treaba nu se face singură. Au fost trimişi cu căruţele la Moscova în contul clăcii, dar nu se ştie dacă li se vor socoti toate zilele petrecute la

1

[1] O verstă = 1,068 km. — *Nota trad.*Moscova. Aksinia, găsind un moment prielnic, îi spune parcă printre altele mamlei vitrege : „Mujicii se plîng că ar trebui să se întoarcă acasă ca să se pregătească de

— De mult era timpul să plece — răspunde mama vitregă —, dar prinţul nu mai isprăveşte cu treburile.

Trece o zi, trec două, trei. Dimineaţa tata scrie mereu în cabinet, iar seara dispare la club, căruţele stau împotmolite în curte, iar ordinul de plecare nu mai vine.

în cele din urmă tata îi cheamă la el pe Frol şi pe Mihail Aleev, primul scripcar. Tata îi înmînează major-domului „banii de hrană" pentru întreaga servitorime — cîte cincisprezece copeici de argint de mujic şi cîte zece copeici de femeie pe zi, precum şi o lungă listă cu mai bine de patruzeci de oameni, care cuprinde toată orchestra, bucătarul, ajutoarele de bucătar, spălătoresele de vase, bucătăresele.

Şi iată că în ziua următoare, la ora zece în loc de şase — punctualitatea nu se numără printre virtuţile ruseşti (nu sîntem, slavă domnului, nemţi) —, convoiul porneşte la drum. Cît timp se trece prin Moscova, se supraveghează cu stricteţe ţinuta „oamenilor". Le era strict interzis să-şi bage pantalonii în carimbii cizmelor sau să se încingă cu brîie. Dar de îndată ce se ajungea pe marea şosea spre Varşovia, disciplina dispărea şi atunci oînd, după două sau trei zile, ajungeam din urmă convoiul — mai ales atunci cînd se ştia că tata rămîne la Moscova, urmiînd să vină mai tîrziu cu poştalionul —, servitorii umblau într-un fel de caftane, erau plini de praf, cu feţele arse de soare, se sprijineau în toiege improvizate şi semănau mai mult cu o şatră de ţigani nomazi decît ou servitorimea unei case princiare. Copiii şedeau deasupra sau la codîrla căruţelor încărcate, tot acolo se urcau uneori şi femeile, numai bărbaţii făceau toate cele două sute treizeci de verste pe jos, umblînd pe arşiţă, prin praf, prin noroi sau prin băltoace.

Şi lucrurile se petreceau la fel în toată Staraia Koniu- şennaia. în fiecare primăvară porneau din toate casele de nobili asemenea convoaie, aşa călătorea pe vremea aceea servitorimea tuturor caselor boiereşti.

Convoiul pleca, dar familia tot nu pornea. Peste două- trei zile sosea, în sfîrşit, şi mult aşteptata zi. Se întîmpla ca în ultima clipă tata să-l cheme la el pe Saşa sau pe mine şi să ne pună să transcriem într-un registru mare şi gros ultimele sale dispoziţii, nesfîrşit de lungi, către vătaful satului Nikolskoe, către starostele satului Basov şi cel al satului Kamenka şi, în fine, îi preda

mamei vitrege o coală de hîrtie cenuşie scrisă cu litere mari, citindu-i cu glas tare :
„Prinţesei Elizaveta Markovna Kropotkina, născută Karandino, de la prinţul Aleksei Petrovici Kropotkin, colonel şi cavaler,
Marşrută
Pornirea în cutare zi de mai la ora 8.
1. 15 verste pînă la staţia de poştă cutare.
2. Pînă la oraşul Podolsk..:" şi aşa mai departe pînă la Nikolskoe.
De altfel, luna mai trecuse de mult şi, în loc să pornim, „după grafic", la ora opt dimineaţa, plecăm la ora trei după-amiază, dar tata a prevăzut asta în marşrută, care avea următoarea notă :
„Dacă, contrar tuturor prevederilor, plecarea fixată pentru ziua de 29 mai nu va avea loc la ora stabilită, atunci se lasă la aprecierea Luminăţiei Voasitre să procedeze conform părerii Voastre, însă fără a obosi caii ce V-aU fost încredinţaţi, pentru atingerea în cele mai bune condiţii a ţintei".
Ce bucurie ne producea tuturora citirea acestei hîrtii. Cu toţii, inclusiv slugile, ne aşezam pentru un minut[1] pe marginea scaunelor din salon, pe urmă mama vitregă îşi făcea cruce cu o prefăcută evlavie, ne binecuvînta pentru drum şi ne luam rămas bun de la tata.
Trăgea la scară careta cea mare cu şase cai — patru cai în rînd cu surugiul călare pe un cal înaintaş.
Din caretă era coborîtă o scăriţă pliantă şi şase, iar uneori şi şapte persoane încăpeau comod în ea : mama vitregă, Lenocika, Polinka, Maria Markovna, Sofia Markovna, ■ uneori Elena Markovna şi Aksinia.
Apoi trăgea la scară caleaşca, în care se urca Poulain, învăţătorul N. P. Smirnov şi noi, copiii, uneori Elena Markovna, şi cîteva jupînese, totul stabilit cu precizie în marşrută.
De multe ori trăsura tatei rămînea în curte. Tata găsea totdeauna cîte un motiv să mai rămînă cîteva zile la Moscova.
— Aleksis, te implor să nu te mai duci la club — îi şoptea mama vitregă la despărţire.
În sfîrşit, spre satisfacţia tuturora, porneam.

1 Obicei rusesc practicat înainte de a se porni la drum. — *Nota traa.*

Tata venea mai pe urmă cu poştalionul. Uneori la plecarea noastră din Moscova îşi făcea turul de inspecţie prin districtul său de pază şi ajungea cu mult mai tîrziu la Ni- kolskoe — în majoritatea cazurilor prin august, în preajma zilei sale de naştere.

Ce bucurie simţeam în timpul acestei călătorii domoale, ce ţinea cinci zile, de la Moscova la Nikolskoe.

Făceam etape mici, de aîte douăzeci până la douăzeci şi cinci de verste dimineaţa, pînă începea arşiţa, şi tot atîtea după-amiază : prin urmare ne deplasam fără nici o grabă.

Făceam cîte un popas şi ne petreceam nopţile prin staţiile de poştă frumuşele, elegant amenajate în case de cărămidă roşie la marginea şoselei sau, mai des, în hanurile din comunele mai mari, care se întindeau de«-a lungul şoselei. Se-nţelege că mai întîi era trimis în recunoaştere Tihon, marele meşter la toate, şi, abia după ce cădea la învoială asupra preţului ovăzului şi al f în ului, intram şi noi în ograda mare şi gloduroasă a hanului. Se tocmeau de-ţi venea greaţă.

În sfîrşit, echipajele intrau în curte şi începea descărcatul.

Andrei, bucătarul, cumpăra o găină şi prepara din ea o supă. Erau aduse oale mari de lut cu lapte nesmîntînit şi pe masă apărea samovarul.

În timpul acesta noi ne zbenguiam prin curte, unde toate erau atît de noi şi de interesante : porci înglodaţi pînă în vîrful urechilor în noroiul moale, viţei şi orătănii ce se căldau în bălegar. Ne-am fi jucat cu copiii de acolo, dar nu ni se dădea voie. Uneori trăgeam cîte o fugă pînă la un crîng din apropiere şi culegeam fragi în timp ce caii îşi mâncau tainul.

Şi tot aşa cinci zile încheiate.La Maloiaroslaveţ înnoptam totdeauna, şi Poulain nu pierdea prilejul să ne ducă la cîmipul de luptă pe care în 1812 ruşii au încercat să-l oprească pe Napoleon după retragerea sa de la Moscova. Poulain ne explica modul în care ruşii au încercat să-i bareze drumul lui Napoleon şi cum marea armată a lui Napoleon i-a respins şi a străpuns liniile noastre. Ne povestea totul atît de amănunţit, de parcă ar fi luat parte personal la luptă. În locul acesta cazacii au încercat să-i învăluie pe francezi, dar Davout, sau un alt mareşal francez, i-a zdrobit şi i-a urmărit pînă la dealul cela din dreapta. Uite acolo aripa stingă a armatei napoleoneene a respins infanteria rusă, iar aici Napoleon însuşi a condus vechea sa gardă împotriva

centrului armatei lui Kutuzov, acoperindu-se pe sine şi garda sa de glorie eternă.

Odată am călătorit pe vechea şosea spre Kaluga şi ne-am oprit la Tarutino. Aici monsieur Poulain n-a mai avut aceeaşi elocvenţă, pentru că în acest loc Napoleon, care intenţiona să se îndrepte spre sud, a fost nevoit, după o luptă sîngeroasă, să reia drumul spre Smolensk şi să treacă prin locurile distruse în timpul înaintării sale către Moscova. Dar (după cum reieşea din spusele lui Poulain) toate acestea s-au întîmplat numai datorită faptului că Napoleon fusese indus în eroare de mareşalii săi. Altminteri ar fi pornit spre Kiev şi Odesa şi drapelele sale ar fi fluturat pe ţărmul Mării Negre.

Dincolo de Kaluga începea pe atunci un uriaş codru de pini. Trebuia să străbatem şapte verste pe nisipuri mişcătoare ; caii şi echipajele se înfundau aproape pînă de butucii roţilor în nisip, iar noi parcurgeam pe jos aceste şapte verste pînă la locul de trecere peste rîul Ugra. Aceste şapte verste prin pădurea de pini seculari au rămas una din cele mai frumoase amintiri ale copilăriei mele.

Toţi umblau în grup, dar mie îmi plăcea să pornesc singur (bineînţeles că abia după ce Poulain a plecat de la noi) mult înainte. Din toate părţile se înălţau uriaşii pini seculari. Pe undeva, într-o vîlcea, susura un izvor cu apă rece, lîngă care cineva a lăsat pentru drumeţi o cană făcută din coajă de mesteacăn prinsă într-un băţ despicat. Bei apă rece şi porneşti mai departe, tot mai departe, aşa singur, pînă ajungi la capătul pădurii şi echipajele te ajung din urmă, căci au luat-o pe alt drum, mai accesibil. În codrul acesta s-a născut în mine dragostea pentru natură, precum şi o idee vagă despre viaţa ei fără de sfîrşit.

Nikolskoe era un sat care se potrivea cît se poate de bine vieţii tihnite, pe care o duceau moşierii de atunci. În el nu te întîlneai cu fastul de la moşiile mai bogate. Dar gustul artistic se reflecta în felul cum fuseseră plănuite clădirile din grădină şi, în general, în toate celelalte. Pe lîngă clădirea principală, construită în ultimul timp de tata, în curtea mare se mai aflau şi alte clădiri mai mici. Ele făceau posibilă o mai mare independenţă pentru locatarii lor şi, în acelaşi timp, facilitau relaţiile strînse statornicite de viaţa de familie.

În primii ani ai copilăriei mele, noi doi, fratele meu şi cu mine, împreună cu monsieur Poulain ocupam una din aceste clădiri. După ce, în urma intervenţiei Lenei, metodele de predare ale preceptorului nostru au

devenit mai blînde, eram în cele mai bune relaţii cu el. Vara tata nu venea niciodată la Nikolskoe, căci tot timpul şi-l petrecea în inspecţii. Mama vitregă nu se prea interesa de noi, mai cu seamă de cînd a născut-o pe Polina. În felul acesta, tot timpul eram împreună cu monsieur Poulain, cu care ne simţeam bine — mergea cu noi la scaldă, era mare amator de cules ciuperci şi vîna sturzi, ba chiar şi vrăbii. Se străduia prin toate mijloacele să dezvolte în noi curajul şi, cînd ne era teamă să umblăm pe întuneric, căuta să ne lecuiască de această frică superstiţioasă. Mai întîi ne-a obişnuit să trecem printr-o odaie întunecoasă, iar pe urmă să umblăm seara tîrziu în grădină. Uneori, în timpul vreunei plimbări, Poulain îşi lăsa sub bancă nedespărţitul său briceag cu tirbuşon şi ne trimitea să-l aducem seara, după ce se lăsa întunericul. La ţară impresiile plăcute nu mai luau sfîrşit ■— pădurile, plimbările pe malul rîului, vizitarea vechii cetăţi de pe deal, unde Poulain ne explica cum au apărat-o ruşii şi cum au cucerit-o tătarii ; uneori te puteai aştepta la cîte o întîlnire întîmplătoare cu lupii.

Treceam şi prin aventuri. Datorită uneia dintre ele, monsieur Poulain a devenit în ochii noştri un erou, pentru că l-a scos din apa rîului pe Aleksandr, care era să se înece. Uneori porneam la plimbare în grup, cu toată familia şi cu jupînesele, să culegem ciuperci. Atunci luam ceaiul în pădure, la prisaca în care locuia un stupar bă- trîn de o sută de ani împreună cu nepoţelul său. Sau ne duceam la unul din satele noastre în apropierea căruia se săpase un iaz adînc, din care erau pescuiţi mii de caraşi aurii. O parte din peştele pescuit revenea moşierului, iar restul era împărţit între ţărani. În satul acesta trăia doica mea. Familia ei era una din cele mai sărace. În afara bărbatului, familia se mai compunea ,dintr-un băieţel, care începuse deja să-şi ajute tatăl la muncă, şi o fată, sora mea de lapte, care mai tîrziu a devenit propovăduitoare şi „sfîntă fecioară" în secta rascolnică din care făcea parte. Doica se bucura foarte mult cînd veneam în vizită. Mă putea ospăta numai cu smîntînă, ouă, mere şi miere.

Dar mă mişcau adine dragostea ce mi-o purta şi mîngîierile ei. Aştemea pe masă o faţă albă ca neaua (curăţenia face parte din cultul religios la rascolnici), servea trataţia în blide de lemn strălucind de curăţenie, îmi vorbea drăgăstos ca propriului ei fiu. Acelaşi lucru trebuie să-l spun şi despre doicile celorlalţi doi fraţi mai mari ai mei, a lui Nicolai şi a lui Aleksandr. Şi ele făceau

parte din familii cu vază în cele două secte rascolnice din Nikolskoe. Puţini sînt cei ce ştiu cîtă bunătate se ascunde în inima ţăranului rus, deşi veacurile de cruntă oprimare ar fi putut să o în- răiască.

În zilele ploioase monsieur Poulain dispunea de o mare rezervă de istorii pentru noi, mai cu seamă istorii din războiul din Spania. Il rugam într-una să ne povestească încă o dată cum a fost rănit în luptă şi, de fiecare dată cînd ajungea în cursul povestirii la looul în care reda cum simţea sîngele cald scurgîndu-i-se în cizmă, ne repezeam să-l sărutăm şi să-l dezmierdăm cu cele mai duioase nume de alintare.

După aparenţe, toate ne pregăteau pentru cariera militară : pasiunea tatei (din cîte îmi amintesc, singurele jucării pe care ni le-a cumpărat au fost o puşcă şi o autentică gheretă de santinelă), povestirile militare ale lui Poulain, ba chiar şi biblioteca aflată la dispoziţia noastră. Biblioteca asta i-a aparţinut cîndva bunicului mamei noastre, generalul Repninski, un militar de vază din secolul al XVIII-lea, şi era alcătuită din lucrări, în majoritatea lor franceze, despre istoria războaielor, despre tactică şi strategie, toate frumos legate în piele şi ilustrate cu numeroase gravuri. în zilele cu ploaie, cea mai mare plăcere a noastră era să privim aceste ilustraţii, reprezentînd diferite .arme din vremuri biblice, precum şi planurile tuturor bătăliilor din timpul lui Alexandru Macedón. Cu toate acestea, nici eu şi nici Aleksandr n-am devenit militari. Literatura deceniului al şaptelea a stîrpit în noi tot ce ni s-a băgat în cap în copilărie.

Poulain avea aceeaşi părere despre revoluţie ca şi revista regalistă „Illustration Française", din care primea numere vechi de la un prieten al său francez, vopsitor de pe strada Arbat, şi ale căror ilustraţii ne erau bine cunoscute. Timp îndelungat mi-am reprezentat revoluţia sub chipul Morţii călare pe cal, cu un steag roşu într-o mînă şi cu coasa în cealaltă, gata să-i secere pe oameni.
Aşa a fost desenată în „Illustration". Acum însă cred că aversiunea lui Poulain se limita numai la revoluţia din 1848, deoarece una din povestirile sale despre revoluţia din 1789 mi-a lăsat o adîncă impresie.

Titlul de prinţ era folosit în casa noastră şi potrivit, şi nepotrivit de cîte ori se ivea ocazia. Probabil că treaba aceasta îl scotea din sărite pe Poulain, căci într-o zi s-a apucat să ne povestească ceea ce ştia

despre marea revoluţie. Nu-mi mai pot aminti tot ce ne-a spus, îmi amintesc doar că ne-a povestit că „contele Mirabeau" şi alţii renunţaseră la titlurile lor nobiliare şi că, pentru a-şi exprima dispreţul faţă de ifosele aristocratice, Mirabeau a deschis un atelier cu firma „Croitorul Mirabeau" (redau povestea aşa cum am auzit-o de la Poulain). Mult timp după aceea m-am gîndit mereu ce ocupaţie mi-aş fi ales pentru a putea scrie pe firmă : „Maistrul de cutare lucru Kropotkin". Ulterior N. P. Smirnov, profesorul meu de limba rusă, şi spiritul în general democrat al literaturii ruse m-au determinat să fac acelaşi lucru şi, cînd am început să scriu povestiri — ceea ce s-a întâmplat pe la vreo doisprezece ani —, am semnat simplu „P. Kropotkin". La fel am procedat şi mai tîrziu, cînd mă aflam în serviciul militar, în ciuda observaţiilor pe care mi le făceau superiorii.

în împrejurimile satului Nikolskoe se aflau multe moşii boiereşti.

Familia noastră întreţinea relaţii cu puţini dintre vecinii noştri. Doar moşierii din imediata vecinătate ne vizitau cîteodată. Vecinii cei mai apropiaţi erau Tolmaciovii. Rar trecea săptămînă fără să se audă în curte zdrăngănitul caretei lor mari şi vechi, la care erau înhămaţi doi cai cu părul aspru. De îndată ce trăgea în faţa peronului, din caretă cobora toată familia — tata, mama şi copiii.

Capul familiei, Ivan Sidorovici Tolmaciov, era un bărbat înalt şi prezentabil. Se judeca veşnic eu ţăranii săi, trimitea jalbe la Petersburg împotriva autorităţilor locale şi

era ocupat cu tot felul de planuri pentru întărirea autorităţii moşierilor asupra ţăranilor

.Fratele său era general în retragere. Pe cînd era colonel, la fel ca mulţi alţii, strînsese o mare avere, ciuntind raţiile ostaşilor şi vînzînd postavul primit pentru mantalele soldăţeşti. Pe lîngă acestea, îi pusese pe soldaţii ce cunoşteau vreo meserie să lucreze pentru el. Generalul Tolmaciov avea o părere foarte bună despre sine. Vorbea totdeauna cu multă siguranţă şi pe un ton solemn.

Moşierilor vecini, care erau mai săraci decît el sau de un grad inferior, le întindea numai două degete, şi asta cu o expresie de parcă le-ar fi făcut o mare favoare. Cînd însă mama mea vitregă îi întindea „mînuţa", el se ploconea adînc, repetînd mereu aceeaşi frază :

— Totdeauna am susţinut la Petersburg că pentru mine e o mare fericire să am în timpul verii nişte vecini atît de onorabili şi respectabili ca dumneavoastră, scumpă prinţesă.

De obicei, Tolmaciovii veneau la noi însoţiţi de cele -două fiice şi de băieţelul lor. Fiica lor cea mai mare era o fată foarte liniştită. Din nefericire pentru ea, fusese crescută la un institut elegant pentru „fetele de nobili" din Petersburg şi căpătase acolo o imagine atît de falsă despre viaţă şi despre oameni, încît, după ce a terminat institutul şi a cunoscut viaţa reală, a rămas decepţionată de oameni şi a sfîrşit prin a se călugări.

Sora sa mai mică era antipodul ei. Era o adevărată întruchipare a sănătăţii şi bunei dispoziţii. Oricît de serioase ■ar fi fost lucrurile despre care se discuta, izbucnea totdeauna într-un rîs sonor, dar nu pentru că ar fi fost isterică, ci fiindcă aşa îi era firea, voioasă. Uneori, cînd stăteau la masă, fratele ei îi spunea cu toată seriozitatea :

— Uită-te pe tavan, Katia. Vezi cum umblă muştele cu picioarele în sus ?

Atît era deaj uns pentru Katia ca să izbucnească într-un rîs atît de nestăvilit, încît unica ei scăpare era să iasă pentru cîtva timp în grădină.

Nouă, copiilor, ne plăcea tare mult să ne ducem în vizită la Tolmaciovi. Aveau o livadă mare, în care ne jucam „de-a tîlharii". În această livadă se găsea o veche gheretă de paznic, lăsată în părăsire, care ne slujea drept tainiţă a tîlharilor.

La jocurile noastre luau parte şi fetele : Katia şi cele două prietene ale ei — Varenka şi Iulia. Katia era un nepreţuit tovarăş de joacă, altul mai bun nici că-ţi puteai dori, însă dragostea noastră era îndreptată spre Varenka, o fată frumoasă şi cuminte. De ea erau în acelaşi timp îndrăgostiţi şi fratele Katiei Tolmaciova, şi fratele meu Saşa, iar pe urmă le-am împărtăşit şi eu soarta. Trebuie •să menţionez că Varenka era cu doi ani mai în vîrstă decît cel mai mare dintre noi, căci ea avea vreo cincisprezece ani, pe cînd noi aveam cîte doisprezece-treisprezece. Va- renka nu acorda nici o atenţie adoratorilor săi, socotin- du-ne nişte băieţaşi. În schimb Iulia, prietena ei, a băgat de seamă dragostea noastră şi îşi bătea joc într-un mod răutăcios de noi, fiind şi foarte geloasă pe prietena ei..

într-o zi toţi trei — fratele Katiei Tolmaciova, fratele meu Saşa şi cu mine — am convocat un „consiliu" şi am hotărât să le răpim pe Varenka şi pe Iulenka, să le ademenim în tainiţa tîlharilor şi acolo s-o silim pe Varenka. să-l sărute pe fiecare dintre noi. Am elaborat un plan strategic foarte complicat, după modelul acelora despre care citisem în istoria războaielor dintre perşi şi greci. Planul ne-a reuşit. Am atras fetele în ghereta paznicului, unde, spre groaza Katiei, le-am sechestrat pe cele două prietene ale ei. Dar, plină de curaj, Katia s-a năpustit în tainiţa tîlharilor ca să le vină în ajutor prietenelor sale căutînd ¡ş-o elibereze pe Varenka. Iulenka a evadat şi, plîngînd, s-a dus fuga să ne pîrască lui Poulain. Nu ştiu cum s-ar fi isprăvit toată povestea asta dacă nu ne-ar fi împăcat pe toţi însăşi Katia Tolmaciova. După această întîmplare- am încetat s-o mai tachinăm pe Iulia, iar pe Varenka o „adoram" şi mai tare. Dar cu- rînd a venit toamna şi ne-am întors la Moscova, unde după puţină vreme am uitat-o.

Conacul Tolmaciovilor nu se prea remarca prin ordine şi curăţenie. Vacile, gîştele şi găinile se plimbau în voie prin curte, iar în marea ogradă se lucra la o

uriaşă construcţie. Bătrinul general era un mare amator de picturã şi, în timpul cît locuise la Petersburg,. cumpărase sute de tablouri, în majoritate copii destul de proaste de pe pînzele vechilor maeştri. Toţi pereţii din casa lui nu prea mare erau plini de tablouri, iar numeroase altele zăceau nedespachetate în lăzi depozitate în hambar.

Generalului i-a venit ideea să clădească o casă specială pentru tablourile sale şi să amenajeze în ea un fel de „galerie de artă". N-am mai văzut vreodată construcţie mai hidoasă, într-un amestec hibrid de stil gotic şi baroc. Cred că e inutil să adaug că această clădire era ridicată prin munca iobagilor şi că ţăranii Tolmaciovilor au cărat mai multe ierni la rînd var şi cărămidă pentru casa din Ka-luga, care se afla la o distanţă de douăzeci de verste de satul lor.

Un alt vecin de moşie şi-a ridicat conacul în mijlocul unui vast parc, cu nenumărate alei, ou o minunată grădină de flori, cu pavilioane, sere şi heleşteie artificiale.

Şi el era militar — general de artilerie —, de aceea clădise în parc o mică fortăreaţă cu fortificaţii autentice, prevăzută cu cîteva tunuri, din care erau trase salve de salut cu ocazia diferitelor evenimente din familie.

Eliberarea ţăranilor, care a avut loc în 1861, a pus capăt acestui soi de preocupări. Galeria de artă a Tolmacio- vilor a rămas neterminată, iar fortăreaţa s-a prefăcut c-u- rînd într-un morman inform de valuri de pămînt. Heleş- teiele au fost năpădite de stuf şi rogoz, iar monumentele trecutului au rămas doar ca o mărturie a extravagantelor născociri ale foştilor stăpîni de iobagi.

Lucrul cel mai trist era că toate aceste extravaganţe erau înfăptuite prin munca silnică a iobagilor în dauna propriilor gospodării ale acestora.

Toate moşiile majorităţii boierilor erau ipotecate şi- răsipotecate. În această privinţă, toţi vecinii noştri semănau între ei. Moşierii tineri se deosebeau prea puţin de cei bătrîni. Unul dintre aceştia, care urmase cursurile Universităţii din Petersburg, s-a stabilit la moşie hotă- rînd să-şi exploateze gospodăria după metode noi.

Mai întîi a comandat maşini din Anglia şi a angajat un administrator neamţ. Maşinile însă depăşeau puterile cailor costelivi ai ţăranilor, iar cînd se defectau trebuiau trimise la oraş, poate chiar la Moscova pentru reparaţii. Pe de altă parte, administratorul neamţ, prin

comportarea sa arogantă, i-a îndîrjit într-atîta pe ţărani împotriva sa, încît moşierul a fost nevoit să-l concedieze. După nereuşitele încercări de a-şi exploata gospodăria cu metode noi, tînărul moşier l-a reangajat pe fostul administrator al tatălui său, un mujic abil şi viclean, care, prin cruzimea sa, a vîrît frica în iobagi. Aşa luau sfârşit aproape toate experienţele făcute la multe moşii.

Nouă, copiilor, ne plăcea cel mai mult familia moşie- resei Sorokina, o văduvă mai în vîrstă, care nu era prea bogată. îşi administra singură gospodăria şi cu modestul venit scos din moşie creştea şapte fete şi un băiat, student la Universitatea din Moscova.

Toţi membrii acestei familii, începînd cu fiul cel mai mare, studentul, şi fiica cea mai mare, colegă de institut cu

Casa din strada Malaia Vlasievskaia
în care a trăit P. A. Kropotkin între anii 1855 şi 1857

sora mea Elena, aveau preocupări serioase şi se pasionau pentru literatură.

Era una din acele familii, pe care le descria Turghe- niev în operele sale. Turgheniev era scriitorul preferat şi al acestei familii De cîte ori n-am stat noi în jurul mesei citind povestirile lui Turgheniev sau ultimul număr al vreunei reviste literare... Cît de multe cunoştinţe despre viaţă am căpătat în această familie. Din astfel de familii au ieşit mai tîrziu, cînd a sosit vremea acţiunilor, tinerele forţe intelectuale progresiste. Dar aceasta s-a întîmplat la cîţiva ani după eliberarea ţăranilor dire iobăgie.

VII

În toamna anului 1852, Aleksandr a intrat în şcoala de cădeţi şi de atunci ne-am revăzut numai de sărbători sau în cîte o duminică. Libertatea relativă pe care Aleksandr a găsit-o în şcoala militară şi mai cu seamă influenţa a doi profesori de literatură au contribuit rapid la dezvoltarea lui. Mai încolo voi avea prilejul să vorbesc despre influenţa binefăcătoare pe care a avut-o el asupra dezvoltării mele. Am avut parte de marea fericire de a avea un frate mai mare iubitor şi cu un orizont larg.

Eu rămăsesem acasă. Trebuia să aştept pînă îmi va veni i'îndul să intru în Corpul de paji, ceea ce s-a întîmplat cam la împlinirea vîrstei de cincisprezece ani.

În toamna anului 1853 a-m intrat în primul gimnaziu din Moscova *, iar acasă mă medita N. P. Smirnov, student al Universităţii din Moscova. Am fost admis în clasa a treia ; aveam doar unsprezece ani şi fusesem pînă atunci nevoit să asimilez o serie de materii, cea mai mare parte dintre ele fiind mai presus de puterea de înţelegere a unui copil. Toate materiile erau predate într-un mod cît se poate de absurd. Geometria ne era predată de un oarecare Nevenglovski, care vorbea cu elevii săi pe un ton glumeţ, clar grosolan. Cei mai mulţi dintre noi nu înţelegeam mai nimic din lucrurile savante pe care ni le înşira pe tablă, aşa că învăţam pe de rost complicatele teoreme ale lui Euclid. Mie, Nevenglovski îmi dădea nota cinci[1], dar nici acum nu ştiu pentru ce. Mă pricepeam bine numai la cele patru operaţii aritmetice.

Cel mai bine stăteau lucrurile la limba rusă. Scriam cît se poate de corect sub dictare, iar compunerile mele îl satisfăceau întru totul pe profesorul Magniţki, groaza întregii clase. Mie mi-a pus totdeauna nota cinci pînă la examen, cînd, încurcîndu-mă teribil la nişte gerunzii, mi-a dat un doi.

La istorie lucrurile mergeau foarte prost. Istoria ** se preda la noi astfel : era adusă în clasă o tablă împărţită în pătrate mici, din care fiecare sută de pătrate reprezenta un secol, iar fiecare pătrăţel cîte un an. De îndată ce tabla era instalată, începea supliciul. Toate pătrăţelele purtau cîte un semn : cerculeţe, beţigaşe sau cruciuliţe. Profesorul lua nuiaua şi arăta cu ea ba un beţigaş, care reprezenta suirea pe tron a vreunui ţar, ba un cerculeţ, care reprezenta vreun război, şi ne întreba cu glasul ameninţător : „Grigoriev,

ce înseamnă asta ? Nikolaiev, dar asta ce-i ?" Şi aşa mai departe.

[1] Jn şcolile din Rusia notarea se făcea, după cum se face şi azi în U.R.S.S., de la cinci la unu, nota cinci echivalînd cu zece de la noi.

La istorie pînă la examen am avut în catalog permanent nota doi. La examen mi-a căzut domnia lui Alexandru' I şi războiul din 1812. Povestirea mea coerentă şi însufleţită despre războaiele napoleoneene, despre care auzisem atît de multe de la Poulain, le-a plăcut într-atîta membrilor din comisia de examinare, încît mi-au pus în unanimitate nota cinci, ba şi cu plus, nimicind astfel urmele acelor invariabile note de doi.

Mai aveam necazuri şi cu geografia *. îmi plăcea geografia şi o învăţam cu dragă inimă. împreună cu prietenul meu Nikolaiev am alcătuit chiar şi o geografie a gimnaziului nostru. Am scris un curs întreg, completat cu hărţi şi planuri. Ţin minte că am descris clasa noastră în felul următor : „La sud e scăldată de apele unei mări, «Precis- tenka», la răsărit se învecinează cu ţara celor din clasa a doua, iar la apus se mărgineşte cu marele stat al celor din clasa a patra, care vorbesc o limbă străină denumită latina".

Era descris şi „relieful" clasei, cu „muntele", adică catedra, „vulcanii", adică tabla, erau înşirate şi „văile" dintre bănci şi erau caracterizaţi „locuitorii" ei — ■ cuminţi şi. aşezaţi cei din banca întîi, apoi din ce în ce mai gălăgioşi, pe măsura îndepărtării de „golful" principal, în care acostează străinii, cu alte cuvinte profesorii, ce stîrneau groaza şi panica în ţara noastră. învăţam bine şi geografia „oficială", desenind şi nişte hărţi foarte amănunţite. Totuşi, eram văzut cu ochi răi de „străin", adică de profesorul care ne preda geografia, şi aceasta... pentru exces de sîrguinţă.

Profesorul de geografie ne punea să desenăm hărţile diferitelor ţări, dar ne obliga să le copiem pur şi simplu din atlasul geografic. Pe mine asta nu mă mulţumea, şi de aceea, împreună cu N.P. Smirnov, desenam hărţile pe o reţea de coordonate geografice, apoi le coloram. Cînd am adus o hartă a Angliei frumos colorată şi am prezentat-o profesorului, acesta s-a înfuriat peste măsură şi, spre marea mea mîhnire, mi-a pus nota doi.

N-am învăţat prea multe lucruri la gimnaziu, însă iarna petrecută la şcoală, între alţi băieţi, cei mai mulţi dintre ei mult mai vîrstnici decît mine, a dat un imbold dezvoltării mele. De atunci a început viata mea conştientă. Tot ce-mi amintesc din prima mea copilărie

îmi apare sub forma unor scene disparaté, între care există mari lacune.

începînd din primăvara anului 1854, adică de la vîrsta de unsprezece ani şi jumătate, încep să-mi amintesc, an cu an, toate întîmplările prin care am trecut.

Au urmat anii de adolescenţă. Voi povesti acum cele observate de mine în aceşti trei ani, anii cei mai frumoşi ai copilăriei mele, adică anii ce s-au scurs între părăsirea gimnaziului şi intrarea lîn Corpul de paji.

Profesorul meu N. P. Smirnov a absolvit în vremea aceea universitatea şi a fost numit într-un mic post la judecătorie, unde-şi petrecea toată dimineaţa, aşa că rămî- neam singur pînă la prînz. După ce-mi făceam lecţiile şi mă plimbam, îmi mai rămînea mult timp pentru citit şi mai cu seamă pentru scris.

Iobăgia îşi trăia atunci ultimii ani. Toate astea s-au petrecut atât de recent, parcă mai ieri, şi totuşi în Rusia puţini sînt cei ce-şi dau limpede seama ce a însemnat iobăgia. Bineînţeles că cei mai mulţi ştiu că condiţiile de atunci au fost rele, dar puţini ştiu cum s-au repercutat aceste condiţii din punct de vedere fizic şi moral asupra fiinţelor umane. E de-a dreptul uluitor să constaţi ce repede a fost uitată o instituţie, ca şi condiţiile sociale generate de ea, de îndată ce această instituţie şi-a încetat existenţa. Ce repede se schimbă împrejurările şi oamenii ! De aceea voi încerca să povestesc cum se trăia pe vremea iobăgiei. Nu voi reda cele auzite de mine, ci numai acele lucruri pe care le-am văzut cu ochii mei.

Uliana, chelăreasa, stă în coridorul ce duce spre cabinetul tatei şi-şi face cruce. Nu îndrăzneşte să intre, dar nici să se întoarcă. În cele din urmă, după ce spune o rugăciune, intră în cabinet şi anunţă cu glasul stins că rezerva de ceai e pe terminate, că au mai rămas vreo douăzeci de funzi de zahăr şi că şi celelalte alimente stau să se isprăvească.

— Hoţi! Tîlhari ! — ţipă tata. — Şi tu la fel cu ei !

Glasul său tună de s-aude în toată casa. Mama vitregă
a trimis-o pe Uliana, pentru ca furtuna să se reverse asupra ei.

— Frol, cheam-o pe prinţesă ! — strigă tata. — Pe unde-mi umblă ? ! Iar cînd mama vitregă îşi face apariţia, o întîmpină în acelaşi fel.

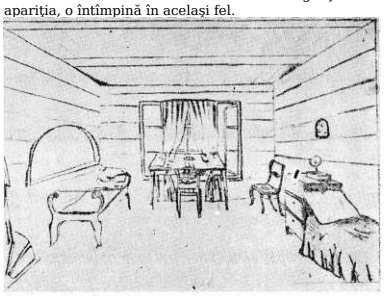

„Camera mea din casa cea nouă".
Desen făcut în copilărie de P. A. Kropotkin

— Şi tu eşti înţeleasă cu bandiţii ăştia ! Mereu le iei apărarea ! — şi dă-i aşa vreo jumătate de oră, iar uneori şi mai mult.

Pe urmă tata se apucă să verifice socotelile. În timpul acestei operaţii îşi aminteşte de fîn. Frol este trimis să cîntărească fînul cît a mai rămas. Mama vitregă

primeşte dispoziţia să asiste la cîntărire, iar tata socoteşte cît ar mai trebui să fie în şură. Reiese că au dispărut multe puduri de fîn, iar Uliana nu poate justifica cum au fost consumaţi cîţiva funzi dintr-un aliment oarecare. Glasul tatei devine tot mai ameninţător. Uliana tremură. Acum este chemat la interogatoriu şi vizitiul. Furtuna se descarcă asupra lui. Tata se repede la el şi

începe să-l bată. Vizitiul o ţine într-una : „Luminăţia voastră a binevoit să greşească la socoteală"

.Tata se apucă iarăşi de socoteli. Dar acum reiese că în şură există mai mult fîn decît s-ar cuveni să fie. Ţipetele continuă. De data asta tata îl ocărăşte pe vizitiu fiindcă le dă cailor mai puţin nutreţ decît e prevăzut, însă vizitiul îi cheamă pe toţi sfinţii ca martori că nici un cal nu pri^- meşte mai puţin nutreţ decît i se cuvine. Frol invocă mărturia Maicii Domnului că vizitiul spune adevărul.

Dar tata nu vrea să se potolească. Il cheamă pe Makar, ajutorul majordomului, care este totodată şi acordorul instrumentelor muzicale. Îi face bilanţul tuturor păcatelor şi greşelilor săvîrşite de el în ultimul timp. Makar s-a îmbătat săptămîna trecută şi cu siguranţă că a fost beat şi ieri, pentru că a spart cîteva farfurii. În fond, toată zarva a pornit de la farfuriile sparte. Mama vitregă i-â spus despre asta tatei azi-dimineaţă, de aceea Uliana a fost primită cu mai multe ocări ca de obicei în asemenea cazuri şi tot din cauza asta s-a făcut controlul la fîn. Tata continuă să strige că neamul ăsta de bandiţi ar merita cele mai grele pedepse.

Deodată se aşterne liniştea. Tata se aşază la birou şi scrie un bilet.

— Trimiteţi-l pe Makar cu acest bilet la poliţie, să-i tragă o sută de nuiele.

Toţi în casă au încremenit de groază.

Bate ora patru. Coborîm cu toţi la masă, dar nimeni n-are poftă de mîncare. Nimeni nu se atinge de supă. Sîn- tem zece persoane la masă. În spatele fiecăruia stă o „scripcă" sau un „trombon", cu o farfurie curată în mîna stingă, numai Makar lipseşte.

— Unde-i Makar ? — întreabă mama vitregă. —r Să fie chemat încoace.

Makar nu vine şi porunca e repetată. Intră Makar, palid, cu chipul desfigurat, ruşinat, cu ochii plecaţi. Tata stă cu privirea aţintită în farfurie. Văzînd că nici unul din noi nu s-a atins de supă, mama vitregă încearcă să ne învioreze :

—[1] Copii — spune ea pe franţuzeşte —, nu găsiţi că supa de azi e minunată ?

Simt că mă îneacă lacrimile. Cînd se termină prînzul, fug după Makar, îl ajung din urmă în coridorul întunecos şi dau să-i sărut mîna, dar el şi-o smulge şi-mi spune pe un ton mustrător şi interogativ totodată :

— Lasă-mă ! N-ai să fii şi tu la fel cînd ai să creşti mare ?

— Nu, nu, niciodată !

Cu toate acestea, tata nu era unul dintre moşierii cruzi. Dimpotrivă, servitorii şi chiar şi mujicii îl considerau un boier bun. Dar scena pe care am descris-o mai înainte se petrecea peste tot, de multe ori într-o formă mult mai crîncenă. Biciuirea iobagilor intra în obligaţia poliţiei şi a pompierilor.

Odată un moşier l-a întrebat pe un altul :

— De ce creşte atît de încet numărul sufletelor la moşia dumitale ? Probabil că nu prea ai grijă ca oamenii să se însoare ?

La cîteva zile după asta, generalul s-a întors în satul său. A poruncit să-i fie adusă lista tuturor ţăranilor săi, a însemnat numele flăcăilor ce împliniseră optsprezece ani şi al fetelor ce atinseseră vîrsta de şaisprezece, adică ale acelora care, conform legii, aveau dreptul să se căsătorească. Pe urmă generalul a dat o poruncă : „Ivan se va însura cu Anna, Pavel cu Paraşka, Fiodor cu Praskovia" şi aşa mai departe. în felul acesta a stabilit cinci perechi. „Cele cinci nunţi — glăsuia porunca ■— trebuie să se celebreze duminică, adică peste zece zile".

Tot satul a vuit de bocete. în fiecare izbă jeleau femeile, atît cele tinere, cît şi cele bătrîne.

în ziua stabilită, cele cinci alaiuri de nuntă, care semănau mai mult cu nişte procesiuni de înmormîntare, au pornit spre biserică. Femeile plîngeau şi jeleau ca după mort. Unul dintre lachei a fost trimis la biserică pentru a raporta de executare după terminarea ceremoniei. Dar lacheul s-a întors euiînd, palid şi speriat, cu căciula în mînă.

— Paraşka se încăpăţînează — a raportat el. — Nu vrea să se mărite cu Pavel. Cînd a întrebat-o

părintele : „Consimţi ?", ea a strigat tare : „Nu, nu consimt !"

Moşierul a turbat de mînie.

— Du-te şi spune-i acestui popă chică-lungă că dacă nu o cunună' pe Paraşka, o să-l pîrăsc arhiereului că-i beţiv. Cum de-ndrăzneşte, mişelul, să nu-mi execute porunca ! Spune-i că-l bag la mănăstire. Iar pe părinţii Pa- raskăi îi trimit într-un sat de stepă.

'Lacheul a transmis porunca. Şi rudele, şi popa s-au apucat s-o conjure pe Paraşka. Mama şi-a implorat în genunchi fata să nu-i piardă pe toţi. Fata repeta mereu „nu vreau", însă cu glasul tot mai slab, pe urmă în şoaptă şi, în sfîrşit, a amuţit de tot. I-au pus pirostriile... Ea nu s-a mai.împotrivit. Lacheul s-a întors la conacul

boierului cu raportul : „Au fost cununaţi !

"Nunţile la poruncă constituiau un fenomen atît de obişnuit, încît servitorii noştri care nu se iubeau între ei, dar care prevedeau că vor fi siliţi să se căsătorească, se cumetreau de obicei. După lege, cununia devenea în acest fel imposibilă. De regulă acest şiretlic reuşea ; însă o dată o astfel de şiretenie s-a terminat în casa noastră cu o tragedie. Andrei, croitorul, s-a îndrăgostit de o fată care aparţinea moşierului vecin. Cum Andrei prevedea că i s-ar putea porunci să se cunune cu una din jupînesele noastre, s-a hotărît să se cumetrească din vreme cu ea. S-a întîmplat tocmai lucrul de care se temeau. într-o zi au fost chemaţi amîndoi în cabinetul tatei şi li s-a dat. poruncă să se cunune.

— Sîntem totdeauna bucuroşi să vă îndeplinim dorinţa — au răspuns ei —, dar acum cîteva săptămîni am botezat împreună un copil. Andrei a făcut de asemenea cunoscut intenţiile ce le nutrea pentru servitoarea vecinului... în cele din urmă Andrei a fost dat la oaste.

în timpul lui Nicolaie I serviciul militar nu era obligatoriu pentru toţi, ca acum. Nobilii şi negustorii nu aveau obligaţia să facă armată. Cînd era anunţată o nouă recrutare, moşierii trebuiau să pună la dispoziţia armatei un anumit număr de recruţi. De obicei, în fiecare sat ţăranii stabileau ei înşişi pe cei ce urmau să plece, însă iobagii de la conac depindeau în totul de bunul plac al moşierului.

Pe vremea aceea serviciul militar era înfiorător — el dura douăzeci şi cinci de ani. Să devii soldat

însemna să te rupi pentru totdeauna de satul natal şi de familie. Bătăile curgeau zilnic. Cruzimea manifestată în armată depăşea orice limită. Chiar şi în şcolile de cădeţi, în care învăţau fiii nobililor, se dădeau uneori pentru o ţigară pedepse de cîte o mie de lovituri, trase în faţa întregii şcoli. Medicul stătea lîngă băiatul schingiuit şi oprea executarea pedepsei

numai atunci cînd pulsul aproape că nu mai bătea. Căzută în nesimţire, victima însîngerată era dusă la spital. Marele duce Mihail, comandantul şcolilor militare, l-ar fi îndepărtat imediat de la comandă pe acel director în a cărui şcoală nu ar fi existat cel puţin imul sau două cazuri de acest fel pe an. „Lipseşte disciplina !" — ar fi spus el

.Se înţelege că se proceda şi mai rău cu soldaţii de rînd. Dacă vreunul dintre ei ajungea în faţa tribunalului militar, verdictul prevedea aproape totdeauna ca el să fie bătut la stroi. Pentru asta erau aliniaţi pe două rînduri o mie de soldaţi înarmaţi cu

vergi de grosimea degetului mic. Cel condamnat era trecut printre rînduri de trei, patru, cinci sau şapte ori, şi fiecare soldat îi aplica de fiece dată cîte o lovitură. Subofiţerii Supravegheau ca soldaţii să lovească cu toată puterea. După o mie sau două mii de lovituri, victima, care scuipa sînge, era dusă la spital, unde era vindecată numai pentru ca pedeapsa să fie împlinită pînă la capăt imediat ce ostaşul se refăcea puţin. Dacă soldatul murea sub lovituri, restul pedepsei era aplicat cadavrului său legat de o roabă. Nicolae I şi fratele său cadavrului său legat de o roabă. Nicolaie I şi fratele său pedepsei nu era posibilă.

„Te bat la stroi ! Iau pielea de pe tine sub vergi !" — iată ameninţările obişnuite în acea vreme.

0 groază sinistră îi cuprindea pe toţi ai casei cînd aflau că vreuna dintre slugi era trimisă la comenduire. Sluga era pusă în fiare şi închisă în birou sub pază, ca să nu se sinucidă. Apoi la uşa biroului trăgea o căruţă şi prizonierul pleca însoţit de doi paznici. Toţi servitorii îl înconjurau. El le făcea tuturor plecăciuni adinei, rugîndu-i să-i ierte greşelile cele făcute cu voie şi cele fără de voie.

Aşadar, pe Andrei îl aşteptau douăzeci şi cinci de ani de grea viaţă ostăşească. Toate visele sale de fericire se năruiau dintr-o dată.

Nunta uneia dintre jupînese, Pelagheea, sau Polea, cum i se zicea, s-a terminat şi mai tragic. Fusese dată de copil la o meşteriţă, unde învăţase la perfecţie broderia fină. Gherghefurile ei stăteau la Nikolskoe în odaia surorii mele Lena. Ea participa de obicei la discuţiile purtate de Lena cu sora mamei vitrege, care locuia în aceeaşi cameră. Atît prin felul ei de a vorbi, cît şi prin manierele sale, Polea arăta mai mult a domnişoară decît a jupîneasă.

1 se întîmplase o nenorocire : şi-a dat seama că urmează să devină curînd mamă. Cînd i s-a destăinuit mamei mele vitrege, aceasta a copleşit-o cu mustrări : ,,N-am nevoie în casă de o aşa tîrîtură ! În casa mea nu admit asemenea ruşine ! Destrăbălato ! Ticăloaso !" şi aşa mai departe. Lacrimile Lenei n-au fost luate în seamă. Polei i-au fost tăiate cozile şi a fost trimisă la grajd. Tatăl copilului, un servitor al vecinului nostru, a implorat să li se aprobe căsătoria. Dar cum n-avea bani ca s-o răscumpere pe Polea, nu i s-a dat aprobarea. „Manierele de nobilă" ale Polei au devenit astfel circumstanţe agravante şi i se pregătea o soartă amară. Aveam între servitori pe unul care, datorită

staturii sale mici, era surugiu pe calul înaintaş. Il chema Filka Crăcănel. În copilărie fusese rău lovit de un cal şi nu mai crescuse, picioarele le avea îndoite ca o roată, cu tălpile răsucite înăuntru, nasul frînt şi îndoit într-o parte^ iar falca îi era sluţită. S-a hotărît ca Polea să fie dată după această pocitanie, şi a fost dată. Au măritat-o cu de-a sila. Proaspeţii căsătoriţi au fost trimişi la muncă ţărănească în satul nostru din gubernia Rcazan.

Nu se admitea că iobagii au sentimente omeneşti, nici nu se concepea aşa ceva. Cînd Turgheniev a scris : „Mumu", iar Grigorovici romanele sale, făcînd'u-i pe cititori să plîngă de suferinţele iobagilor, pentru mulţi acestea au constituit o adevărată revelaţie. ,,E oare cu putinţă aşa ceva ? Să iubească oare iobagii la fel ca şi noi ?" — exclamau cucoanele sentimentale, care vărsau lacrimi citind în romanele franţuzeşti despre nenorocirile întîmplate eroilor şi eroinelor din înalta societate.

învăţătura, la care erau trimişi uneori iobagii de către moşierii lor, constituia pentru ei o nouă sursă de nenorociri. Odată tata a găsit într-o izbă ţărănească un băiat isteţ pe care l-a dat la şcoala de felceri. Băiatul a învăţat cu sîrguinţă şi în cîţiva ani a făcut progrese însemnate. Cînd s-a întors de la şcoală, tata a cumpărat toate lucrurile necesare unei bune farmacii şi a instalat-o foarte potrivit într-o căsuţă pe lîngă conacul din Nikolskoe. în timpul verii doctorul Saşa, cum i se spunea tînărului, strângea şi usca cu zel diferite plante medicinale. în scurt timp a fost foarte îndrăgit la Nikolskoe şi în împrejurimi. Veneau la el ţăranii bolnavi din satele vecine, şi tata era tare mîndru de succesul farmaciei sale. Dar asta n-a durat mult. Într-o iarnă tata a făcut un drum pînă la Nikolskoe, a petrecut aici cîteva zile şi a plecat. în aceeaşi noapte doctorul Saşa s-a împuşcat — s-a spus că din imprudenţă. Dar motivul era o poveste de dragoste. Iubea o fată, dar nu se putea căsători cu ea, fiindcă era iobaga altui moşier.

Soarta unui alt tînăr, Gherasim Kruglov, pe care tata 1 -a dat la şcoala agricolă din Moscova, a fost aproape la fel de tragică. Gherasim a absolvit şcoala într-un chip strălucit, cu medalia de aur. Directorul şcolii a depus toate eforturile ca să-l convingă pe tata să-l elibereze pe Kruglov, deschizîndu-i în acest fel drumul spre universitate, unde iobagii nu erau admişi.

Kruglov va deveni cu certitudine un om de seamă — spunea directorul. — Poate chiar o mîndrie a Rusiei. Şi domniei voastre îi va reveni onoarea de a-i fi apreciat capacitatea şi de a-i fi oferit ştiinţei ruse un asemenea om

— .Am nevoie de el în satul meu — a răspuns tata la toate intervenţiile stăruitoare. — în realitate Gherasim Kruglov era cu totul inutil la moşie, date fiind procedeele primitive de exploatare, la care tata n-ar fi renunţat pentru nimic în lume. L-a pus să facă planul moşiei, apoi i s-a poruncit să stea ca lacheu în spatele mesenilor, cu o farfurie în mînă. Se înţelege că asta l-a deprimat mult pe Ghe- rasim. Visul său era universitatea, activitatea ştiinţifică, în ochi i se putea citi suferinţa, dar mama vitregă simţea o deosebită plăcere să-l umilească la fiece ocazie prielnică. Într-o toamnă, vîntul a deschis poarta. Mama vitregă a strigat la Kruglov, care tocmai trecea pe-acolo : „Garaska, du-te şi închide poarta !"

Asta a fost picătura care a făcut să se reverse paharul. Gherasim i-a răspuns tăios : „Pentru treaba asta îl aveţi pe portar", şi şi-a văzut de drum.

Mama vitregă a fugit plîngînd la tata şi a început să-l ocărască : „Sînt jignită de oamenii dumitale în casa dumi- tale !..."

Gherasim a fost pus de îndată în fiare şi trimis sub pază să fie luat la oaste. Despărţirea de bătiiînii săi părinţi a fost una din cele mai dureroase scene pe care le-am văzut vreodată

De data asta însă soarta s-a răzbunat. Nicolaie I murise şi serviciul militar devenise mai uşor.. Remarcabilele însuşiri ale lui Gherasim au fost curînd remarcate şi, după cîţiva ani, a devenit unul dintre principalii funcţionari, în fond sufletul unuia din departamentele Ministerului de Război. Întîmplarea a făcut ca tata, un om de o cinste ireproşabilă, care nu a luat niciodată mită, şi asta într-o vreme cînd toţi făceau avere de pe urma mitei, a încălcat totuşi regulamentul de serviciu, îngăduind un act incorect pentru a-i face pe plac comandantului său de corp, generalul Gartung. Tata a trecut în rubrica, „inapţilor" pe un soldat care slujea ca administrator la general. Lucrul acesta era cît pe ce să-l coste gradul de general, care urma să-i fie atribuit la trecerea sa în retragere. Ţelul principal şi unic al slujbei sale de treizeci de ani era în primejdie. Mama vitregă a plecat la Petersburg ca să mușamalizeze chestiunea. După multe alergături i s-a spus în cele din urmă că singurul lucru care îi rămîne de făcut este să se adreseze unuia din secretarii departamentului cutare. Deşi nu e de- cît un simplu funcţionar, i s-a spus, în realitate el conduce totul şi poate face ce vrea. Pe acest funcţionar îl cheamă Gherasim Ivanovici Kruglov.

— închipuie-ţi că era Garaska al nostru ! — mi-a povestit mai tîrzi'u mama vitregă. — Am ştiut totdeauna că e foarte dotat. M-am dus la el şi i-am spus toată tărăşenia, iar el mi-a răspuns : „Nu-i port ranchiună bătrînului prinţ şi voi face pentru el tot ce-mi stă în putinţă".

Gherasim s-a ţinut de cuvînt — a făcut un referat favorabil şi tata a fost avansat. Putea, în sfîrşit, îmbrăca mult rîvniţii pantaloni roşii, mantaua cu căptuşeală roşie şi coiful cu panaş.

Toate acestea le-am, văzut cu ochii mei în copilărie. Tabloul ar deveni şi mai sumbru dacă m-aş apuca să povestesc cele auzite în anii aceia : cazurile unor bărbaţi şi femei rupţi din sînul familiei, vînduţi, pierduţi la cărţi, sau schimbaţi pe o pereche de ogari, sau strămutaţi în vreo margine de ţară, ca să întemeieze

un sat nou ; pățaniile unor copii luați de la părinți și vînduți unor moșieri cruzi sau chiar desfrînați ; despre nemărginita cruzime cu care iobagii erau bătuți zilnic la grajd ; despre o fată care s-a înecat ca să scape de siluire ; despre un moșneag care, după ce a albit în slujba unui boier, s-a spânzurat sub geamul acestuia ; despre răzmeriţele ţărăneşti înăbuşite de generalii lui Nicolaie prin omorîrea în bătaie a fiecăruia al zecelea sau al cincilea ţăran şi prin distrugerea satelor. După executarea slujbei în armată, ţăranii rămaşi în viaţă umblau pe la porţi după cerşit. În privinţa sărăciei pe care am întîlnit-o în timpul călătoriilor mele prin sate, în special prin cele domeniale ce aparţineau membrilor familiei imperiale, nu găsesc cuvinte care să o poată descrie.

Dorinţa cea mai arzătoare a iobagilor era dobândirea libertăţii. Dar era o dorinţă foarte greu de realizat, deoarece pentru a obţine eliberarea trebuiau să-i plătească moşierului o mare sumă de bani.

— Ştii — mi-a spus tata într-o zi —, mama voastră moartă mi s-a arătat. Voi, tinerii, nu prea credeţi în lucrurile astea, dar ele sînt adevărate. Într-o noapte, la o oră tîrzie, moţăiam într-un fotoliu, la masa de scris. Deodată o văd intrînd, îmbrăcată în alb, palidă, cu ochii arzători, înainte de a muri, i-am făgăduit s-o eliberez pe Masa, ju- pîneasa ei. Pe urmă, luat cînd cu o treabă, cînd cu alta, am uitat un an întreg de promisiune. Dar iat-o pe mama ta că a venit şi mi-a spus cu un glas surd : „Alexis, mi-ai făgăduit s-o eliberezi pe Masa. Oare ai uitat ?" M-a cuprins groaza. Am sărit din fotoliu, dar ea a dispărut. Chem oamenii, însă nimeni n-a văzut nimic. A doua zi am pus să se facă o slujbă la mormîntul ei şi am eliberat-o imediat pe Maşa.

La moartea tatei, Maşa a venit la înmormîntare şi am stat de vorbă cu ea. Era măritată -şi foarte fericită. în glumă, fratele meu Aleksand'r i-a povestit cele spuse de tata şi am întrebat-o ce ştie despre această vedenie.

— Toate astea s-au întîmplat tare de mult, aşa că vă pot spune adevărul — a răspuns Maşa —. Cînd am văzut că prinţul a uitat cu totul de făgăduiala făcută, m-am îmbrăcat în alb, la fel ca şi mămica voastră, şi i-am amintit-o prinţului. Cred că n-o să vă supăraţi pentru asta ?

—■ Firește că nu !

La zece sau doisprezece ani după întîmplările descrise la începutul capitolului, într-o noapte am

discutat cu tata în cabinetul lui despre trecut. Iobăgia fusese desfiinţată, iar tata se plângea, deşi nu prea tare, de noua stare de lucruri. O acceptase fără să cîrtească prea mult.

— Dar trebuie să recunoşti — i-am spus eu —, că uneori ţi-ai pedepsit crunt slugile, chiar şi atunci cînd n-ai avut nici un motiv.

— Cu de-alde ăştia — mi-a răspuns —, nici nu se putea altfel. Ce, ei sînt oameni ?

Apoi s-a rezemat de spătarul fotoliului şi a rămas pe gînduri. După o lungă pauză a continuat :

— Dar ce-am făcut eu au fost fleacuri, de care nici nu merită să vorbim. Să luăm, de pildă, pe Sabliov. Arată aşa de blajin şi vorbeşte atît de dulceag, dar ce nu le-a făcut el iobagilor săi ! De cîte ori n-au vrut ei să-l ucidă ! Eu cel puţin nu m-am atins de fetele lor. Dar, de pildă, diavolul bătrîn de Tolmaciov s-a purtat atît de rău, încît iobagii săi au avut de gînd să-l schilodească urît de tot... Ei, la revedere ! Bonne nuit !

IX

îmi amintesc bine războiul din Crimeea. Trebuie să spun că la Moscova n-a făcut o impresie prea puternică. E adevărat că seara în fiecare casă se scărmănau scame, dar puţină vată ajungea pînă la trupele ruse, căci cea mai mare parte era furată şi vîndută inamicului. După inter-
venţia aliaţilor, am fost cuprinşi cu toţii de patriotism ;

se cînta pretutindeni un cîntec foarte la modă pe atunci : În belicoasa-i frenezie, Sir Paknerston s-a repezit Şi doar c-un deget a zdrobit ...Pe hartă falnica Rusie ! însufleţit de-aşa bravură, Franţuzul sabia-şi agită — Cea de la moşu moştenită — Şi ţipă „Allons !", şi face gură !

La Moscova însă cursul normal al vieţii n-a fost tulburat de bătălia cea mare ce se dădea în acea vreme. în schimb la sate războiul a ad'us o puternică deprimare. Recrutările se ţineau lanţ. Auzeam mereu t'înguirile ţărancelor. Poporul vedea în război o pedeapsă a cerului şi de aceea îl lua în serios, contrastând puternic cu uşurinţa pe care am văzut-o mai tîrziu în Europa apuseană în vreme de război. Deşi eram foarte tînăr, mi-am dat seama de acea solemnă resemnare în faţa sorţii, care predomina la sate.

Pe fratele meu Nikolai, la fel ca şi pe alţii, l-a cuprins o înflăcărare războinică, făcîndu-l să se înroleze

în armata caucaziană fără să termine şcoala de cădeţi. De atunci nu l-am mai văzut.

N. P. Smirnov, care absolvise universitatea clasat al doilea (primul fusese B.N. Cicerin, care mai tîrziu a devenit profesor renumit al Universităţii din Moscova), a intrat ca secretar la judecătorie, cu un salariu de şapte ruble pe lună. Cînd se întorcea de la slujbă, îmi cumpăra deseori la un anticar de lîngă parcul Aleksandrovski diferite cărţulii despre războaie ; din aceste cărţulii, pe care le-am păstrat alcătuind cu ele o „bibliotecă", am aflat despre faptele de vitejie ale eroilor de la Sevastopol.

Mergeam pe treisprezece ani cînd a murit Nicolaie I. La 18 februarie, seara tîrziu, sergenţii de stradă au împărţit pe la case nişte buletine în care se anunţa îmbolnăvirea ţarului, iar populaţia era invitată să meargă la biserică ca să se roage pentru însănătoşirea lui. Ţarul murise între timp şi autorităţile o aflaseră, deoarece Moscova şi Peters- burgul erau legate prin telegraf. Dar, cum pînă în ultima clipă nu se pomenise nimic despre îmbolnăvirea ţarului, cîrmuitorii găsiseră că e nevoie ca „poporul" să fie pregătit treptat. Ne-am dus cu toţii la biserică şi ne-âm rugat cu multă rîvnă.

A doua zi, sîmbătă, s-a repetat acelaşi lucru. Chiar şi. duminică dimineaţa s-au publicat buletine despre starea, sănătăţii ţarului. Am aflat despre moartea ţarului abia la. amiază, prin slugile care s-au întors de la piaţa Smolensk. După răspîndirea acestei veşti, pe toţi ai casei i-a cuprins spaima, la fel ca şi pe cei din casele vecine. Se zvonea că la piaţă „poporul" a avut o comportare foarte suspectă, că nu numai că nu şi-a exprimat regretul, ci, dimpotrivă, a. emis nişte păreri primejdioase. Adulţii discutau numai în. şoaptă, iar mama vitregă cerea mereu în franţuzeşte : „Vai, nu mai vorbiţi de faţă cu oamenii !" La rîndul lor, servitorii şopteau despre „eliberarea" care urmează să se acorde- curînd. Moşierii aşteptau din clipă în clipă o răzmeriţă a. iobagilor •— o nouă răscoală ca pe vremea lui Pugaciov.

În timpul acesta, pe străzile Petersburgului intelectualii se îmbrăţişau, anunţîndu-şi vestea cea bună. Cu toţii pre- simţeau atît sfîrşitul războiului, cît şi sfîrşitul acelor groaznice stări de lucruri, al căror autor fusese „tiranul de fier".

În vara anului 1855, în provincie era urmărită cu un deosebit interes lupta eroică dusă la Sevastopol

pentru fiecare petic de fortificaţii distruse. Din casa noastră pleca de două ori pe săptămână un curier special în capitala judeţului să aducă ziarul „Moskovskie vedomosti" şi, cînd se întorcea, îi smulgeam ziarele şi le răsfoiam înainte de a apuca să descalece. Lena ni-l citea cu glas tare. Noutăţile se răspîndeau imediat printre slugi, de acolo în bucătărie, apoi la administraţie, de aici le afla preotul, iar la urmă şi ţăranii.

Cînd am citit ştirea despre căderea Sevastopolului şi despre groaznicele pierderi suferite de trupele noastre în ultimele trei zile înaintea capitulării, am plîns cu toţii. După aceea am umblat toţi întristaţi, de parcă am fi pierdut o fiinţă dragă. În schimb la aflarea ştirii despre moartea lui Nicolaie nimeni n-a vărsat măcar o lacrimă. Aceste- sentimente nu le aveam numai noi, ele erau împărtăşite şi. de toţi vecinii noştri.

X

în august 1857 mi-a venit şi mie rîndul să intru în Corpul de paji, şi mama vitregă m-a dus la Petersburg. Aveam» pe atunci aproape cincisprezece ani. De acasă am plecat

.copil, însă caracterul omului se formează destul de precis mai curînd decît se presupune de obicei, şi nu mă îndoiesc că, în ciuda vîrstei mele de adolescent, într-un anumit grad eram încă de pe atunci ceea ce am devenit ulterior. Gusturile şi înclinaţiile mele erau deja conturate.

După cum am mai spus, primul impuls al dezvoltării mele a fost dat de Nikolai Pavlovici Smirnov, profesorul meu de limba rusă. Consider ca foarte bun obiceiul de-a- tunci — azi, din păcate, pierdut — de a aduce în casă un student care să le ajute băieţilor şi fetelor la prepararea lecţiilor, chiar şi atunci cînd copiii urmează cursurile unui gimnaziu. Ajutorul unui asemenea profesor este nepreţuit atît pentru facilitarea însuşirii cunoştinţelor căpătate la şcoală, cît şi, în genere, pentru lărgirea sferei acestor cunoştinţe.

Nikolai Pavlovici Smirnov era înzestrat cu un ,simţ literar dezvoltat. În epoca barbară a domniei lui Nicolaie, numeroasele opere cu totul nevinovate ale celor mai buni scriitori ai noştri n-au putut vedea lumina tiparului. Altele au fost într-atît mutilate de cenzură, încît îşi pierdeau orice sens.

Multe din poeziile lui Puşkin, Lermontov, Aleksei Tol- stoi, Rîleev şi ale altor poeţi nu au fost admise de cenzură. Nu numai versuri care aveau un substrat politic sau criticau ordinea existentă, ci şi unele poezii cu totul nevinovate erau împiedicate de a fi tipărite,. în schimb, toate aceste versuri circulau sub formă de manuscris. Smirnov le copia pentru el sau pentru prietenii săi şi eu îl ajutam uneori la treaba asta. Chiar şi lucrările mai ample ale lui Go- gol sau ale lui Lermontov treceau din mînă în mînă în manuscris. Ca moscovit get-beget, N. P. Smirnov nutrea o stimă profundă pentru scriitorii care locuiau la Moscova (unii chiar în Staraia Koniuşennaia). Deşi aveam abia zece ani la moartea lui Gogol (1852) şi încă nu citisem nici una din operele sale, îmi amintesc bine cît de îndurerată a fost Moscova de moartea lui. Turgheniev a exprimat atît de bine această întristare generală, că Nicolaie l-a trimis pentru aceasta la arest, iar pe urmă l-a surghiunit la ţară.

Primele mele încercări literare, în oare l-am imitat pe Gogol, le-am scris într-o manieră umoristică. Romanul lui Zagoskin „Iuri Miloslavski", „Fata căpitanului" a lui Puşkin şi „Regina Margot" a lui Alexandre Dumas m-au făcut să mă preocup timp

îndelungat de istorie. în ce priveşte alte romane franţuzeşti, am început să le citesc abia

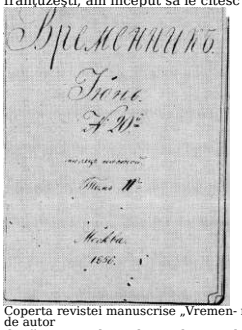

Coperta revistei manuscrise „Vremen- nik", sooasă în copilărie de autor

după apariţia lui Zola şi a lui Daudet. încă din fragedă copilărie Nekrasov a fost poetul meu favorit. Ştiam pe de rost multe din poeziile sale.

Nikolai Pavlovici a trezit de timpuriu în mine dorinţa de a scrie. Cu ajutorul lui am scris o povestire lungă, intitulată „Povestea unei monede de zece copeici". Am născocit împreună o seamă de caractere ale unor oameni prin ale căror rnîini a trecut moneda. Saşa avea mai multă înclinaţie pentru poezie. Scria povestiri romanţioase şi încă din copilărie scria versuri foarte armonioase, pe care le compunea cu multă uşurinţă. Probabil că ar fi devenit un remarcabil poet dacă nu s-ar fi dedicat mai tîrziu cu totul studiului ştiinţelor naturii şi filozofiei.

Pe atunci am încercat să devin ziarist. La vîrsta de unsprezece ani şi ceva am început să scot un ziar pe care-l intitulasem „Buletinul zilnic". Stam cam prost cu hîrtia, de

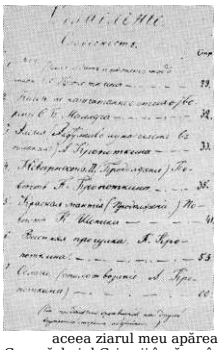

aceea ziarul meu apărea pe o pagină de caiet. Cum războiul Crimeii încă nu începuse, iar tata primea numai „Mos- kovskie poliţeiskie vedomosti", nu aveam la dispoziţie prea multe publicaţii pe care să le pot imita. „Buletinul zilnic" comunica toate veştile din timpul zilei cam în genul acesta : „Dimineaţa mi-am făcut lecţiile, m-am plimbat cu N. P. Smirnov, seara a venit cutare". Sau : „Nu m-am dus la plimbare din cauză că m-a durut burta". Vara, la Ni- kolskoe, conţinutul ziarului era ceva mai variat : „Am fost la Kostino, au fost omorîţi doi sturzi şi un grangur", şi aşa mai departe.Curînd însă treaba asta a încetat să mă mai mulţumească, şi în 1855 am început să scot o revistă lunară, purtând titlul „Vremennik", în care erau introduse versurile lui Aleksandr, povestirile mele şi diverse materiale mărunte *. Din punct de vedere material, revista era pe deplin asigurată, deoarece avea abonaţi : mai întîi pe însuşi redactorul-editor şi, în al doilea rînd, pe N. P. Smirnov, care şi după ce a plecat din casa noastră aducea în mod regulat contravaloarea abonamentului său sub forma unui anumit număr de coli de hîrtie. Pentru asta copiam

pe curat un al doilea exemplar din revistă, destinat acestui abonat permanent.

După ce Smirnov ne-a părăsit, locul său a fost ocupat de N. M. Pavlov, un student în medicină, care mi-a ajutat şi el la scoaterea revistei. Nikolai Mihailovici era un om foarte bun la suflet, înalt, cu părul roşu, plin de pistrui. Era student în medicină şi cînd se înapoia de la universitate vechiul său veston emana o duhoare de cadavru şi de tutun. N. M. Pavlov a făcut rost pentru revistă de un poem al unui prieten de-al său şi, ceea ce era mai important, de cursul introductiv al profesorului de geografie fizică de la Universitatea din Moscova. Se înţelege că acest curs încă nu văzuse lumina tiparului, căci revista noastră nu s-ar fi înjosit pentru nimic în lume să publice lucrări deja apărute altundeva.

Cred că nu e cazul să mai spun că Saşa manifesta un viu interes pentru revistă şi că faima ei s-a răspîndit curind între zidurile şcolii de cădeţi. Cîţiva tineri scriitori de viitor s-au gîndit să scoată o revistă rivală. Lucrurile începeau să ia o întorsătură serioasă. în privinţa versurilor şi a povestirilor aveam noi avantaj, însă concurenţa avea un „critic". Or, după cum se ştie, „criticul", care abordează sub pretextul analizării noilor lucrări literare diferite probleme oe nu pot fi altfel dezbătute, este sufletul unei reviste ruse. Concurenţa avea un critic, iar noi n-aveam ! El scrisese chiar un articol pentru primul număr al revistei şi i-l arătase fratelui meu. Dar articolul era slab şi pretenţios, aşa că Aleksandr a scris imediat o contracritică, în care-l lua în zeflemea şi-l zdrobea pe autorul criticii. Rivalii noştri au fost cuprinşi de deprimare, aflînd că această contracritică va apărea în numărul viitor al revistei noastre. Ei au renunţat la gîndul de a mai scoate revista şi cele mai bune condeie din rîndurile lor au trecut la noi. Am anunţat cu mare triumf că ne-am asigurat colaborarea exclusivă a atîtor scriitori vestiţi.

Din lucrările mele publicate în revistă, îmi amintesc numai de povestirea „O vizită la Unţovsk", în care. imitîn- du-l bineînţeles pe Gogol, am descris destul de hazliu iarmarocul din Meşciovsk, cu animaţia sa şi cu moşierii arhaici din adunarea nobilimii.

Revista şi-a încetat apariţia în august 1857, după doi ani de existenţă. Am plecat la Petersburg, unde mă aştepta un mediu nou şi un nou fel de viaţă. Părăseam Moscova cu mare părere de rău, deoarece îl lăsam aici pe iubitul meu frate. Pe deasupra, socoteam intrarea mea într-o şcoală militară drept o nenorocire

.CORPUL DE PAJI

1

În sfîrşit, s-a împlinit dorinţa arzătoare a tatălui meu. S-a ivit urf loc liber la Corpul de paji, loc pe care l-am ocupat înainte de atingerea vîrstei limite după care nu se mai putea intra în şcoală. Mama vitregă m-a condus

la Petersburg şi m-am prezentat la şcoală. În această privilegiată instituţie de învăţământ, care era o îmbinare între o şcoală militară cu drepturi speciale şi o şcoală pentru curteni şi se găsea în subordinea directă a curţii imperiale, erau instruiţi numai o sută cincizeci de băieţi, în majoritate fii ai nobilimii de la curte. După o şcolarizare de patru sau cinci ani, absolvenţii Corpului erau avansaţi ofiţeri în oricare regiment de gardă sau din armată, la alegerea lor, indiferent dacă exista sau nu un loc liber. Pe lîngă aceasta, în fiecare an primii şaisprezece elevi din clasa superioară erau numiţi paji de curte pe lîngă diferiţi membri ai familiei imperiale : pe lîngă ţar, ţarină, marile ducese şi marii duci, lucru care, se înţelege, era considerat drept o mare cinste. în plus, tinerii cărora le revenea această cinste aveau posibilitatea să se facă cunoscuţi la curte şi să devină pe urmă aghiotanţi ai împăratului sau ai vreunuia dintre marii duci. în felul acesta puteau face o carieră strălucită.

Corpul de paji avea cinci clase — clasa superioară se numea clasa întîi, iar clasa inferioară a cincea. Eu am da

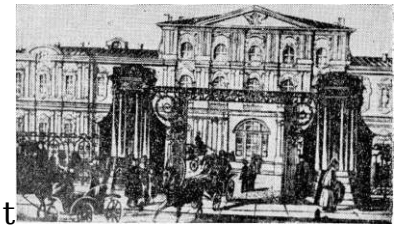

Corpul de paji din Petersburg

t examenul de admitere în clasa a patra. Cum însă la probele de control s-a constatat că nu cunosc destul de bine fracţiile zecimale, în loc de clasa a patra am nimerit într-a cincea, mai ales că într-a patra se aflau deja peste patruzeci de elevi, pe cînd într-a cincea abia au putut fi adunaţi douăzeci.

Această hotărîre m-a mîhnit mult. Nu era destul că intrasem fără nici o plăcere într-o şcoală militară, acum mai trebuia să petrec în ea cinci ani în loc de patru. Ce-o să fac în clasa a cincea, cînd ştiu deja tot ce se învaţă acolo ?

Acum însă nu pot fi decît mulţumit că am fost înscris în clasa inferioară. Întrucît în primul an am repetat lucruri deja ştiute, m-am obişnuit să învăţ lecţiile în clasă după explicaţiile profesorilor. în felul acesta, după ore aveam timp să citesc şi să scriu cît îmi poftea inima. În primii ani nici nu m-am pregătit pentru examene, iar în timpul afectat acestor pregătiri le citeam de obicei cu glas tare cîtorva colegi pagini din Ostrovski sau din Shakespeare. Mai tîrziu, cînd' am ajuns în clasele superioare, speciale, am fost bine pregătit pentru însuşirea diferitelor materii ce se predau acolo.

în momentul cînd am intrat în Corpul de paji, în viaţa lui internă se petrecea tocmai o mare schimbare. întreaga
Rusie se trezise atunci dintr-un somn adînc, scăpînd de greul coşmar ce o apăsase în timpul domniei lui Nicolaie. Această trezire s-a repercutat şi asupra Corpului de paji. Trebuie să mărturisesc că nu ştiu ce s-ar fi întîmplat cu ■mine dacă aş fi intrat în această şcoală cu un an sau doi mai devreme. Sau voinţa mi-ar fi fost definitiv frântă, sau aş fi fost eliminat din şcoală, ceea ce ar fi putut avea consecinţe imprevizibile. Din fericire pentru mine, în 1857 •epoca de tranziţie era în plină desfăşurare.

Director al şcolii era un bătrînel minunat, generalul •Jeltuhin, dar el era mai marele nostru numai

cu numele. Adevăratul conducător al şcolii era colonelul Girardot, un francez aflat în slujba ruşilor. Se spunea că face parte din ordinul iezuiţilor şi cred că acest lucru era adevărat. în orice caz, tactica sa se baza pe învăţătură lui Loyola [1], iar metoda sa educativă era adoptată după cea uzitată în colegiile iezuite din Franţa.

Imaginaţi-vă un om mărunţel, foarte uscăţiv, cu pieptul scofîlcit, ochii negri, pătrunzători, în veşnică mişcare, cu mustăţile tunse scurt, care-l făceau să semene cu un motan ; un om foarte rezervat şi ferm, fără prea mari însuşiri intelectuale, dar uimitor de şiret; prin firea sa un despot, în stare să urască cu patimă pe băiatul care nu se supunea întru totul influenţei sale, manifestîndu-şi această ură nu prin şicane absurde, ci în mod permanent, prin fiecare gest, fiecare zîmbet, fiecare exclamaţie, prin întreaga sa comportare. N-avea nimic din prestanţa unui şef. La prima vedere se putea crede că e un părinte îngăduitor care stă de vorbă cu copiii de parcă ar discuta cu nişte adulţi. Cu toate acestea, îţi dădeai imediat seama că voia ca toţi şi toate să se supună voinţei sale.

Cuvîntul „colonel" se afla veşnic pe buzele tuturor. Toţi ceilalţi ofiţeri aveau cîte o poreclă, însă nimeni nu cuteza să-i dea una şi lui Girardot. îl învăluia un fel de mister, toţi eram de părere că vede şi aude totul. într-adevăr, era prezent în şcoală întreaga zi, precum şi o mare parte a serii.

Sub conducerea lui Girardot viaţa în Corpul de paji era mizerabilă. în toate şcolile cu internat „bobocii" sînt persecutaţi. Ei trebuie să treacă printr-un fel de încercare. „Veteranii" vor să afle cîte parale face „bobocul". Nu

[1] *« Ignaţiu de Loyola* (1491—1556) — întemeietorul ordinului iezuiţilor. — Nota *trad.*

cumva o să devină un pîrîtor ? Ştie oare să-şi ţină gura ? Pe urmă „veteranii" vor să le demonstreze „bobocilor" întreaga măreţie a camaraderiei existente în şcoală. Aşa se petrec lucrurile în şcoli şi în închisori. însă sub conducerea lui Girardot persecuţiile luaseră o formă mult mai acută, şi nu colegii de clasă le făceau „bobocilor" mizerii, ci elevii din clasa superioară ■—■ „pajii de curte", adică subofiţerii —, puşi de Girardot într-o situaţie cu totul aparte, privilegiată. Sistemul colonelului consta în aceea că le oferea elevilor mai mari o libertate deplină, el prefăcîndu-se că nu ştie nimic despre ororile comise de aceştia ; în schimb menţinea o disciplină riguroasă cu ajutorul pajilor de curte. Pe vremea lui Nicolaie, dacă răspundeai cu lovitură loviturii primite de la un paj de curte şi acest fapt ajungea la cunoştinţa comandanţilor, te aştepta încorporarea în trupă ca soldat. Iar dacă vreun băiat refuza să se supună capriciilor unui paj de curte, atunci, cu permisiunea tacită a lui Girardot, douăzeci de elevi din clasa superioară, înarmaţi cu rigle grele din

lemn de stejar, îl băteau crunt pe cel ce dăduse dovadă de nesupunere.

Datorită acestui fapt, pajii de curte făceau tot ce voiau, încă cu un an înaintea intrării mele în Corpul de paji jocul lor preferat era de a-i aduna noaptea într-o încăpere pe bobocii îmbrăcaţi numai în cămăşi de noapte şi a-i fugări în cerc, la fel cum sînt goniţi caii la circ. Unii paji de curte stăteau în mijlocul cercului, ceilalţi în afara sa şi-i biciuiau fără milă pe băieţi ou cravaşe din gutapercă. De obicei, „circul" se încheia cu o dezgustătoare orgie în stil oriental. Noţiunile morale din acea vreme, ca şi discuţiile ce se purtau în şcoală pe tema „circului" erau atît de groaznice, încît e mai bine să nu vorbim de ele.

Colonelul ştia despre toate acestea. Îşi organizase o remarcabilă reţea de spionaj şi nimic nu-i putea fi ascuns. Sistemul lui Girardot consta însă în a închide ochii la toate poznele făcute de clasa superioară.Totuşi, în şcoală începuse să adie un suflu nou şi, doar cu cîteva luni înaintea venirii mele, avusese loc o răscoală, în anul acela clasa a treia se nimerise să aibă o componenţă deosebită. Mulţi elevi se ocupau serios de învăţătură şi lectură, iar unii dintre ei au devenit mai tîrziu oameni renumiţi. Ţin minte că pe unul dintre ei, îl voi numi von Şauf, l-am cunoscut pe cînd citea „Critica raţiunii pure" a lui Kant. Pe lîngă aceasta, în clasa a treia se găseau şi cei mai voinici elevi ai şcolii, ca, bunăoară, Koştov, un remarcabil atlet, bun prieten de-al lui von Şauf. Clasa a treia, spre deosebire de predecesorii ei, nu a vrut să se supună pajilor de curte. Datorită unui incident, a avut loc o încăierare ■straşnică între clasele întîi şi a treia. Pajii de curte fuseseră -crunt bătuţi. Girardot s-a prefăcut că nu ştie nimic, însă autoritatea clasei întîi a fost subminată. Cravaşele au rămas, dar n-au mai fost niciodată folosite. Cît despre „circ" ·şi alte jocuri de acest gen, ele au intrat în domeniul legendei.

În felul acesta au fost câştigate multe avantaje, însă clasa a cincea, în care se aflau băieţi foarte tineri, ce abia păşiseră pragul corpului de paji, trebuia să se supună în continuare capriciilor mărunte ale pajilor de curte. Şcoala avea o minunată grădină, însă cei din clasa a cincea nu se prea bucurau de ea. De îndată ce coborau în grădină, erau puşi să învîrtească căluşeii, în care se aşezau pajii de curte, sau li se poruncea să servească celor mari bilele la jocul de popice. După două zile de la venirea mea, văzînd cum se petrec lucrurile în grădină, nu am mai coborât, ci am rămas sus. Tocmai citeam, cînd a intrat Vasilcikov, un paj de curte roşcovan, pistruiat, care mi-a poruncit să cobor imediat în grădină şi să învîrtesc căluşeii.

— Nu mă duc. Nu vedeţi că citesc ! -— i-am răspuns.

Furia a schimonosit faţa, şi aşa urîtă, a pajului de curte.

Era gata să se repeadă la mine. Am luat poziţia de apărare. A încercat să mă lovească cu chipiul peste faţă. Param loviturile cum mă pricepeam. Atunci şi-a zvîrlit chipiul jos.

— Ridică-l !

— Ridică4 singur !

Un asemenea act de nesupunere constituia o cutezanţă nemaiauzită în colegiu. Nu ştiu de ce nu m-a stîlcit imediat în bătaie. Era mai mare şi mai puternic decît mine.

A doua zi şi în cea următoare am primit ordine de acelaşi fel, dar nu le-am executat. Atunci au început un şir de sistematice mizerii mărunte, care ar fi putut să aducă la desperare pe oricine. Din fericire, aveam o fire veselă şi răspundeam cu glume la toate acestea sau nu le luam în seamă.

Curînd toate acestea s-au isprăvit. Au început ploile şi ne petreceam cea mai mare parte a timpului în interior. Dar iată că s-a petrecut un nou incident. Cei din clasa întîi fumau nestingheriţi în grădină, iar înăuntru slujea drept fumoar „turnul". Acesta era întreţinut foarte curat şi în cămin focul ardea toată ziua.

Pajii de curte îi pedepseau rău de tot pe băieţii prinşi cu o ţigară, în^schimb ei şedeau tot timpul în faţa focului, fumînd şi flecărind. Vremea preferată pentru fumat era după ora zece seara, cînd toţi ceilalţi erau deja culcaţi.. Şedinţa din „turn" dura pînă la unsprezece şi jumătate şi„ ca să se asigure împotriva vreunei inspecţii inopinate a lui Girardot, ne puneau pe noi să stăm la pîndă. Cei din clasa a cincea erau treziţi pe rînd, cîte doi, şi puşi să stea pe scară pînă la ora unsprezece şi jumătate, pentru a da alarma în cazul ivirii colonelului.

Ne-am hotărît să punem capăt acestui serviciu de pîndă nocturnă. Consfătuirea a durat mult, am cerut şi celor din clasele mai mari sfatul cum să procedăm. Decizia lor a fost, în sfîrşit, luată : „Refuzaţi să staţi de pîndă, iar dacă pajii de curte se vor apuca să vă bată, ceea ce e mai mult oa sigur, adunaţi-vă cît mai mulţi laolaltă şi chemaţi-l pe Girardot. Fireşte că el e la curent cu toate, însă atunci va fi nevoit să curme serviciul ăsta de pîndă". La întrebarea dacă treaba aceasta nu ar putea fi considerată o „pîră", specialiştii în chestiunile de onoare au răspuns negativ, ţinînd seama de faptul că pajii de curte nu aveau o comportare colegială faţă de noi.

În noaptea aceea sorţii de a sta la pîndă au căzut pe un „veteran", anume Şahovski, şi pe Sevastianov, un „boboc" foarte sfios, cu glasul subţirel ca de fată. Mai întâi a fost chemat Şahovski. El a refuzat să se scoale şi a fost lăsat în pace. Pe urmă doi paji de curte s-au apropiat de patul lui Sevastianov şi, deoarece a refuzat şi el, au început să-l bată crunt cu curelele de la bretele. în acest răstimp Şahovski a trezit cîţiva colegi din paturile mai apropiate şi cu toţii au dat fuga la Girardot.

Eram şi eu culcat în pat, cînd s-au apropiat de mine doi paji de curte şi mi-au dat ordin să stau de pîndă. Am **re**fuzat. Atunci au pus mîna pe cîte o pereche de bretele (ne rînduiam totdeauna hainele pe un taburet lîngă pat, cu bretelele deasupra şi cravatele de-a curmezişul) şi au început să mă croiască cu ele. Stam culcat în pat şi mă feream cu mîinile. Primisem deja oîteva lovituri zdravene, cînd a răsunat un ordin : „Clasa întîi să se prezinte la colonel !"' Cumpliţii bătăuşi s-au liniştit într-o clipă şi s-au grăbit să-mi pună lucrurile în ordine.

— Bagă de seamă să nu scapi vreo vorbă colonelului î — au şoptit ei.

— Puneţi cravata cum trebuie — am glumit eu, deşi spinarea şi braţele mă usturau din pricina loviturilor primite.

N-am aflat ce le-a spus Girardot celor din clasa întîi, însă a doua zi cînd ne-am încolonat ca să coborîm în sala de mese, colonelul ne-a ţinut o cuvântare pe un ton paşnic. Ne-a spus că e regretabil faptul că pajii de curte au sărit să bată pe un băieţel, care fusese îndreptăţit să nu li se supună. Şi la cine au sărit ? La un boboc, la un băiat atît de sfios ca Sevastianov !Tot Corpul de paji a fost cuprins de dezgust la auzul acestei cuvîntări iezuite !

Cred că nu mai e cazul să adaug că s-a pus capăt serviciului de pîndă. Cu aceasta a fost dată lovitura de graţie sistemului şicanării bobocilor.

întîmplarea a lovit şi în prestigiul lui Girardot, pe care treaba asta l-a necăjit rău de tot. A început să se poarte cu ostilitate faţă de clasa noastră şi faţă de mine în special — cu siguranţă că-i fusese raportată povestea cu căluşeii —, o ostilitate pe care o manifesta la orice ocazie prielnică.

în prima iarnă am zăcut deseori la spital, iar în decembrie m-am îmbolnăvit de tifos. în timpul bolii directorul şi medicul au avut faţă de mine o grijă cu adevărat părintească. După aceea, ca o urmare a tifosului, am suferit de o serie de inflamaţii gastrice acute şi dureroase. în timpul inspecţiilor sale zilnice, Girardot mă găsea deseori în spital şi a început să-mi spună în franţuzeşte, pe jumătate în glumă : „Ia te uită cum trîndăveşte în spital un tînăr voinic ca Podul cel nou". O dată sau de două ori i^am răspuns cu glume, dar pînă la urmă m-a cuprins indignarea faţă de această duşmănie, manifestată prin veşnica repetare a unuia şi aceluiaşi lucru.

— Cum vă permiteţi să-mi vorbiţi în acest fel ! — am strigat. — O să-l rog pe doctor să vă interzică accesul în acest salon ! — Şi tot aşa pe acelaşi ton.

Girardot s-a dat cu doi paşi înapoi. Ochii săi negri aruncau scîntei, iar buzele sale subţiri s-au strîns şi mai tare. în cele din urmă a rostit : „Te-am jignit cumva ?

Dacă da, atunci află că în sala de recreaţie sînt două tunuri. Vrei să ne batem în duel ?"

— Eu nu glumesc — am continuat — şi vă spun că nu mai vreau să rabd aluziile dumneavoastră.

De atunci colonelul a încetat ou glumele sale, în schimb îmi arunca nişte priviri şi mai ostile decât înainte

.Toată lumea vorbea despre dușmănia pe care Girardot o nutrea față de mine, dar eu nu mă sinchiseam ; probabil că indiferența mea sporea și mai mult sentimentul de ostilitate al colonelului.

Timp de un an și jumătate nu mi-a dat epoleții, care li' se dădeau de obicei bobocilor la o lună sau două de la intrarea în școală, după ce aceștia își însușeau unele noțiuni ale regulamentului. Însă eu mă simțeam fericit și fără aceste podoabe. În cele din urmă, cel mai bun ofițer al școlii s-a oferit să mă instruiască. După ce s-a convins că execut toate mișcările, a vrut să mă prezinte lui Girardot, dar colonelul l-a refuzat și prima oară, și a doua oară, încît ofițerul i-a considerat refuzul drept o jignire personală. Iar cînd directorul l-a întrebat într-o zi de ce n-am epoleți, ofițerul i-a răspuns pe șleau : „Băiatul știe să facă totul, dar nu vrea colonelul[4]. Imediat după această întîmplare — după toate probabilitățile în urma observațiilor primite de la director —, Girardot m-a supus unui nou examen și în aceeași zi am primit epoleții.

În general, influența colonelului era în vădit declin. Se schimbase întregul caracter al școlii. Timp de douăzeci de ani Girardot urmărise în școală realizarea idealului său : acela ca pajii să fie la fel de bine pieptănați și frizați cum au fost în trecut curtenii lui Ludovic al XIV-lea. Nu-l preocupa de loc dacă pajii învățau sau nu ceva. Favoriții săi erau cei ce aveau în trusele lor de toaletă mai multe periuțe de tot soiul pentru unghii sau flacoane de parfum, cei ale căror uniforme „particulare" (care erau îmbrăcate în timpul învoirilor duminicale) erau mai bine cusute și cei ce știau să facă cel mai elegant *salut oblique* [1]. Girardot organiza deseori repetiții ale ceremonialului de la curte. Pentru asta, unul din paji era înfășurat într-o cuvertură, roșie de pat, înfățișînd-o pe împărăteasă în timpul ceremoniei de *baise-main*[2]. într-o vreme băieții îndepliniseră aproape ca pe un ritual acest ceremonial al sărutării mîinii pretinsei împărătese, îndepărtîndu-se apoi cu o reverență elegantă. Dar acum chiar și acei paji care erau foarte eleganți la curte făceau în timpul repetițiilor niște ploconeli atît de caraghioase, încît hohotele de rîs nu mai conteneau» iar Girardot spumega de mînie. Pe vremuri, pajii oare erau frizați înainte de a merge la curte, se îngrijeau să

1 Reverență cu corpul pe jumătate întors.
2 Ceremonialul sărutării mîinii.

mențină cît se poate de mult buclele făcute pentru ceremonial ; acum însă, după ce se întorceau de la palat, se duceau fuga la robinet ca să-și netezească părul. Se rîdea de cei ce aveau înfățișare feminină. Să fii chemat la curte ca să slujești acolo drept piesă decorativă nu mai era considerat o favoare, ci o corvoadă.

Pentru ceva tot trebuie să-l pomenim de bine pe Girardot. Avea mare grijă de educația noastră fizică. Încuraja foarte mult gimnastica și scrima. Lui îi datorez faptul că am învățat să stau drept, cu pieptul scos afară. La fel ca toți cei ce citesc mult, aveam, firește, tendința

spre gîrbo- vire. Girardot, trecînd liniştit pe lîngă masă, venea din spate şi-mi îndrepta umerii, repetînd neobosit acest gest de multe ori la rînd.

în Corpul de paji, la fel ca şi în alte şcoli, apăruse o nouă şi serioasă năzuinţă spre învăţătură. În anii precedenţi pajii erau convinşi că, oricum ar învăţa, tot vor primi calificativele necesare pentru a fi primiţi în gardă. De aceea nu făceau nimic în primii ani, ci începeau să înveţe abia în ultimele două clase. Pe cînd acum se învăţa cu multă rîvnă şi în clasele inferioare. Şi atmosfera morală devenise cu totul alta, faţă de cea obişnuită cu cîţiva ani în urmă. Una sau două încercări de a reînvia trecutul s-au soldat cu scandaluri. Girardot a fost nevoit să-şi dea demisia.

II

În întreaga Rusie se vorbea atunci despre învăţătură. După încheierea păcii de la Paris, rigorile cenzurii au slăbit întrucîtva şi a început să fie discutată cu aprindere problema educaţiei. Subiectele de discuţie preferate în presă, în cercurile intelectualităţii şi chiar în saloanele protipendadei au devenit lipsa de cultură a poporului, piedicile ce au stat în calea celor dornici de învăţătură, lipsa de şcoli la sate, metodele învechite de predare, precum şi modul în oare toate acestea puteau fi remediate. Primele licee pentru fete au fost înfiinţate în 1857. Programele şi cadrele de profesori erau cît se poate de bune. Au apărut ca prin farmec un şir întreg de profesori şi de profesoare care nu numai că s-au dedicat în întregime muncii lor, dar au dat dovadă şi de excelente calităţi pedagogice. Lucrările lor s-ar fi bucurat de un loc de cinste în literatura apuseană dacă ar fi fost editate în străinătate.

Această atmosferă de înviorare a pătruns şi în Corpul de paji. Cu puţine excepţii, elevii celor trei clase inferioare îşi dădeau silinţă la învăţătură. Pentru a încuraja această sîrguinţă directorul de studii P. P. Winkler (un colonel de artilerie cult, bun matematician, cu idei progresiste) a elaborat un plan foarte ingenios. În locul mediocrităţilor de pînă atunci i-a invitat pe cei mai buni profesori să predea în clasele inferioare. Winkler considera că este bine ca cei mai buni profesori să le predea copiilor primele noţiuni. Astfel, Winkler l-a invitat pe căpitanul Suhonin, un remarcabil matematician şi un pedagog înnăscut, ca să predea algebra elementară în clasa a patra. Toată clasa a fost imediat prinsă de pasiunea pentru matematică. În treacăt, adaug că Suhonin îi preda matematica şi moştenitorului tronului, şi în acest scop Nikolai Aleksandrovici venea o dată pe săptămînă la şcoală spre a asista la lecţiile de algebră ale căpitanului Suhonin. Ţarina Maria Aleksan- drovna era o femeie instruită şi credea că poate contactul cu băieţii sîrguincioşi îl va stimula şi pe fiul ei la învăţătură.

Moştenitorul tronului şedea împreună cu alţii în bancă şi, la fel ca toţi ceilalţi, era scos la lecţie. Dar în cea mai mare parte a orelor de algebră Nikolai Aleksandrovici desena (destul de binişor) sau le povestea în şoaptă vecinilor săi întîmplări hazlii. Era un tînăr blajin şi potolit, însă uşuratic atît la învăţătură, cît mai ales în prietenie.

Pentru clasa a cincea directorul de studii a invitat doi oameni remarcabili. Radiind de bucurie, a intrat într-o zi în clasa noastră şi ne-a anunţat că avem parte de o fericire demnă de invidiat. Ne-a spus că profesorul Klassovski, un mare specialist în literatura clasică şi rusă, a acceptat să ne predea gramatica rusă, şi că va continua să ne predea şi în clasele următoare, pînă la absolvire. De asemenea, limba germană ne-o va preda un alt profesor universitar, domnul Becker, de la Biblioteca publică imperială. Winkler şi-a exprimat convingerea că vom fi cuminţi în timpul orelor, deoarece profesorul Klassovski e suferind în iarna asta. Ar fi păcat să pierdem un profesor atît de bun

Winkler nu s-a înşelat. Eram foarte mîndri că vom avea ore cu profesori universitari.în scrisorile sale, fratele meu Sa şa mă îndemna cu atîta convingere să învăţ limba germană, care are o bogată literatură şi în care s-au tradus toate cărţile de importanţă ştiinţifică, încît m-am apucat serios de această limbă. Am tradus şi am studiat o poetică descriere a unei furtuni., foarte dificilă din punct de vedere lingvistic. Urmînd sfatul profesorului, am învăţat toate conjugările, adverbele şi prepoziţiile şi m-am apucat de traduceri. Este o metodă foarte bună pentru învăţarea limbilor.

Către sfîrşitul iernii l-am rugat pe Becker să mi-l împrumute pe „Faust". îl citisem deja în traducere rusă, citisem şi minunata povestire „Faust" a lui Turgheniev şi acum ardeam de dorinţa să cunosc marea operă şi în original.

— N-ai să înţelegi nimic din el — mi-a spus Becker cu un zîmbet blajin — fiindcă e o operă prea filozofică. Cu toate acestea mi-a adus o cărticică mică, pătrată, cu filele îngălbenite de vreme. Filozofia lui Faust şi muzicalitatea versurilor m-au captivat cu totul. Am început cu minunata şi înălţătoarea dedicaţie, şi curînd ştiam pagini întregi pe de rost. Monologul rostit de Faust în pădure mă extazia, mai ales versurile în care vorbeşte despre înţelegerea naturii :

„Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles, Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst Dein Angesicht im Feuer zugewendet...'"

Acest pasaj face şi acum o puternică impresie asupra mea. Treptat, fiecare vers mi-a devenit un prieten drag.

Prima lecţie ţinută de V. I. Klassovski a fost pentru noi o adevărată revelaţie.

Urma să ne predea gramatica, dar în locul unei materii aride am auzit de la el cu totul altceva. Bineînţeles că ne preda gramatica, însă ne-o exemplifica cu cîte un pasaj dintr-o baladă, un vers de Homer sau din Mahabharata, a căror splendoare ne-o făcea să o simţim în traducere, ba introducea o strofă din Schiller, ba cîte o remarcă sarcastică cu privire la vreo prejudecată curentă în vremea

• „Mi-al dat, din toate tu mi-ai dat, Sublime duh. În ilacără nu în zadar (J. W. Goethe. „Faust", traducere de Lucian Blaga, Bucureşti, Colecţia „Biblioteca pentru toţi", nr. 144, p. 169.). — *Nota trad.*

•aceea. lApoi iar urma gramatica, pe urmă nişte ample sintetizări poetice sau filozofice.

Firește că nu pricepeam totul şi sensul adînc al multora din ele ne-a scăpat, însă minunata forţă a învăţăturii nu constă oare tocmai în a-ţi deschide treptat în faţă orizonturi neaşteptate ? Nu reuşeam să cuprindem totul, dar ne simţeam atraşi să mergem tot mai departe spre ţinta care la început ni se părea nebulos conturată... Unii stăteau aplecaţi peste umerii colegilor, alţii stăteau în picioare lîngă Klassovski. Ochii tuturora străluceau. îi

sorbeam cu lăcomie vorbele. în inimile celor mai mulţi dintre noi clocotea un simţământ înălţător, de parcă în faţă ni s-ar fi deschis o lume nouă, a cărei' existenţă nici nu o bănuisem. Klassovski a avut o influenţă foarte mare asu- ,pra mea, o influenţă ce a crescut o dată cu scurgerea anilor.

. Nici în Europa occidentală şi, după toate probabilităţile, nici în America nu se cunoaşte acest tip de profesor bine cunoscut în Rusia. Mulţi dintre eminenţii noştri militanţi şi militante pe tărâmul literaturii sau al vieţii sociale işi datorează profesorului lor de literatură primul impuls al dezvoltării lor. Un astfel de profesor ar trebui să existe pretutindeni, în fiecare şcoală. Fiecare profesor predă câte o materie, dar între diferitele materii nu există vreo legătură. Doar profesorul de literatură, care se călăuzeşte numai în linii mari după programă şi are libertatea să o aplice după latitudinea sa, are posibilitatea să unească într-un tot unitar ştiinţele umaniste, să le sintetizeze prin ample concepţii filozofice despre lume şi să trezească astfel în inimile tinerilor auditori năzuinţa către un ideal înălţător. în Rusia această menire îi revine, bineînţeles, profesorului de literatură rusă. Deoarece vorbeşte despre evoluţia limbii, despre eposul timpuriu, despre muzica şi cîntul popular, apoi despre literatura beletristică şi poezia contemporană, precum şi despre curentele ştiinţifice, politice şi filozofice ce se reflectă în ele, el este nevoit să introducă noţiuni de sintetizare a evoluţiei gândirii omeneşti, •expuse separat în fiecare materie.

Acelaşi lucru ar trebui să se facă şi la predarea ştiinţelor •naturii. Nu este de ajuns să predai fizica şi chimia, astronomia şi meteorologia, zoologia şi botanica. Oricum ar fi organizată predarea ştiinţelor naturii în şcoală, elevilor trebuie să li se vorbească despre filozofia ştiinţelor naturii, să li se insufle ideile generale despre natură, de pildă după modelul sintetizărilor făcute de Humboldt în prima jumătate a lucrării sale „Cosmosul".

Filozofia şi poezia naturii, expunerea metodei ştiinţelor exacte şi o amplă interpretare a vieţii în natură — iată ce ar trebui să li se transmită în şcoală elevilor, pentru a le dezvolta o concepţie realistă în ştiinţele naturii. Cred că această misiune ar îndeplini-o cel mai bine un profesor de geografie, însă atunci ar fi nevoie de cu totul alţi profesori ca să predea această materie în şcolile medii şi de cu totul alţii la catedrele de geografie din universităţi.

În şcoala noastră geografia era predată de faimosul Be- loha. Acesta pretindea ca fiecare elev scos la tablă să traseze pe ea o reţea de coordonate şi apoi să deseneze harta. Un lucru foarte bun, dacă toţi ar fi fost în stare să-l facă. Dar numai vreo cinci-şase elevi puteau desena din memorie o hartă care să semene cît de cît cu cea reală. Tuturor celor ce nu ştiau să deseneze o hartă pe tablă, Beloha le punea fără milă nota „zero".

Pentru evitarea „zerourilor" ne confecţionam nişte hărţi mici, cam de cinci centimetri lungime, pe care le-am botezat, nu ştiu de ce, fituici. Le foloseam în modul următor : Beloha îl cheamă la lecţie, de pildă, pe Donaurov.

Donaurov se duce pînă la tablă, apoi.se întoarce la locul său şi spune :

— Kropotkin, împrumută-mi, te rog, batista ta, căci pe a mea am uitat-o acasă.

Ţin deja pregătită o mică hartă a Europei şi, împreună cu batista, i-o dau lui Donaurov. El îşi suflă nasul şi fixează harta în palma stîngă. în timp ce Beloha examinează pe un alt elev sau răsfoieşte catalogul, Donaurov desenează harta după fituică, determină cu oarecare aproximaţie locul oraşelor, munţilor şi rîurilor, şi primeşte „nota liniştii sufleteşti", adică un „şase". Fără asta Donaurov ar fi primit cu siguranţă un „doi" sau un „trei", ba poate chiar şi un „zero", iar „zero" înseamnă să rămînă două duminici fără învoire.

M-iam apucat cu toată rîvna de întocmirea hărţilor-fi- ţuici, aşa că am alcătuit un întreg atlas geografic miniatural în două sau trei exemplare. Pe cînd eram închis într-o cazemată întunecoasă a fortăreţei Petropavlovsk şi am desenat, cu pretenţie de operă artistică, o hartă a Finlandei, admirîndu-mi opera am repetat nu odată :

— Trebuie să-i fiu recunoscător lui Beloha, căci fără fituici n-aş fi învăţat niciodată să desenez atît de bine.

Beloha n-a reuşit să insufle nici unuia dintre noi dragostea pentru geografie. Geografia s-ar fi putut preda cu totul altfel, într-un mod interesant şi atrăgător. Profesorul de geografie ar fi putut înfăţişa elevilor o imagine a lumii în toată diversitatea şi totodată armonia ei. Din păcate, geografia predată în şcoală este una din cele mai anoste ştiinţe.

Un alt profesor a reuşit să stăpânească clasa noastră .gălăgioasă printr-o altă metodă. Acesta a fost profesorul de caligrafie, a cincea roată la carul pedagogiei. Dacă faţă de „limbişti", adică faţă de profesorul de limba franceză şi ■de cel de limba germană, nutream, în genere, puţin respect, cu cel de caligrafie, profesorul Eberth, un evreu german, lucrurile stăteau şi mai rău. El devenise un adevărat mucenic. Pajii considerau că e foarte „şic" să fie obraznici cu Eberth. Pesemne că numai sărăcia îl împiedica să renunţe la orele de la Corpul de paji. Cel mai rău se purtau cu dînsul „bătrînii", adică cei rămaşi repetenţi în clasa a cincea pentru a doua sau a treia oară. În cele din urmă, Eberth a încheiat cu elevii un pact. „Să nu faceţi mai mult de o singură ştrengărie pe oră". Din păcate, trebuie să recunosc că n-am respectat totdeauna cinstit prevederile acestui pact.

Intr-o zi, unul din „Kamceatka", adică dintr-o bancă din fundul clasei, a muiat buretele în cerneală, l-a presărat cu praf de cretă şi l-a azvîrlit în profesor.

„Eberth, prinde-l!" — a strigat el, rânjind prostește. Buretele a lovit umărul lui Eberth. Lichidul albicios l-a împroșcat pe obraz și s-a împrăștiat peste cămașă.

Eram convins că de data asta Eberth va părăsi clasa și i se va plînge directorului de studii, însă el și-a scos batista, s-a șters și a spus : „Domnilor, aveți dreptul la o singură ștren-gărie. Pentru azi ați făcut-o ! S-a zis cu cămașa" — a adăugat apoi cu glasul stins și a continuat să corecteze caietul unui elev.

Stăteam buimăciți și rușinați. Oare de ce, în loc să se plîngă, și-a amintit mai întâi de pactul încheiat ? Simpatia clasei a trecut imediat de partea profesorului.

— E o porcărie din partea ta ! — am început să ne certăm colegul. — E un om sărac, iar tu i-ai stricat cămașa.

Vinovatul s-a sculat în picioare și s-a dus să-și ceară scuze.

Domnilor, trebuie să învăţaţi, să învăţaţi mereu ! — a răspuns cu tristeţe Eberth. Atît şi nimic mai mult.După asta, clasa s-a liniştit dintr-o dată. În ora următoare, de parcă ne-am fi înţeles, cei mai mulţi au caligrafiat cu mult zel literele şi ne-am dus să-i arătăm lui. Eberth caietele. În ziua aceea, el radia de bucurie şi s-a. simţit fericit.

Această întîmplare a făcut o adîncă impresie asupra, mea şi nu mi s-a şters din memorie. Şi acum îi sînt recunoscător acestui om admirabil pentru lecţia pe care ne-a. dat-o.

Cu Ganţ, profesorul nostru de desen, n-am putut înnoda niciodată relaţii paşnice. îi „nota" mereu pe cei neas- tîmpăraţi în timpul orelor lui, deşi, după părerea noastră, n-avea dreptul s-o facă, mai întîi pentru că era numai profesor de desen şi, în al doilea rind, iar acesta era lucrul cel mai important, fiindcă nu era un om cinstit. în timpul orei nu acorda nici o atenţie majorităţii dintre noi, deoarece- era ocupat cu corectarea desenelor acelor elevi care luau la el lecţii particulare sau care îi comandau desene pentru examen.

Cînd am trecut în clasa a patra şi ne-am simţit veterani ai Corpului de paji, am decis să-l punem pe Ganţ cup botul pe labe.

— Voi înşivă sînteţi de vină că el se grozăveşte aşa faţă de voi —- ne spuneau colegii mai mari. — Noi am ştiut să-i venim de hac.

Aşa că ne-am hotărât să-l învăţăm şi noi minte.

Ne-am decis să-i dăm o „reprezentaţie". Cu alte cuvinte, toată clasa, înarmată cu rigle împrumutate de la pajii mai mari, va începe să bată cu ele peste pupitre pînă ce profesorul se va căra din clasă.

Punerea în aplicare a complotului prezenta însă unele dificultăţi. Aveam în clasă destui papă-lapte care şi-ar fi dat adeziunea la manifestaţie, dar s-ar fi speriat în clipa hotărîtoare şi ar fi dat înapoi. Atunci profesorul s-ar fi putut plînge de ceilalţi. Eram de părere că într-o asemenea acţiune unanimitatea înseamnă totul, pentru că pedeapsa, oricare ar fi ea, e întotdeauna mai puţin severă cînd trebuie aplicată întregii clase.

Dificultăţile au fost biruite cu o abilitate machiavelică. Am căzut de acord ca, la un semnal, toţi să se întoarcă cu spatele spre Ganţ şi abia după aceea să bată toba cu riglele, pregătite din timp pe băncile din rîndul următor. În felul acesta, toţi papă-lapte nu se vor mai speria, neavîn- du-l pe Ganţ în faţa lor. Dar cum rămîne cu semnalul ? O şuierătură haiducească, ca în poveste, un răcnet sau chiar un strănut nu erau potrivite, pentru că Ganţ l-ar fi pîrît fără întârziere pe cel care ar fi şuierat sau strănutat. Trebuia să găsim un semnal mut. Am hotărît ca unul dintre noi, care desena bine, să se ducă la Ganţ şi să-i arate un desen. Semnalul va fi clipa cînd, după ce se va întoarce, se va aşeza la locul său.

Totul a mers de minune. Nesterov s-a dus cu desenul, iar Ganţ i-a făcut corecturi timp de cîteva minute, care nouă ni s-au părut nesfîrşite. În cele din urmă, Nesterov s-a întors la locul său, s-a oprit o clipă, s-a uitat la noi, apoi s-a aşezat... Toată clasa s-a întors simultan cu spatele spre profesor şi riglele au început să răpăie cu desperare pe pupitre. Cîţiva, acoperind zgomotul, strigau : „Ieşi afară, Ganţ !" Era o gălăgie asurzitoare. Toate clasele ştiau că i se plătea cu vîrf şi îndesat lui Ganţ. El s-a sculat, a bolborosit ceva, apoi a plecat. Un ofiţer a venit în fugă. Larma n-a contenit. Atunci a sosit în grabă subdirectorul, pe urmă şi directorul de studii. Zgomotul a încetat. A început judecata.

— Şeful clasei la arest ! ■— a ordonat directorul de studii.

Cum eu eram primul elev din clasă, deci şi şeful ei, am fost dus la arest. Din cauza asta n-am văzut ce s-a petrecut mai departe. A apărut directorul. I s-a cerut lui Ganţ să-i indice pe instigatori, dar el n-a putut s-o facă.

—- Toţi mi-au întors spatele şi au început să facă scandal — a răspuns el. Atunci întreaga clasă a fost dusă jos. Deşi în şcoala noastră nu se mai practica de loc pedeapsa corporală, de data asta au fost bătuţi cu nuielele doi paji care-i ceruseră cu altă ocazie foc la ţigară lui Ganţ, fapt pentru care fuseseră pedepsiţi. Bătaia de acum a fost motivată prin aceea că scandalul ar fi fost pus la cale drept răzbunare pentru pedepsirea celor doi obraznici.

Toate astea le-am aflat abia după zece zile, cînd mi s-a permis să mă întorc în clasă.

Se înţelege că am devenit eroii şcolii. O lună în şir le-am tot povestit celorlalte clase faptele noastre de vitejie şi am fost lăudaţi pentru solidaritatea de care am dat dovadă, ceea ce făcuse ca nici unul dintre noi să nu fie prins. Pe urmă duminicile fără învoire au ţinut pînă la crăciun... Toată clasa a fost astfel pedepsită. De altfel, aflîndu-ne împreună, am petrecut zilele acelea într-un mod foarte vesel. În fiecare seară colegii din celelalte clase aduceau prin contrabandă o mulţime de fructe glorioasei clase a patra.

Ganţ n-a mai notat pe nimeni, însă noi am terminat cu desenul. Nimeni n-a mai vrut să înveţe desenul de la acest om venal.

III

Imediat după intrarea mea în Corpul de paji am început un intens schimb de scrisori cu Saşa. Pe vremea aceea fratele meu se afla la Moscova, la şcoala de cădeţi. Cît am stat acasă a trebuit să renunţăm la corespondenţă, deoarece tata se considera îndreptăţit să deschidă toate scrisorile sosite în casa noastră şi s-ar fi grăbit să curme orice corespondenţă ieşită din comun. Acum aveam deplina posibilitate să discutăm în scrisori

tot ce doream. Exista o singură dificultate — cum să facem rost de bani pentru cheltuielile poştale ? Dar curînd am învăţat să scriem atît de mărunt, că reuşeam să transmitem într-o singură scrisoare un număr inimaginabil de lucruri ce ne interesau. Aleksandr era extraodinar. Reuşea să înghesuie patru pagini de carte pe o singură faţă a unei coli obişnuite de hîrtie de scrisori. Cu toate acestea, microscopicele sale litere puteau fi la fel de uşor citite ca un nonparei[1]. îmi pare foarte rău că unele din aceste scrisori, pe care le păstram ca pe ochii din cap, s-au pierdut. Le-au luat jandarmii cu ocazia unei percheziţii făcute la fratele meu*.În primele scrisori am vorbit mai mult despre lucrurile mărunte din viaţa de şcoală, dar curînd corespondenţa a luat un caracter mai serios. Fratele meu nu ştia să scrie despre fleacuri. Chiar şi în societate se însufleţea doar atunci cînd se închega o discuţie serioasă, şi, după cum se exprima, simţea „o durere fizică în cap" cînd se găsea între oameni care îndrugau prostii. Aşa mi-o luase eu mult înainte în privinţa evoluţiei şi mă stimula să mă dezvolt, în acest scop îmi prezenta, una după alta, diferite probleme filozofice şi ştiinţifice, îmi trimitea în scrisorile sale adevărate disertaţii ştiinţifice, mă îndemna, mă sfătuia ce să citesc şi ce să învăţ. Ce fericit eram că aveam un asemenea frate, mai ales că mă şi iubea cu pasiune. Lui mai mult decît oricui îi datorez dezvoltarea mea.

„Citeşte poezie, căci ea îl face pe om mai bun", îmi scria el. De cîte ori mi-am amintit mai tîrziu această remarcă şi m-am convins de justeţea ei ! Citiţi poezie — *ea* îl face pe om mai bun !

„Omul trebuie să aibă un anumit ţel în viaţă — îmi scria fratele meu •—, căci fără un ţel viaţa nu mai e viaţă". Aşa că mă sfătuia să-mi aleg un ţel care să facă viaţa demnă de a fi trăită. Prea eram tînăr pe atunci ca să-l pot găsi, dar datorită acestui îndemn în mine fierbea deja vag, nedefinit, ceva „bun", deşi încă nu-mi puteam da seama ce anume va fi acel „bun".

Tata ne dădea foarte puţini bani de buzunar. Nu-mi ajungeau niciodată să-mi pot cumpăra măcar o carte. Dacă Aleksandr căpăta cîteva ruble de la vreo mătuşă, nu cheltuia nici o copeică pentru sine, ci cumpăra o carte şi mi-o trimitea mie. Aşa era adversarul unei lecturi nesistematice. „Cînd începi să citeşti o carte, trebuie să ai în faţă o problemă pe care doreşti s-o rezolvi", îmi scria el.

Bineînţeles că principala temă a corespondenţei noastre era problema elaborării unei concepţii despre lume. În copilărie n-am dat niciodată dovadă de religiozitate. Eram duşi la biserică, dar într-o bisericuţă de la ţară starea de spirit solemnă de care este cuprins

1 Corp de literă tipografică de 6 puncte. — Nota trad.

poporul produce o impresie mult mai puternică decît slujba religioasă în sine.

În genere, serviciul divin ortodox este astfel orînduit în bisericile mici, şi mai ales în bisericuţele de la ţară, încît nu slujba însăşi impresionează, ci mai curînd poporul care se roagă. În biserica din Nikolskoe, bunăoară, preotul e grăbit (îl aşteaptă cositul finului) şi .înşiră cu o iuţeală uluitoare toată familia ţarului, care sub Nicolaie I trebuia pomenită în timpul liturghiei de patru ori de la un capăt la celălalt, încheind cu Anna Pavlovna, regina Ţărilor de Jos.

Mai tîrziu am fost de cîteva ori în biserica catolică din Petersburg, dar m-a surprins în ea atmosfera de spectacol şi absenţa simţămîntului autentic. Impresia aceasta devenea şi mai puternică atunci cînd vedeam credinţa simplă a vreunui soldat polonez lăsat la vatră sau a vreunei ţărănci, ce se ruga într-un colţ retras. Am fost şi într-o biserică protestantă, dar cîînd am ieşit din ea m-am surprins şoptind versurile lui Goethe :

„Cu-atîta însă tu vei cuceri
Doar admiraţia unor maimuţe şi copii.
Nu vei răzbate pîn'la inimi,
Dacă din inimă pornirea nu îţi vine" [x].

Pe vremea aceea Aleksandr era preocupat, cu obişnuita sa ardoare, de luteranism. îl ascultam vorbind, însă discuţiile teologice nu mă prea pasionau. După ce am scăpat de tifos, am început să citesc cu totul altfel de cărţi *.

Lena era pe atunci deja căsătorită, locuia la Petersburg, şi eu mă duceam în fiecare sîmbătă seara la dînsa. Soţul ei avea o bibliotecă aleasă, în care se găseau lucrările enciclopedistelor, precum şi cele mai bune opere ale filozofilor francezi moderni. M-am cufundat în citirea acestor cărţi. Erau interzise, aşa că nu le puteam lua cu mine la şcoală, în schimb în fiecare sîmbătă îi citeam pînă noaptea tîrziu pe enciclopedişti, „Dicţionarul filozofic" al lui Voltaire, lucrările stoicilor, îndeosebi cele ale lui Marc Aureliu, şi altele.

în acest timp Aleksandr a ajuns treptat pînă la criticismul kantian. Scrisorile sale erau pline de „relativitatea reprezentării", de „reprezentările în timp şi în spaţiu şi numai în timp" etc. Scrisul său devenea tot mai microscopic, pe măsură ce creştea importanţa materiei tratate. Dar nici atunci, nici mai tîrziu, cînd discutam ore în şir filozofia lui Kant, el n-a reuşit să facă din mine un adept al filozofului din Königsberg

Materiile mele preferate au devenit ştiinţele exacte : matematica, fizica şi astronomia.

în 1858, încă înaintea apariţiei nemuritoarei opere a lui Darwin, K.F. Rulié, profesor de zoologie la Universitatea din Moscova, a publicat trei prelegeri despre evoluţio- nism* *. Fratele meu şi-a însuşit imediat concepţia cu privire la variaţia speciilor, însă nu s-a mulţumit numai cu dovezi aproximative, ci a aprofundat o

serie de lucrări speciale în domeniul eredităţii etc. în scrisorile salé mă ţinea la curent cu faptele cele mai importante, scriindu-mi despre concluziile şi îndoielile sale. Apariţia „Originii speciilor" nu a avut darul să-i risipească toate îndoielile. Cartea lui Dar-

[1] *J. W. Goethe,* „Faust", în op. cît., p. 30. — *Nota trad.*

win i-a ridicat în faţă un şir de probleme noi, determinîndu-l să se ocupe şi mai intens de ele.

Trebuie să amintesc şi de o incursiune vremelnică în domeniul economiei politice. În 1858 sau 1859 în Rusia toată lumea discuta despre economia politică. Prelegerile despre protecţionism şi libertatea comerţului atrăgeau un numeros auditoriu. Cu elan, dar numai pentru puţină vreme, s-a ocupat şi Aleksandr de problemele economice, pentru că pe atunci încă nu era cu totul absorbit de problema originii speciilor. Mi-a trimis cursul lui Jean-Baptiste Say, dar am citit numai cîteva capitole din el, pentru că tarifele şi operaţiile bancare nu mă interesau. În schimb Aleksandr s-a pasionat de aceste materii în aşa măsură, încît i-a scris despre ele şi mamei noastre vitrege, în- cercînd să-i trezească interesul pentru sistemul taxelor vamale. Mai tîrziu, aflîndu-ne în Siberia, am recitit aceste scrisori. Amîndoi, ca nişte copii, am rîs cu hohote cînd am dat de scrisoarea în care Saşa se plîngea amarnic de incapacitatea mamei noastre vitrege de a se interesa de probleme atît de arzătoare şi spumega de furie împotriva unui „cap sec de zarzavagiu", pe care-l înhăţase pe stradă. Saşa scria cu multe semne de exclamare : „Oare îţi vine să crezi că acest nătărău, cu toate că e negustor, manifestă o indiferenţă de pachiderm faţă de problemele tarifare !"

În fiecare vară, jumătate din efectivul -de paji pleca în tabără la Peterhof. Totuşi, cele două clase inferioare erau scutite de tabără, aşa că doi ani la rînd mi-am petrecut vacanţele la Nikolskoe. Pentru mine era o fericire atît de mare să părăsesc şcoala, să plec la Moscova şi acolo să mă întîlnesc cu Aleksandr, încît număram zilele. O dată însă m-a aşteptat la Moscova o mare decepţie. Aleksandr căzu la examene şi rămase şi repetent. Adevărul e că era prea tînăr pentru clasele speciale, totuşi tata s-a supărat foc şi nu ne-a dat voie să ne vedem. Treaba asta m-a mîhnit foarte mult. Nu mai eram copii şi aveam multe să ne împărtăşim. Am încercat să-i cer voie tatei să mă lase la mătuşa Sulima, unde speram să-mi întîlnesc fratele, dar am fost refuzat categoric. După ce se recăsătorise, tata ne interzisese să mai vizităm rudele mamei.

într-o seară, după ora zece, una din slugi,

bătrînul Frol, mi-a făcut semn să ies din salon, apoi mi-a şoptit: „Duceţi-vă în casa servitorilor, acolo vă aşteaptă Aleksandr Alekseevici"

.Aleksandr Aleksee- vici Kropotkin. După o fotografie din 1861

Am traversat curtea, m-am urcat în fugă pe cerdacul ce da înspre camerele servitorilor. într-o odaie mare, cufundată în semiîntuneric, l-am găsit pe Aleksandr aşezat lîngă o masă mare.

— Saşa, dragul meu, de unde ai picat ? — Ne-am repezit unul în braţele celuilalt. De emoţie, vreme de cîteva minute n-am putut scoate o vorbă.

— Mai încet ! Să nu v-audă ! — ne-a şoptit Praskovia, bucătăreasa, ştergîndu-şi ochii cu un colţ al şorţului. — Bieţii orfani ! Eh, daca-ar fi trăit mama voastră !...

Şi bătrînul Frol stătea cu capul plecat, iar ochii îi clipeau.

— Petea, să nu sufli nici o vorbă ! Nimănui ! M-auzi tu ? — a spus el.

Între timp Praskovia a pus pe masă în faţa lui Aleksandr o oală cu casă.

Voios şi robust, Saşa s-a şi pornit să-mi spună fel de fel de lucruri, înfu'ecînd în acelaşi timp caşa. A golit oala. De-abia am putut scoate de la Saşa cum de venise atît de tîrziu.

Saşa pusese sub plapumă o momîie făcută din haine,, coborîse pe furiş prin fereastra „turnului" şi făcuse pe jos cele şapte verste pînă la noi.

— Şi nu ţi-a fost frică să treci peste maidanul de lîngă' şcoală ? — l-am întrebat.

— De cine să-mi fie - frică ? Doar nişte dulăi s-au repezit la mine, dar pe ei eu i-am stîrnit. Mîine o să iau baioneta cu mine.

Între timp au intrat vizitiul şi alte slugi. Au oftat pri- vindu-ne, apoi s-au aşezat lîngă perete, vorbind între ei în şoaptă ca să nu ne stingherească. Iar noi am stat îmbrăţişaţi pînă la miezul nopţii, vorbind despre nebu- loase şi despre ipoteza lui Laplace, despre structura materiei, despre lupta dintre puterea papală şi cea impe- rială din timpul lui Bonifaciu al VUI-lea etc.

Din cînd în cînd venea în grabă cîte un servitor şi ne spunea :

— Petenka, du-te să te vadă în salon, că s-au sculat de la cărţi şi-or să bage de seamă că lipseşti.

L-am implorat pe Saşa . să nu vină în noaptea următoare, totuşi a venit, după ce mai întîi a luptat cu cîinii, pentru care luase baioneta cu el. În ziua aceea am fugit şi mai repede în odaia servitorilor, cînd m-au che- mat. Acum Saşa făcuse o parte din drum cii birja. Noap- tea trecută unul dintre servitori i-a dat nişte bani pe ca- re-i căpătase bacşiş de la jucătorii de cărţi, rugîndu-l să-i primească. Saşa luase ceva mărunţiş de birjă şi de aceea venise mai devreme.

A vrut să vină şi în ziua următoare, dar cum întîlni-rile noastre puteau atrage buclucuri pe capul servitorilor, am hotărit să nu ne mai vedem pînă la toamnă. Dintr-o scurtă scrisoare, pe care a trimis-o prin poştă a doua zi,, am aflat că escapadele sale nocturne nu fuseseră descoperite. Dacă s-ar fi aflat despre ele la şcoală, ar fi primit o pedeapsă grea. Te apuca groaza numai gîndindu-te la ea ! Vinovatul ar fi fost bătut cu nuiele în faţa întregii şcoli pînă-şi pierdea cunoştinţa, ar fi fost dus într-un cearşaf la spital, apoi degradat, căci pe vremea aceea orice era cu putinţă.

La fel de crîncen ar fi pătimit şi slugile dacă tata ar fi aflat de întîlnirile noastre. Dar ei ştiau să păstreze c tainâ şi nu se trădau între dînşii. Toţi ştiau de vizitele lui Aleksandr, dar nimeni n-a suflat vreo vorbă faţă de ai noştri. În toată casa numai ei şi cu mine am ştiut de aceste întîlniri.

IV

Tot în acest an am făcut şi prima încercare de a cunoaşte viaţa poporului. Aceasta m-a ajutat să mă apropii mai mult de ţăranii noştri şi mi i-a arătat într-o lumină nouă, ceea ce mi-a folosit mai tîrziu în Siberia.

În fiecare an, în luna iulie, de ziua Maicii Domnului din Kazan, cînd se sărbătorea hramul bisericii noastre, la Nikolskoe se ţinea un mare iarmaroc. Saşa, a cărui pasiune pentru economia politică ajunsese atunci la apogeu, m-a sfătuit să alcătuiesc o descriere statistică a iarmarocului nostru, pentru a determina deverul lui. I-am urmat sfatul şi, spre marea mea uimire, treaba mi-a

reuşit destul de bine. Calculele mele asupra deverului meritau, pe cît îmi amintesc, tot atîta încredere ca şi rezultatele multor studii statistice.

M-am dedicat cu totul acestei munci: am chestionat sute de oameni asupra valorii mărfurilor aduse de ei. Spre mirarea mea, munca înainta cu spor. Se-nţelege că şi eu eram întrebat : „La ce vă trebuie asta ? Nu cumva' pentru prinţul cel bătrîn ? Are de gînd să urce taxa de iarmaroc ?" Dar asigurările pe care le dădeam că „prinţul cel bătrîn" nu ştie nimic şi nici nu va afla nimic despre asta (pentru că el ar fi considerat, bineînţeles, drept o mare ruşine faptul că fiul său se ocupă cu un astfel de recensămînt) spulberau toate îndoielile. Am învăţat repede cum să pun întrebările. După ce beam la birt cîteva pahare de ceai cu negustorul (ce indignare l-ar fi cuprins pe tata dacă ar fi aflat asta), totul se aranja cum nu se poate mai bine.Pe scurt, cantitatea de mărfuri adusă era stabilită cu destulă precizie. Dar evaluarea vînzărilor care începeau a doua zi, prezenta oarecare dificultăţi. Negustorii de manufactură nu cunoşteau încă valoarea mărfurilor pe care voiau să le vîndă. În ce-i priveşte pe negustorii de articole de menaj, de turtă dulce, de vite sau de fibre de cînepă, aceştia (mai ales femeile bătrîne) stabileau imediat suma.

Din micile totaluri pe care mi le dădeau, în carnetul meu se adunau sume de zeci de mii de ruble.

Pe atunci n-am tras concluzii filozofice din experienţa mea şi mă bucuram doar de reuşita ei. Însă judecata sănătoasă şi capacitatea isteţului ţăran rus, care mi s-au dezvăluit în aceste două zile, mi-au produs o puternică impresie. Mai tîrziu, cînd ne-am ocupat cu propaganda revoluţionară în rîndurile poporului, m-a mirat deseori faptul că tovarăşii mei, cu o educaţie mult mai democratică decît a mea, nu ştiau oum să se apropie de ţărani sau de muncitorii din fabrici. Ei încercau să imite graiul popular, introduceau în vorbire multe din aşa-zisele expresii populare, dar prin asta se făceau şi mai neînţeleşi.

Toate acestea nu sînt necesare atunci cînd vorbeşti sau scrii pentru popor. Ţăranul velicorus pricepe foarte bine ce spune un om cult, însă numai atunci cînd acesta nu foloseşte în vorbirea sa cuvinte străine. Ţăranul nu pricepe doar noţiunile abstracte dacă nu îi sînt explicate prin exemple concrete. În general, m-am convins din experienţă că nu există problemă din domeniul ştiinţelor naturii sau al sociologiei care să nu poată fi expusă pe înţelesul ţăranilor ruşi şi, în genere, pe înţelesul populaţiei săteşti din toate ţările. Se cere doar să înţelegi tu însuţi perfect ceea ce spui şi să vorbeşti simplu, pornind de la exemple concrete.

Din această lucrare de tinereţe am mai rămas cu o impresie pe care am formulat-o abia mai tîrziu. După toate probabilităţile, ea va constitui o surpriză pentru

mulţi cititori. Mă refer la simţămîntul de a fi egal cu oricine, foarte limpede reliefat nu numai la ţăranii ruşi, ci în genere la. populaţia sătească a tuturor ţărilor. Mujicul i se poate supune ca un rob moşierului sau funcţionarului de poliţie ; el se supune fără să se răzvrătească voinţei acestora, însă nu-i consideră nicidecum oameni mai presus de el. După o clipă, acelaşi ţăran va discuta cu boierul ca de la egal la egal atunci cînd va veni vorba despre fîn sau despre vînă- toare. Niciodată n-am remarcat la ţăranul rus acea slugărnicie, devenită a doua natură, cu care vorbeşte micul funcţionar despre şeful său sau lacheul despre stăpînul său. Ţăranul se supune mult prea uşor forţei, dar nu i se închină.

în vara aceea m-am întors de la Nikolskoe la Moscova cu un mijloc de transport neobişnuit. Pe atunci încă nu exista cale ferată între Kaluga şi Moscova ; un oarecare Kozel exploata un fel de serviciu de diligenţă între aceste două oraşe. Mama mea vitregă m-a condus pînă la Kaluga, iar de acolo am plecat mai departe cu trăsura de poştă a lui Kozel. în trăsură se aflau patru persoane : o negusto- reasă foarte grasă, eu, iar pe banca din faţă alt negustor şi un tîrgoveţ oarecare.

A fost o călătorie minunată. Cel mai mult mi s-a întipărit în minte una din seri. Poposisem la un han dintr-un sat mare. Negustoreasa a comandat un samovar, iar eu am pornit să hoinăresc pe uliţele satului. Atenţia mi-a fost atrasă de un birt curăţel şi am intrat. La mesele acoperite cu feţe albe şedeau ţărani şi beau ceai. Am cerut şi eu.

Toate erau noi pentru mine. Nu era un sat boieresc, şi ţăranii care aparţineau statului erau relativ înstăriţi, deoarece se ocupau intens cu ţesutul. La mese se discuta liniştit şi încet; doar din cînd în cînd se auzeau rîsete. Cineva m-a întrebat de unde vin, încotro mă duc, şi curînd am legat cu vreo zece ţărani o discuţie despre recolta de prin părţile noastre, despre vreme şi despre fîn. Pe urmă au început să-mi pună fel de fel de întrebări. Ţăranii voiau să afle totul despre Petersburg, în special despre zvonurile cu privire la apropiata lor eliberare, ce circulau pe atunci. Am simţit un suflu cald de sinceritate, de cordialitate şi de conştiinţă a egalităţii, simţăminte pe care mai tîrziu le-am încercat totdeauna printre ţărani.

Vîn 1860 au avut loc în şcoala noastră mari agitaţii. După plecarea lui Girardot, locul său a fost ocupat de unul din ofiţerii noştri, căpitanul Feodor Kondratievici von Brevern. Acesta era în general un om bun, dar îi intrase în cap că nu-l respectăm pe măsura postului înalt pe care îl ocupă. Aşa că s-a apucat să ne pretindă un adînc respect şi o mare veneraţie pentru persoana sa şi a început să persecute pentru orice nimic clasa superioară. Cel mai rău ni se părea însă faptul că el a atentat la

„libertăţile" noastre, a căror origine se pierdea în negura timpului. Erau nişte drepturi mărunte, dar noi ţineam mult la ele.

În consecinţă, timp de oîteva zile în şcoala noastră a bîntuit suflul „răzmeriţei". A urmat o pedeapsă colectivă, ba chiar şi eliminarea din şcoală a doi paji de curte la care ţineam foarte mult.

Pe urmă acelaşi căpitan a început să intre în sălile de clasă în care ne preparam lecţiile timp de o oră înainte de începerea cursurilor. Noi consideram însă că în sălile de clasă eram scutiţi de supravegherea militarilor, întrucît eram supravegheaţi de directorul de studii. Ne-am simţit foarte lezaţi de această invazie şi o dată i-am declarat răspicat căpitanului că „aici este locul directorului de studii, şi nu al comandantului de companie". Pentru obrăznicia aceasta am fost trimis pentru cîteva săptămîni la carceră.

La Corpul de paji serveau drept carceră două încăperi complet lipsite de lumină ; într-una din ele m-au închis pe mine. Cel închis primea doar un coltuc de pîine neagră şi o cană cu apă. Atît şi nimic mai mult. Cum mă aflam pentru prima oară la carceră, am început curînd să mă plictisesc de moarte. Mă apăsa inactivitatea. M-am apucat să fac gimnastică, am cîntat fragmente din opere, cu toate acestea timpul se scurgea foarte încet.

A treout o săptămînă şi eu tot închis eram. Atunci am născocit o nouă ocupaţie... M-am apucat să fac exerciţii de lătrat şi de chelălăit, imitînd cîinii. După cîteva zile am adus această îndeletnicire pînă la perfecţiune. Puteam să imit un cîine care latră la lună, redăm cum latră doi cîini cînd se întîlnesc — un dulău mare lătrînd cu vocea de bas la un căţel care, cu coada între picioare, îi răspunde de după colţ printr-un hămăit subţirel etc.

Această îndeletnicire, în aparenţă inutilă, a avut mai tîrziu o importanţă practică. Cînd am călătorit cu vasul poştal pe Amur, iscusinţa mea într-ale lătratului ne-a fost de mare folos în timpul nopţilor. Deseori, în timpul nopţilor fără lună, cînd navigam în întuneric pe fluviu, abia puteam desluşi malurile şi nu ştiam unde se află satele. De fiecare dată cînd trebuia să tragem la mal, tovarăşul meu, căpitanul vasului poştal, îmi spunea cu toată seriozitatea : „Piotr Alekseevici, fii bun şi latră niţel".

Nu mă lăsam rugat, şi lătratul meu puternic răsuna de îndată pe întinsul fluviului. După cîteva clipe îmi răspundeau cîinii din satul de pe mal şi astfel ne puteam orienta cu uşurinţă pentru a acosta. De unde concluzia că orice fel de cunoştinţe pot fi folositoare în viaţă.

Am stat mai bine de două săptămîni la carceră. într-o zi în carcera vecină a fost închis un paj, care a început să-mi comunice prin peretele subţire ultimele noutăţi din şcoală.

După ce l-am ascultat, am vrut să-i demonstrez arta dobîndită şi am început să latru şi să scîncesc în toate felurile, dar l-am speriat atît de tare, încît, îndată ce a fost eliberat, i-a anunţat pe colegi :

— Mi se pare că Kropotkin şi-a pierdut minţile de cînd stă la carceră —• le-a spus el. — Eu îi povestesc toate noutăţile, iar el, drept răspuns, se apucă să latre şi să chelălăie ca un cîine...

Această noutate senzaţională a ajuns imediat la urechile comandanţilor, şi chiar de a doua zi mi s-a dat voie să particip la cursuri, iar la carceră stăteam numai peste noapte.

În cele din urmă am fost chemat la generalul Jeltuhin, directorul nostru. Acesta era un om bun, însă cînd m-a văzut a luat o înfăţişare ameninţătoare şi a început să mă ocărască şi să mă amenințe cu eliminarea din Corpul de paji.

— Cum de-ai îndrăznit să-l jigneşti pe căpitan ? Cum ai cutezat să răspunzi astfel subdirectorului ? Ştii că ar trebui să te fac pachet şi să te expediez la tatăl tău ?...

Directorul îşi dădea silința să dea chipului său blînd o expresie fioroasă. Disciplina militară îmi impunea să stau în poziţie de drepţi, fără să scot o vorbă, şi să ascult mustrările directorului. Curînd însă tonului mînios i-a luat locul cel obişnuit. Cînd şi-a dat seama de asta, directorul mi-a ordonat să mă întorc „ la mine" în carceră. Am plecat. În ziua următoare am fost eliberat.

Eliberarea mea a fost întîmpinată cu entuziasm de întreaga clasă. După această întîmplare căpitanul, cu care directorul avusese în cabinet o discuţie între patru ochi, şi-a curmat vizitele în sălile de clase. Ieşisem învingător.

încă nu se sfîrşise bine această zarvă, cînd moartea împărătesei văduve a întrerupt iar desfăşurarea normală a cursurilor.

Înmormîntările persoanelor din familia ţarului sînt totdeauna astfel organizate ca să producă o mare impresie asupra poporului. Rămăşiţele pămînteşti ale împărătesei au fost aduse de la Ţarskoe Selo, unde murise, la Peters- burg, iar de la gară, transportate pe străzile principale pînă la fortăreaţa Petropavlovsk. Sicriul era urmat de toată familia imperială, de înalţii demnitari, de zeci de mii de funcţionari şi de numeroase corporaţii. Dangătul clopotelor, cîntările uriaşelor coruri, acordurile amestecate ale fanfarelor militare reunite — toate astea trebuiau să păstreze în memoria poporului tabloul unei mulţimi uriaşe ce deplînge cu adevărat moartea împărătesei.

Cît timp a fost expus sicriul în catedrala fortăreţei Petropavlovsk, pajii, printre alţii, au stat de gardă lîngă el zi şi noapte. De aceea, în fiecare zi aproape jumătate din efectivul şcolii noastre era dus la fortăreaţă. Eram schimbaţi la fiecare două ore. Ziua nu era greu să stai de gardă. În schimb era sinistru să te scoli noaptea, să-ţi pui

uniforma de paradă, apoi să te îndrepţi spre catedrală prin curţile sumbre ale fortăreţei, însoţit de bătaia tristă a orologiului din turn. Mă treceau fiorii cînd mă gîndeam la deţinuţii zidiţi de vii în această Bastilie rusă. „Cine ştie — îmi ziceam — dacă nu mi-e sortit şi mie să ajung cîndva în rîndul lor".

Sub cupola catedralei, deasupra sicriului, fusese ridicat un baldachin uriaş, de care era prinsă o mare coroană aurită. De la ea spre cei patru pilaştri înalţi ce susţineau cupola cădea o enormă hlamidă de purpură, ornată cu hermină. Totul făcea o puternică impresie, însă noi, pajii, am descoperit curînd că acea coroană aurită era făcută din carton şi lemn, că numai partea de jos a hlamidei era de catifea, pe cînd partea superioară era din stambă roşie şi că în locul herminei fusese folosit finet alb pe care erau prinse cozi de veveriţă. Şi scuturile cu stemă erau tot din carton acoperit cu crep. Poporul însă, căruia i se permitea să treacă seara pe lîngă catafalc pentru a atinge brocartul auriu ce acoperea sicriul, n-avea timp să vadă hermina de stambă şi scuturile de carton. Efectul teatral dorit era obţinut, iar pe deasupra revenea şi ieftin.

În şcoală toate erau date peste cap. Cursurile au fost suspendate. Aceia dintre noi care se întorceau de la fortăreaţă locuiau provizoriu în diferite încăperi şi săli de clasă. Cum n-aveam ce face, născoceam fel de fel de pozne. Astfel, într-una din săli am deschis un dulap ce cuprindea o splendidă colecţie de modele de animale, destinată predării ştiinţelor naturale.

La drept vorbind, asta era destinaţia ei oficială, însă animalele acestea nu ne erau arătate niciodată. De aceea ne-am decis să le folosim acum. Dintr-un craniu, pe care l-am găsit în dulap, am făcut o stafie cu care să-i speriem noaptea pe ofiţeri şi pe colegii noştri, iar pe animale le-am aşezat în cele mai caraghioase poziţii, grupîndu-le astfel : maimuţele călare pe lei, oile jucîndu-se cu leoparzii, girafele dansînd cu elefanţii ş.a.m.d. Ghinionul a făcut ca tocmai atunci să vină la şcoală un prinţ prusian (pare-se că acela care avea să devină mai tîrziu împăratul Frede- ric), sosit la Petersburg ca să participe la înmormîntare. Directorul nostru n-a scăpat prilejul să se laude cu splendidele colecţii de material didactic şi l-a condus pe oaspete la dulapul cu pricina. De îndată ce-a dat cu ochii de clasificarea noastră zoologică, faţa prinţului s-a lungit şi şi-a întors repede capul. Directorul a încremenit de spaimă şi şi-a pierdut cu totul darul vorbirii, arătînd mereu cu mîna înspre stelele de mare aflate în cutii de sticlă lîngă dulap. Suita prinţului s-a prefăcut că nu vede nimic, uitîndu-se doar pe furiş cu coada ochiului la ciudata colecţie. Iar noi ne-am stăpînit din răsputeri ca să nu izbucnim în hohote de rîs.

VI

Viaţa şcolară a tinerilor din Rusia se deosebeşte mult de cea din vestul Europei. La noi un tînăr care studiază la universitate sau la o şcoală militară se interesează foarte mult de problemele sociale, politice şi filozofice. Cel puţin aşa se petreceau lucrurile la începutul deceniului al şaptelea

.În clasa a patra m-a preocupat istoria *. Din notiţele luate la ore şi cu ajutorul cărţilor (Saşa îmi trimisese, bineînţeles, „Istoria universală" a lui Lorenz) am scris pentru mine un întreg curs de istorie a evului mediu timpuriu. În anul următor m-a interesat lupta dintre puterea papală şi cea laică din timpul lui Bonifaciu al VIII-lea şi al lui Filip al IV-lea. Ţineam cu ardoare să obţin aprobarea de a lucra la biblioteca publică, pentru a putea studia acolo această luptă îndîrjită. Lucrul acesta era însă contrar regulamentului bibliotecii publice, care nu permitea accesul elevilor din şcolile medii. Bunul nostru Bec- ker, profesor de limbă germană, care era bibliotecar principal la una din secţiile bibliotecii, a înlăturat toate piedicile şi mi s-a permis accesul în sanctuar. După ce am consultat manualele, apoi cărţile aflate în biblioteca noastră, am trecut direct la izvoarele prime. În faţa mea s-a dezvăluit o orînduire socială cu totul nouă ; am descoperit o lume necunoscută, complexă. Atunci am învăţat să apreciez mai mult izvoarele istorice directe decît lucrările modernizate. În

acestea din urmă viaţa reală a epocii descrise este denaturată de tendinţele de partid şi de formulele la modă. Trebuie să subliniez de asemenea că nimic nu stimulează atît de mult dezvoltarea spirituală ca investigaţiile directe. Aceste lucrări de tinereţe mi-au fost de mare folos cu mult mai tîrziu.

Din păcate, am fost nevoit să-mi întrerup studiile de istorie cînd am trecut în clasa a doua (penultima). Pajii trebuiau să parcurgă în doi ani materia care în celelalte şcoli militare era parcursă în trei clase speciale. De aceea trebuia să muncim mai mult. Ştiinţele naturii, matematica şi ştiinţele militare au făcut ca istoria să treacă pe ultimul plan.

În clasa a doua am început să studiem serios fizica. Profesorul Cearuhin, un pedagog excelent, inteligent, sarcastic şi care dispreţuia toceala, ne cerea *să gîndim*, nu să învăţăm totul pe dinafară.

Manualul de fizică al lui Lenz, pe care-l foloseam, era bun (majoritatea manualelor pentru şcolile militare erau alcătuite de cei mai buni oameni de ştiinţă din acea vreme), însă învechit, pentru că în anii aceia avea deja loc revizuirea teoriilor din fizică. Din această cauză profesorul nostru, călăuzindu-se după propria sa metodă, a început să alcătuiască un scurt conspect aL materiei predate de el, conspect pe care-l dădeam la litografiat. După vreo două-trei săptămîni însă, ca un bun pedagog ce era. Cearuhin mi-a încredinţat mie sarcina să fac conspectul, el rezumîndu-se să citească numai corecturile. Capitolele din manual despre căldură, electricitate şi magnetism nu puteau fi folosite de loc, lipsindu-le cele mai noi teorii, astfel încît am fost nevoit să alcătuiesc un manual de fizică aproape complet, manual care a fost litografiat spre folosinţa şcolii noastre. E lesne de înţeles cît de mult m-a ajutat mai tîrziu această muncă.

Anii 1859-1861 au constituit o epocă de înflorire a ştiinţelor exacte

.Au fost anii unei renaşteri generale a ştiinţelor. Un irezistibil curent îi atrăgea pe toţi spre ştiinţele naturii, şi în Rusia au apărut numeroase cărţi foarte bune din domeniul ştiinţelor naturii în traducere rusă. Curînd am înţeles că o cunoaştere temeinică a ştiinţelor naturii şi a metodelor lor este necesară oricui, indiferent de domeniul de activitate căruia i se consacră. Ne-am strâns vreo cinci- şase inşi şi am înjghebat un fel de laborator de chimie. Cu ajutorul celor mai simple aparate, indicate pentru începători de excelentul manual al lui Steckhardt, am început să facem experienţe de chimie în camera a doi dintre colegii noştri, fraţii Zamîţki. Tatăl lor, un amiral în retragere, se bucura foarte mult că fiii săi îşi petrec timpul într-un mod atît de folositor, şi nu ne împiedica să ne adunăm în fiecare duminică şi de sărbători în „laborator", care era alături de cabinetul său.

Şi matematica superioară îmi răpea mult timp. Mulţi dintre noi luasem hotărîrea să nu intrăm în gardă, unde paradele şi serviciul militar ocupau tot timpul. Intenţionam să intrăm după promovare la Academia de artilerie sau de geniu. În acest scop trebuia să studiem geometria analitică, calculul diferenţial, bazele calculului integral, de aceea luam lecţii particulare. Astronomia elementară ne era predată sub numele de geografie matematică, şi eu m-am pasionat de lectura cărţilor de astronomie mai cu seamă în ultimul an petrecut la Corpul de paji. Viaţa continuă a universului, pe care o concepeam ca *viaţă* şi evoluţie, a devenit pentru mine un nesecat izvor de desfătări poetice şi, încetul cu încetul, filozofia vieţii mele a devenit conştiinţa unităţii dintre om şi natură, atît cea însufleţită, cît şi cea neînsufleţită.

Dacă în şcoala noastră s-ar fi predat numai materiile înşirate mai sus, ele ar fi fost suficiente ca să ne ocupe tot timpul. Dar ni se mai predau şi ştiinţele umaniste : istoria, dreptul, adică cunoştinţe generale despre codul de legi, apoi bazele economiei politice şi ale statisticii comparate. Pe lîngă aceasta, mai trebuia să facem faţă şi amplelor cursuri de ştiinţe militare : tactică, istorie militară (campaniile din 1812 şi 1815 erau studiate în cele mai mici amănunte), artilerie şi fortificaţii de campanie.

Amintindu-mi acum trecutul, ajung la concluzia că programa noastră analitică (în afara materiilor militare, în locul cărora am fi putut studia cu mai mult folos ştiinţele exacte) n-a fost rău întocmită şi, cu toată diversitatea ei, putea fi pe deplin asimilată de un tînăr cu aptitudini medii. Bineînţeles că mulţi dintre noi învăţam de mîntuială unele materii, ca, de pildă, dreptul sau istoria contemporană, pe care ne-o preda foarte prost Şulghin, un moşneag ţinut în post numai pentru a-şi împlini anii de slujbă necesari pentru a primi pensia întreagă. Ni se oferea însă o anumită libertate în alegerea materiilor preferate. La acestea eram examinaţi cu multă strictеţe, pe

cînd la celelalte cu destulă îngăduinţă. în general, îmi explic reuşita relativă în cuprinderea acestei ample programe prin caracterul concret al sistemului de predare. De îndată ce am cunoscut teoretic geometria elementară, am aplicat-o imediat pe teren cu ajutorul jaloanelor, al lanţului de topometrie, pe urmă cu astrolabul, busola sau planşeta. După astfel de lecţii intuitive, astronomia elementară nu mai prezenta dificultăţi pentru noi, iar ridicarea planurilor, ca şi lucrul pe teren deveniseră adevărate surse de satisfacţie.

După toate astea ne mai rămînea destul timp pentru distracţii şi tot felul de ştrengării. Vremea cea mai propice începea însă după încheierea examenelor. Pînă la plecarea în tabără aveam aproape o lună de libertate deplină, pe urmă, după întoarcerea din tabără, aveam alte trei sau patru săptămîni de libertate. Acei puţini dintre noi care rămîneam la şcoală ne bucuram atunci de deplină libertate şi căpătăm învoiri de cîte ori voiam.

îmi amintesc mai ales de o seară. Convinsesem pe cîţiva colegi să facem o plimbare pe litoral. Am pornit cu un vapor de dimineaţă. Am luat prînzul la un birt murdar şi apoi am hoinărit pe litoral pînă seara.

Le-am declamat colegilor poezia „Lui Iskander" a lui Ogariov. Aceste versuri făcuseră o impresie puternică asupra mea şi le învăţasem pe de rost, aşa că le-am recitat cu multă simţire :

Băiat sfios, cu delicată fire, Flăcău cu sînge aprins de răzvrătire. Om copt, cu bătrîneţea-n cumpănire, De-a lungu-ntregei mele vieţi străbate Mereu, cuvîntul unic între toate — Libertate ! Libertate !
Ars de robie şi pătruns de jale Am spus adio scumpei ţări natale Doar ca să strig meleagurilor sale Din zarea depărtării nendurate Tunînd euivîntul mîndru între toare —

Libertate ! Libertate ! Şi iată că, prin bezna nopţii ude. Prin plesnatele viscolelor crude, în străinătate un strigăt se aude Din patrie venind, nimic nu-l poate Acoperi, că-i tînăr şi răzbate Libertate ! Libertate ! Iar inima, cu chin obişnuita Întîia oară vesel fîlfîit-a Lăsîndu-şi colivia, plumbuita, Şi altfel sună, cu solemnitate Cuvîntul oel dintîi deprins din toate —

Libertate ! Libertate ! Tot mai visez la cîmpuri, la troiene, Şi la ţăranul cu chip ars de vreme, Bărbosul cu puteri nepămîntene Ce-mi spune, cînd căiuşele îşi scoate Acelaşi vechi cuvînt, viu între toate —

Libertate ! Libertate ! Dar dacă piaza rea ne-ar da urgie Şi dacă libertatea-n bătălie Va cere braţe, voi sări, scut ţie, Şi voi pieri în lupte-nverşunate Strigând cuvîntul aprig între toate —

Libertate ! Libertate ! Dacă mi-e dat s-apu,n prin tări străine Nădejdi şi crez trec vremii care vine Dar clipei de pe urmă, s-o aline, Fie-i lăsat cuvîntul sfînt în toate. Şoptaşte-mi-l, tovarăşe, o, frate — Libertate ! Libertate I * [1]

Dar versurile şi ideile minunate nu au găsit ecou în inimile colegilor mei. Le-au ascultat, şi-atît. Crescusem şi evoluasem singur. În vremea aceea m-a răscolit profund şi un roman al lui Turgheniev, lăsîndu-şi

amprenta pentru toată viaţa. E vorba de romanul „În ajun".

O noapte întreagă am citit această carte fără s-o las din mînă. Insarov, patriotul bulgar pătruns de o *singură* idee — gîndul eliberării patriei sale —, a produs o puternică impresie asupra mea. Acest roman a determinat de timpuriu şi atitudinea mea faţă de femeie.

Traducere de Ştefan Iures.

Tot atunci, vizitînd mai multe fabrici, am fost pătruns de dragoste pentru maşinile puternice şi precise. în fabricile de azi maşina ucide personalitatea muncitorului. El devine rob pe viaţă al unei anumite maşini şi niciodată nu va măi fi altceva. Dar acesta este doar rezultatul unei organizări neraţionale şi, în acest caz, nu maşina e vinovată. Munca excesivă şi monotonia ei fără de sfîrşit sînt la fel de dăunătoare cînd se munceşte cu o unealtă manuală, cît şi atunci cînd se munceşte la maşină. Dar dacă se elimină surmenajul, atunci se poate înţelege pe deplin satisfacţia pe care i-o poate da omului conştiinţa forţei maşinii sale, a caracterului raţional al muncii efectuate de ea, eleganţa şi precizia fiecărei mişcări a ei.

Şi muzica a jucat un rol important în dezvoltarea mea. Ea a constituit pentru mine o sursă şi mai mare de plăcere şi de entuziasm decît poezia. Pe vremea aceea opera rusă aproape că nu exista, din care cauză opera italiană avea foarte mare succes. La Petersburg ea se bucura de mare popularitate şi număra multe talente mari în rîndu- rile ei.

Pe atunci întregul Petersburg era împărţit în două tabere : admiratorii operei italiene şi spectatorii fideli ai teatrului francez, unde de pe atunci luase naştere acel nesănătos curent offenbachian, care peste cîţiva ani a molipsit întreaga Europă. Şi clasa noastră era divizată în două tabere. Eu făceam parte din cea a italienilor. Pe vremea aceea opera era legată într-un mod ciudat de mişcarea radicală. Recitativele cu caracter revoluţionar din „Wilhelm Teii" de Rossini sau din „Puritanii" de Bellini, stîrneau totdeauna ovaţii zgomotoase, care nu-i erau pe plac lui Alexandru al II-lea. Acum toate acestea pot să pară naive, însă atunci multe idei înălţătoare şi multe năzuinţe curate au fost trezite în noi de admiraţia ce o nutream pentru artiştii îndrăgiţi.

VII

Vara mergeam în tabără la Peterhof împreună cu alte şcoli militare din districtul Petersburg. Acolo se trăia în general foarte bine şi, fără îndoială, ne reconfortam binişor. Dormeam în corturi spaţioase, ne scăldam în mare şi ne întorceam în oraş înzdrăveniţi.

În şcolile militare principala ocupaţie în timpul şederii în tabără o constituia instrucţia. Nici unul dintre noi nu o puteam suferi, dar uneori caracterul ei plicticos mai scădea prin participarea noastră la manevre. într-o zi, după ce ne-am culcat, Alexandru al II-lea a ordonat su-

narea alarmei şi a sculat toată tabăra. După cîteva clipe, întreaga tabără era în mişcare. Cîteva mii de băieţi s-au adunat în jurul drapelului. în liniştea nopţii a răsunat bubuitul puternic al tunurilor şcolii de artilerie. Toţi militarii din Peterhof s-au grăbit să vină călare la tabără, dar, din cauza unei neînţelegeri, ţarului nu i s-a adus calul. Ofiţerii de ordonanţă au alergat în toate părţile să-i facă ţarului rost de un cal, însă n-au găsit nici unul. Cum Alexandru al II-lea nu era un călăreţ prea iscusit, el nu încăleca niciodată un cal străin. Ţarul era foarte mînios şi cînd un ofiţer de ordonanţă s-a apropiat călare de el raportîndu-i : „Calul majestăţii voastre se aduce de la Babigona", el s-a răstit ameninţător la acesta : „Dar ce, prostule, eu n-am decît un singur cal ?"

Noaptea întunecoasă, salvele de tun, tropotul cavaleriei au avut un efect excitant asupra noastră, şi cînd Alexandru al II-lea a trimis coloana şcolii la atac, el rămî- nînd în faţa ei, era cît pe ce să-l călcăm în picioare. în rînduri strînse, cu baionetele lăsate în jos, aveam probabil un aspect impunător ; l-am văzut pe împărat, tot pe jos, cum s-a îndepărtat în trei salturi mari din calea coloanei. Atunci am înţeles ce înseamnă o coloană înaintînd în rînduri strînse, în care muzica şi gîndul la atac au stîrnit entuziasmul. în faţa noastră se afla împăratul, comandantul nostru militar, pentru care manifestam toţi o atitudine de veneraţie. Dar am simţit că nici unul dintre noi nu s-ar fi dat în lături nici cu un milimetru şi nu s-ar fi oprit să-i facă loc. Alcătuiam o coloană în marş, iar el era un obstacol pe care coloana l-ar fi zdrobit. în asemenea cazuri, băieţii care ţin o armă în mînă sînt şi mai înfricoşători decît ostaşii bătrîni.Anul următor, cînd am luat parte la marile manevre din apropierea Petersburgului, mi-am putut face o oarecare idee despre ceea ce înseamnă războiul. Timp de două zile n-am făcut altceva decît să ne deplasăm înainte şi înapoi pe o distanţă de vreo douăzeci de verste. N-aveam nici cfea mai mică idee de ceea ce se petrece în jurul nostru, nu cunoşteam nici scopul deplasărilor. Tunurile ne bubuiau cînd lîngă noi, cînd pe undeva departe. Uneori se isca cîte un viu schimb de focuri de armă în păduri sau pe dealuri. Agenţii de legătură veneau călare ba cu un ordin de atac, ba cu unul de retragere. Iar noi mărşăluiam într-una, fără să ştim rostul acestor deplasări. Cavaleria trecea tot pe acelaşi drum, prefăcîndu-l într-un fluviu de nisipuri mişcătoare prin care abia ne mai tîram înainte şi înapoi. În cele din urmă orice fel de disciplină a marşului a dispărut. Dintr-un tot ordonat, coloana noastră s-a prefăcut într-o gloată de drumeţi istoviţi. Pe drum mai mergeau doar subofiţerii din garda drapelului, pe cînd ceilalţi se tîrau prin pădure,

pe iîngă drum. Ordinele şi rugăminţile ofiţerilor nu aveau nici un efect.

Deodată din spate s-a auzit un strigăt : „Vine împăratul !" Ofiţerii au început să se agite, implorîndu-ne să ne încolonăm, dar nimeni nu-i asculta.

împăratul a venit călare şi a ordonat o nouă retragere.

— La stînga-mprejur ! — s-a auzit o comandă. — Domnilor, împăratul e în spatele nostru ! Vă rog să vă întoarceţi ! — şopteau ofiţerii. Dar batalionul aproape că nu reacţiona nici la comenzi, nici la rugăminţi. Din fericire, Alexandru al II-lea nu era un adept fanatic al cătăniei. După ce ne-a spus cîteva cuvinte de îmbărbătare şi ne-a promis un repaus, a plecat mai departe.

Atunci mi-am dat seama cîtă importanţă are în război starea de spirit a armatei şi ce puţin lucru se poate realiza numai prin disciplină atunci cînd li se cere soldaţilor un efort mai mare decît cel obişnuit.

Instrucţia şi manevrele umpleau doar o mică parte din timpul pe care-l petreceam în tabără. Ne ocupam mai mult cu lucrări practice.de ridicări de planuri şi de construcţie de fortificaţii.

Lucrul acesta ne-a plăcut atît de mult, încît, după ce ne-am întors în oraş şi am găsit în grădină nişte mormane de pămînt şi de pietriş, ne-am apucat să construim o adevărată fortificaţie la scară redusă. Platformele pentru tunuri, meterezele drepte şi oblice au fost calculate cu minuţiozitate. Totul a ieşit foarte bine. Ne gîndeam de unde să facem rost de scînduri pentru platforme, pe care să instalăm modelele de tunuri din clasa noastră. Dar, vai, pantalonii noştri erau într-o stare de plîns !:

— Ce faceţi aici ?! — s-a răstit căpitanul la noi. — Uitaţi-vă cum arătaţi ! Parc-aţi fi nişte salahori ! (TOCmai eu asta ne şi mîndream !) Ce-o să fie dacă vine marele duce şi vă găseşte în halul ăsta ! ?

— O să-i arătăm fortificaţia noastră şi o să-l rugăm să ne dea unelte şi scînduri pentru platforme.

În zadar au fost însă protestele noastre. A doua zi zece muncitori au cărat cu roabele minunata noastră fortificaţie, de parcă ar fi fost o simplă grămadă de gunoi !

Amintesc această înt-împlare pentru a arăta cît de mult doresc copiii şi tinerii să pună în aplicare cunoştinţele dobîndite la şcoală şi cît de mărginiţi sînt acei educatori care nu ştiu să folosească aceste năzuinţe în scopuri pedagogice.

VIII

După cum se ştie, anii 1857—1861 au fost o epocă de trezire intelectuală a Rusiei. Toate problemele despre care generaţia reprezentată în literatură de Turgheniev, Iierzen, Bakunin, Ogariov, Tolstoi, Dostoievski, Grigoroviei, Ostrovski şi Nekrasov a vorbit în şoaptă, în cadrul Unui cerc restrîns de prieteni, începeau să fie discutate acum în presă. Cenzura tot mai bîntuia, însă ceea ce nu

putea fi spus pe faţă într-un articol politic era introdus prin contrabandă sub formă de povestiri, schiţe umoristice sau sub camuflajul criticii evenimentelor din Europa apuseană. Toată lumea ştia să citească printre rînduri şi înţelegea prea bine ce înseamnă de pildă „Critica sistemului financiar chinez".

La Petersburg n-aveam cunoştinţe în afara celor din şcoală sau din cadrul restrîns al familiei. Din cauza aceasta mă aflam foarte departe de mişcarea radicală din acea vreme. Cu toate acestea (şi poate că aceasta era trăsătura cea mai caracteristică a mişcării), ideile ei au pătruns pînă şi într-o şcoală atât de supusă ideologiei oficiale ca a noastră şi se reflectau chiar şi în cercul rudelor noastre din Moscova.

Acum îmi petreceam duminicile şi sărbătorile la o mătuşă de-a mea, prinţesa Druţkaia. Unchiul meu, prinţul Dmitri Sergheevici Druţkoi, avea gîndul numai la de-junuri şi. prînzuri excentrice, iar prinţesa şi fiica ei îşi petreceau timpul într-un mod foarte vesel.

Nimeni n-ar fi bănuit că în casa aceasta ar putea pătrunde idei revoluţionare. Cu toate acestea, tocmai aici am făcut pentru prima oară cunoştinţă cu literatura revoluţionară. Chiar atunci începuse Herzen să editeze la Londra almanahul „Polearnaia zvezda" („Steaua polară"), care a cunoscut foarte repede o largă răspîndire în rîndul publicului cititor şi a provocat agitaţie pînă şi în cercurile apropiate curţii. Varenka Druţkaia, verişoara mea, făcea rost de astfel de cărţi şi, de obicei, le citeam împreună. Priveam cu un fel de evlavie medalionul de pe coperta almanahului „Polearnaia zvezda", medalion care înfăţişa profilurile decembriştilor spînzuraţi — Bestujev, Ka-hovski, Pestei, Rîleev şi Muraviov-Aposto]. M-au atras frumuseţea şi forţa creaţiei lui Herzen, vigoarea şi am-ploarea ideilor sale, dragostea lui profundă pentru Rusia. Am citit şi recitit aceste pagini care sclipeau de înţelep-ciune şi erau pătrunse de un sentiment adînc. Turgheniev a spus foarte bine că Herzen a scris cu lacrimi şi sînge, că de atunci nimeni n-a mai scris în felul acesta la noi.

Cînd iSaşa mi-a trimis lucrarea lui Herzen „De pe celălalt ţărm", transcrisă de el, am reţinut imediat pe de rost pagini întregi despre zilele din iunie. Cînd a văzut cu ce rîvnă citesc „Polearnaia zvezda" şi cu cîtă înflăcărare vorbesc despre Herzen, mătuşa mea a spus de multe ori cu mîhnire în glas :

— Ai grijă, Petea, să nu te spânzure odată şi pe tine cum i-au spînzurat pe ei !

În 1859 sau pe la începutul anului 1860 am început să scot prima mea gazetă revoluţionară *. Se înţelege că la vîrsta aceea nu puteam fi decât constituţionalist, aşa că în gazeta mea argumentam cu înfocare necesitatea unei constituţii pentru Rusia. Am scris despre exorbitantele cheltuieli ale curţii, despre sumele irosite la Nisa pentru întreţinerea escadrei ce

stătea acolo fără nici un rost, doar ca s-o însoţească pe împărăteasa văduvă, care avea să moară în 1860. Am amintit de abuzurile funcţionarilor, despre care auzeam mereu, şi argumentam necesitatea instaurării unei orînduiri bazate pe respectarea legilor. Transcriam gazeta în trei exemplare şi o strecuram în băncile acelor colegi din clasele superioare care, după părerea mea, se interesau de problemele sociale. Îi rugam pe cititori să-şi pună observaţiile în dosul ceasului mare din biblioteca noastră.

Cu inima palpitîndă m-am dus a doua zi în bibliotecă să văd dacă găsesc acolo ceva pentru mine. într-adevăr, în soaţele ceasului se aflau două bileţele. Doi dintre colegi scriau că sînt întru totul de acord cu mine, însă mă sfătuiau să nu risc prea mult. Am scos şi al doilea număr, pe un ton ceva mai vehement. în el susţineam ideea necesităţii unirii tuturora în numele libertăţii... De data asta n-am mai găsit nimic în dosul ceasului, în schimb au venit la mine doi dintre colegi.

— Sîntem convinşi că dumneata scoţi gazeta — mi-au spus ei —, de aceea am venit să stăm de vorbă despre ea. Sîntem cu totul de aceeaşi părere cu dumneata şi vrem să-ţi oferim prietenia noastră. Dar gazeta nu mai trebuie scoasă. în toată şcoala nu există decît încă vreo doi colegi pe care-i interesează astfel de probleme. Dar dacă se va afla că există o asemenea gazetă, consecinţele vor fi îngrozitoare pentru toţi. Mai bine să. constituim un cerc şi să discutăm despre toate. Poate vom reuşi să atragem şi pe alţii alături de noi.

Cele spuse erau atît de chibzuite, încît nu mi-a rămas altceva de făcut decît să consimt, şi am întărit această alianţă cu viguroase strîngeri de mînă. De atunci am devenit buni prieteni, am citit multă literatură împreună şi am dezbătut diferite probleme.

Pe vremea aceea problema eliberării ţăranilor polariza atenţia tuturor oamenilor care raţionau.

Revoluţia din 1848 a avut un surd ecou în rîndul ţăranilor ruşi. Începînd din anul 1850 răzmeriţele iobagilor au luat o mare amploare.

Cînd a izbucnit războiul Crimeii şi în toată Rusia rezerviştii au fost chemaţi sub arme, tulburările ţărăneşti s-au răspîndit cu o vigoare nemaicunoscută pînă atunci. Iobagii au ucis pe cîţiva moşieri. Revoltele au luat un caracter atît de ameninţător, încît pentru înăbuşirea lor au fost necesare regimente întregi, înzestrate cu tunuri, pe cînd înainte erau suficiente mici detaşamente de soldaţi pentru a vîrî groaza în

ţărani şi a lichida tulburările

.Aceste izbucniri, pe de o parte, şi ura profundă faţă de iobăgie nutrită de generaţia care s-a ridicat în vremea urcării pe tron a lui Alexandru al II-lea, pe de altă parte, au făcut ca problema eliberării ţăranilor să, devină imperioasă. Alexandru al II-lea, care ura el însuşi iobăgia şi era susţinut sau mai bine zis îmboldit în familie de soţia sa, de fratele său Konstantin şi de marea ducesă Elena Pavlovna, a făcut primul pas în această direcţie. El dorea ca iniţiativa reformelor să pornească chiar din partea moşierilor. Dar în nici una din guberniii moşierii n-au putut fi convinşi să-i înainteze ţarului un asemenea apel. În martie 1856, Alexandru al II-lea s-a adresat personal nobilimii din Moscova, rostind un discurs în care argumenta necesitatea reformei, dar i s-a răspuns printr-o tăcere în- dîrjită. Atunci Alexandru al II-lea s-a înfuriat şi şi-a încheiat cuvîhtarea cu memorabilele cuvinte ale lui Herzen : „Domnilor, este preferabil ca eliberarea să pornească de sus, decît să aşteptăm ca ea să fie înfăptuită de jos". Dar nici aceste cuvinte n-au avut efectul scontat.

în cele din urmă începutul a fost făcut de guberniile lituaniene Grodno, Vilno şi Kovno, unde în 1812 Napoleon desfiinţase (pe hîrtie) iobăgia. Guvernatorul general Na- zimov a reuşit să convingă nobilimea lituaniană să înainteze apelul dorit, şi în noiembrie 1857 a fost dat publicităţii celebrul rescript adresat guvernatorului general din Vilno în care Alexandru al II-lea îşi exprima intenţia de a-i elibera pe ţărani. Cu lacrimi în ochi am citit renumitul articol al lui Herzen intitulat „Ai învins, galileene !" Exilaţii din Londra au declarat că nu-l mai consideră duşman pe Alexandru al II-lea, ci-l vor susţine în măreaţa cauză a eliberării ţăranilor.

Comportarea ţăranilor a fost cît se poate de semnificativă. De îndată ce s-a răspîodit vestea că eliberarea dorită cu atîta ardoare va fi în curînd acordată, răscoalele au încetat aproape cu totul. Ţăranii aşteptau. în timpul unei vizite făcute de Alexandru al II-lea în Rusia centrală, ei s-au strîns în jurul lui şi l-au implorat să le acorde eliberarea, însă Alexandru a avut o atitudine ostilă faţă de aceste rugăminţi insistente. Este curios să remarcăm cît de puternică a fost tradiţia Marii revoluţii franceze. Printre ţărani circula zvonul că, la încheierea păcii după războiul de la Sevastopol, Napoleon al III-lea i-ar fi cerut lui Alexandru al II-lea să acorde eliberarea ţăranilor. Am auzit de multe ori acest lucru. Chiar şi în ajunul eliberării, ţăranii se îndoiau că ea ar fi fost acordată fără o presiune din afară. „Dacă nu

vine Garibalka[1], n-o să iasă nimic din asta" — i-a spus o dată la Petersburg un ţăran colegului meu care îi explica că în curînd „se va acorda eliberarea". Şi mulţi alţii gîndeau la fel[2].

După momentele de bucurie generală au urmat ani de nelinişte şi de îndoieli. În gubernii şi la Petersburg lucrau nişte comitete special alese, se pare însă că Alexandru al II-lea mai şovăia. Cenzura urmărea cu foarte mare strictеţe ca problema eliberării ţăranilor să nu fie dezbătută detaliat în presă. Prin Petersburg circulau zvonuri sumbre, care ajungeau şi în şcoala noastră.

în rîndurile nobilimii nu lipseau tinerii care militau sincer pentru eliberarea deplină a ţăranilor. Partidul iobăgiştilor însă îl înconjura pe Alexandru al II-lea într-un cerc din ce în ce mai strîns şi exercita presiuni asupra lui. Iobăgiştii insinuau că în ziua cînd ţăranii vor fi eliberaţi va începe un masacru general al moşierilor şi că Rusia va avea atunci parte de o nouă răscoală ca pe timpul lui Pugaciov, în 1773, dacă nu de una şi mai îngrozitoare. Alexandru al II-lea avea un caracter slab şi-şi pleca urechea la aceste prorociri sumbre. însă uriaşa maşină creată pentru elaborarea „Decretului" fusese deja pusă în mişcare. Comitetele ţineau şedinţe. Zeci de note cu proiecte de eliberare a ţăranilor erau trimise ţarului, circulau sub formă de manuscrise sau erau publicate la Londra. Cu sprijinul lui Turgheniev, care îl ţinea la curent asupra stării de lucruri, Herzen analiza minuţios fiecare proiect în revistele „Kolokol" („Clopotul") şi „Polearnaia zvezda". Acelaşi lucru îl făcea şi Cernîşevski în revista „Sovre- mennik" („Contemporanul"). în ce-i priveşte pe slavofili. îndeosebi pe Aksakov şi Beleaev, aceştia foloseau libertatea relativă de care se bucura presa pentru a răspîndi pe larg ideile cu privire la eliberarea ţăranilor. Ei analizau eu multă competenţă şi în amănunţime şi latura tehnică a realizării eliberării. Toţi oamenii culţi din Petersburg erau de aceeaşi părere cu Herzen şi îndeosebi cu Cernîşevski. Ţîn ¡minte că de partea lui erau pînă şi ofi- terii din garda călare, pe care îi întîlneam în fiecare duminică, după parada de la biserică, la vărul meu Dmitri Nikolaevici Kropotkin,

---

1 Garibaldi. — No *ta trad.*

2 Acum iese la iveală că, oricît ar părea de ciudat, zvonurile despre presiunile exercitate de Franţa n-au iost cu totul neîntemeiate. Un prieten de-al meu, profesorul belgian Nys, a remarcat în legătură cu aceste rînduri ale mele că în mai 1856, după încheierea păcii de la Paris, Napoleon al III-lea a propus să aibă loc la Paris „discuţii" între reprezentanţii puterilor cu privire la starea generală de lucruri din Europa. Referent a fost ministrul Wolowski, un economist de seamă din acea vreme, care, fără îndoială, a vorbit despre iobăgie şi despre faptul că Rusia nu va putea fi considerată cu adevărat o putere europeană pînă nu va fi desfiinţată iobăgia. — *Nota autorului din anul 1919.*

aghiotantul comandantului regimentului şi ofiţer din garda ţarului. Starea de spirit ce domnea la Petersburg, pe străzi şi în saloane, demonstra că e imposibil să se mai dea înapoi. Eliberarea ţăranilor *trebuia* înfăptuită. A mai fost cucerit încă un punct important, şi anume eliberarea împreună cu loturile de pămînt.

Partidul iobăgiştilor însă nu-şi pierdea speranţele. El lupta pentru amînarea reformei, pentru reducerea loturilor de împroprietărire şi pentru o sumă de răscumpărare a pămîntului atît de ridicată, încît ar fi făcut iluzorie independenţa economică. Şi iobăgiştii au repurtat în această privinţă un succes deplin. Alexandru al II-lea l-a înlăturat pe Nikolai Miliutin (fratele ministrului de război), care era sufletul cauzei eliberării.

—■ îmi pare foarte rău că trebuie să mă despart de dumneata — i-a spus ţarul —, dar sînt nevoit s-o fac, pentru că nobilimea te consideră un „roşu".

Comitetele iniţiale, care elaboraseră proiectul legii pentru eliberarea ţăranilor, au fost dizolvate. Noi comitete revizuiau acum toate planurile prin prisma intereselor iobăgiştilor. Presa a fost din nou redusă la tăcere.

Lucrurile au luat astfel o întorsătură tristă. S-a ivit chiar întrebarea dacă eliberarea va mai fi înfăptuită. Urmăream cu înfrigurare lupta ce se desfăşura şi, în fiecare duminică, cînd colegii mei se întorceau la şcoală, îi întrebam ce mai spun părinţii lor. în toamna anului 1860 veştile deveneau tot mai proaste. „A învins partidul lui Valuev". „Vor să reexamineze iarăşi toată problema". „Rudele principesei Dolgorukaia (prietena ţarului) exercită o puternică influenţă asupra ţarului". „Eliberarea ţăranilor e amînată din pricina temerilor de o revoluţie".

în ianuarie 1861 au început însâ să circule zvonuri mai liniştitoare. Toţi sperau acum că la 19 februarie, cu ocazia aniversării urcării pe tron a lui Alexandru, va fi dat publicităţii un

manifest cu privire la eliberare

.A sosit şi ziua aceasta, dar ea n-a adus nimic nou. Cu excepţia cîtorva iniţiaţi, la palat nimeni nu ştia că manifestul fusese semnat la 19 februarie. A fost ţinut în secret timp de două săptămîni numai din pricină că peste o săptămână, la 26 februarie, era lăsata secului. Se temeau că beţiile ce vor avea loc la sate cu acest prilej ar putea da naştere la tulburări. Pînă şi bîlciul de cîşlegi fusese mutat în acest an din Piaţa palatului în Cîmpul lui Marte, cît mai departe de palat, de teama unei răscoale populare. Armata primise cele mai drastice instrucţiuni cu privire la modul în care să lichideze orice dezordine.

Peste două săptămîni, în dimineaţa zilei de 5 martie, ultima zi a săptămânii brînzii, mă aflam la şcoală, deoarece la prînz urma să plec la schimbarea gărzii de la manejul Mihailovski. Mai eram încă în pat cînd Ivanov, ordonanţa mea, a intrat în fugă cu tava de ceai şi a exclamat :

— Eliberarea, prinţe ! Manifestul a fost afişat la bazar (peste drum de Corpul de paji) !

— L-ai văzut cu ochii tăi ?

— Da. Oamenii stau în jurul lui, unul citeşte şi ceilalţi ascultă. Eliberarea !

în două minute am fost îmbrăcat şi am ieşit în stradă.

— Kropotkin, eliberarea ! — mi-a strigat un coleg care tocmai intra în şcoală. — Uite manifestul. Unchiul meu a aflat de-aseară că va fi citit azi în catedrala Isa- kievski după liturghia de dimineaţă. A fost lume puţină, doar mujici. După liturghie au citit şi au împărţit manifestul. Ţăranii şi-au dat bine seama ce însemnătate are. Cînd am ieşit din catedrală, în pridvor stăteau mulţi ţărani. Doi dintre ei mi-au spus din uşă, făcînd haz : „Ce-i, boierule ? Acu cale bătută !"

Colegul mi-a redat prin mimică cum i-au arătat mujicii calea. în acest gest de trimitere la plimbare a boierului se reflectau anii de chinuitoare aşteptare. Am citit şi recitit manifestul. Era redactat de Filaret, bătrînul mitropolit al Moscovei, într-o limbă bombastică. întorsăturile de frază proprii slavonei bisericeşti nu făceau decît să camufleze sensul conţinutului.

Dar, fără îndoială, era eliberarea, deşi nu una imediată. Ţăranii mai rămîneau iobagi timp de doi ani, pînă la 19 februarie 1863 ; cu toate acestea un lucru era limpede — iobăgia era desfiinţată şi ţăranii căpătau un lot de împroprietărire. Vor trebui să-l răscumpere, însă pata ruşinoasă a robiei fusese ştearsă. Nu mai existau robi. Reaeţiunea nu reuşise să învingă.

Ne-am dus la schimbarea gărzii. După terminarea ceremoniei militare, Alexandru al II-lea a rămas pe cal şi

a strigat cu glas tare : „Domnii ofiţeri, la mine !" Ofiţerii l-au înconjurat pe ţar, şi el a început o cuvîntare despre marele eveniment al zilei.

— Domnilor ofiţeri... Reprezentanţi ai nobilimii în armată... — ajungeau pînă la noi frînturi din discurs. — S-a pus capăt unei nedreptăţi seculare... Aştept jertfe din partea nobilimii... Aristocraţia îşi va strînge rîndurile în jurul tronului...

Şi aşa mai departe. După ce a isprăvit, i s-a răspuns cu strigăte entuziaste de *ura !*

Ne-am întors într-un suflet la şcoală. Ne grăbeam să mergem la opera italiană, la ultimul matineu cu selecţiuni al acestei stagiuni. Fără îndoială că şi aici aveau să aibă loc manifestaţii. Mi-am scos în grabă echipamentul de paradă şi, împreună cu cîţiva colegi, am alergat la teatru, unde aveam locuri la balconul şase. Teatrul era arhiplin.

în antract fumoarul s-a umplut de tineri emoţionaţi. Cuprinşi de entuziasm, cunoscuţi şi necunoscuţi schimbau între ei păreri. Ne-am decis să ne înapoiem în sală şi să cîntăm cu toţii „Dumnezeu să-l ocrotească pe ţar" [1].

Dar s-au auzit acordurile muzicii şi ne-am grăbit înapoi în sală. Orchestra executa imnul, însă curînd su-netele ei au început să se piardă în strigătele de „ura !" scoase de toţi spectatorii. L-am văzut pe dirijorul Baveri agitîndu-şi bagheta, dar n-am putut distinge nici un sunet al uriaşei orchestre. Baveri a terminat imnul, însă uralele entuziaste n-au contenit.

Asemenea scene de entuziasm s-au repetat şi pe străzi. Mulţimi de ţărani şi de intelectuali stăteau în faţa Palatului de iarnă şi strigau „ura !". Cînd ţarul a apărut pe stradă,

---

1 Imnul de stat al Rusiei ţariste. — Nota trad.

caleaşca sa a fost urmată de poporul care jubila. Herzen a avut dreptate cînd peste doi ani, după ce A1q xandru al II-lea a înecat în sînge revoluţia poloneză şi Muraviov-călăul a spînzurat mii de oameni, a scris : „De ce n-aţi murit în ziua aceea, Alexandr Nikolaevici ? Aţi fi rămas în istorie drept un erou !

"Unde era răscoala prorocită de iobăgişti ? Ar fi fost greu să se provoace o situaţie mai confuză decît cea creată de „Decret". Dacă ceva ar fi fost în stare să dezlănţuie o răzmeriţă, acest ceva ar fi putut fi numai condiţiile confuze prevăzute de lege. Cu toate acestea, în afară de două locuri, unde s-au produs tulburări, şi ici-colo cîte o mică dezordine cauzată de neînţelegerea legii, toată Rusia a rămas liniştită, mai liniştită ca oricând. Cu obişnuita lor judecată sănătoasă, ţăranii au înţeles că se pusese capăt iobăgiei, că sosise eliberarea.

Am fost la Nikolskoe în august 1861, apoi iarăşi în vara anului 1862 şi am rămas surprins de calmul şi înţelepciunea ou care ţăranii acceptaseră noile condiţii. îşi dădeau foarte bine seama ce greu le va fi să plătească răscumpărarea, care, în fond, nu era decît o

recompensare a moşierilor pentru munca gratuită de care erau privaţi, însă ei preţuiau într-atît eliberarea lor personală din robie, încît au acceptat şi asemenea condiţii de jaf. E adevărat că n-au făcut-o fără murmur, totuşi s-au supus necesităţii. în primele luni ţăranii au ţinut cîte două zile de sărbătoare pe săptămână, susţinînd că e păcat să munceşti vinerea, dar cînd a sosit vara s-au apucat de muncă cu şi mai mare rîvnă ca înainte.

Cînd, după cincisprezece luni de la eliberare, i-am văzut pe ţăranii noştri din Nikolskoe, nu mă mai săturam privindu-i. Bunătatea şi blândeţea lor înnăscută rămăseseră, în schimb le dispăruse stigmatul robiei. Ţăranii vorbeau cu foştii lor stăpîni de la egal la egal, de parcă între ei n-ar fi existat niciodată altfel de relaţii. în afară de aceasta, din rîndurile ţăranilor se şi ridicaseră personalităţi capabile să le apere drepturile. „Decretul" era o carte voluminoasă, scrisă într-un stil greoi. Mi-a trebuit mult timp pînă i-am pătruns înţelesul. Dar cînd Vasili Ivanov, starostele din Nikolskoe, a venit la mine cu rugămintea să-i explic un pasaj obscur din „Decret", m-am convins că pricepuse foarte bine capitolele şi paragrafele încurcate, deşi nu ştia să citească prea bine.

în situaţia cea mai grea erau servitorii. Ei nu fuseseră împroprietăriţi şi, chiar de-ar fi primit loturi de pămînt, n-ar fi ştiut ce să facă cu ele. Servitorii n-au primit decît libertatea, şi-atît. În districtul nostru aproape toţi şi-au părăsit foştii stăpîni. Bunăoară, la tatăl meu n-a rămas nici unul. S-au împrăştiat în căutare de lucru. Mulţi au găsit de îndată locuri la negustori, care se făleau să aibă în slujba lor pe vizitiul prinţului cutare sau pe bucătarul generalului cutare. Cei ce cunoşteau vreo meserie au găsit de lucru la oraş. De pildă, orchestra tatei a rămas tot orchestră, cîştigînd bine la Kaluga şi continuînd să întreţină bune relaţii cu casa noastră. Greu le-a venit acelora care nu cunoşteau nici o meserie. Cu toate acestea, cei 116 mai mulţi preferau să o ducă greu, decît să rămînă la foştii lor stăpâni.

în ce-i priveşte pe moşieri, marii latifundiari au pus totul în mişcare la Petersburg în scopul restabilirii iobă- giei sub o altă denumire (în parte lucrul acesta le-a reuşit sub Alexandru al III-lea), însă majoritatea celorlalţi moşieri s-au supus reformei ca unei nenorociri inevitabile. Tînăra generaţie i-a dat Rusiei pe ce: mai remarcabili mediatori de pace, deveniţi ulterior judecători de pace, care au contribuit atît de mult la înfăptuirea pe cale paşnică a emancipării. Cei din vechea generaţie nu se mai gîn- deau la altceva decît să~şi zălogească adeverinţele de răscumpărare (pămîntul fusese evaluat, cu mult peste valoarea sa) şi să irosească banii astfel obţinuţi prin restaurante sau la mesele de joc. într-adevăr, cei mai mulţi dintre ei au cheltuit sau pierdut banii de răscumpărare de îndată ce i-au primit.

Pentru mulţi moşieri eliberarea ţăranilor s-a dovedit de fapt o afacere avantajoasă. Astfel, pămîntul pe care tatăl meu, prevăzînd eliberarea, l-a vîndut în loturi cu cîte unsprezece ruble deseatina le-a fost socotit ţăranilor la patruzeci de ruble, adică de trei ori şi jumătate mai mult. Aşa s-a întîmplat pretutindeni în districtul nostru. La moşia din stepă a tatei din gubernia Tambov obştea ţărănească a luat în arendă tot pămîntul pe termen de doisprezece ani, iar tata a obţinut un venit de două ori mai 'mare ca înainte, cînd pămîntul era lucrat de iobagi.

IX

în iunie 1861 am fost avansat plutonier-major al Corpului de paji *. Lucrul acesta n-a fost pe placul unora dintre ofiţerii noştri. ¡Spuneau că, avînd un plutonier-ma- jor ca mine, în şcoala noastră nu va mai exista nici un fel de disciplină. ¡Dar n-au avut încotro. De obicei, era numit plutonier-major primul elev al clasei superioare, şi de cîţiva ani eu eram primul elev. O astfel de avansare era considerată cît se poate de invidiat, nu numai din cauza situaţiei speciale pe care o avea plutonierul-major în cadrul şcolii, unde se bucura de toate privilegiile ofiţerilor, ci şi pentru faptul că el era în acelaşi timp şi pajul de curte al împăratului. În felul acesta era cunoscut personal de către suveran, ceea ce era considerat, firește, un pas important pentru viitoarea carieră.

Pentru mine cel mai însemnat era faptul că avansarea mă scutea de împovărătoarele obligaţii de serviciu din cadrul şcolii, obligaţii ce nu reveneau pajilor de curte, şi că aveam de acum pentru îndeletnicirile mele o cameră separată, în care mă puteam izola de zarva şcolii.

Pajii de curte participau deseori la festivităţi mari şi mici, la baluri, recepţii, dineuri de gală etc. la palat. De sărbătorile crăciunului, Anului nou şi paştilor eram ceruţi la curte aproape zilnic, ba uneori şi de două ori pe zi. Pe lîngă aceasta, ca plutonier-major, trebuia să-i raportez ţarului în fiecare duminică la schimbarea gărzii că „la compania Corpului de paji totul e în ordine", chiar dacă o treime dintre elevi erau bolnavi. „Să raportez azi că nu e în. ordine totul ?" — l-am întrebat o dată pe colonel, cînd aproape jumătate din efectivul şcolii zăcea bolnav în pat. „Ferească sfîntul ! — s-a îngrozit el. — Aşa ceva se poate raporta numai dacă în şcoală izbucneşte o revoltă".

Fără îndoială că în viaţa de la curte există multe lucruri pitoreşti. Rafinamentul elegant al manierelor (deşi poate numai la suprafaţă), eticheta severă, ambianţa strălucitoare fac, desigur, impresie. Se înţelege că era mai mult decît interesant pentru un băiat de vîrsta mea să joace un rol la curte. În afară de aceasta, trebuie să spun că pe atunci îl priveam pe Alexandru al II-lea ca pe un erou al neamului ; el nu dădea importanţă ceremonialului de la curte, începea să lucreze la şase

dimineaţa şi lupta dîrz împotriva partidului reacţionar ca să introducă unele reforme, printre care eliberarea ţăranilor nu constituia decît primul pas.

Pe măsură însă ce observam mai bine partea spectaculoasă a vieţii de la curte şi, din cînd în cînd, vedeam fugitiv cele ce se petrec în culise, m-am convins de nimicnicia acestor ceremonii, cu care se mascau destul de străveziu lucrurile ce trebuiau ferite de ochii mulţimii. Ba mai mult, m-am convins că toate nimicurile acestea absorb în aşa măsură atenţia curţii, încît o împiedică să vadă fenomenele de primă importanţă, făcînd ca realita-

Piotr Alekseevici Kropotkin în uniforma elevilor Corpului de paji. După o fotografie din 1861

tea să fie deseori uitată din pricina acestui spectacol. Încetul cu încetul a început să pălească şi aureola cu care l-am învăluit pe Alexandru. Şi dacă mi-aş fi făcut vreodată iluzii cu privire la activitatea desfăşurată în sferele de la curte, aceste iluzii ar fi dispărut chiar la sfîrşitul primului an.

La marile sărbători, ca şi de ziua ţarului, aveau loc la curte mari festivităţi. Mii de

ofiţeri, de la generali pînă la căpitani, ca şi înalţi demnitari se aliniau în uriaşele săli ale palatului pentru a face o reverenţă adîncă la trecerea spre biserică a împăratului şi a familiei sale, trecere care se făcea cu mare pompă. Pentru această ocazie toţi membrii familiei imperiale se adunau în salon şi flecă- reau veseli pînă în clipa cînd trebuiau să-şi pună masca solemnă

.La trecerea alaiului puteam observa cum fiecare din înalţii demnitari militari şi civili, înainte de a^şi face reverenţa, se străduia să prindă pe furiş privirea ţarului. Iar dacă acesta răspundea la reverenţa cuiva printr-un zîmbet, un cuvînt sau două, ba chiar numai printr-o înclinare abia perceptibilă a capului, fericitul, nemaiîncăpîndu-şi în piele de mîndrie, se uita la vecinii săi aşteptînd să fie felicitat.

De două sau de trei ori pe iarnă se dădeau la palat mari baluri, la care erau invitaţi mii de oaspeţi. După ce împăratul deschidea dansul, jucînd o poloneză, fiecare putea să se distreze după cum îi era voia. Tinerii se distrau dansînd. iar la masă nu ştiu cum se făcea, dar tinerele perechi se aşezau departe de bătrîni.

în timpul balurilor serviciul meu nu era uşor. Alexandru al II-lea nu dansa şi nici nu şedea, ci umbla tot timpul printre invitaţi. Pajul său de curte avea obligaţia să-l urmeze pe ţar la o anumită distanţă, dar în aşa fel încît să nu fie prea aproape şi totuşi să fie în preajmă pentru a răspunde imediat la chemarea acestuia. îmbinarea aceasta de prezenţă şi absenţă nu era prea uşor de realizat. împăratul nu-l solicita, pentru că prefera să fie lăsat singur, dar aşa cerea eticheta, şi împăratul trebuia să i se supună. Cel mai rău era atunci cînd Alexandru al II-lea se apropia de vreun grup de doamne, ce stăteau în jurul marilor duci care dansau, şi intra în mijlocul lor. Nu era de loc uşor să te strecori prin această vie grădină cu flori, care se dădea la o parte ca să-i facă loc de trecere ţarului, iar apoi se închidea în urma lui. Sute de doamne şi de domnişoare nu dansau, ci stăteau în preajma dansatorilor în speranţa că vreunul dintre marii duci le va remarca şi le va invita la o poleă sau la un tur de vals.

Influenţa pe care curtea o exercita asupra societăţii din Petersburg se poate vedea din următoarele : dacă părinţii unei fete băgau de seamă că vreunul din marii duci acorda atenţie fiicei lor, depuneau toate eforturile ca fata să se îndrăgostească de persoana sus-pusă, deşi ştiau foarte bine că lucrurile nu se pot termina printr-o căsătorie. Nici nu mi-aş fi putut închipui discuţiile pe care le-am auzit într-o familie „onorabilă" după ce moştenitorul tronului a dansat de două sau de trei ori cu o fată în vîrstă de şaptesprezece ani. Pe temeiul acesta, părinţii fetei clădeau diferite planuri, foarte strălucitoare după părerea lor.

De fiecare dată cînd eram de serviciu la palat prîn- zeam şi dejunam acolo. Atunci lacheii, fie că voiam sau nu să-i ascultăm, ne povesteau cronica de scandal a curţii. Ştiau cu exactitate tot ce se petrecea prin palate. Aici erau în mediul lor. Din respect pentru adevăr, trebuie să spun că în anul la care mă refer, cronica de scandal a fost mai săracă în evenimente decît cea din deceniul al optulea. Fraţii lui Alexandru al II-lea tocmai se căsătoriseră, iar fiii săi erau încă prea tineri. În schimb, despre legătura împăratului cu prinţesa Dolgorukaia, pe

care Turgheniev a descris-o atît de bine sub numele de Irina în romanul „Fum", se vorbea la palat mult mai deschis decît în saloanele din Petersburg. O dată, intrînd în camera în care ne schimbam totdeauna, ni s-a spus că „astăzi prinţesa Dolgorukaia a căpătat paşaportul, dar de data asta definitiv". După o jumătate de oră am văzut-o pe prinţesa Dolgorukaia. A intrat în biserică cu ochii umflaţi de plîns. În tot timpul slujbei şi-a înghiţit lacrimile. Celelalte doamne se ţineau departe de biata femeie, parcă dinadins ca să o poată studia. Servitorii ştiau deja totul şi tălmăceau lucrurile după înţelegerea lor. Era ceva dezgustător în comentariile acestor oameni, care pînă atunci se ploconiseră în faţa acestei doamne.

Sistemul de spionaj practicat la palat, şi mai cu seamă chiar în jurul împăratului, ar părea de necrezut celor neiniţiaţi, dar cazul pe care-l voi relata va da posibilitate tuturor să-şi facă o idee despre el. În deceniul al optulea unul din marii duci a primit o lecţie bună din partea unui cetăţean din (Petersburg. Acesta îi interzisese marelui duce să-i mai calce pragul. O dată, întorcîndu-se pe neaşteptate acasă şi găsindu-l în salon pe marele duce, s-a repezit cu bastonul la el. Ti nărui a rupt-o la fugă pe scară, dar, cînd era cît pe ce să sară în caretă, urmăritorul l-a ajuns din urmă şi l-a croit cu bastonul. Ofiţerul de poliţie care aştepta la intrare s-a dus fuga la Trepov, şeful poliţiei, să-i raporteze cele întîmplate. Acesta, la rîndul său, s-a urcat într-o birjă şi s-a dus întins la împărat să-i raporteze primul despre „regretabilul incident". Alexandru al II-lea l-a chemat pe marele duce şi a stat de vorbă cu el. Peste două zile, un funcţionar bătrîn, care lucra la Departamentul trei a povestit în casa unui coleg de-al

Departamentul poliţiei secrete. — *Nota trad.*meu, unde era de-ai casei, toată discuţia dintre ţar şi marele duce.

— Împăratul era tare mînios — a spus funcţionarul — şi în cele din urmă i-a spus marelui duce : „Cum se face că nu eşti în stare să-ţi aranjezi decent afacerile !"

Bineînţeles că funcţionarul fu întrebat de unde poate cunoaşte convorbirea, care avusese loc între patru ochi, şi răspunsul său a fost foarte caracteristic :

— Vorbele şi părerile maiestăţii sale trebuie să fie cunoscute de departamentul nostru. Altminteri cum ar mai putea fi condusă o instituţie atît de importantă ca poliţia de stat ? Vă pot asigura că nimeni din Petersburg nu e atît de bine supravegheat ca maiestatea sa.

Afirmaţia aceasta nu era o lăudăroşenie. înainte de a intra cu vreun raport în cabinetul ţarului, fiecare ministru, fiecare guvernator general se interesa mai întîi la valetul împăratului în ce dispoziţie se află maiestatea sa. Depindea de răspunsul acestuia dacă ministrul îi raporta sau nu împăratului vreo afacere delicată sau o păstra în servietă pentru o ocazie mai prielnică. Cunoaşterea zilnică a dispoziţiei ţarului era considerată necesară pentru cei ce voiau să se menţină într-un post înalt.

Cînd mi-am început slujba la curte nutream faţă de Alexandru al II-lea un simţămînt de veneraţie : pentru mine era ţarul-eliberator. Adesea, imaginaţia îi poartă pe băieţii tineri dincolo de hotarele realităţii. Eu simţeam pe vremea aceea că dacă în prezenţa mea cineva ar încerca să atenteze la viaţa lui Alexandru al II-lea, l-aş ocroti pe ţar cu pieptul meu.

O dată, pe la începutul lunii ianuarie 1862, l-am văzut pe Alexandru al II-lea părăsind cortegiul imperial şi în- dreptîndu-se singur spre sălile în care erau aliniate pentru trecerea în revistă detaşamente din toate regimentele garnizoanei Petersburg. De obicei, această trecere în revistă avea loc într-o piaţă, însă în ziua aceea, din cauza gerului aspru, urma să aibă loc în sălile palatului. Prin urmare, Alexandru al II-lea trebuia să treacă prin faţa trupelor pe jos, şi nu călare în galop. Ştiam că obligaţiile mele la curte încetează în clipa în care împăratul intră în rolul de comandant al oştirii şi că trebuie să-l urmez numai pînă în acea clipă. Uitîndu-mă însă în jur, am văzut că el rămăsese singur. Ofiţerul de gardă şi generalul adjutant dispăruseră pe undeva. 122

Nu ştiu dacă Alexandru al II-lea era grăbit în ziua aceea sau avea alte motive să termine mai repede parada, dar ştiu că a trecut de-a dreptul în fugă prin faţa trupelor. înfrigurarea lui mi s-a transmis şi mie şi în orice clipă eram gata să mă avînt înainte, regretînd doar că n-aveam la mine decât o obişnuită armă de paradă în locul spadei mele de Toledo, în stare să străpungă chiar şi o monedă de metal. Alexandru al II-lea şi-a încetinit pasul abia după ce a trecut de ultimul regiment. ¡După ce a

intrat într-o altă sală, s-a uitat înapoi, întîlnindu-mi privirea care strălucea din pricina surescitării şi a mersului grăbit. Ofiţerul de gardă venea fuga în urma noastră, aflîndu-se cu două săli mai încolo. Mă aşteptam la o aspră mustrare, însă în loc de asta, dîndu-şi poate în vileag gîndurile care-l frămîntau, Alexandru al II-lea mi-a spus : „Eşti aici ? Bravo !" Îndepărtîndu-se încet, şi-a aţintit în gol privirea aceea fixă, enigmatică, pe care am început s-o remarc tot mai des la el.

Aceasta era starea mea de spirit pe atunci. Însă un şir de întîmplări mărunte, ca şi caracterul tot mai reacţionar al politicii lui Alexandru al II-lea au început să semene îndoiala în sufletul meu. După cum se ştie, în fiecare an la 6 ianuarie, de bobotează are loc ritualul semicreştin-semipăgîn al sfinţirii apei. Acest obicei era respectat şi la curte. Pe malul Nevei, în faţa palatului era ridicat un pavilion. Precedată de cler, familia imperială pornea de la palat, traversa frumosul chei îndreptîndu-se spre pavilion, unde, după oficierea tedeumului, crucea era scufundată în apă. De pe chei şi de pe gheaţă, mii de oameni urmăreau de departe ceremonia. Se înţelege că toţi stăteau cu capul descoperit în timpul oficierii tedeumului. În anul acela era un ger cumplit, şi un general bătrîn, ca măsură de prevedere, şi-a pus o perucă. înainte de a ieşi însă din casă, bătrînul şi-a îmbrăcat mantaua în grabă şi n-a observat că peruca i s-a deplasat într-o parte, cu cărarea aşezată de-a curmezişul capului. Konstantin Nikolaevici, fratele ţarului, a remarcat lucrul acesta şi tot timpul a rîs împreună cu tinerii mari duci. Toţi se uitau la general, iar acesta zîmbea prosteşte, neînţelegînd prin ce anume putea provoca o asemenea ilaritate. în cele din urmă Konstantin i-a şoptit ceva ţarului, acesta s-a uitat la general şi apoi a izbucnit în rîs.

După cîteva minute, la întoarcere, cînd procesiunea a traversat iar cheiul, un ţăran bătrîn şi-a croit drum prin lanţul dublu de soldaţi şi a căzut în genunchi în faţa ţarului, ţinînd întinsă o jalbă.

— Tătucule ţar, apără-mă ! — a strigat el cu lacrimi în ochi, şi în acest strigăt era cuprinsă toată asuprirea de veacuri a ţăranilor. Dar .Alexandru al II-lea, care rîsese cu cîteva clipe în urmă de o perucă deplasată, a trecut acum nepăsător fără să-l învrednicească cu atenţia sa pe mujic. Păşeam în urma lui Alexandru şi am surprins la el doar o uşoară tresărire de spaimă cînd mujicul i-a apărut pe neaşteptate în faţă şi a căzut în genunchi. Pe urmă şi-a continuat drumul, fără să-i arunce nici măcar o privire omului care se tîra la picioarele sale. M-am uitat înapoi. Ofiţerul de gardă lipsea. La fel ca şi fratele său, nici Konstantin, care venea în urma noastră, nu i-a dat vreo atenţie petiţionarului. Nu era nimeni care să-i ia hîrtia. Atunci am luat-o eu, deşi ştiam că voi fi admonestat pentru aceasta, căci luarea jalbelor nu intra în atribuţiile mele. Mi-a venit în minte tot ce a trebuit să îndure mujicul pînă a ajuns la Petersburg şi apoi pînă a

trecut prin lanţurile de poliţişti şi de soldaţi. La fel ca toţi ţăranii care îi înmînau o jalbă ţarului, mujicul risca să ajungă în temniţă.În ziua eliberării ţăranilor Alexandru al II-lea a fost binecuvîntat la Petersburg, însă trebuie remarcat că. în afara acestui moment de entuziasm, el nu a fost iubit în capitală. Fratele său Nikolai Nikolaevici, nu se ştie din ce pricină, se bucura de o mare popularita-te printre negustori şi birjari. însă nici Alexandru al II-lea, nici Konstantin, şeful partidului reformelor, şi nici Mihail nu se bucurau de o simpatie deosebită a vreunei clase din populaţia capitalei. Alexandru al II-lea moştenise de la tatăl său multe trăsături de despot, şi, în ciuda manierelor sale de obicei blajine, acestea ieşeau uneori la iveală. El se lăsa lesne pradă mî.niei şi deseori se purta cu mare dispreţ faţă de curteni. Nu era omul pe care te puteai baza nici în problemele politice şi nici în simpatiile personale, iar pe deasupra avea şi o fire răzbunătoare. Mă îndoiesc că ar fi fost sincer ataşat de cineva. îi erau apropiaţi şi-l înconjurau uneori oameni foarte suspecţi, ca, de pildă, contele Adlerberg, căruia Alexandru al II-lea îi achita veşnic datoriile ; alţii au devenit celebri prin colosalele hoţii comise. încă în 1862 existau temeri că Alexandru al II-lea va păşi din nou pe calea reacţiunii. E adevărat, se ştia că are de gînd să reorganizeze justiţia şi armata, că groaznicele pedepse corporale vor fi desfiin-ţate şi că în Rusia se va introduce o autonomie locală, poate chiar şi un simulacru de constituţie, însă cele mai mici tulburări erau reprimate, din ordinul lui, cu o severitate necruţătoare. Privea fiecare asemenea mişcare drept o ofensă personală. Din cauza aceasta te puteai aş-tepta orieînd din partea lui Alexandru al II-lea la cele mai reacţionare măsuri. Mişcările studenţeşti care au avut loc în octombrie 1861 la universităţile din Petensburg, Moscova şi Kazan au fost înăbuşite cu o asprime tot mai mare. Universitatea din Petersburg a fost închisă. Au fost suspendate şi cursurile libere inaugurate de mulţi profesori la duma orăşenească, iar cei mai buni profesori, ca Stasiulevici şi Kostomarov, au fost siliţi să-şi dea de-misia. Pe urmă, ourînd după eliberarea ţăranilor, a în-ceput o puternică mişcare pentru înfiinţarea de şcoli duminicale. Ele au fost organizate de instituţii şi per-soane particulare. Bineînţeles că toţi profesorii predau în mod gratuit. Printre ei se aflau ofiţeri, studenţi, ba chiar şi cîţiva paji. Ţărani şi muncitori, tineri şi bătrîni au dat năvală în aceste şcoli şi curînd s-a elaborat o metodă de predare datorită căreia ţăranii ajungeau să citească după nouă-zece lecţii. În şcolile acestea ar fi putut învăţa carte în cîţiva ani majoritatea ţăranilor fără vreo cheltuială din partea guvernului. însă, dintr-o dată, toate şcolile duminicale au fost închise. în Polonia, unde avuseseră loc manifestaţii patriotice, au fost arestate sute de persoane aflate în biserici, şi cazacii, cu obişnuita lor cruzime, au împrăştiat mulţimea cu ajutorul nagaicelor. La sfîrşitul anului 1861 la Varşovia s-a tras asupra poporului pe stradă, fiind ucise mai multe persoane, iar la sfîrşitul

lunii decembrie sau în primele zile din ianuarie 1862 au început execuţiile. La reprimarea cîtorva tulburări ţărăneşti a fost introdusă iarăşi „bătaia la stroi", pedeapsa preferată a lui Nicolae I. Prin urmare, încă în 1862 erau îndreptăţite temerile că Alexandru al II-lea va deveni despotul de mai tîrziu, cel din deceniul al optulea. Fără îndoială că cel mai simpatizat membru al familiei imperiale era împărăteasa Maria Aleksandrovna. Ea era sinceră. M-a impresionat mult o dată felul cum mi-a mulţumit pentru un serviciu neînsemnat pe care i-l făcusem (după primirea ministrului plenipotenţiar al Statelor Unite). în felul acesta nu mulţumeşte o femeie obişnuită cu linguşelile de la curte. Era cert că nu era fericită în căsnicie. Nu era iubită nici de doamnele de la curte, care o găseau prea severă : nu puteau înţelege de ce pune atît de mult la inimă „strengăriile" soţului ei. Acum se ştie că Maria Aleksandrovna a avut un rol important în eliberarea ţăranilor. Dar în vremea aceea se ştia puţin despre aceasta. Drept .şefi de la curte ai partidului reformelor erau consideraţi marele duce Konstantin şi marea ducesă Elena Pavlovna, principala protectoare în sferele înalte a lui Nikolai Miliutin. Se ştiau mai multe despre rolul activ pe care-l avusese Maria Aleksandrovna în înfiinţarea liceelor de fete. Chiar de la început, din anul 1859, ele au fost foarte bine organizate, cu o amplă programă analitică pătrunsă de un spirit democratic. Prietenia manifestată de ea faţă de Uşinski l-a salvat pe acest remarcabil pedagog de soarta care le-a fost hărăzită multor oameni talentaţi din acea vreme, adică de deportare.

Maria Aleksandrovna făcuse studii temeinice şi voia ca şi fiul ei mai mare să capete o instrucţiune similară. De aceea a invitat ca profesori pe cei mai buni specialişti din diferitele domenii ale culturii, printre care şi pe Kave- lin, deşi ştia despre prietenia acestuia cu Herzen. Cînd Kavelin i-a amintit acest lucru, Maria Aleksandrovna i-a răspuns că e supărată pe Herzen numai pentru asprele lui aprecieri la adresa împărătesei văduve.

Moştenitorul tronului era foarte frumos, poate chiar de o frumuseţe prea feminină. Nu era îngîmfat de fel, şi în timpul recepţiilor flecărea prietenos cu pajii de curte. (Ţin minte că în timpul recepţiei de Anul nou dată în onoarea corpului diplomatic, am încercat să-i explic cît de mult contrastează Washburn, ministrul plenipotenţiar al Statelor Unite, care era îmbrăcat simplu, cu ceilalţi miniştri, împopoţonaţi ca nişte papagali.) însă cei ce-l cunoşteau îndeaproape pe moştenitorul tronului îl apreciau, cu toată justeţea, drept un mare egoist, cu desăvîrşire incapabil să se ataşeze sufleteşte de cineva. în privinţa învăţăturii, toate strădaniile mamei sale au fost zadarnice. în august 1861, el a căzut la examenele ţinute în prezenţa tatălui său. îmi amintesc că la cîteva zile de la acest eşec, în timpul unei parade de la Petersburg, unde prinţul moştenitor, care avea comanda, a făcut o greşeală, Alexandru i-a strigat cu glas tare în auzul

întregii asistenţe : „Nici asta nu eşti în stare să înveţi !" După cum se ştie, moştenitorul tronului a murit la vîrsta de douăzeci şi doi de ani, în urma unei boli a măduvei spinării.

Aleksandr Aleksandrovici, care a devenit în 1865 moştenitorul tronului, se deosebea total de fratele său. Prin înfăţişare şi prin conştiinţa grandorii sale îmi amintea atît de mult de Pavel I, încît spuneam adeseori : „Dacă Aleksandr se va urca vreodată pe tron, atunci la Gatcina [1] se va afla un alt Pavel I şi va primi din partea curtenilor aceeaşi moarte ca şi străbunicul său". El nu voia în ruptul capului să înveţe. Scria ca un analfabet (fratele meu a văzut originalele telegramelor pe care le-a trimis logodnicei sale).

Se spune că spre sfîrşitul vieţii sale caracterul i s-ar fi îndreptat, însă în 1870 şi chiar mult mai tîrziu a fost un demn urmaş al lui Pavel I. Cunoşteam la Petersburg un ofiţer, suedez de origine (născut în Finlanda), care urma să plece în Statele Unite ca să comande acolo puşti pentru armata rusă. În timpul unei audienţe, ţareviciul a dat o amplă probă a caracterului său, vorbindu-i cu grosolănie ofiţerului. Probabil că acesta i-a răspuns cu demnitate. Atunci pe marele duce l-a cuprins un acces de furie în lege, înjurîndu-l foarte urît pe ofiţer, care aparţinea tipului de oameni foarte credincioşi ţarului, dar totuşi demni, aşa cum pot fi întîlniţi deseori printre nobilii suedezi din Rusia. După această scenă ofiţerul a plecat imediat şi i-a trimis o scrisoare ţareviciului, în care pretindea ca acesta să-şi ceară scuze. Ofiţerul mai adăuga că dacă nu i se vor cere scuze în termen de douăzeci şi patru de ore, el se va împuşca. Era un fel de duel japonez. Aleksandr Aleksandrovici nu şi-a cerut scuze, şi ofiţerul şi-a respectat cuvîntul. L-am văzut la un bun prieten în ziua în care aştepta din clipă în clipă să-i sosească scuzele. A doua zi nu se mai afla printre vii. Alexandru al II-lea s-a supărat foarte tare pe fiul său şi l-a obligat să urmeze sicriul ofiţerului pînă la mormînt, dar nici această tragică lecţie nu l-a vindecat pe tînăr de înfumurarea şi irascibilitatea proprie Romanovilor.

Oraş în apropiere de Leningrad, unde se află un fost palat impe-

S I B E R I A

I

Pe la mijlocul lunii rnai 1862, cu cîteva săptămîni înaintea absolvirii şcolii, colonelul nostru mi-a spus :

-— Kropotkin, pregăteşte lista absolvenţilor. Trebuie trimisă azi marelui duce.

Am luat lista elevilor din clasa noastră şi am pornit de la un coleg la altul. Fiecare ştia prea bine regimentul în care avea să intre. Cei mai mulţi se fuduleau deja în grădină cu chipiul de ofiţer al regimentului ales. Aveam dreptul să intrăm în orice regiment de gardă cu gradul de sublocotenenţi, sau în orice regiment al armatei cu gradul de locotenenţi.

„La cuirasierii maiestăţii sale", „la Preobrajenski", „la cavaleria de gardă", notam pe listă.

— Dar tu unde te duci, Kropotkin ? La cazaci, la artilerie ? — eram întrebat din toate părţile. M-a cuprins tristeţea şi am căzut pe gînduri. Am rugat pe un coleg să completeze lista şi rn-am retras în camera mea să mai chib- zuiesc încă o dată înaintea luării unei hotărîri definitive.

Hotărîsem de mult să nu intru în gardă şi să nu-mi consacru viaţa balurilor şi paradelor de la curte. Mă apăsa deşertăciunea vieţii mondene. Visam să ajung la universitate, să învăţ şi să trăiesc viaţa de student. Se înţelege că asta ar fi însemnat o ruptură definitivă cu tata, care avea cu totul alte vise, şi să-mi ciîştig existenţa dînd lecţii. [12]

8Mii de studenţi trăiau în felul acesta, şi un asemenea trai nu mă speria de loc. Dar cum să fac primii paşi în această direcţie ? Peste cîteva săptămîni voi părăsi şcoala şi voi fi nevoit să-mi agonisesc singur cele necesare existenţei. N-aveam de unde lua nici măcar puţinii bani trebuincioşi începutului... Prin urmare, trebuia să-mi iau gîndul de la universitate, în schimb mă preocupa de mult ideea de a intra în Academia de artilerie. Aici aş fi scăpat pentru doi ani de povara instrucţiei şi, pe lîngă ştiinţele militare, aş fi putut studia matematica şi fizica. La Petersburg însă începuse să bată vîntul reacţiunii. Din iarna trecută ofiţerii de la academie erau trataţi ca nişte şcolari. S-au produs tulburări în două academii, şi din una din ele, cea de geniu, toţi ofiţerii, printre care se afla şi un bun prieten al meu, s-au retras.

Gîndul mă purta tot mai mult la Siberia. Ţinutul Amurului... Am citit despre acest Mississippi al Extremului Orient, despre munţii străpunşi de fluvii, despre vegetaţia subtropicală de pe Ussuri ; admiram ilustraţiile din cartea cu descrierea călătoriei lui Maak pe Ussuri, şi porneam cu gîndul mai departe, spre zona subtropicală, atît de minunat descrisă de Humboldt, şi la măreţele sintetizări făcute de Ritter, de care eram atît de pasionat. Pe lîngă aceasta, credeam că Siberia oferă un imens teren pentru aplicarea reformelor elaborate sau proiectate. Probabil că acolo voi găsi lesne un vast teren pentru o activitate adevărată. Partea proastă era că trebuia să mă despart de Saşa, dar, cum el fusese nevoit să părăsească universitatea în urma tulburărilor din anul 1861, socoteam că, oricum, peste un an sau doi vom fi iarăşi împreună.

Mai rămînea doar să-mi aleg un regiment din regiunea Amurului. Cel mai mult mă atrăgea ţinutul Ussuri, însă, din păcate, acolo se afla numai un batalion de cazaci pedeştri. Oricum, mai eram un băieţandru, şi denumirea de „cazac pedestru" mi se părea prea mizerabilă, aşa că pînă la urmă am optat pentru oastea de cavalerie căzăceasca de pe Amur*. Aşa am şi notat pe listă, spre marea părere de rău a tuturor colegilor mei. „Vai, dar asta-i tare departe !" — îmi spuneau ei. Iar prietenul meu Donaurov a deschis „Agenda ofiţerilor" şi, spre oroarea tuturor celor prezenţi, a început să citească : „Veston din postav negru cu guler roşu simplu, fără petliţe. Căciulă din blană de cîine sau de alt animal, în raport cu locul de garnizoană. Şalvari din postav cenuşiu".

— Gîndeşte-te numai ce uniformă ! — exclamă el. — Căciula, mai treacă-meargă, îţi poţi lua una din blană de lup sau urs. Da ce te faci cu şalvarii ! Ia închipuie-ţi, cenuşii ca la soldaţii de la trenurile regimentare ! — Auzind acestea, mîhnirea prietenilor mei a crescut şi mai mult.

Le-am răspuns mai mult în glumă, apoi am dus lista colonelului.

— Se putea să nu se ţină Kropotkin de şotii ! — a exclamat el. — Şi doar ţi-am atras atenţia că lista trebuie înaintată chiar azi marelui duce.

Cînd însă i-am explicat că nu e nici o şotie, pe faţa bunului colonel s-au aşternut uimirea şi o adîncă tristeţe. După cîteva clipe de gîndire, colonelul mi-a spus :

— Voi duce de îndată lista directorului. E definitivă ? nu vor mai interveni modificări ?

— Nu, nu va mai interveni nici una.

A doua zi însă era cît pe ce să-mi schimb hotărîrea, văzînd felul în care a primit Klassovski vestea.

Bătrînul era tare amărît..

— Crede-mă, e mai bine că te înscrii la universitate. Vei deveni o mîndrie a Rusiei.

Ce-i puteam răspunde ? Tata nici nu voia să audă de rniv°rsitate, iar eu nu voiam cu nici un preţ să-mi urmez studiile cu o bursă primită de la vreun membru al familiei ţarului.

Stăteam mut în faţa lui, neîndrăznind să-i explic cum stau de fapt lucrurile. Probabil că în sinea sa Klassovski era convins că mă atrage „cariera". A zîmbit cu amărăciune şi n-a încercat să mă facă să-mi schimb hotărîrea.

I-am scris imediat tatei de hotărîrea pe care o luasem de a pleca pe Amur. Pe atunci el locuia la Kaluga. După două zile — lista încă nu fusese înaintată „sus" — am fost chemat la Ozerov, directorul şcolii. Acesta mi-a arătat o telegramă primită de la tata. Avea următorul conţinut : „Interzic plecarea pe Amur. Rog luaţi cuvenitele măsuri. Clima e dăunătoare sănătăţii".

— Va trebui să-i raportez marelui duce. situaţia, şi el nu va admite să calci voinţa tatălui dumitale...

N-am cedat. Conform legii, aveam dreptul să-mi aleg orice regiment al armatei ruse.

Bine. Fă cum crezi. Scrie-i tatălui dumitale. Dar te previn că dacă el nu va consimţi nu vei fi trimis pe Amur.Am mai citit o dată telegrama. Ultima frază oferea posibilitatea unor negocieri. I-am scris iar tatei, ridicînd în slăvi climatul regiunii Amur, precum şi foloasele unei călătorii după doi ani de învăţătură intensă. Am scris şi despre perspectivele unei strălucite cariere pe Amur, deşi pe atunci „cariera" nu mai prezenta pentru mine nici un interes.

Peste cîteva zile am fost chemat la Korsakov, aghiotantul comandantului şcolilor militare. Mi s-a pus din nou aceeaşi întrebare.

— Alteţa sa e foarte mirată. Ce anume te-a determinat să alegi Amurul ?

Mă temeam să-mi dezvălui visul de a intra în universitate, fiind convins că imediat ce voi pomeni de el marele duce Mihail Nikolaeviei îmi va oferi o bursă. Ecourile ideilor liberale se mai făceau auzite în acea yreme la Petersburg, iar în cercurile de la curte se vorbea mult despre capacităţile mele, despre talentele mele, aşa că mă aşteptam să mi se ofere o bursă dacă voi scăpa vreo vorbă. Şi iarăşi a trebuit s-o sucesc. Am început s-i vorbesc lui Korsakov despre dorinţa mea de a călători, despre flora regiunii Amurului şi aşa mai departe.

Korsakov m-a ascultat ce m-a ascultat, apoi m-a întrerupt brusc :

— Pare-mi-se că eşti îndrăgostit.

— Nu, căci de-aş fi îndrăgostit, aş rămîne aici, mai aproape de ţinta aleasă.

— Ce încrezut mai eşti — a remarcat în glumă Korsakov, apoi a adăugat : — Voi raporta toate acestea alteţei sale.

E greu de prevăzut cum s-ar fi isprăvit toată povestea aceasta de n-ar fi intervenit un eveniment foarte important, şi anume marele incendiu din Petersburg, care, indirect, a rezolvat dificultăţile prin care treceam.

La 26 mai, a doua zi de rusalii, a izbucnit un groaznic incendiu în piaţa Apraksin. În mijlocul pieţei, pe o suprafaţă de aproape jumătate de verstă pătrată, se afla hala de vechituri, toată numai cu dughene de lemn.

Dacă în ziua aceea ar fi bătut un vînt puternic, focul ar fi mistuit jumătate din Petersburg, inclusiv Banca de Stat, cîteva ministere, halele, Corpul de paji şi Biblioteca publică.Mă aflam la şcoală, invitat la masă de unul din ofiţerii noştri. De îndată ce am zărit pe geam primii nori negri de fum, am pornit spre locul incendiului,. Priveliştea era îngrozitoare. ■

Autorităţile îşi pierduseră cu desăvîrşire capul. Pe atunci nu exista în tot Petersburgul măcar o singură pompă de incendiu eu abur. Nişte muncitori s-au oferit să aducă cu trenul o a semen ea pompă de la uzinele din Kolpino, aflate la treizeci de verste de Petersburg. De îndată ce maşina a sosit în gara Nikolaev, mulţimea a împins-o pînă la locul incendiului. Din cele patru

tulumbe» una s-a dovedit a fi defectă, iar celelalte trei au fost îndreptate asupra clădirii Ministerului de Interne.

Marii duci au venit la locul incendiului, dar au plecat curînd. Seara tîrziu, cînd Banca de Stat se afla deja în afara pericolului, a apărut şi Alexandru al II-lea, dispu- nînd oa atenţia să fie îndreptată spre Corpul de paji. Asta o ştiau toţi îşi fără s-o spună el. Era limpede că dacă ar fi luat foc Corpul de paji, atunci ar fi ars şi Biblioteca publică împreună cu jumătate din prospectul Nevski.

Mulţimea, oamenii au făcut. tot posibilul pentru stăvilirea focului. A existat o clipă cînd Banoa de Stat s-a aflat în mare primejdie. Mulţimea înjura autorităţile pentru faptul că nu exista nici măcar o singură pompă de incendiu. Peste tot auzeai : „Ce s-or tot moşmondi diavolii ceia de la Ministerul de Interne ? Uite-acuşi iau foc banca şi orfelinatul ! Au înnebunit cu toţii ! Unde-i şeful poli- ţiei ? De ce nu trimite o echipă de pompieri la bancă ?" îl cunoşteam personal pe generalul Annenkov, şeful poli- ţiei : îl întîlnisem în casa directorului adjunct de studii, unde Annenkov venea împreună cu fratele său, cunoscut critic. M-am oferit să-l caut şi l-am găsit. Rătăcea fără ţintă pe stradela Cernîşev. După ce i-am raportat situaţia, el, oricît ar părea de necrezut, mi-a ordonat mie, unui băiat, să deplasez o echipă de pompieri de la clădirea ministerului la bancă. I-am explicat, bineînţeles, că pom- pierii nu-mi vor da ascultare şi am cerut un ordin scris, dar Annenkov zicea că n-are la dânsul nici un petic de • hîrtie. Atunci l-am rugat pe L. L.'Gosse, unul dintre ofi- ţerii noştri, să vină împreună cu mine şi să transmită ordinul. Pînă la urmă am reuşit amîndoi să convingem pe unul dintre comandanţii pompierilor, care înjura ca la uşa cortului pe toată lumea, şi mai ales pe şefii săi, să-şi" mute echipa pe strada Sadovaia.

Nu ardea Ministerul de Interne, ci Arhivele statului. Numeroşi tineri, mai ales cădeţi şi paji, ajutaţi de fune- ţionari, scoteau din clădirea în flăcări vrafuri de documente şi le încărcau în birje. Cîte un teanc cădea pe jos şi atunci vîntul răvăşea filele, purtîndu-le prin piaţă. Printre norii negri de fum se zăreau flăcările lugubre ce ieşeau din magaziile de lemn cuprinse de foc, aflate pe malul celălalt al Fontankăi

îngusta stradelă Cernîşev, ce despărţea Corpul de paji de piaţa Apraksin, era într-o situaţie desperată. în dughe- nile de piatră din faţa şcolii se aflau cantităţi mari de pucioasă, ulei, terebentină şi alte materii inflamabile de acest gen. Limbile multicolore de flăcări stîrnite de exploziile din prăvălii lingeau acoperişul clădirii scunde a şcolii de pe cealaltă parte a stradelei. Cercevelele ferestrelor şi căpriorii acoperişului începuseră să fumege. După ce au evacuat clădirea, pajii şi-cadeţii au început să stropească acoperişul cu o mică tulumbă de pompieri, aparţinînd şcolii de cădeţi, pentru care apa era adusă la mari intervale de timp cu sacalele, umplute manual cu ciuberele. Pompierii de pe acoperişul încins

cereau mereu cu glasuri sfîşietoare : „Apă ! Apă !" N-am mai putut suporta aceste strigăte şi am pornit în goană pe strada Sadovaia, de unde am luat cu forţa una din sacalele pompierilor poliţiei. Dar cînd am încercat să repet figura, pompierul a refuzat categoric : „Dacă mă abat din drum or să mă trimită în faţa tribunalului", mi-a spus el. Din toate părţile mă zoreau colegii : „Du-te şi - caută pe cineva, pe şeful poliţiei sau pe marele duce. Spune-le că fără apă-nu putem salva Corpul de paji".

Am pornit iarăşi în căutarea lui A-nnenkov. Pînă la urmă cineva mi-a spus că trebuie să se afle în curtea Băncii de Stat. într-adevăr, acolo se afla un grup de ofiţeri în jurul unui general, în persoana căruia l-am recunoscut pe prinţul Suvorov, guvernatorul general al Petersburgului. însă poarta era încuiată. Un funcţionar al băncii, care o păzea, a refuzat categoric să-mi dea drumul înăuntru. Am insistat, am ameninţat şi în cele din urmă mi-a deschis. M-am dus direct la prinţul Suvorov, care tocmai scria un bilet pe spinarea unuia dintre aghiotanţii săi.

După ce i-am raportat situaţia, Suvorov m-a întrebat mai întîi :

-— Pe dumneata cine te-a trimis ?

— Nimeni — am răspuns. — Colegii.

— Şi spui că Corpul de paji va lua curind foc ?

— Da. Nu mai putem face faţă.

— Hai cu mine !

Suvorov a ieşit repede în stradă, a apucat o cutie de carton pentru pălării, şi-a pus-o pe cap şi, alergînd cît îl ţineau picioarele, a luat-o pe stradela Cernîşev. Intr-o parte a ei ardeau prăvăliile, iar în cealaltă sfîrîiau mocnit cercevelele şi căpriorii de la acoperişul Corpului de paji. Pe caldarîm erau împrăştiate butoaie goale, lăzi de lemn, paie şi alte lucruri de soiul acesta. Suvorov a început să acţioneze cu toată hotărîrea.

— În curtea voastră se află o companie de ostaşi. Ia un detaşament şi curăţă imediat stradela. într-o clipă va fi adusă încoace una din tulumbele pompei cu abur a pompierilor. Dumneata ai s-o dirijezi. Ţi-o încredinţez, personal.

Stradela a fost curăţată şi tulumba pusă în funcţiune. Colegii mei lucrau cu mult elan. La fiecare douăzeci de minute noi îi înlocuiam pe soldaţii ce manevrau tulumba. Unul dintre noi stătea lîngă ei, în ciuda dogorelii infernale ce domnea acolo.

Către orele trei sau patru dimineaţa a devenit evident că focul fusese stăvilit. Corpul de paji se afla în afară de orice pericol. Ne-am potolit setea cu cîteva pahare de ceai la birtul de lîngă teatrul Aleksandrinski şi, morţi de oboseală, ne-am trîntit în primul pat liber din infirmeria şcolii. în ziua următoare m-am sculat devreme şi punîndu-mi chipiul, cîndva din postav alb, dar acum negru de funingine, am pornit la locul incendiului. Cînd m-am întors la şcoală l-am întîlnit pe marele duce Mihail, pe care, conform îndatoririlor mele de serviciu, l-am

însoţit cît timp a făcut turul clădirii. Pajii îşi ridicau capetele de pe perne.. Toţi aveau feţele înnegrite de fum, ochii şi pleoapele umflate, iar mulţi aveau părul pîrlit. Cu greu mai puteau fi recunoscuţi în ei pajii fercheşi de mai înainte, în schimb, erau mîndri că nu se comportaseră ca nişte cuconaşi, ci munciseră nu mai rău decît alţii.

Această vizită a marelui duce mi-a rezolvat dificultăţile. La ieşire el m-a întrebat :

— Prin urmare, pleci pe Amur ? De ce ?

— Vreau să călătoresc.

— Ai neamuri pe-acolo ?

— Nu, n-am pe nimeni.

-— Generalul, Korsakov (guvernatorul general) te cunoaşte ?

— Nu.

■—■ Dar atunci cum pleci ? Te vor trimite undeva într-o depărtată staniţă căzăcească, unde ai să mori de plictiseală. Mai bine am să-i scriu guvernatorului general despre tine şi am să-l rog să te oprească undeva la statul-major.

Nu mi-a rămas alta decît să-i mulţumesc.

Acum eram convins că după o astfel de propunere tata nu se va mai împotrivi călătoriei mele. Aşa a şi fost. Eram liber să plec în Siberia.

Incendiul din piaţa Apraksin n-a constituit un punct de cotitură numai în politica lui Alexandru al II-lea, ci şi în istoria Rusiei din acea epocă. Era neîndoielnic că incendiul nu s-a datorat unei întâmplări. În afara cîtorva paznici, în prima şi a doua zi de rusalii nu s-a mai aflat nimeni în piaţa Apraksin. Apoi atât piaţa Apraksin, cît şi magaziile din lemn de pe partea cealaltă a Fontankăi luaseră foc aproape simultan, şi după incendiul din Petersburg au mai urmat oîteva incendii de acest'fel în mai multe oraşe din provincie. Fără îndoială că focul fusese pus, dar de cine anume ? Nici pînă în ziua de azi nu ş-a putut cla vreun răspuns la această întrebare.

Katkov, mînat de ura sa personală împotriva lui Her- zen şi mai ales împotriva lui Bakunin, cu care era să se bată o dată în duel, i-a acuzat de punerea focului, a

doua zi după incendiu, pe polonezi şi pe revoluţionarii ruşi. Acestei acuzaţii i s-a dat crezare atât la Petersburg, cît şi la Moscova

.Pe atunci Polonia se pregătea pentru revoluţia care avea să izbucnească în luna ianuarie a anului următor. Guvernul revoluţionar clandestin a încheiat o alianţă cu emigranţii aflaţi la Londra. Rzad-ul * avea membri chiar şi în cele mai importante funcţii ale administraţiei din Petersburg. La cîtăva vreme după incendiu, un ofiţer rus a tras în contele Luders, guvernatorul general al Varşoviei, şi, după ce în locul lui Luders a fost numit guvernator general Konstantin Nikolaevici (se vorbea pe atunci că Polonia va deveni un regat separat în frunte cu marele duce), la 26 iunie a fost săvîrşit un atentat şi împotriva acestuia. În luna august cineva a tras şi în marchizul Wel- jepolski, şeful partidului unirii cu Rusia. Anglia şi Napoleon al III-lea întreţineau printre polonezi speranţa unei intervenţii armate pentru dobîndirea independenţei lor. În aceste condiţii, din punct de vedere strict militar, distrugerea Băncii de Stat, a cîtorva ministere şi provocarea panicii în capitală puteau reprezenta un bun plan de acţiune. N-a fost adusă însă nici o dovadă care să confirme această presupunere.

Pe de altă parte, partidele extremiste din Rusia îşi dădeau seama că nu-şi mai puteau face nici o iluzie cu privire la iniţiativa lui Alexandru al II-lea în ceea ce priveşte înfăptuirea reformelor.. Nu mai exista nici o îndoială că şuvoiul îl poartă din ce în ce mai mult spre lagărul reacţionarilor. Pentru oamenii progresişti era evident că, datorită preţului de răscumpărare ridicat al pămîntului, eliberarea însemna ruinarea completă a ţăranilor. De aceea, în luna mai au apărut la Petersburg nişte proclamaţii *, care chemau masele populare la o răscoală generală, iar clasele culte erau îndemnate să insiste asupra necesităţii convocării unei adunări a reprezentanţilor (zem- ski sobor). Se înţelege că în această atmosferă putea să încolţească în mintea unui revoluţionar oarecare ideea de a distruge maşina guvernamentală printr-un incendiu.

în sfîrşit, caracterul confuz al eliberării a iscat o mare frămîntare în rîndul ţăranilor, care alcătuiau o mare parte a populaţiei tuturor oraşelor, iar în Rusia frămîntările ţărăneşti au fost totdeauna însoţite de denunţuri anonime şi de incendii.

Se prea poate deci ca ideea incendierii pieţei Apraksin să se fi născut în capul vreunui reprezentant al lagărului revoluţionarilor, însă nici minuţioasele cercetări şi nici arestările în masă, pornite în Rusia şi în Polonia imediat după incendiu, nu au dat nici cel mai mic indiciu în această direcţie. Dacă s-ar fi găsit un indiciu cît de mic, partidul reacţionar l-ar fi folosit negreşit. De atunci au apărut numeroase memorii, au fost date publicităţii multe scrisori referitoare la epoca aceea, dar nici ele nu cuprind nimic care să confirme aceste presupuneri.

Dimpotrivă, după izbucnirea incendiilor în mai multe ■oraşe de pe Volga şi mai ales după cel din Simbirsk, unde a fost trimis pentru cercetări senatorul Jdanov, acesta şi-a încheiat ancheta cu ferma convingere că incendiul din Simbirsk a fost opera partidului reacţionar. Acest partid nutrea iluzia că Alexandru al II-lea mai poate fi convins să amîne eliberarea definitivă a ţăranilor, care urma să fie acordată la 19 februarie 1863. Reacţionarii cunoşteau slăbiciunea de caracter a lui Alexandru al II-lea şi, imediat după marile incendii, au început să facă o intensă propagandă pentru amînarea eliberării şi reexaminarea apli-. cării în practică a legii. În cercurile bine informate se spunea că Jdanov se întoarce la Petersburg cu dovezi pozitive referitoare la vinovăţia reacţionarilor din Simbirsk, însă el a murit subit pe drum, iar servieta sa a dispărut şi nu a mai fost găsită niciodată.

Oricum, incendiul din piaţa Apraksin a avut urmări foarte triste. După izbucnirea lui, Alexandru al II-lea a păşit făţiş pe calea reacţiunii. La 12 iunie a fost arestat Cernîşevski şi întemniţat în fortăreaţa Petropavlovsk *. Cercurile influente din societatea Petersburgului şi a Moscovei au lepădat imediat haina liberală şi au pornit nu numai împotriva partidului extremist, ci şi împotriva celui al moderaţilor. La cîteva zile după incendiu m-am dus să-l vizitez pe vărul meu, care era ofiţer în garda ţarului. În cazarma cavaleriei de gardă, unde locuia, întîlnisem deseori ofiţeri care simpatizau cu Cernîşevski. Pînă atunci şi vărul meu fusese un pasionat cititor al revistei „Sovre- mennik", însă acum mi-a adus cîteva numere ale revistei, le-a pus pe masă în faţa mea spunînd : „De-acum, după *toate acestea,* nu mai vreau să am nimic comun cu aceste scrieri incendiare. Mi-ajunge !" Aceste cuvinte reflectau opinia „întregului Petersburg". A devenit indecent să discuţi despre reforme. Atmosfera era suprasaturată de spirit reacţionar. Revistele „Sovremennik" şi „Russkoe slovo" („Cuvîntul rus") au fost suspendate. Şcolile dumi-nicale de tot felul au fost interzise. Au început arestări în masă. La Petersburg s-a decretat starea de război.

Peste două săptămâni, la 13 iunie, a sosit, în sfîrşit, ziua mult aşteptată de cădeţi şi de paji. Alexandru al II-lea ne-a supus unui fel de examen sumar asupra formaţiilor militare. Noi comandam companii, iar eu călăream ţanţoş în faţa batalionului de marş format din absolvenţi, îndeplinind funcţia de „ofiţer inferior de stat-major". Pe urmă am fost promovaţi cu toţii ofiţeri.

După terminarea paradei, Alexandru al II-lea a comandat cu glas tare : „Ofiţerii promovaţi, la mine !" L-am înconjurat pe ţar. El a rămas pe cal. L-am văzut atunci pe Alexandru într-o lumină cu totul nouă. în faţa mea stătea în toată înălţimea sa ferocele pacificator al Poloniei şi spînzurător din ultimii ani. Şi-a dat în întregime arama pe faţă în cuvîntarea sa, şi din ziua aceea mi-a devenit odios.

A început pe un ton liniştit : „Vă felicit. Acum sînteţi ofiţeri". A vorbit despre îndatoririle militare şi despre credinţa faţă de ţar, aşa cum se vorbeşte de obicei în asemenea ocazii. Pe urmă i-a apărut pe faţă o expresie de răutate, de cruzime, şi s-a pornit să ţipe cu glasul pătruns de ură, rostind răspicat fiecare cuvînt : „Dacă însă, ferească Dumnezeu, vreunul dintre voi îl va trăda pe ţar, va trăda tronul şi patria, va fi supus rigorilor legii, fără cea mai mică în-gă-du-în-ţă !..."

în ziua următoare, la 14 iunie, la Modlin au fost împuşcaţi din ordinul său trei ofiţeri, iar soldatul Şur a fost bătut cu vergile pînă şi-a dat duhul.

„Reacţiunea e în plină ofensivă" — mi-am spus la întoarcerea de la paradă.

Pe Alexandru al II-lea l-am mai văzut o dată înaintea plecării mele din Petersburg. La cîteva zile după absolvirea şcolii toţi ofiţerii i-au fost prezentaţi la palat. Uniforma mea, mai mult decît modestă, cu faimoşii şalvari cenuşii, a atras atenţia tuturora. Tot mereu trebuia să satisfac curiozitatea ofiţerilor de toate gradele care mă întrebau ce fel de uniformă mai e şi asta. Pe atunci, oastea căzăcească de pe Amur era cea mai recent formată unitate a armatei ruse, aşa încît stăteam aproape la capătul unui lung şir de cîteva sute de ofiţeri ce urmau să-i fie prezentaţi ţarului. Alexandru al II-lea a dat de mine şi m-a întrebat :

•— Va să zică pleci în Siberia ? Aşadar, tatăl tău a consimţit ?

Am răspuns afirmativ.

— Şi nu ţi-e frică să pleci atît de departe ?

I-am răspuns cu ardoare :

— Nu. Vreau să muncesc, iar în Siberia sînt atîtea de făcut pentru aplicarea reformelor proiectate.

Alexandru al II-lea m-a privit ţintă. A rămas cîteva clipe pe gînduri, apoi, cu privirea pierdută în gol, mi-a spus : „Bine, pleacă. Oriunde poţi fi util". Iar pe faţă i-a apărut o expresie de oboseală, de apatie totală, care m-a făcut să mă gîndesc : „E un om sfîrşit. De-acum are să cedeze toate poziţiile".

Petersburgul luase un caracter sumbru. Pe străzi circulau detaşamente de soldaţi. Patrulele căzăceşti înconjuraseră palatul. Fortăreaţa Petropavlovsk se umpluse de deţinuţi politici. Oriunde păşeam, vedeam acelaşi lucru —

u

ttriumful reacţiunii. Părăseam Petersburgul fără părere de rău.

Treceam zilnic pe la Departamentul cazacilor, rugind să-mi fie făcute mai repede formele de plecare. Iar cînd au fost gata, am pornit în grabă spre Moscova, la fratele meu Saşa.

II

Cei cinci ani petrecuţi în Siberia au fost pentru mine o adevărată şcoală de cercetare a vieţii şi a firii omeneşti. Am venit în contact cu fel de fel de oameni, dintre cei mai buni şi dintre cei mai răi, dintre cei aflaţi în vîrful scării, sociale şi dintre cei ce vegetează şi roiesc pe ultimele ei trepte : vagabonzii şi aşa-numiţii delincvenţi incorigibili.. I-am văzut pe ţărani în viaţa lor de toate zilele şi am constatat cît de puţin le poate da guvernul, chiar dacă e animat de cele mai bune intenţii. În sfîrşit, lungile călătorii — în timpul cărora am parcurs peste şaptezeci de mii de verste cu poştalionul, cu vaporul, cu barca şi mai cu seamă călare — mi-au călit într-un mod uimitor sănătatea. Călătoriile m-au învăţat totodată cît de puţin îi trebuie unui om atunci cînd iese din cercul magic al convenienţelor civilizaţiei. Aş putea scrie un volum întreg despre ac.eastă perioadă a vieţii mele, însă sînt nevoit s-o amintesc doar în treacăt.

Siberia nu e un teritoriu îngheţat, acoperit veşnic de zăpadă, populat numai de surghiuniţi, aşa cum şi-o imaginează străinii şi cum nu de mult ne-am închipuit-o şi noi. Vegetaţia Siberiei seamănă, în ceea ce priveşte bogăţia ei, cu flora Canadei de sud. Există o analogie şi în poziţia lor geografică.

în 1862 conducerea administraţiei Siberiei era formată din oameni foarte culţi şi, în genere, administraţia era cu mult mai bună decît cea a oricărei gubernii din Rusia europeană. Timp de cîţiva ani postul de guvernator general al Siberiei de Răsărit fusese ocupat de contele N. N. Mu- raviov *. Era un om remarcabil, foarte inteligent, activ, fermecător, dornic să muncească pentru prosperitatea ţinutului. Ca toţi oamenii de acţiune crescuţi la şcoala guvernului, în adîncul sufletului Muraviov era un despot;
dar totodată nutrea convingeri progresiste, iar o republică democratică nu l-ar fi satisfăcut pe deplin.

Cînd am ajuns la Irkutsk, valul reacţiunii stirnit la Petersburg încă nu ajunsese pînă în capitala Siberiei de Răsărit. Am fost foarte bine primit de tînărul guvernator-general Korsakov, care tocmai îl înlocuise pe Muraviov. Korsakov mi-a declarat că e bucuros să aibă în preajma sa oameni cu convingeri liberale. Nu-i venea să creadă că alesesem Siberia din propria mea dorinţă. Era convins că fusesem trimis în Siberia din cauza vreunei greşeli săvîrşite... După ce i-am explicat cum stau lucrurile, s-a mulţumit să adauge :

— La urma urmelor, pe mine treaba asta nu mă interesează.

Adjunctul lui Korsakov era un general tînăr, de vreo treizeci şi cinci de ani, Kukel, care ocupa funcţia de şef de stat-major al Siberiei de Răsărit (el m-a luat imediat ca aghiotant). De îndată ce am făcut cunoştinţă, m-a condus într-o cameră din locuinţa sa, în care am găsit cele mai bune reviste ruseşti, precum şi o colecţie completă a publicaţiilor revoluţionare editate de Herzen la Londra. în scurt timp am devenit buni prieteni.

Pe vremea aceea, B. K. Kukel deţinea provizoriu postul de guvernator al ţinutului Transbaikalia şi după cîteva săptămîni am trecut împreună Baikalul, pornind spre răsărit, către Cita. Aici, fără să-mi pierd timpul, m-am consacrat în întregime marilor reforme aflate pe atunci în studiu.

Am devenit secretarul a două comitete : cel pentru reforma regimului închisorilor şi al întregului sistem al deportărilor — şi cel pentru elaborarea proiectului de autoguvernare a oraşelor. M-am apucat de lucru cu tot entuziasmul unui tînăr de nouăsprezece ani, am citit mult despre dezvoltarea istorică a acestor instituţii din Rusia şi despre situaţia actuală a celor similare din Europa occidentală. Pe scurt, desfăşuram o muncă foarte serioasă. Chiar şi azi, privind-o din perspectiva cîtorva decenii, pot spune cu toată sinceritatea că dacă autoguvernarea ar fi fost realizată după modestul plan elaborat de noi atunci, oraşele siberiene ar fi avut acum cu totul altă înfăţişare. Dar, după cum se va vedea, din munca noastră n-a ieşit nimic.

Nu duceam lipsă nici de alte sarcini curente.

— Trăim într-o epocă măreaţă, dragul meu prieten, aşa că trebuie să munceşti. Ţine minte că eşti secretarul tuturor comitetelor existente, ca şi al celor viitoare — îmi spunea uneori Kukel. Şi eu munceam cu o energie îndoită *.

Exemplul de mai jos va arăta care au fost rezultatele. Într-o plasă din ţinutul Transbaikalia funcţiona asesorul de judecătorie M., un om care comitea nişte fapte de neconceput. Îi jefuia pe ţărani, îi bătea fără milă, chiar şi pe femei, fapt care contravenea legii. Dacă îi pica în mînă un caz penal, îi lăsa să putrezească în temniţă pe Cei ce nu-i puteau da mită. Kukel l-ar fi alungat de mult, însă cei din Irkutsk nu erau de acord cu această măsură, pentru că M. avea protectori puternici la Petersburg. După multe şovăieli, s-a luat hotărîrea să plec şi să fac o anchetă la faţa locului, pentru a aduna probe. împotriva asesorului**. Sarcina nu era uşoară, fiindcă ţăranii, speriaţi, care ştiau foarte bine că pînă la Dumnezeu te mănîncă sfinţii, nu se încumetau să dea declaraţii. La început, chiar şi o femeie pe care asesorul o bătuse cu nuiele s-a temut să depună mărturie. Abia după ce am trăit timp de două săptămîni printre ţărani şi le-am cîştigat încrederea, au ieşit la iveală toate matrapazlîcurile lui M. Am strîns probe zdrobitoare, şi asesorul a fost obligat să-şi dea demisia. Cu atît mai mare ne-a fost mirarea cînd, peste cîteva luni, am aflat că

acelaşi M. a fost numit şef al poliţiei judeţene în Kamceatka ! Acolo putea să-i jefuiască în voie pe băştinaşi, ceea ce, se-nţelege, a şi făcut în aşa măsură, încît după cîţiva ani s-a întors bogat la Petersburg. Acum colaborează din cînd în cînd la ziarele conservatoare şi, bineînţeles, face paradă în postura de „rus get-beget".

Aşa cum am spus, valul reacţiunii încă nu ajunsese în Siberia. Surghiuniţii politici se bucurau de un regim cît se poate de blînd, la fel ca pe timpul lui Muraviov.

Cu toate acestea, furtuna se apropia din ce în ce mai mult. Apoi a măturat totul din calea ei, mai ales după izbucnirea răscoalei din Polonia.

III

În ianuarie 1863 Polonia s-a răsculat împotriva stăpîni- nirii ruseşti. Au fost formate detaşamente de răsculaţi şi a început un război care a durat un an şi jumătate. Emigranţii aflaţi la Londra *** implorau comitetele revoluţionare poloneze să amîne dezlănţuirea răscoalei, deoarece prevedeau că revoluţia va fi înfrîntă şi va atrage după sine suspendarea reformelor din Rusia. Dar nu se mai putea face nimic. Crincenele răfuieli ale cazacilor cu manifestaţiile naţionaliste din 1861 de pe străzile Varşoviei, crudele execuţii nemotivate care le-au urmat, i-au adus la desperare pe polonezi. Anglia şi Franţa le promiseseră sprijin ; zarurile au fost aruncate.

Cauza polonezilor nu s-a bucurat niciodată în Rusia de o simpatie atît de mare ca în acest moment. Aici nu mă refer la revoluţionarii ruşi. în anii aceia chiar şi mulţi oameni cu convingeri moderate îşi exprimau făţiş părerea că pentru Rusia ar fi mult mai avantajos să aibă în Polonia un vecin prieten decît o ţară supusă purtîndu-i duşmănie. Polonia nu-şi va pierde niciodată caracterul său naţional, pentru că acesta e prea puternic reliefat. Ea are şi va avea o artă proprie, o literatură proprie şi o industrie proprie. Rusia o poate ţine înrobită numai cu ajutorul forţei brutale, iar o asemenea situaţie a favorizat totdeauna şi va favoriza şi de aici înainte un regim de asuprire şi în Rusia. Cînd a izbucnit revoluţia din 1863, cîţiva ofiţeri ruşi au refuzat să lupte împotriva polonezilor, iar unii au trecut deschis de partea lor şi au murit fie pe eşafod, fie pe cîmpul de luptă *. Fondurile necesare revoluţiei erau adunate în toată Rusia, iar în Siberia această acţiune se desfăşura chiar pe faţă. în universităţi studenţii îi echipau pe colegii lor care plecau să lupte în rîndurile răsculaţilor.

Deodată, în toiul acestor frămîntări generale, s-a răs- pîndit vestea că în noaptea de 10 ianuarie răsculaţii i-au atacat pe soldaţii încartiruiţi prin sate şi i-au măcelărit pe cei surprinşi în somn, deşi în ajun părea că între populaţie şi armată domnesc relaţii amicale. Incidentul a fost în- trucîtva exagerat, însă, din păcate, ştirea cuprindea şi un miez de adevăr. Se înţelege că cele întîmplate au făcut o impresie deprimantă asupra lumii. Reînvia vechea duşmănie dintre cele două popoare, atît

de înrudite prin originea lor, dar atît de diferite prin caracterul lor național.

Încetul cu încetul, această impresie proastă s-a estompat într-o anumită măsură. Lupta dîrză a polonezilor care s-au distins totdeauna prin vitejie, energia susținută cu care rezistau unei armate uriașe au trezit curînd din nou simpatia față de acest popor eroic. În același timp însă, s-a aflat că comitetul revoluționar revendică restaurarea Poloniei în vechile ei hotare, incluzînd Ucraina, a cărei populație ortodoxă îi ura pe pani și se răsculase nu o dată în cursul ultimelor trei secole împotriva lor, dezlănțuind masacre sîngeroase.

Pe lîngă aceasta, Napoleon al III-lea și Anglia au început să amenințe Rusia cu o nouă intervenție armată, și această simplă amenințare le-a dăunat polonezilor mai mult decît toate celelalte pricini luate împreună. În sfîrșit, partea radicală a societății ruse s-a convins cu regret că în Polonia prevalează curentul pur naționalist. Guvernul revoluționar nu se gîndea de loc la împroprietărirea iobagilor, și guvernul rus n-a scăpat prilejul de a folosi această greșeală, erijîndu-se în ocrotitor al iobagilor împotriva panilor polonezi.

Cînd în Polonia a început revoluția, în Rusia toată lumea a crezut că ea va lua un caracter democratic-republican și că *Rzad-ul* popular îi va elibera, pe baze largi democratice, pe țăranii care luptau pentru independența patriei.

Dar nu s-a făcut nimic din toate acestea. Au învins șleahticii și partidul pur naționalist, iar marea problemă a eliberării iobagilor a trecut pe ultimul plan. Drept urmare, guvernului rus i-a fost oferită posibilitatea de a-i cîștiga pe țăranii polonezi împotriva revoluționarilor *.

El a profitat din plin de această greșeală. Alexandru ai II-lea l-a trimis în Polonia pe N. Miliutin, dîndu-i împuterniciri speciale de a-i elibera pe țărani după planul pe care acesta intenționa să-l pună în aplicare în Rusia, fără să țină seama dacă prin această eliberare îi va ruina sau nu pe moșieri.

—■ Plecați în Polonia și aplicați acolo împotriva moșierilor planul dumneavoastră roșu —i-a spus Alexandru al II-lea lui Miliutin.

Și Miliutin, împreună cu prințul Cerkasski și mulți alții, a făcut, într-adevăr, tot posibilul ca să ia pămîntul de la moșieri și să-l împartă în mari loturi de împroprietărire țăranilor.

E lesne de închipuit ce impresie au făcut toate acestea asupra țăranilor. Vărul meu Piotr Nikolaevici Kropotkin, fratele ofițerului de gardă de care am amintit mai sus, se afla în Polonia sau în Lituania cu regimentul de ulani de gardă, în care își făcea serviciul.

— Bandele înarmate ale răsculaților controlau întregul ținut — povestea vărul meu. — Nu numai că n-am reușit să le zdrobim, dar nici măcar nu le-am putut găsi. Bandele acestea atacau fără încetare micile noastre detașamente și, cum răsculații erau luptători excelenți,

cunoşteau la perfecţie terenul şi erau sprijiniţi de populaţie, sufeream înfrângere după înfrîngere. Lucrurile au mers aşa timp de cîteva luni, fără vreo speranţă în încetarea grabnică a luptelor, pînă au sosit Miliutin şi Cerkasski. De îndată ce i-au eliberat pe ţărani şi le-au dat pămîntul, toate s-au schimbat dintr-o dată. Ţăranii au trecut de partea noastra şi au început să ne ajute la prinderea răsculaţilor. Revoluţia luase sfîrşit.

În Siberia am stat deseori de vorbă pe această temă cu diverşi polonezi surghiuniţi. Unii dintre ei şi-au dat seama de greşeala săvîrşită. O revoluţie trebuie să fie, de la bun început, un act de justiţie faţă de „cei umiliţi şi obidiţi", nu o promisiune de îndreptare a răului în viitor, altfel e cu siguranţă sortită eşecului. Din nefericire, se întîmplă deseori ca, absorbiţi de problemele de politică şi de tactică militară, conducătorii să uite esenţialul. Revoluţionarii care nu reuşesc să convingă masele că pentru ele începe o viaţă nouă pregătesc pieirea sigură a propriei lor cauze.

Urmările dezastruoase pe care le-a avut revoluţia pentru Polonia sînt cunoscute ; ele aparţin deja istoriei,. Nimeni nu ştie însă cu exactitate cîte mii de oameni au murit pe cîmpul de luptă, cîte sute de oameni au fost spînzuraţi şi cîte zeci de mii au fost deportaţi în guberniile din interiorul Rusiei şi în Siberia.

Pentru Rusia urmările au fost la fel de dezastruoase.

Cel mai rău a fost faptul că însăşi opinia publică a cotit dintr-o dată pe calea reacţiunii. Katkov a devenit eroul zilei şi făcea acum paradă în postura de „patriot" rus, atră- gînd după sine o parte importantă a societăţii petersbur- gheze şi moscovite. El îi taxa imediat drept „trădători" pe toţi cei ce cutezau să mai pomenească de reforme.

Curînd valul reacţiunii a ajuns şi pînă în ţinutul nostru .îndepărtat. Într-o zi, prin februarie sau martie 1863, a sosit de la Irkutsk la Cita un curier călare cu o scrisoare. Ea cuprindea ordinul ca generalul Kukel să părăsească neîntârziat postul de guvernator al ţinutului Transbaikalia, să se întoarcă la Irkutsk şi să aştepte acolo alte dispoziţii, „fără să mai ia în primire postul de şef al statului-major".

De ce ? Ce-nsemnau toate acestea ? Scrisoarea nu conţinea nici o explicaţie. Nici măcar guvernatorul general, care era bun prieten cu Kukel, nu îndrăznise să adauge vreo explicaţie la această scrisoare misterioasă. Să însemne oare că Kukel va fi dus la Petersburg încadrat de doi jandarmi, iar acolo va fi îngropat de viu într-un mormînt de piatră din fortăreaţa Petropavlovsk ? Orice era cu putinţă. Mai tîrziu am aflat că aşa se intenţionase. Şi chiar aşa s-ar fi procedat de n-ar fi fost energica intervenţie a contelui Nikolai Muraviov-Amurski, care-l implorase personal pe ţar să-l cruţe pe Kukel.

A sosit noul guvernator —- un om blajin şi nepăsător. Dîndu-mi seama că nu e timp de pierdut, m-

am apucat cu energie îndoită de lucru şi am terminat proiectul de reformă al regimului închisorilor şi pe cel al autoguvernării oraşelor. Guvernatorul mi-a discutat referatele, a făcut tot felul de obiecţii, dar pînă la urmă a semnat proiectele şi le-a expediat la Petersburg. Acolo însă reformele nu mai erau dorite. Proiectele noastre mai zac şi acum în capitală, laolaltă cu sute de alte rapoarte de acelaşi fel înaintate din toate părţile Rusiei. în 1886 Kennan a găsit sistemul deportărilor exact cum îl lăsasem în 1867.

Chiar a doua zi după sosirea lui la Londra din călătoria întreprinsă în Siberia, Kennan ne-a invitat pe mine, pe Stepneak, pe Ceaikovski şi pe încă un emigrant rus. Seara ne-am dus la el într-un mic hotel din apropiere de Cha- ring-Cross. Spre marea noastră uimire, Kennan nu numai că vorbea la perfecţie rusește, dar cunoştea despre Siberia tot ce merita să fie reţinut. Noi patru cunoşteam pe mulţi dintre deportaţii aflaţi în Siberia şi l-am asaltat pe Kennan cu întrebări : „Unde-i cutare ? S-a însurat ? E fericit în căsnicie ? Arată bine ?" Kennan îi cunoştea pe toţi.

După ce a luat sfîrşit acest interogatoriu, eu l-am întrebat :

— Domnule Kennan, nu ştiţi cumva dacă la Cita a fost construit un foişor de foc ?

Stepneak m-a privit de parcă mi-ar fi imputat excesul de curiozitate: Kennan însă a izbucnit în rîs, şi eu la fel. Tot rîzînd, ne-am întrebat unul pe celălalt :

— Cum ? Şi asta o ştiţi ?

— Şi dumneavoastră la fel ?

—i Vasăzică tot l-au construit ?

— Da, după devizul dublat !

Şi tot aşa mai departe. În cele din urmă a intervenit Stepneak şi, cu cel mai aspru ton de care era capabilă firea sa blajină, a protestat :

— Da' spuneţi-ne o dată şi nouă de ce rîdeţi !

Atunci Kennan a povestit istoria foişorului de foc din
Cita, pe care cititorii cărţii sale probabil că şi-o amintesc. În 1855, locuitorii oraşului Cita au vrut să clădească un foişor de foc şi au strîns banii necesari. Devizul însă trebuia trimis la Petersburg. A ajuns la ministrul de interne, dar s-a întors aprobat la Cita abia peste doi ani, cînd preţul materialului lemnos şi al mîinii de lucru crescuse mult în acest oraş tînăr, aflat în plină dezvoltare. Asta s-a întîmplat în 1862, cînd locuiam la Cita. A fost întocmit un nou deviz şi înaintat din nou la Petersburg. Povestea s-a repetat de cîteva ori şi s-a tărăgănat timp de douăzeci şi cinci de ani, pînă ce locuitorii oraşului şi-au pierdut răbdarea, înaintînd un deviz cu cifre aproape dublate. Atunci acest deviz colosal a fost aprobat cu tot dichisul la Petersburg. Astfel şi-a dobîndit oraşul Cita un foişor de foc.

IV

în ultimii ani am avut deseori ocazia să auzim că Alexandru al II-lea a făcut o mare greşeală stîrnind atît de multe nădejdi pe care ulterior nu le-a putut împlini. Se spune că astfel şi-a pregătit propria sa pieire. Din cele povestite mai sus — iar istoria orăşelului Cita era identică cu istoria întregii Rusii — se vede că Alexandru al II-lea a făcut un rău şi mai mare. El nu numai că a trezit speranţe, ci, cedînd temporar curentului epocii, i-a îndemnat pe oamenii din toată Rusia la o muncă constructivă, i-a făcut să iasă din domeniul nădejdilor şi viselor, dîndu-le, ca să spunem aşa, posibilitatea palpabilă de a fi aproape de înfăptuirea reformelor deja maturizate. I-a făcut pe oameni să înţeleagă ce lucruri pot fi înfăptuite imediat şi cît de uşor pot fi ele realizate. Alexandru al II-lea i-a convins să-şi sacrifice o parte din idealuri, ce nu puteau fi imediat înfăptuite, şi să pretindă doar cele practic realizabile la timpul respectiv. Iar cînd idealurile lor s-au transpus în legi care nu mai aveau nevoie decît de sancţiunea ţarului pentru a deveni realitate, el a refuzat să le semneze. Nici un reacţionar n-a afirmat, nici unul n-a îndrăznit vreodată să afirme că lipsa de drepturi a ţărănimii înainte de reformă, absenţa autoguvernării oraşelor şi vechiul sistem de deportare ar fi fost bune şi vrednice a fi menţinute. Nimeni n-a cutezat să susţină aşa ceva. Şi totuşi, de frică lucrurile au fost lăsate aşa cum erau. Timp de treizeci şi cinci de ani au fost trecuţi în rîndul „suspecţilor" toţi cei ce au îndrăznit să susţină necesitatea unor schimbări. Simpla teamă de înfricoşătorul cuvînt „reforme" a făcut ca instituţii condamnate de toată lumea şi recunoscute de toţi drept vestigii putrede ale trecutului să fie lăsate sii dăinuie.Mi-am dat seama că nu mai am ce face la Cita, deoarece reformelor li se pusese capăt, şi în primăvara anului 1863 am acceptat bucuros propunerea de a pleca cu con-voaiele de vase pe Amur.

întreaga regiune întinsă de pe malul stîng al Amurului ca şi ţărmul Oceanului Pacific pînă la Golful Petru cel Mare... i-a atras timp de două secole pe locuitorii Siberiei... Aşa a luat naştere ideea de a întemeia de-a lungul Amurului şi a rîului Ussuri, pe o întindere de peste trei mii cinci sute de verste, un lanţ de staniţe, stabilind în felul acesta o bună comunicaţie între Siberia şi ţărmul Oceanului Pacific. Pentru înfiinţarea staniţelor era însă nevoie de colonişti, pe care Siberia răsăriteană riu-i putea da. Atunci Muraviov a recurs la nişte măsuri ieşite din comun. Ocna ■ şilor care-şi ispăşiseră pedeapsa de muncă silnică şi fuseseră înscrişi să lucreze în întreprinderile statului le-au fost redate drepturile civile şi au fost înrolaţi în oastea că- zăcească din ţinutul Transbaikalia. Apoi o parte dintre ei au fost colonizaţi pe Amur şi pe Ussuri. în felul acesta au luat naştere două noi armate căzăceşti.

Pe urmă Muraviov a obţinut punerea completă în libertate a mii de ocnaşi (majoritatea ucigaşi şi tîlhari), pe care a hotărît să-i statornicească drept colonişti liberi pe cursul de jos al Amurului. în ziua trimiterii lor din Kara spre noile locuri, înainte de a-i sui pe plutele cu care urmau să pornească la vale pe Şilka şi pe Amur, Muraviov le-a rostit o cuvîntare : ,.Plecaţi cu Dumnezeu, copii. Acum sînteţi oameni liberi. Lucraţi pămîntul, faceţi din el un ţinut rusesc şi începeţi o viaţă nouă", şi tot aşa mai departe. Ţărăncile rusoaice îi urmează aproape întotdeauna de bunăvoie în Siberia pe bărbaţii lor surghiuniţi. De aceea, coloniştii aveau şi familiile cu ei. Dar existau şi bărbaţi neînsuraţi, care i-au spus lui Muraviov : „Mujicul fără muiere nu face nici două parale, aşa că trebuie să ne însurăm". Guvernatorul general s-a declarat imediat de acord. A poruncit să fie puse în libertate ocnaşele şi le-a propus să-şi aleagă cîte un bărbat, căci nu era timp de pierdut. Apele umflate de primăvară ale rîului Şilka scădeau repede, aşa că plutele trebuiau să pornească. Atunci Muraviov le-a poruncit coloniştilor să se alinieze perechi-perechi pe mal, le-a binecuvîntat şi le-a spus : „Copii, vă cunun. Să aveţi înţelegere unii faţă de alţii, iar voi, bărbaţilor, să nu vă purtaţi urît cu nevestele voastre şi să trăiţi în fericire".

I-am văzut pe aceşti coloniştii după şase ani de la scena descrisă mai sus. Satele lor erau sărace, pentru că terenul arabil trebuia smuls pădurii, însă, în linii mari, ideea lui Muraviov a fost realizată, iar căsniciile binecuvîntate de el n-au fost mai puţin fericite decît altele. Bunul şi înţeleptul episcop Innokenti al Amurului a recunoscut ulterior aceste căsătorii drept legitime, la fel şi pe copiii rezultaţi din ele,, dispunând să se facă însemnările cuvenite în registrele bisericeşti.

Mai puţin succes a avut Muraviov cu un alt lot de colonişti. Avînd nevoie de oameni pentru colonizarea Siberiei răsăritene, Muraviov a trecut în rîndul coloniştilor două mii de soldaţi din batalioanele disciplinare. Ei au fost repartizaţi ca fii adoptivi în familiile căzăceşti sau au constituit arteluri agricole de burlaci în satele din Siberia răsăriteană. însă cei zece sau douăzeci de ani de viaţă cazonă, petrecuţi în disciplina îngrozitoare din timpul lui Nicolaie, nu puteau de bună seamă constitui o şcoală pregătitoare pentru munca agricolă. „Feciorii" au fugit de la „părinţi", s-au alăturat populaţiei fără căpătâi, vagabonzilor de la oraşe, umblînd după cîştiguri întâmplătoare, bând toţi banii agonisiţi şi aşteptând fără grijă, ca păsările cerului, să le pice o nouă ocazie de cîştig.

Se înţelege că această gloată pestriţă alcătuită din cazaci din Transbaikalia, din ocnaşi eliberaţi şi din „feciori" colonizaţi în pripă şi fără nici o pregătire pe malul Amurului, nu putea prospera, mai ales pe cursul inferior al fluviului şi pe Ussuri, unde fiecare palmă de pământ trebuia smulsă pădurii virgine subtropicale, unde ploile torenţiale, aduse în luna iulie de muson, inundau terenuri vaste, unde milioanele de păsări migratoare ciuguleau deseori culturile. Toate aceste grele condiţii au dus populaţia staniţelor de pe cursul inferior al fluviului mai întâi la desperare, apoi la apatie.

Din această cauză trebuiau trimise anual convoaie întregi de şlepuri încărcate cu sare, făină, carne sărată şi altele, atât pentru aprovizionarea armatei, cît şi a coloniştilor de pe cursul inferior al Amurului. în acest scop erau construite în fiecare an la Cita aproximativ o sută cincizeci de şlepuri care coborau pe apele umflate de primăvară ale rîurilor Ingoda şi Şilka şi ale fluviului Amur.

Toată flotila a fost împărţită în detaşamente de cîte două- .zeci-treizecii de vase, conduse de ofiţeri cazaci şi de funcţionari. Cei mai mulţi dintre ei nu se prea pricepeau într-ale navigaţiei, însă se putea măcar avea încredere în ei ■că nu vor fura proviziile, raportînd apoi că au fost înghiţite de valuri. Am fost numit ajutor al comandantului tuturor convoaielor din acel an, maiorul Malinovski.

Numai cei ce au văzut Amurul sau cunosc fluviile Mississippi sau Yangtze îşi pot imagina cît de lat devine Amurul după confluenţa sa cu rîul Sungari şi ce valuri uriaşe se ridică pe el pe timp urît. Vîntul rece de răsărit stîrneşte pe Amur şi pe braţele sale o agitaţie de necrezut. Situaţia devine însă şi mai gravă cînd vine taifunul din Marea Chinei.

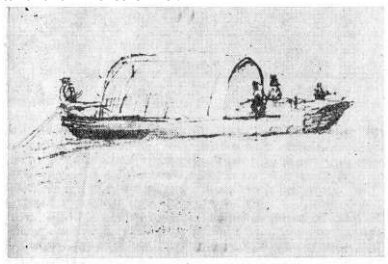

Schiţă în c
Călătorie pe Amur. reion a lui P. A. Kropotkin

Am trăit o astfel de furtună la vreo patru sute de verste mai jos de Habarovsk. Pe Malinovski, comandantul convoaielor, l-am ajuns din urmă la Blagoveşcensk. Am călătorit împreună pe Amurul inferior într-o barcă mare, acoperită, pe care el a echipat-o cu pînze, aşa că puteam să manevrăm cu ele, iar cînd s-a pornit furtuna am reuşit să ajungem la un loc ferit şi să ne adăpostim într-un braţ al fluviului. Am stat aici două zile, cît a bîntuit furtuna. A început să ne îngrijoreze foarte mult soarta şlepurilor noastre. Era limpede că dacă porniseră în cursul dimineţii, atunci nu s-au mai putut refugia din calea vîntului. Probabil că vîntul le-a împins spre mal, unde furia furtunii şi violenţa valurilor erau deosebit de puternice, unde talazurile uriaşe trebuie să le fi izbit de ţărmul abrupt. În acest caz şlepurile erau iremediabil pierdute. Ele n-ar fi putut rezista unor asemenea izbituri. Eram aproape siguri că tot convoiul de şlepuri era distrus.

îndată ce furtuna a mai slăbit, ne-am grăbit s-o pornim la drum. După socotelile noastre, trebuia să ajungem curînd din urmă două detaşamente de şlepuri, dar a trecut o zi, au trecut două şi nici urmă de convoi. Lui Mali- novski i-au pierit somnul şi pofta de mîncare şi avea o înfăţişare de parcă tocmai se sculase după o boală grea. Seara, cînd am dat în sfîrşit de un sat, am aflat că şlepurile nu trecuseră, dar că în ajun plutiseră pe apă multe sfărîmături. Nu mai exista nici o îndoială că fuseseră pierdute cel puţin patruzeci de şlepuri cu o încărcătură de o sută douăzeci de mii de puduriAsta însemna foamete inevitabilă în primăvara viitoare pe cursul inferior al Amurului dacă alte alimente nu vor ajunge la timp, deoarece toamna se apropia şi navigaţia urma să fie întreruptă curînd.

Ne-am consfătuit şi am hotărît ca Malinovski să pornească cît se poate de repede spre gurile Amurului, la Nikolaevsk. Poate va reuşi să cumpere grîne în Japonia înainte de închiderea navigaţiei. Eu urma s-o iau în susul fluviului, să stabilesc ce s-a pierdut, pe urmă să ajung cît mai repede la Cita cu orice mijloace : cu barca, călare sau cu vaporul, dacă întîlnesc vreunul. Cu cît voi ajunge mai curînd şi voi anunţa autorităţile din Cita să trimită în aval alimente, cu atît va fi mai bine. Poate că ele vor ajunge încă în toamnă pînă la cursul superior al Amurului, de unde vor putea fi trimise la vale de îndată ce se va redeschide navigaţia. Va fi mai uşor de luptat împotriva foametei dacă alimentele vor ajunge măcar cu cîteva săptă- mîni sau măcar cu cîteva zile mai devreme.

Mi-am început drumul de întoarcere, în lungime de vreo trei mii de verste, cu o barcă mică, schimbînd vîslaşii în fiecare sat, adică cam la treizeci de verste.

' Măsură de greutate = 16,381 kg. — *Nota trad.*

înaintam foarte încet, însă vaporul dinspre aval nu putea veni mai curînd de două săptămîni, aşa că în acest răstimp puteam ajunge pînă la locul naufragiului şi să stabilesc dacă a fost salvată o parte din încărcătură. Pe urmă la Habarovsk, la confluenţa cu rîul Ussuri, mă puteam urca pe vapor. Barca era într-o stare jalnică şi furtuna s-a stîrnit iarăşi ! Se înţelege că mergeam pe lîngă mal, dar a trebuit să traversăm cîteva braţe destul de largi ale Amurului. În locurile acelea valurile stîrnite de vînt ameninţau să ne inunde fragila ambarcaţiune. O dată am fost nevoiţi să traversăm gura largă de aproape o verstă a unui braţ. Valurile scurte se ridicau ca nişte dîmburi. Cei doi ţărani care vâsleau, albi ca varul, priveau cu groază crestele valurilor dezlănţuite, iar buzele lor învineţite murmurau rugăciuni. Însă cîrmaciul, un flăcău de vreo cincisprezece ani, nu şi-a pierdut cumpătul. Se strecura printre valuri atunci cînd coborau, iar cînd se înălţau ameninţător în faţa noastră, cu o mişcare lină a cîrmei îndrepta barca cu prora peste creastă. Barca lua mereu apă şi eu o scoteam cu un urcior vechi, convingîndu-mă însă că intră mai multă apă decît reuşesc eu să scot. în timpul acesta două valuri imense au izbit barca şi, la semnul unuia dintre vîslaşi, care tremura, am desfăcut cataramа genţii grele, plină cu bani de argint şi de aramă, care-mi atîrna pe umăr... Am avut parte de asemenea traversări cîteva zile la rînd. După cîteva zile am ajuns, în sfîrşit, la locul unde se petrecuse principalul naufragiu al convoiului nostru. Furtuna nimicise patruzeci şi patru de şlepuri. Era imposibil să le fi descărcat pe furtună, aşa că fusese salvată doar o infimă parte a alimentelor. Pieriseră în Amur aproximativ o sută de mii de puduri de făină. Am pornit mai departe la drum, ducînd cu mine această ştire proastă.

Mergînd cînd cu vaporul, cînd călare, am ajuns în cele din urmă în ţinutul Transbaikalia. *La* Kara am dat de colonelul Pedaşenko, guvernatorul ţinutului Transbaikalia şi prietenul meu, care a luat măsuri de a se trimite imediat un nou transport de alimente. Iar eu m-am grăbit să ajung cu raportul la Irkutsk.

Acolo toţi s-au minunat cum de am putut parcurge atît de repede acest drum lung. Eu eram, într-adevăr, foarte istovit şi am dormit într-o săptămână atît de mult, de mi-e ruşine şi azi să mărturisesc.

— Ei, te-ai refăcut ? — m-a întrebat guvernatorul general după vreo opt sau zece zile de la întoarcerea mea. —
Vei putea să porneşti mîine la Petersburg cu misiunea de curier, ca să raportezi personal pierderea şlepurilor ?

Să plec la Petersburg însemna să străbat în cel mult douăzeci de zile, pe drumuri desfundate de toamnă, o distanţă de patru mii opt sute de verste pînă la Nijni Nov- gorod, de unde puteam merge pînă la Petersburg cu trenul ; asta însemna să călătoresc zi şi noapte într-o

căruţă cu coviltir, pentru că nici o trăsură cu arcuri n-ar fi rezistat la un drum atît de lung, plin de hîrtoape îngheţate, însă tentaţia de a-l revedea pe fratele meu era prea mare ca să pot rezista, aşa că am pornit la drum chiar în noaptea următoare. Am trecut peste Obi şi Irtîş cînd începuseră deja să curgă sloiurile, care păreau că vor zdrobi în orice clipă barca noastră. Dar cînd am ajuns la rîul Tom, care îngheţase tocmai cu o zi înainte, ţăranii au refuzat categoric să mă treacă dincolo. După lungi parlamentări mi-au cerut o „adeverinţă".

— Ce fel de adeverinţă ? — i-am întrebat.

— Uite, scrieţi pe hîrtie aşa : „Eu, subsemnatul, adeveresc prin prezenta că m-am înecat din voia lui Dumnezeu, şi nu din vina ţăranilor", şi ne daţi nouă adeverinţa asta.

— S-a făcut. V-o dau pe malul celălalt.

Toţi s-au înveselit şi au hotărît ca un flăcău (l-am ales pe el pentru privirea sa isteaţă şi îndrăzneaţă) să pornească pe jos înainte ca să încerce rezistenţa gheţii. Eu voi merge al doilea, cu geanta cu acte pe umăr, şi amîndoi vom fi ţinuţi de nişte hăţuri lungi de către ţăranii ce ne vor urma la o oarecare distanţă. Unul din ei va duce un braţ de paie pe care-l va aşterne pe gheaţă în locul unde se va dovedi slabă.

Aşa am şi făcut. Doar într-un singur loc a trebuit să aşternem paiele pentru mai mare siguranţă.

în cele din urmă am ajuns la Moscova, unde fratele meu m-a întîmpinat în gară, şi apoi am plecat imediat amîndoi la Petersburg.

Mare lucru-i şi tinereţea. După această călătorie groaznică, care a durat fără întrerupere douăzeci şi patru de zile şi nopţi, am ajuns dis-de-dimineaţă la Petersburg, am predat în aceeaşi zi documentele şi n-am omis s-o vizitez pe una din mătuşile mele, sau mai bine zis pe o verişoară a mea. Eă radia de bucurie.

— Azi avem o serată de dans. Vii şi tu ? — m-a întrebat.Bineînţeles, a fost răspunsul meu.

Şi nu numai că m-am dus, dar am şi dansat pînă în zori.

Umblînd pe la autorităţile din Petersburg, am înţeles de ce m-au trimis tocmai pe mine cu raportul. La început nimeni n-a vrut să dea crezare poveştii cu naufragiul şlepurilor.

— "Ai fost chiar dumneata personal acolo ? Ai văzut, sfărîmăturile cu ochii dumitale ? Eşti pe deplin convins că n-au furat *ei* încărcătura şi ţi-au arătat numai aşa, ca să te prosteacă, resturile cîtorva şlepuri ? Iată întrebările la care a trebuit să răspund mereu.

înalţii funcţionari care conduceau la Petersburg treburile siberiene erau adorabili prin totala lor necunoaştere a regiunii.

— Mais, mon cher [1] — mi-a spus unul dintre ei, anume Butkov (el îmi vorbea totdeauna într-un amestec de franceză şi rusă) —, este oare cu putinţă ca pe Neva să naufragieze patruzeci de şlepuri şi nimeni să nu le sară în ajutor ?

—■ Neva ! — am exclamat. — închipuiţi-vă trei sau patru Neve puse una lîngă alta şi veţi avea o imagine a cursului inferior al Amurului.

— E chiar atît de larg ? — După două minute generalul meu civil flecărea despre tot felul de alte lucruri într-o impecabilă limbă franceză.

Contele N. P. Ignatiev nu mi-a pus multe întrebări, căci cunoştea foarte bine atît Amurul, cît şi Petersburgul. Printre glumele şi vorbele de duh despre Siberia, care se revărsau din gura lui cu o uimitoare iuţeală, Ignatiev a remarcat :

Ce bine s-a brodit că ai fost la faţa locului şi ai
văzut naufragiul. Bine au mai aranjat-o trimiţîndu-te pe dumneata. Au procedat înţelept. La început nimeni n-a vrut să creadă povestea cu naufragiul şlepurilor, socotind că e vorba de o nouă pungăşie. însă aici lumea te cunoaşte bine ca paj, şi apoi n-ai stat încă prea multă vreme în Siberia, aşa că nu te-ai apuca să le acoperi potlogăriile. Aici te bucuri de încredere.

Singurul om din tot Petersburgul care a avut o atitudine serioasă faţă de povestea asta a fost Miliutin, ministrul de război. El mi-a pus o serie de întrebări, toate la obiect, şi a înţeles pe dată esenţialul.
Am stat puţin la Petersburg şi m-am întors la Irkutsk în aceeaşi iarnă. Peste cîteva luni urma să vină acolo şi fratele meu, care fusese primit ca ofiţer în regimentul de cazaci din Irkutsk.

1 Dar, dragul meu.

V

Cei ce nu cunosc Siberia au impresia că acolo o călătorie pe timp de iarnă e extrem de dificilă. În realitate e mai uşoară decît în orice alt anotimp. Săniile trec cu uşurinţă pe drumul lunecos. Gerul e aspru, dar îl suporţi relativ uşor cînd stai întins în sania largă şi adîncă căptuşită cu pîslă, cum se obişnuieşte în Siberia, acoperit cu două cojoace, ceea ce te face să nu prea simţi gerul nici chiar la patruzeci sau cincizeci de grade sub zero.

La scurt timp am fost numit funcţionar cu însărcinări speciale în problemele căzăceşti pe lîngă guvernatorul general al Siberiei răsăritene. Eram obligat să stau la Irkutsk, dar, la drept vorbind, nu prea aveam de lucru. Din Petersburg fusese dat ordinul tacit să nu se mai propună nici un fel de schimbări şi toate să fie lăsate aşa cum au fost. De aceea am acceptat cu plăcere propunerea de a face cercetări geografice în Manciuria.

Privind harta Asiei, veţi vedea că graniţa Rusiei cu China, care urmează în general paralela cincizeci latitu- dine nordică, coteşte în ţinutul Transbaikalia brusc spre nord-est. Pe o lungime de patru sute de verste, ea merge în jos de-a lungul rîului Argun, apoi, după ce ajunge la Amur, coteşte pe cursul acestuia înspre sud-est pînă la Blagoveşcensk, aflat chiar pe paralela 50 De aceea, între colţul de sud-est al ţinutului Transbaikalia (Novo-Ţuruhai- tui) şi cotul de la Blagoveşcensk al Amurului este o distanţă de numai şapte sute de verste în linie dreaptă, pe cînd dacă urmezi cursul rîurilor Argun şi Amur distanţa este de peste o mie cinci sute de verste. Pe lîngă aceasta, călătoria de-a lungul Argunului, care nu e navigabil, este foarte anevoioasă, căci pe cursul său inferior nu există alt drum în afara unei poteci de munte.În ţinutul Transbaikalia sînt foarte multe vite, şi cazacii care populează colţul de sud-est al ţinutului, proprietari de cirezi bogate, doreau să stabilească o cale directă de legătură cu cursul mijlociu al Amurului, unde s-ar fi găsit pieţe bune de desfacere pentru vitele lor. Făcînd negoţ cu mongolii, cazacii au auzit de la ei că nu e greu de răzbătut pînă la Amur dacă se merge spre est peste munţii Marele Khingan. Urmînd această direcţie, se poate ieşi pp vechiul drum chinezesc care traversează Khinganul şi duce spre oraşul manciurian Merghen (situat pe Nonni, un aflu- ent al rîului Sungari), iar de acolo la Amur există un foarte bun drum de care.

Mi s-a propus să iau conducerea unei caravane de negustori, pe care cazacii voiau s-o echipeze pentru a găsi acest drum, propunere pe care am primit-o cu cea mai mare plăcere. Aceste locuri nu fuseseră vizitate vreodată de un european, iar topográful rus Vaganov, care pornise- spre aceste locuri cu puţin timp în urmă, fusese ucis. Doar doi călugări iezuiţi venind dinspre sud ajunseseră pe vremea împăratului Kan-şi pînă la

V

Merghen, stabilindu-i coordonatele geografice. Însă vastul teritoriu din nord, larg; de şapte sute cincizeci de verste şi lung de nouă sute. era cu totul necunoscut. Bineînţeles că mai întîi am- cercetat materialele în legătură cu el. Dar nici geografii chinezi nu pomenesc nimic despre acest ţinut. Legătura dintre Amur şi ţinutul Transbaikalia avea însă o importanţă uriaşă.. Acum Novo-Ţuruhaitui a devenit punctul de plecare al sectorului manciurian al căii ferate transsiberiene. Aşadar, noi am fost pionierii unei lucrări de mare importanţă.

Exista însă o dificultate. Conform tratatului încheiat,, bogdîhanul[1] acordase ruşilor dreptul de a face negoţ cu imperiul chinez şi cu Mongolia, însă Manciuria nu era menţionată în el. Se putea lesne considera că intră în prevederile tratatului, dar se putea de asemenea interpreta că nu intră. Autorităţile chineze îl interpretau într-un fel, cele ruseşti într-alt fel. În afară de aceasta, tratatul vorbea, numai despre negustori, dar unui ofiţer nu i s-ar fi permis să intre în Manciuria. Aşadar, eram nevoit să calc pe pămîntul Manciuriei în chip de negustor. Am cumpărat şi am luat în comision de la Irkutsk diferite mărfuri şi m-am deghizat în negustor. Guvernatorul general mi-a înmânat un paşaport pe care scria : „Negustorul clasa a doua Piotr Alekseev din Irkutsk împreună cu tovarăşii săi" şi m-a rugat în glumă să nu-l trădez „chiar dacă autorităţile chineze mă vor aresta şi mă vor duce la Pekin, iar de acolo mă vor transporta peste podişul Gobi pînă la graniţa rusă într-o cuşcă urcată pe spinarea unei cămile''[1] (aşa îşi transportau chinezii totdeauna arestaţii prin Mongolia). Bine-

[1] Autoportretul „ne- *"'*■ 9 - , ■; •■>■■■ yusiorului clasa a .** - doua Piotr Alekseev"

1 Titlul în limba mongolă acordat împăratului chinez. — *Nota trad.*

V

înţeles că am primit toate condiţiile. Unui pasionat al călătoriilor cum eram eu îi venea greu să reziste ispitei de a vizita o regiune în care încă nu călcase nici un european *.

Nu era prea uşor să-mi menţin incognito-ul în timp ce parcurgeam ţinutul Transbaikalia. în privinţa agerimii şi curiozităţii, cazacii îi întrec pe mongoli. Atunci cînd un străin ajunge într-un sat, gazda, deşi îl primeşte pe drumeţ cu toată ospitalitatea, îl supune unui adevărat interogatoriu.

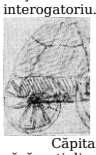

Căpitanul Buksghevden, comandantul brigăzii căzăceşti din regiune, îşi cunoştea foarte bine cazacii, aşa că am luat măsuri de prevedere. Noi organizasem adeseori la Cita şi la Irkutsk spectacole de amatori cu piese ale lui Ostrovski. în aceste piese eu am jucat de cele mai multe ori rolul unor tineri negustori, de aceea studiasem bine apucăturile şi felul lor de a vorbi, bineînţeles că şi maniera lor de a bea ceai din farfurioară (performanţă pe care arn realizat-o încă la Nikolskoe). Acum mi se prezenta ocazia să joc rolul unui negustor nu pe scenă, ci în realitate.

— Luaţi loc, Piotr Alekseevici — mi s-a adresat căpitanul Buksghevden, după ce pe masa staţiei de poştă din staniţă apăru un samovar care scotea cu zgomot abur.

— Mulţămim dumneavoastră cu toată umilinţa şi iaca şedem ! — am răspuns, aşezîndu-mă departe pe marginea scaunului şi apucîndu-mă să beau ceai în maniera celor din Moscova. Buksghevden se prăpădea de rîs văz'îndu-mă cum suflam în farfurioară cu ochii bulbucaţi şi ronţăiam o bucăţică de zahăr, cu care beam vreo trei sau patru pahare de ceai.

Ştiam că în curînd cazacii vor descoperi totul, dar era important să cîştigăm dîteva zile ca. să trec graniţa înainte de a se afla cine sînt. Se pare că mi-am jucat bine rolul, pentru că peste tot cazacii m-au luat drept negustor. într-o staniţă o bătrînă, la care am tras, m-a întrebat :

— Mai vine cineva în urma ta ?

— Nu ştiu, măicuţă.

— Cum nu ştii ? ! Se zice că o să treacă pe-aici un prinţ, parcă Rapotski îi zice. Mai vine ?

V

— Era cum zici, măicuţă — am răspuns —. Luminăţia sa a vrut într-adevăr să vină din Irkutsk. Da' cum să pornească la drum pe aşa o vreme ! A rămas la oraş !

— Că bine zici ! Ce să facă pe vremea aiasta !

Pe scurt, am trecut graniţa nestingheriţi. Mă însoţeau- unsprezece cazaci şi un tungus, toţi călări. Duceam spre- vînzare o herghelie de patruzeci de cai şi aveam cu noi două căruţe, din care una era teleaga mea. În ea aveam pentru vînzare postav, catifea reiată, ceapraz şi alte mărfuri de acest gen. Vedeam singur de cal şi de teleagă. Am ales drept conducător al caravanei pe unul dintre cazaci, care urma să ducă tratativele diplomatice cu autorităţile chineze. Toţi cazacii cunoşteau limba mongolă, iar tungusul pricepea manciuriana. Cazacii, se înţelege, ştiau cine sînt, căci unul dintre ei mă văzuse la Irkutsk, dar nimeni nu m-a trădat, pentru că toţi îşi dădeau seama că de tăcerea lor depinde succesul expediţiei. Eram îmbrăcat într-un halat, albastru de bumbac, la fel ca şi ceilalţi cazaci, şi astfel chinezii nu m-au deosebit, iar eu am putut face nestingherit ridicări de plan cu ajutorul busolei.

Într-adevăr, după patru sau cinci zile de mers am ieşit la drumul chinezesc, care urma să ne ducă peste munţii Khingan spre Merghen.

Spre marea mea mirare, am descoperit că trecerea peste crestele muntoase, care pe hartă par atît de îngrozitoare şi inaccesibile, este în realitate foarte uşoară. Am ajuns din urmă pe un bătrîn funcţionar chinez, cu înfăţişarea foarte jalnică, care călătorea agale într-o teleagă înaintea caravanei noastre. După aspectul locurilor puteam să ne dăm seama că urcasem la o mare altitudine. Solul devenise mlăştinos, iar drumul noroios. Tocmai ne gîndeam la greutăţile ce ne aşteaptă la trecerea crestelor, cînd l-am văzut pe bătrînul funcţionar chinez oprindu-se şi coborînd din teleagă lîngă un obd (morman de pietre şi crengi de care sînt prinse fire de păr de cal şi cîrpe) *. A smuls cîteva fire din coama calului şi le-a legat de crengi.

— Ce să-nsemne asta ? — l-am întrebat noi.

— E obo ! De aici apele pornesc spre Amur.

— Şi ăsta e tot Khinganul ?

— Da, tot. Pînă la Amur nu mai sînt alţi munţi. Drumul trece între munţi prin văi.

întreaga caravană a fost cuprinsă de o puternică emoţie.

— De-aici rîurile curg spre Amur ! Spre Amur ! — au exclamat cazacii. Auziseră mereu de la bătrîni tot felul de poveşti despre marele fluviu, pe ale cărui maluri viţa creşte necultivată, iar stepa, în stare să îmbogăţească milioane de oameni, se întinde pe sute de

V

verste... Am găsit acum un drum scurt spre malurile sale ! Pînă la Amur nu mai existau alte obstacole, căci în fond, Khinganul nu e decît creasta mărginaşă a unui platou înalt, şi nicidecum un lanţ muntos.

Orice călător îşi va putea lesne imagina entuziasmul care m-a cuprins la constatarea acestei neaşteptate descoperiri geografice.

Acum cazacii ardeau de dorinţa de a ajunge cît mai repede la Amur. Peste două săptămâni, cînd am făcut ultimul popas de noapte, la vreo treizeci de verste de fluviu, ■erau nerăbdători ca nişte copii — s-au apucat să-şi înşe- ueze caii la puţin timp după miezul nopţii şi m-au convins să pornim la drum cu mult. înainte de ivirea zorilor. Iar cînd au zărit de pe vîrful unui deal apele albastre ale Amu- „Teleaga mea cu mărfuri" rului, în ochii impasibililor siberieni, în genere lipsiţi de simţul poetic, s-au aprins luminile entuziasmului...

A doua zi dimineaţa, funcţionarul chinez pe jumătate orb care escaladase Khinganul împreună cu noi şi-a îmbrăcat un halat albastru şi o şapcă de uniformă, cu o bilă de sticlă fixată pe ea, anunţând că nu ne dă voie să mergem mai departe. Conducătorul plutonului nostru i-a primit în cort pe funcţionar şi pe secretarul său. Bătrînul a prezentat fel şi fel de argumente împotriva continuării călătoriei noastre, repetînd cuvintele pe care i le şoptea, „bojko", secretarul. Ne cerea să poposim aici şi să aştep- tăm pînă va trimite paşaportul nostru la Pekin şi va primi dispoziţii de acolo. Am refuzat categoric. Atunci moşneagul, s-a apucat să ne conteste paşaportul.

•— Ce fel de paşaport mai e şi ăsta ? — ne-a întrebat, privind cu dispreţ cele dîteva rînduri scrise în limbile rusă şi mongolă pe o coală obişnuită de hîrtie, întărite cu o pecete de ceară. — Puteaţi să-l scrieţi singuri şi să-l pecetluiţi cu un bănuţ. Priviţi la paşaportul meu. Merită să fie văzut ! A desfăcut în faţa noastră o coală de vreo şaizeci de centimetri lungime, umplută toată de semne chinezeşti.

Funcţionarul chinez căruia i-am dat un exemplar din „Moskovskie vedomosti"

V

În timpul pertractărilor stăteam liniştit de-o parte, aşe- zînd nişte lucruri într-o ladă. întâmplător am dat de un exemplar din ziarul „Moskovskie vedomosti", pe care. după cum se ştie, este tipărită stema imperială.

— Arată-i asta -—, i-am spus conducătorului nostru.

Bl a desfăşurat ditamai coala şi i-a arătat vulturul.

— Nu cumva tot ce scrie aici e despre voi ? — a întrebat îngrozit bătrlînui.

— Da. totul e despre noi — a răspuns fără să clipească din ochi conducătorul nostru.

Ca un adevărat birocrat ce era, bătrînul a rămas uluit la vederea acestui text impunător. A clătinat din cap, privind aprobativ la fiecare din noi. Dar „bojko" i-a şoptit iarăşi ceva la ureche şi în cele din urmă funcţionarul ne-a declarat că nu ne permite să mergem mai departe.

Ajunge cu vorbăria ! — i-am spus conducătorului nostru. — Porunceşte să fie înşeuaţi caii

.Cazacii erau de aceeaşi părere, şi caravana noastră a pornit la drum. Ne-am luat rămas bun de la moşneag, pro- xniţîndu-i să raportăm superiorilor săi că a făcut uz de toate mijloacele ca să ne împiedice să intrăm în Manciuria, şi dacă totuşi am intrat, atunci de vină sînlem numai noi.

După cîteva zile am ajuns la Merghen. Aici ne-am ocupat puţin cu negoţul, apoi am pornit mai departe spre oraşul chinez Aihui, situat pe malul drept al Amurului, puţin mai jos de Blagoveşcensk. În felul acesta, am descoperit un drum direct şi, în plus, şi alte lucruri interesante : natura de creastă mărginaşă a Marelui Khingan, posibilitatea unei uşoare escaladări a ei, vulcanii din era terţiară din împrejurimile munţilor Huiun Holdontzi, care au constituit multă vreme o enigmă pentru geografi, precum şi altele. Nu pot afirma că am dovedit deosebite aptitudini de negustor. Bunăoară, la Merghen am cerut cu încăpăţînare (într-o manciuriană stîlcită) treizeci şi cinci de ruble pentru un ceas unui chinez care îmi oferea pe el patruzeci şi cinci de ruble, în schimb cazacii s-au descurcat excelent. Şi-au vîndut caii

V

cu preţ bun. După ce au vîndut şi cei doi cai ai mei, mărfurile şi cortul, a reieşit că toată expediţia a costat guvernul rus doar douăzeci şi două de ruble.

VI

Toată vara aceea am călătorit pe Amur. Am coborît pînă la gurile fluviului, mai precis pînă la limanul său, în oraşul Nikolaevsk, unde l-am întîlnit pe guvernatorul general, însoţindu-l apoi pe vapor în susul rîului Ussuri. În toamna aceluiaşi an am făcut o călătorie şi mai interesantă pe rîul Sungari pînă la oraşul Jilin din inima Manciuriei *. (După confluenţa cu Sungari, Amur se transformă în acel mare fluviu care coteşte spre nord-est şi se varsă în Oceanul Pacific în aspra regiune a golfului Tatarski.)

Pînă în 1864, Sungari, marele rîu manciurian, era foarte puţin cunoscut. Toate sumarele informaţii despre el proveneau din timpul călugărilor iezuiţi.

Acum, cînd exista perspectiva unei serii de cercetări asupra Mongoliei şi Manciuriei, noi, tinerii, insistam pe lîngă guvernatorul general spre a-l convinge de necesitatea explorării rîului Sungari. Consideram aproape o jignire faptul că în vecinătatea Amurului se întinde un vast teritoriu tot atît de puţin cunoscut ca şi un deşert african. În cele din urmă, generalul Korsakov a decis ca, sub pretextul transmiterii unui mesaj de prietenie către guvernatorul general al provinciei Jilin, să trimită un. vapor în amóntele rîului Sungari. Ne aflam sub comanda colonelului Cerneaev. Ni s-a pus la dispoziţie micul vas „Ussuri", avînd la remorcă un şlep încărcat cu cărbuni. Pe el se aflau douăzeci şi cinci de ostaşi, ale căror puşti erau ascunse cu grijă sub cărbuni.

Totul fusese organizat în mare grabă. Pe vapor nu era nimic amenajat pentru noi, dar toţi eram plini de entuziasm, aşa că n-am făcut nazuri şi ne-am instalat cum a dat dumnezeu : în strimtele cabine, unul dintre noi fiind nevoit să doarmă pe masă. După ce am pornit, am constatat că nici măcar furculiţe şi cuţite nu erau destule, ca să nu mai vorbim de alte ustensile.

Navigaţia în amonte pe Sungari nu e prea uşoară. Dar tînărul nostru căpitan era hotărît să ajungă la Jilin

v

negreşit înainte de sfîrşitul toamnei, aşa că nu ne-am o- prit nici o singură zi. Cu cît înaintam, cu atît mai frumos şi mai navigabil devenea rîul. Iar după ce am lăsat în urmă deşerturile nisipoase de la confluenţa rîurilor Sungari şi Nonni, înaintarea a devenit mai uşoară şi mai plăcută. Astfel, am ajuns după cîteva săptămâni în principalul oraş al acestei provincii manciuriene

.Toamna era pe sfîrşite. S-a pornit îngheţul şi trebuia să grăbim întoarcerea, căci nu puteam ierna pe

V

Sungari. Am vizitat deci Jilinul, dar am stat de vorbă doar cu doi tălmaci ce veneau zilnic pe vasul nostru. Ţelul călătoriei fusese totuşi atins : ne-am convins că rîul e navigabil şi am alcătuit o hartă amănunţită a lui de la vărsare pînă la Jilin. Orientîndu-ne după ea, puteam naviga acum cu toată viteza, fără teamă de accidente nepreväzute. Dar o dată tot ne-am împotmolit. Autorităţile din Jilin, care se temeau foarte mult că vom ierna pe Sungari, ne-au trimis rapid două sute de chinezi în ajutor şi am reuşit să ne des- potmolim. Cînd i-am văzut pe chinezi cum stau în apă şi lucrează fără spor cu prăjinile la urnirea vasului, am sărit în apă, am pus mîna pe o prăjină şi am început să cînt „Dubinuşka" [1], pentru ca în ritmul ei să ne coordonăm eforturile. Treaba asta grozav le-a plăcut chinezilor şi, în vacarmul de nedescris al vocilor lor subţiri, vaporul a pornit în cele din urmă, dislocîndu-se din bancul de nisip. Această mică aventură a creat între noi şi chinezi cele mai bune relaţii. Se înţelege că mă refer aici la oamenii din popor, care, după cum se vede, nu prea au la inimă impertinentele autorităţi din Manciuria.

Ne-am oprit în cîteva sate chinezeşti locuite de deportaţii din Imperiul celest, fiind primiţi pretutindeni cu multă prietenie. Una din aceste seri mi-a rămas cu deosebire întipărită în memorie. Înserase de-a binelea cînd ne-am oprit lîngă un sătuc pitoresc. Cîţiva dintre noi am coborît pe mal şi am pornit haihui prin sat. Curînd am fost înconjurat de o mulţime alcătuită din cel puţin o sută de chinezi. Deşi nu ştiam boabă chinezeşte, iar ei tot pe-atîta rusește, am stat totuşi de vorbă (dacă cuvîntul acesta poate fi folosit aici) cu însufleţire şi amical prin semne, înţelegîndu-ne de minune. Nu încape îndoială că toate popoarele înţeleg prea bine ce înseamnă să baţi pe cineva prietenește pe umăr. Şi gestul de a oferi cuiva tutun sau foc la ţigară constituie tot o expresie foarte grăitoare a sentimentului de prietenie. Un lucru îi interesa în mod deosebit pe chinezi, şi anume de ce port barbă, deşi sînt atît de tînăr. Ei au voie să-şi lase barbă numai după împlinirea vîrstei de şaizeci de ani. Le-am explicat „interlocutorilor" mei prin semne că, la nevoie, dacă nu voi avea ce mînca, mă pot hrăni cu barba. Gluma a fost înţeleasă şi transmisă pe loc de la unul la altul. Chinezii au izbucnit în hohote şi au început să mă bată pe umăr cu şi mai multă prietenie. M-au condus la ei, mi-au arătat locuinţele lor, fiecare mi-a oferit pipa sa, apoi toată mulţimea m-a condus prietenește pînă la vapor. Trebuie să menţionez că în satul acela nu exista nici urmă de „bojko" (comisar). Şi în alte sate, atît soldaţii noştri, cît şi noi, am

1 Cîntec popular rus, devenit apoi cîntec revoluţionar. — Nota traci.

V

legat totdeauna relaţii de prietenie cu chinezii, însă de îndată ce-şi făcea apariţia vreun „bojko", lucrurile se stricau, în schimb, făcea să vezi cum se strîmbau la el îndată ce le întorcea spatele ! Se vede treaba că îi urau pe aceşti reprezentanţi ai autorităţii aflate la putere.

Această expediţie a fost mai apoi uitată. Astronomul F. Usolţev şi cu mine am publicat în „Analele" secţiei din Siberia răsăriteană a Societăţii ruse de geografie un raport asupra acestei călătorii, dar după cîţiva ani, în timpul unui mare incendiu din Irkutsk, au fost distruse toate exemplarele rămase ale „Analelor", ca şi harta rîului Sungari. Abia recent, cînd au început lucrările la calea ferată manciuriană, geografii ruşi au scos la lumină raportul nostru, descoperind că Sungari fusese deja explorat cu treizeci de ani în urmă.

Deoarece reformelor li se pusese capăt, am încercat, în condiţiile existente, să fac tot ce-mi stătea în putinţă în alte domenii, dar m-am convins curînd de zădărnicia oricărui efort.

Administraţia superioară din Siberia era animată de cele mai bune intenţii. Repet, în cadrul ei lucrau în orice caz oameni mult mai buni, mult mai luminaţi şi mult mai preocupaţi de propăşirea ţinutului decît autorităţile din celelalte regiuni ale Rusiei. Dar era totuşi o ramură a copacului cu rădăcinile înfipte la Petersburg. Şi aceasta era întru totul suficient ca să paralizeze toate bunele intenţii şi să constituie o piedică în calea oricărei iniţiative de jos în domeniul vieţii sociale şi al progresului. Dacă localnicii plănuiau ceva spre binele ţinutului, erau priviţi cu suspiciune şi neîncredere. încercarea era imediat paralizată nu atît din rea intenţie (am observat că, în general, oamenii sînt mai buni- decît instituţiile), cît pur şi simplu fiindcă autorităţile siberiene făceau parte dintr-o administraţie piramidală, centralizată. Simplul fapt că ele constituiau o ramură a copacului guvernamental, care-şi avea rădăcinile în îndepărtata capitală, făcea ca autorităţile din Siberia să aprecieze orice măsură înainte de toate din punct de vedere birocratic. Ele nu-şi puneau mai înt'îi întrebarea în ce măsură o iniţiativă sau alta este folositoare ţinutului, ci se întrebau ce vor spune despre ea superiorii *de acolo,* cum vor privi conducătorii maşinii guvernamentale această iniţiativă.

încetul cu încetul, am început să mă consacru tot mai mult cercetărilor ştiinţifice. în 1865 am explorat Saianul de Vest. în fine, în 1866 am întreprins o lungă călătorie în scopul descoperirii unui drum direct între ţinutul Transbaikalia şi minele de aur din regiunile Vitim şi Olekma *.

Anii petrecuţi în Siberia m-au învăţat multe lucruri, pe care cred că nu le-aş fi putut învăţa în altă parte. Mi- am dat curînd seama că este absolut imposibil să se realizeze ceva în folosul poporului cu ajutorul

V

maşinii administrative. Am renunţat pentru totdeauna la această iluzie.

în al doilea rînd, nU numai că am început să-i înţeleg pe oameni şi să pătrund firea omenească, dar am descoperit şi tainicele resorturi ale vieţii sociale. Am cunoscut munca creatoare a maselor anonime, muncă despre care se pomeneşte arareori în cărţi, şi am înţeles ce importanţă

P.A. Kropotkin în uniforma de ofiter de cazaci. Fotografie

are această muncă constructivă în dezvoltarea societăţii. Am văzut, bunăoară, cum s-au strămutat pe Amur membrii sectei duhoborilor, am constatat ce avantaje au obţinut din felul lor de trai semicomunist şi cum au prosperat acolo unde alţi colonişti suferiseră un eşec, şi toate astea m-au învăţat multe lucruri pe care nu le-aş fi aflat din cărţi. Am trăit şi printre triburile nomade siberiene şi am văzut ce orînduire socială complexă au elaborat ele, fără să cunoască influenţa civilizaţiei. Toate acestea m-au făcut să înţeleg mai tîrziu cele citite în cărţile de antropologie. Prin observaţii directe mi-am dat seama ce rol joacă masele anonime în marile evenimente ale istoriei, ca migraţiuni, războaie, elaborarea formelor de viaţă socială. Am ajuns la aceleaşi concluzii în privinţa conducătorilor şi mulţimii ca şi L.N.Tolstoi în capodopera sa „Război şi pace".

Educat într-o familie de moşieri, la fel ca toţi

v

tinerii din vremea mea
am păşit în viaţă cu
convingerea sinceră că
este o necesitate să
comanzi, să porunceşti,
să ocărăşti, să
pedepseşti şi aşa mai
departe. Dar de îndată
ce am ajuns să execut
misiuni de răspundere
şi în acest scop să intr

Din desenele de călătorie ale lui P. A. Kropotkin

în relaţii cu oamenii, cînd fiecare greşeală putea avea urmări grave, mi-am dat seama ce deosebire există între a acţiona pe principiul disciplinei şi a acţiona pe baza înţelegerii reciproce. Disciplina e potrivită la paradele militare, însă în viaţa reală, unde rezultatul poate fi obţinut numai printr-o puternică încordare a voinţei tuturora tinzînd spre un ţel comun, disciplina nu face nici doi bani. Deşi pe vremea aceea încă nu-mi formulasem ideile în cuvinte împrumutate din vocabularul chemărilor la luptă ale partidelor politice, pot totuşi afirma acum că în Siberia mi-am pierdut orice încredere în disciplina de stat şi eram pregătit sufleteşte să devin anarhist.

De la nouăsprezece la douăzeci şi cinci de ani am elaborat tot felul de proiecte de reforme, am avut de-a face pe Amur cu sute de oameni, am pregătit şi realizat expediţii riscante cu mijloace infime. Şi dacă aceste lucruri mi-au reuşit într-o măsură mai mare sau mai mică, mi-o explic numai prin faptul că am înţeles repede că în treburile serioase nu poţi dobîndi multe prin disciplină şi metode de comandă. Oamenii cu iniţiativă sînt necesari pretutindeni, însă, după primul impuls, acţiunile," mai ales la noi, în Rusia, nu trebuie să se realizeze prin metode 1(6 militare, ci mai curînd prin metode civile, pe calea unui acord general. Ar fi bine dacă toţi guvernanţii, care alcătuiesc proiecte ale disciplinei de stat, ar trece prin şcoala vieţii reale înainte de a-şi expune utopiile. Atunci ar exista mai puţine proiecte de constituire a viitoarei societăţi după modelul militar, piramidal.

În aceste condiţii, viaţa în Siberia mă atrăgea tot mai puţin, deşi acum se afla alături de mine la Irkutsk şi fratele meu, care comanda o sotnie de cazaci. Ne simţeam fericiţi împreună, citeam mult şi dezbăteam tot felul de probleme filozofice, ştiinţifice şi socialiste aflate

la ordinea zilei, dar amîndoi tînjeam după o mişcare intelectuală, care lipsea în Siberia. Ne atrăgea mişcarea ştiinţifică şi mai ales cea politică din Europa occidentală, pe care o cunoşteam din ziare. În discuţiile noastre puneam mereu problema reîntoarcerii în Rusia. în cele din urmă, răscoala polonezilor deportaţi în Siberia care a avut loc în 1866 ne-a deschis ochii şi ne-a făcut să înţelegem falsa situaţie în care ne aflam amîndoi ca ofiţeri ai armatei ruse.

VII

Mă aflam departe în munţii Vitim, atunci cînd polonezii deportaţi, care lucrau la şoseaua din jurul lacului Baikal, au făcut o încercare desperată de a-şi sfărîma cătuşele şi de a se strecura prin Mongolia în China. împotriva lor a fost trimisă armata, şi un ofiţer rus a fost omorît de răsculaţi. Amănuntele despre această răscoală le-am aflat după întoarcerea mea la Irkutsk, unde vreo cincizeci de polonezi aşteptau să fie judecaţi de un tribunal militar. Cum în Rusia şedinţele tribunalelor militare erau publice, am asistat la tot procesul şi am notat dezbaterile. Am alcătuit o dare de seamă amănunţită, care, spre marea nemulţumire a guvernatorului general, a fost publicată în întregime în revista „Birjevîe vedomosti" [1] din 1866 (o altă dare de seamă, întocmită de Vaghin, a fost publicată în revista „Peterburgskie vedomosti" [2]) *.

[1] „Gazeta bursei". — *Nota trad.*

[2] „Gazeta Petersburgului". — *Nota trad.*

După răscoala din 1863 au fost trimişi numai în Siberia răsăriteană unsprezece mii de bărbaţi şi femei, în special studenţi, artişti, foşti ofiţeri, moşieri şi mai ales meseriaşi pricepuţi, cei mai buni reprezentanţi ai proletariatului varşovian. Mare parte dintre ei fuseseră condamnaţi la miuncă silnică, iar ceilalţi au fost instalaţi prin sate, unde nu găseau de lucru şi erau aproape muritori de foame.

În ultima sută de ani au fost trimişi în Siberia mulţi deportaţi politici ruşi, dar, datorită unei trăsături de caracter specific ruseşti, ei se supuneau soartei lor şi nu se răsculau niciodată. Se lăsau exterminaţi printr-o moarte lentă, neîncerînd măcar să-şi redobândească libertatea. Pe cînd polonezii, spre cinstea lor, nu s-au supus niciodată destinului. De data aceasta organizaseră o adevărată răscoală. Bineînţeles că nu aveau nici o şansă de succes, dar, cu toate acestea, s-au răzvrătit. Aveau în faţă un lac imens, iar în spate se întindeau deserturile muntoase ale Mongoliei septentrionale. Au luat hotărîrea să dezarmeze paza militară, să făurească coase — acele groaznice arme ale răsculaţilor — şi să-şi croiască drum prin munţii Mongoliei spre mare, ca să ajungă în China, unde s-ar fi putut îmbarca pe corăbii engleze. Pe neaşteptate a sosit la Ir- kutsk vestea că o parte dintre polonezii care lucrau la şoseaua din jurul Baikalului s-au răzvrătit şi au dezarmat vreo doisprezece

soldaţi din pază. Din Irkutsk nu putea fi trimis împotriva lor decît un detaşament de infanterie alcătuit din numai optzeci de oameni. îmbarcaţi pe un vapor, soldaţii au traversat Baikalul şi au pornit împotriva răsculaţilor aflaţi pe malul celălalt al lacului.

Iarna anului 1866 a fost extrem de plicticoasă la Irkutsk. în capitala Siberiei răsăritene, împărţirea locuitorilor în clase nu era atît de riguros respectată ca în celelalte oraşe provinciale ale Rusiei. „Societatea" din Irkutsk era alcătuită din ofiţeri, funcţionari, soţii şi fiice ale negustorilor şi preoţilor din oraş. Se adunau iarna în fiecare joi. în anul acela însă seratele nu mai erau la fel de animate. Şi amatorii artei dramatice suferiseră un eşec. Pînă şi jocul de cărţi, de obicei atît de prosper în Siberia, lîncezea în iarna aceea. Ofiţerii duceau lipsă de bani, şi nici sosirea cîtorva ingineri de mine n-a adus acele teancuri de bani care înainte vreme veneau totdeauna la timp pentru cavalerii meselor de joc. 168

Era o perioadă anostă, propice experienţelor spiritiste şi meselor vorbitoare. Unul dintre domni, răsfăţatul societăţii din Irkustk, care-i distrase pe toţi în iarna trecută cu anecdote din viaţa poporului, văzînd că glumele sale nu se mai bucură de trecere, s-a apucat acum de mesele spiritiste. Era un om abil, aşa că după o săptămână tot Irkutskul se dădea în vînt după aceste „experienţe". începuse o viaţă nouă pentru cei ce nu ştiau cum să-şi omoare timpul. Mesele vorbitoare şi-au făcut apariţia în fiecare salon, căci evocarea spiritelor se împăca de minune cu curtarea femeilor. Locotenentul Prohorov se ocupa cu toată rîvna atît de mese, cît şi de femei. Pare-se că avea mai mult succes la primele decît la cele din urmă. Oricum ar fi fost, oînd în oraş a parvenit vestea despre răscoala polonezilor, el s-a oferit să fie primit în detaşament.

„Pornesc împotriva polonezilor — a scris în jurnalul său. — Ar fi nostim să mă întorc uşor rănit".

A fost omorît. Călărea ţanţoş lîngă colonelul care comanda detaşamentul, cînd a început „lupta cu răsculaţii", a cărei pompoasă descriere poate fi găsită în arhiva statului-major. Soldaţii înaintau încet pe drum, cînd au dat peste vreo cincizeci de polonezi, dintre care vreo cinci- şase erau înarmaţi cu puşti, ceilalţi aVînd doar coase. Polonezii s-au retras în pădure şi trăgeau din cînd în cînd de acolo. Soldaţii răspundeau cu focuri de armă. Prohorov l-a rugat în două rînduri pe colonel să-i permită s-o ia înainte şi să se repeadă în lanţul de trăgători-; în cele din urmă acesta s-a supărat şi i-a ordonat să stea locului. încâlcind ordinul, Prohorov a dispărut pe neaşteptate. în pădure au răsunat cîteva focuri de armă, apoi s-au auzit nişte ţipete sălbatice. Soldaţii s-au năpăstuit într-acolo şi l-au găsit pe locotenent zăcînd pe iarbă într-un lac de sînge. Polonezii au tras ultimele cartuşe şi s-au predat. Bătălia se sfîrşise. Prohorov zăcea mort.

Cu pistolul în mînă, el s-a repezit în desiş, a dat peste cîţiva „cosaşi" şi, fără să oprească, a tras toată încărcătura, rănind pe unul dintre ei. Atunci ceilalţi au tăbărît cu coasele asupra lui Prohorov.

La celălalt capăt al drumului, pe malul apusean al lacului, doi ofiţeri ruşi s-au răfuit în chipul cel mai infam cu polonezii „paşnici" care lucrau acolo, însă nu se alătu- raseră răscoalei. Înjurînd ordinar, unul dintre ofiţeri a dat buzna în baraca în care se adăposteau deportaţii şi- a început să tragă cu pistolul, rănind grav pe doi dintre ei.

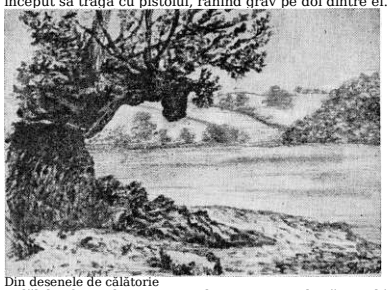

Din desenele de călătorie

Celălalt ofiţer a legat nişte polonezi paşnici de căruţe, bă- tîndu-i crîncen cu nagaica — numai aşa, ca să se distreze.

După logica autorităţilor siberiene, urmau să fie executaţi cîţiva polonezi, deoarece fusese omorît un ofiţer rus. Tribunalul militar a condamnat la moarte pe cinci dintre ei, şi anume : pe Szaramowicz, un pianist în vîrstă de treizeci de ani, ¡bărbat chipeş, inteligent şi energic, care condusese răscoala, pe Czelinsky, un bătrîn de vreo şaizeci de ani, care fusese odinioară ofiţer rus, şi pe încă trei, ale căror nume nu mi le mai amintesc *.

Guvernatorul general a telegrafiat la Petersburg solicitând atenuarea sentinţei, dar n-a primit nici un răspuns. Ne-a promis că nu va executa sentinţa, dar după cîteva zile, neprimind răspuns de la Petersburg, a dispus împuşcarea în taină a condamnaţilor în zorii zilei. Răspunsul Pe- tersburgului a sosit după o lună — cu poşta ! Se lăsa la latitudinea guvernatorului general „să procedeze cum va crede de cuviinţă".însă cei cinci fuseseră deja executaţi. Deseori am avut ocazia să aud că răscoala aceasta a fost nesăbuită, totuşi un mănunchi de răsculaţi viteji obţinuseră ceva. Ştirea despre răscoala lor a ajuns în străinătate. Execuţiile şi actele de cruzime ale celor doi ofiţeri, care au ieşit la iveală în cursul procesului, au provocat o profundă emoţie în Austria.

Guvernul austriac a luat apărarea galiţienilor ce luaseră parte la răscoala din 1863 şi fuseseră apoi deportaţi în Siberia, şi unora dintre ei li s-a permis să se întoarcă în patrie. în general, curînd după revolta din 1866, situaţia tuturor polonezilor deportaţi s-a îmbunătăţit simţitor. Lucrul acesta ei îl datorau răscoalei, îl datorau acelora ce puseseră mîna pe arme, precum şi celor cinci viteji împuşcaţi la Irkutsk.

Răscoala a constituit o lecţie bună pentru mine şi fratele meu. ÎNe-am dat seama ce însemna să faci parte, într-un fel sau altul, din cadrele armatei. Mă aflam departe, plecat într-o expediţie, dar Aleksandr era la Irkutsk, iar sotnia lui a fost trimisă împotriva polonezilor. Din fericire, comandantul regimentului în care-şi făcea serviciul îl cunoştea bine şi, găsind un pretext, i-a încredinţat unui alt ofiţer comanda detaşamentului. Altminteri este neîndoielnic că Aleksandr ar fi refuzat să execute operaţiunea. Dacă atunci m-aş fi aflat la Irkutsk, aş fi procedat la fel*.

Am decis să părăsim serviciul militar şi să ne întoarcem în Rusia. Lucrul acesta nu era prea uşor de făcut, mai ales pentru Aleksandr, care se însurase în Siberia, dar pînă la urmă toate s-au aranjat şi, în primăvara anului 1867, am plecat la Petersburg.

PETERSBURG. PRIMA CĂLĂTORIE ÎN STRAINATATE

La căderea toamnei anului 1867, fratele meu şi cu mine, împreună cu familia lui, ne-am mutat la Petersburg. M-am înscris la universitate şi stăteam în bancă cu colegi tinerei, aproape copii, mult mai tineri decît mine. Se realizase, în sfîrşit, visul tăinuit pe oare-l purtasem atîta timp în suflet. Acum puteam să studiez. M-am înscris la secţia de matematică a Facultăţii de fizică şi matematică, considerînd că o cunoaştere temeinică a matematicii constituie unica bază solidă pentru orice ocupaţie ulterioară. Fratele meu s-a înscris la Academia juridică militară, însă eu am refuzat categoric orice slujbă în armată, spre marea nemulţumire a tatălui meu, care nu putea suferi hainele civile. Ca să nu-l amărăsc prea tare pe tata, am devenit funcţionar de stat. Dar această slujbă era pur fictivă. Deţineam o „funcţie" în comitetul statistic de pe lîngă Ministerul de Interne. Director al comitetului era P. P. Semionov.

La Petersburg, fratele meu şi cu mine am dus o viaţă de muncă. Tata, oare nici pe cînd eram în Siberia nu-mi trimisese aproape nimic, se bucura că nu-i ceream bani şi nu făcea nici o aluzie că ar vrea să mă ajute materialiceşte. Eram nevoit să mă bazez exclusiv pe veniturile realizate din activitatea literară.

Frecventarea cursurilor universitare şi munca ştiinţifică mi-au absorbit tot timpul în cursul următorilor cinci ani. Bineînţeles că un student în matematică are foarte mult de lucru, însă eu mă ocupasem şi înainte ou

matematica superioară, aşa că îmi puteam consacra acum o parte din timp geografiei. Pe lîngă aceasta, în Siberia nu mi-am pierdut capacitatea de a lucra intens.

Darea de seamă asupra ultimei mele expediţii a fost dată publicităţii. în timpul acela au început să se contureze în mintea mea anumite concluzii geografice, care peste puţin timp m-au absorbit cu totul. Călătoriile întreprinse prin Siberia m-au dus la convingerea că lanţurile muntoase aşa cum erau însemnate pe atunci pe hărţi erau trasate în mod ou totul fantezist şi nu dădeau o imagine reală asupra configuraţiei ţinutului. Cei oare au făcut hărţile nici măcar n-au bănuit pe vremea aceea existenţa platourilor întinse, care sînt atît de caracteristice pentru Asia. în locul lor ei au însemnat pe hărţi cîteva masive de munţi înalţi. Astfel, de exemplu, fără a ţine seama de indicaţiile lui L. Schwarz, cartografii au prelungit munţii Stanovoi în forma unui imens vierme care se tîrăşte pe hartă spre răsărit. Aceste creste de munţi nu există de fapt. Fluviile care se varsă pe de o parte în Oceanul îngheţat de nord, iar pe de alta în Oceanul Pacific izvorăsc pe acelaşi podiş din aceleaşi mlaştini. Dar în imaginaţia topografilor europeni cele mai înalte creste de munţi trebuie să se afle la cumpăna apelor şi astfel au inventat munţii înalţi care nu există. Harta Asiei septentrionale era brăzdată în toate direcţiile de astfel de munţi inexistenţi.

Timp de cîţiva ani atenţia mi-a fost absorbită de o problemă : voiam să descopăr trăsăturile dominante ale structurii sistemului muntos al Asiei şi legile fundamentale după care sînt dispuse crestele şi platourile sale. Vreme îndelungată m-au încurcat în cercetările mele hărţile vechi, dar şi mai mult m-au derutat generalizările lui Alexander Humboldt, care, după studierea îndelungată a unor izvoare chinezeşti, a acoperit Asia cu o reţea de munţi urmînd meridianele şi paralelele. Dar în cele din urmă am ajuns la concluzia că nici măcar generalizările îndrăzneţe ale lui Humboldt nu corespund realităţii.

Mai î-ntîi am pornit pe o cale pur inductivă. După ce am strîns toate observaţiile barometrice făcute de exploratorii precedenţi, am calculat pe baza lor sute de cote. Pe urmă am trecut pe marea hartă alcătuită de Schwarz toate observaţiile geologice şi fizice făcute de exploratori, notînd lucrurile certe, nu ipotezele. Pe baza acestui material, am încercat să explic care anume poziţie a lanţurilor de munţi şi a podişurilor corespundea cel mai bine cu faptele stabilite. Această muncă pregătitoare mina răpit peste doi ani. Apoi au urmat luni de intensă meditare, pentru a putea discerne în haosul diferitelor observaţii. în cele din urmă mi s-au lămurit pe neaşteptate toate, devenind clare şi evidente.
Principalele lanţuri de munţi ale Asiei nu se întind de la nord spre sud şi de la vest spre est, ci de la sud-vest spre nord-est, întocmai cum Munţii Stîncoşi şi podişul Amerioii de Nord se întind de la nord-vest spre sud-est.

Doar lanţurile muntoase secundare se îndreaptă spre nord-vest *. Apoi, munţii din Asia nu sînt nicidecum nişte şiruri independente de creste, ca Alpii, ci mărginesc un uriaş platou — fostul continent — care pornea odinioară de la munţii Himalaia spre strîmtoarea Bering. Aceste creste marginale înalte se aflau odinioară pe ţărmul continentului. Cu timpul aluviunile din fundul mării s-au ridicat în formă de terase, mărind întinderea continentului iniţial.

Rare sînt clipele de bucurie din viaţa omului care pot fi comparate cu cele provocate de naşterea unei concluzii neaşteptate, ce răsare în minte după îndelungi şi minuţioase căutări.

Cine a simţit o dată entuziasmul creaţiei ştiinţifice, acela nu va uita niciodată această clipă fericită. Va dori cu ardoare ca ea să se repete.

Lucrarea aceasta o consider principalul meu aport adus ştiinţei. Iniţial am vrut să scriu o carte voluminoasă, în care ideile mele privitoare la orografía Siberiei să fi fost atestate printr-o analiză amănunţită a fiecărui lanţ muntos luat separat, însă în 1873, cînd mi-am dat seama că voi fi curînd arestat, m-arn limitat să alcătuiesc o hartă, care să conţină ideile mele, la care am anexat o schiţă explicativă **. Atît harta, cît şi schiţa au fost publicate de Societatea rusă de geografie, sub îngrijirea fratelui meu, cînd mă aflam deja în fortăreaţa Petropavlovsk.

II

în acelaşi timp, în calitate de secretar al secţiei de geografie fizică, am lucrat mult pentru Societatea rusă de geografie ***. Pe vremea aceea explorarea Turkestanului şi a Pamirului prezentau un

mare interes. Severţov tocmai se întorsese dintr-o expediţie de mai mulţi ani. Era un zoolog eminent, un geograf talentat şi unul dintre cei mai inteligenţi oameni din cîţi mi-a fost dat să cunosc, dar, la fel ca mulţi ruşi, lui Severţov nu-i plăcea să scrie. Cînd alcătuia vreun referat, era eu neputinţă să-l convingi să scrie mai mult de o scurtă informare. Iată de ce tot ceea ce a apărut în presă sub semnătura lui Severţov nu reprezintă nici pe

departe observaţiile şi concluziile sale. Din păcate, această repulsie pentru expunerea în scris a ideilor şi observaţiilor este foarte răspîndită în Rusia

.Mikluho-Maklai, bine cunoscut în Australia, care a devenit mai tîrziu a doua sa patrie, făcea şi el parte dintre acei oameni care ar fi putut spune mult mai mult decît cele apărute în presă. Era un om scund, plin de temperament, suferind veşnic de friguri. L-am cunoscut tocmai în momentul cînd se întorsese de pe ţărmul Mării Roşii, unde, ca discipol al lui Haeckel, a lucrat mult la studierea nevertebratelor marine în mediul lor natural. Societatea rusă de geografie a obţinut apoi o corabie cu trei pînze care să-l ducă pe Mikluho-Maklai pe ţărmul Noii Guinee, foarte puţin cunoscută pe atunci, unde exploratorul voia să-i studieze pe sălbaticii, aflaţi pe treapta cea mai de jos a civilizaţiei. El a fost lăsat, împreună cu un singur marinar, pe ţărmul neospitalier — ai cărui locuitori aveau reputaţia unor fioroşi canibali — după ce le-a fost construită celor doi Robinsoni o colibă în apropierea unui sat de indigeni. Aici cei doi au stat un an şi jumătate, trăind în cele mai amicale relaţii cu băştinaşii. Mikluho-Maklai şi-a fixat o regulă pe care a urmat-o neabătut, anume aceea de a fi totdeauna cinstit cu sălbaticii, neînşelîndu-i nici în lucrurile mărunte, nici chiar în scopuri ştiinţifice. Mai tîrziu, cînd a explorat Arhipelagul Malaiez, a avut în slujba lui un băştinaş căruia îi făgăduise să nu-l fotografieze niciodată, pentru că, precum se ştie, sălbaticii consideră că odată cu fotografia le este luată şi o parte din propria lor fiinţă. Într-o z;i, pe cînd sălbaticul dormea dus, Maklai, care strîngea material antropologic, s-a simţit ispitit să-şi fotografieze servitorul, deoarece acesta putea sluji drept reprezentant tipic al tribului său. Bineînţeles că sălbaticul n-ar fi aflat niciodată că fusese fotografiat, dar Maklai şi-a adus aminte de înţelegerea încheiată şi a rezistat tentaţiei. Această trăsătură îl caracterizează pe deplin.

La plecarea din Noua Guinee, el le-a promis sălbaticilor că se va întoarce. Şi-a ţinut făgăduiala peste cîţiva ani, deşi era grav bolnav. Totuşi, omul acesta remarcabil a publicat doar o infimă parte a observaţiilor sale cu adevărat preţioase.

L-am cunoscut îndeaproape şi pe Prjevalski, sau, mai corect, Pşevalski, cum ar trebui pronunţat acest nume polonez, deşi îi plăcea să se prezinte drept „rusnac get- beget". Era un vînător pasionat. Entuziasmul cu care a explorat Asia centrală se datoreşte aproape în egala măsură pasiunii sale pentru vînătoarea de orice animal rar şi mare, fie el căprioară, cămilă sălbatică sau cal sălbatic, cît şi dorinţei sale de a vizita ţinuturi noi, necunoscute pînă atunci.

De îndată ce se înapoia la Petersburg, el se apuca de elaborarea planurilor unei noi expediţii, aduna bani pentru ea, încercînd chiar să-şi mărească fondurile prin speculaţii la bursă. Datorită sănătăţii sale perfecte şi însuşirii de a îndura ani în şir viaţa dură de vînător montan, Prjevalski era tipul ideal al exploratorului. îi plăcea un asemenea mod de viaţă. Prima sa expediţie vestită a făcut-o întovărăşit doar de trei oameni. Pe vremea aceea s-a aflat totdeauna în cele mai bune relaţii cu băştinaşii. Mai tîrziu însă, cînd expediţiile sale au luat un caracter mai mult militar. Prjevalski a început să se bazeze, din păcate, mai mult pe forţa escortei sale armate decît pe relaţiile paşnice cu localnicii. De la persoane bine informate am auzit că dacă n-ar fi murit la începutul expediţiei din Tibet, expediţie dusă la capăt într-un mod strălucit şi paşnic de tovarăşii săi Pevţov, Roborovski şi Kozlov, probabil că oricum nu s-ar fi întors viu din ea.

În vremea aceea domnea o mare însufleţire în cadrul Societăţii ruse de geografie, iar secţia noastră, inclusiv secretarul ei, se interesa de numeroase probleme. 'Majoritatea acestor probleme erau de prea strictă specialitate pentru a fi pomenite aici, dar nu strică să amintim interesul trezit de navigaţia şi pescuitul în sectorul rus al Oceanului îngheţat .de Nord. Sidorov, un negustor din Siberia şi proprietar al unor mine de aur, se străduia în mod deosebit să trezească acest interes. El demonstra că, cu un mic ajutor din partea guvernului, bunăoară prin organizarea unor cursuri de navigaţie maritimă şi a cîtorva expediţii, s-ar putea realiza mult pentru progresul explorării ţărmului Mării Albe, ca şi pentru pescuitul şi navigaţia permanentă în această regiune. Din nefericire, acest mic ajutor trebuia obţinut de la Petersburg, iar celor aflaţi la cîrmă în acest oraş al curtenilor şi funcţionarilor, în acest oraş în care înflorea viaţa literară, artistică şi cosmopolită, anevoie li se putea trezi interesul pentru o iniţiativă oarecare ce ţinea de „provincie". Bietul Sidorov a fost luat pur şi simplu în rîs. Străinătatea a fost aceea care a trezit la Societatea rusă de geografie interesul faţă de regiunile noastre nordice.

în anii 1869—1871 vajnicele baleniere norvegiene au dovedit în mod surprinzător că navigaţia pe Marea Kara este posibilă. Spre marea noastră uimire, am aflat că în „pustietatea veşnic acoperită de gheaţă", cum caracterizam cu convingere Marea Kara, au pătruns mici goelete norvegiene, brăzdîndu-i apele în toate direcţiile. Curajoşii normanzi au ajuns până şi la locul de iernare al vestitului olandez Barents, oare, după socotelile noastre, era inaccesibil oamenilor datorită cîmpurilor seculare de gheaţă. Savanţii noştri au fost de părere că aceste surprinzătoare succese ale norvegienilor îşi au explicaţia în vara deosebit de călduroasă şi în starea excepţională a gheţurilor. însă pentru unii dintre noi era evident faptul că temerarii vânători de balene norvegieni, care se simţeau în largul lor între gheţari, cutezaseră să se avînte ou echipajele lor reduse şi cu vasele lor mici printre gheţarii plutitori ce blocau accesul în Marea Kara, pe cînd comandanţii navelor militare ruse, încătuşaţi de răspunderi, nu îndrăzniseră niciodată să facă acest lucru.

Descoperirea făcută de norvegieni a trezit interesul pentru explorările arctice. în fond, pescarii aceştia au stîr- nit acel entuziasm pentru expediţiile polare care a dus la descoperirea de către Nordenskjold a trecerii pe la nord- est, la explorările făcute de Peary în Groenlanda septentrională şi la expediţia lui Nansen făcută cu vasul „Fram". S-a pus în mişcare şi Societatea noastră de geografie. A. fost numită o comisie care să elaboreze planul unei expediţii polare ruse şi să stabilească lucrările ştiinţifice pe care o asemenea expediţie le-ar putea efectua. Am fost ales secretar al acestei comisii. Specialiştii s-au apucat, fiecare în domeniul său, să alcătuiască acest referat.

Dar, cum se întâmplă deseori, doar cîteva secţii au fost gata cu referatul la termenul fixat : cea de botanică, de zoologie şi de meteorologie. Partea ce revenea celorlalte secţii a trebuit să o facă secretarul comisiei, adică eu. Unele probleme, ca zoologia animalelor marine, fluxurile, observaţiile asupra pendulului, magnetismul terestru, erau absolut noi pentru mine. E greu să-ţi imaginezi ce muncă uriaşă poate depune într-un scurt interval de timp un om sănătos atunci cînd îşi încordează toate forţele şi pătrunde pînă în esenţa fiecărei probleme. M-am apucat de lucru şi am muncit intens timp de două săptămîni şi jumătate, în- trerupîndu-mă doar pentru a l-ua masa. Dormeam cinci ore pe noapte şi-mi menţineam vioiciunea la început cu ceai, apoi cu vin roşu, pe care noaptea îl sorbeam în înghiţituri mici ca să nu adorm la masă. Referatul meu a fost gata în termen şi conţinea programul lucrărilor ştiinţifice ce urmau să fie efectuate *. Referatul se încheia cu propunerea organizării unei mari expediţii polare, care ar fi trezit în Rusia un interes permanent pentru problemele arctice şi pentru navigaţia pe mările din nord, dar am recomandat totodată şi efectuarea unei expediţii de explorare care, pe o goeletă

norvegiană şi sub comanda unui căpitan norvegian, să se îndrepte spre nord sau chiar spre nord-est de Novaia Zemlea. Am arătat că această expediţie ar putea face şi tentativa de a ajunge pînă la marele pămînt necunoscut, ce ar trebui să se afle la o distanţă nu prea mare de Novaia Zemlea. Probabilitatea existenţei unui asemenea arhipelag a fost arătată în remarcabilul, dar puţin cunoscutul raport cu privire la curenţii din Oceanul îngheţat de Nord întocmit de baronul Schilling, un ofiţer al flotei ruse. După cum se ştie, acest arhipelag a fost descoperit doi ani mai tîrziu de o expediţie austriacă, care i-a dat numele de Insulele Franz-Josef.

Referatul privitor la expediţia polară a avut urmări cu totul neaşteptate pentru mine. Dintr-o dată am fost considerat o autoritate în domeniul arctic. Mi s-a propus să preiau conducerea expediţiei de explorare, care urma să aibă la dispoziţie o goeletă norvegiană specială. Am arătat, bineînţeles, că nu fusesem niciodată pe mare, însă mi s-a

răspuns că îmibinînd experienţa vreunui norvegian Karlsen sau Johansen ou spiritul de iniţiativă al unui om de ştiinţă se pot obţine cu certitudine rezultate foarte preţioase. Pînă la urmă aş fi acceptat propunerea dacă Ministerul de Finanţe n-ar fi opus veto întreprinderii, răspunzînd că nu poate aloca cele treizeci sau patruzeci de mii de ruble necesare expediţiei. De atunci ruşii n-au luat parte în nici un fel la explorarea

mărilor polare.
Pământul pe care noi îl întrezăream prin ceaţa polară a fost descoperit de către Payer şi Weyprecht, iar arhipelagul ce trebuie să se afle la nord-est de Novaia Zemlea (sînt convins acum mai mul

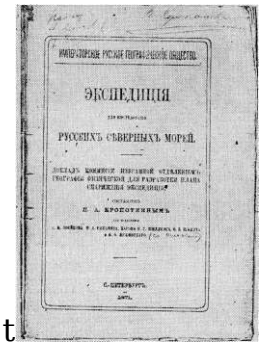
ЭКСПЕДИЦІЯ
РУССКИХЪ СѢВЕРНЫХЪ МОРЕЙ.
t

Coperta referatului ' ■ "f

decît atunci de existenţa acestuia) tot n-a fost descoperit încă.

în locul expediţiei polare, Societatea rusă de geografie mi-**a** oferit conducerea unei modeste expediţii în Finlanda şi Suedia, în scopul cercetării depunerilor glaciare, călătorie care m-a îndreptat spre un tărîm cu totul nou.

La Societatea rusă de geografie îmi treceau prin mîini tot felul de materiale preţioase cu privire la geografia Rusiei. Treptat mi-a încolţit în minte ideea de a scrie o amplă geografie fizică a acestei vaste părţi a lumii, acordînd un loc important fenomenelor economice. în această descriere voiam să schiţez diferitele forme de viaţă economică propice diverselor regiuni geografice.

însă pentru o astfel de lucrare era nevoie de mult timp şi de libertate totală, aşa că mă gîndeam deseori ce bine ar fi dacă aş fi ales pentru un timp în funcţia de secretar al Societăţii ruse de geografie. Şi iată că în toamna anului. 1871, cînd mă aflam în Finlanda, unde mă deplasam încet pe jos spre Golful Finic de-a lungul căii ferate aflate în construcţie, cercetînd locurile în care se constată primele urme certe ale mării postglacîare, am primit din partea Societăţii ruse de geografie o telegramă cu următorul conţinut : „Consiliul vă roagă să acceptaţi funcţia de secretar al societăţii". Totodată, baronul Osten-Sacken, secretarul demisionar, m-a rugat stăruitor să nu refuz oferta.

Aşadar, dorinţa mea se realizase. Dar acum eram frămîntat de alte gînduri şi năzuinţe şi, după o matură chib- zuire, am trimis următorul răspuns telegrafic : „Mulţumesc din inimă, dar nu pot primi postul".

III

Deseori se întîmplă ca oamenii să ducă un fel sau altul de viaţă politică, socială sau familială din inerţie, numai fiindcă n-au timp să se gîndească şi să se întrebe dacă ea urmează un făgaş just, dacă ocupaţia lor corespunde înclinaţiilor şi aptitudinilor pe care le au şi dacă le dă acea satisfacţie morală pe care fiecare om e îndreptăţit să o aştepte de la viaţă. De cele mai multe ori oamenii activi sînt cei ce se află într-o asemenea situaţie. Fiecare zi îi aduce omului ceva nou de făcut, munca îl covîrşeşte, silin- du-l să se culce tîrziu fără să fi putut duce la capăt tot ce plănuise să facă în acea zi, iar dimineaţa se apucă în mare grabă să termine lucrul rămas din ziua precedentă. Viaţa se scurge, iar omului îi lipseşte răgazul să chibzuiască asupra sensului ei. Acelaşi lucru mi s-a întîmplat şi mie.

Acum însă, în timpul drumeţiei prin Finlanda, am avut vreme de gîndire. în timp ce parcurgeam într-o şaretă finlandeză şesul ce nu prezenta nici un interes pentru geolog sau treceam cu ciocanul pe umăr de la o balastieră la alta m-am putut *gîndi*, şi tot mai imperios a început să mă stăpînească un gînd mai puternic, mai acaparator decît geologia.

Am văzut cîtă muncă depune ţăranul finlandez ca să-şi cureţe ogorul şi să zdrobească bulgării de pămînt şi m-am gîndit : „Hai să zicem că am să scriu geografia fizică a 180 acestei regiuni a Rusiei şi am să indic cele mai bune metode de lucrare a pămîntului. Uite aici ar fi de mare folos o maşină americană pentru defrişare. Iar dincolo ştiinţa ar putea indica un nou procedeu de ameliorare a solului...

Dar ce rost are să-i vorbeşti ţăranului de maşinile americane, cînd el abia-şi asigură pîinea care să-i ajungă de la un seceriş la altul, cînd arenda pentru pămîntul acesta presărat de bolovani creşte din an în an, pe măsură ce ţăranul însuşi ameliorează solul! Ţăranul are nevoie de mine ca să trăiesc alături de el, să-l ajut să devină proprietarul sau liberul uzufructuar al pămîntului. Nu acum, ci atunci îi va folosi citirea unei cărţi".

M-am transpus mintal din Finlanda la ţăranii noştri din Nikolskoe, pe care-i văzusem nu de mult. Acum sînt liberi şi preţuiesc foarte mult libertatea, dar n-au fineţe. Moşierii au acaparat pe diferite căi toate luncile. Cînd eram copil, Savohinii trimiteau la păscutul de noapte şase cai, iar Tol- maciovii şapte. în prezent au numai cîte trei cai. Cine a avut înainte trei cai acum nu mai are nici doi, iar cei săraci au rămas eu un singur cal.

Ce fel de gospodărie se poate face cu o biată mîrţoagă ! Lipsesc fînețele, lipsesc vitele, lipsește gunoiul de grajd ! în această situație, ce rost are să le vorbești țăranilor despre cultura ierburilor furajere ! Ei sînt de pe acum sărăciți, iar peste cîțiva ani vor fi ruinați cu desăvîrșire de birurile peste măsură de mari. încă de pe atunci era limpede că prima recoltă proastă în Rusia centrală va aduce cu sine o foamete îngrozitoare. Asupra acestui lucru atrăgeau atenția și comisiile guvernamentale. Și într-adevăr, foametea a bântuit în anii 1876, 1889, 1891, 1895 și 1898.

Știința e un lucru mare. Am cunoscut bucuriile produse de ea, prețuindu-le poate mai presus decît mulți confrați.

Dar ce drept aveam să mă bucur de ele, cînd în jurul meu domnea o cumplită mizerie și se dădea o luptă chinuitoare pentru o coajă de pîine ? Prin ce sînt îndreptățit să le am, cînd tot ce consum pentru a trăi în lumea ideilor înalte e smuls de la gura celor ce seamănă grîul pentru alții și n-au destulă pîine pentru propriii lor copii ? Fiindcă bucata de pâine trebuie smulsă de la gura cuiva de vreme ce productivitatea tuturor oamenilor la un loc e încă atât de scăzută.

Cunoașterea este o forță puternică. Omul trebuie să o stăpînească. Și acum știm deja multe. Ce ar fi dacă chiar și numai această cunoaștere ar deveni un patrimoniu al tuturora ? Oare atunci știința nu ar avansa imai repede ? Cîte invenții noi n-ar face atunci omenirea și cît ar crește productivitatea muncii sociale ! Amploarea acestui progres o putem prevedea încă de pe acum.

Masele vor să dobândească cunoștințe. Ele vor să învețe și pot învăța.

Iată direcția în care trebuie să lucrez, iată oamenii pentru care trebuie să muncesc. Toate frazele sforăitoare despre progres rostite în acea vreme, cît și înșiși militanții pentru progres au puține tangențe cu poporul. Toate aceste fraze mari nu sînt decît sofisme. Ele au fost inventate doar pentru a ne scăpa de contradicții chinuitoare...

Iată de ce i-am trimis Societății ruse de geografie refuzul meu.

IV

Petersburgul se schimbase mult din 1862, anul în care îi părăsisem.

— Firește ! — mi-a spus odată poetul Apollon Maikov.. Ați cunoscut Petersburgul lui Cernîșevski.

într-adevăr, cunoșteam acel Petersburg al cărui favorit era Cernîșevski. Dar cum să caracterizez orașul pe care l-am găsit la întoarcerea mea din Siberia ? Poate că Petersburgul cabaretelor și al școlilor de dans, dacă noțiunea de „întreg Petersburgul" poate fi folosită atunci cînd ne referim la cercurile înalte ale societății, al căror ton îl dădea curtea.

Ideile liberale erau prost văzute la curte şi în cercurile din apropierea ei. După focul de armă tras la 4 aprilie 1866 de către Karakozov *, guvernul a rupt-o definitiv cu reformele, reacţionarii ieşind pretutindeni învingători. Toţi oamenii eminenţi ai deceniului al şaptelea, chiar şi nişte moderaţi ca Nikolai Miliutin şi contele Muraviov, erau priviţi cu suspiciune. Alexandru al II-lea l-a păstrat doar pe Dmitri Miliutin, ministrul de război, dar şi pe acesta numai fiindcă reorganizarea armatei, începută de el, necesita încă mulţi ani. Toţi ceilalţi oameni de seamă din perioada reformelor au fost înlăturaţi. 182Pe atunci, adevăraţii guvernanţi ai Rusiei au fost Şuva- lov, comandantul jandarmeriei, şi Trepov, comandantul poliţiei din Petersburg. Alexandru al II-lea le îndeplinea dorinţele, era unealta lor. Iar ei guvernau prin teroare. Trepov îl înspăimântase într-atîta pe Alexandru al II-lea cu spectrul revoluţiei care sta să izbucnească dintr-o clipă în alta la Petersburg, încît dacă atotputernicul comandant al poliţiei întîrzia cu cîteva minute la palat pentru a-şi prezenta raportul zilnic, împăratul se interesa dacă la Petersburg domneşte liniştea.

Curînd după ce i-a dat „paşaportul" prinţesei Dolgorukaia, Alexandru al II-lea s-a împrietenit cu generalul Fleury, aghiotantul lui Napoleon al III-lea, canalia care a fost sufletul loviturii de stat din 2 decembrie 1851 [1]. Puteau fi văzuţi mereu împreună. Era destul să pomeneşti de acest nou prieten intim al său, pe fruntea căruia încă nu se vestejiseră laurii cîştigaţi la Compiegne[2], ca să-ţi dai seama ce însemna această prietenie.

Şuvalov profita din plin de starea de spirit a suveranului şi elabora o măsură reacţionară după alta. Toate acestea făceau ca AAexandru al II-lea să fie deseori chinuit de mustrări de conştiinţă. Atunci cădea într-o stare de sumbră melancolie, vorbea cu amărăciune despre începutul plin de strălucire al domniei sale şi despre panta reacţionară pe care pornise acum.

Fără doar şi poate Alexandru al II-lea nu era o mediocritate, dar în el coexistau doi oameni totalmente diferiţi, cu individualităţi clar conturate, aflate în permanent conflict între ele. Lupta aceasta devenea tot mai acerbă pe măsură oe Alexandru al II-lea îmbătrânea. El putea fi un om fermecător, pentru ca în clipa următoare să se transforme într-o fiară brutală. În faţa unui pericol real, Alexandru al II-lea dădea dovadă de

1 La 2 decembrie 1851 Napoleon al III-lea a dizolvat Adunarea Constituantă şi a instaurat dictatura, care avea să ducă peste un an la imperiu. — *Nota trad.*

2 Oraş în apropierea Parisului unde-şi ţinea şedinţele Adunarea Constituantă şi unde Fleury i-a arestat pe toţi deputaţii. — *Nota trad.*

deplină stăpînire de sine şi curaj, cu toate acestea trăia în permanenţă sub teroarea unei primejdii ce exista numai în închipuirea sa„ Nu era laş şi ar fi înfruntat cu calm un urs. Într-o zi un urs, pe care nu-l ucisese cu primul foc, l-a rănit pe vînătorul ce se repezise la el cu lancea de vînătoare. Atunci ţarul a sărit în ajutorul servitorului său. S-a apropiat de urs şi l-a ucis cu un foc tras de la mică distanţă (povestea asta am auzit-o chiar de la vînătorul de urşi al curţii). Cu toate acestea, Alexandru al II-lea a trăit toată viaţa sub teroarea ororilor create de imaginaţia sa şi de conştiinţa sa neliniştită. Era foarte blajin cu prietenii, însă această blîndeţe coexista în firea lui cu o cruzime rece, înfiorătoare, vrednică de secolul al XVII-lea, cruzime pe care a manifestat-o cu prilejul înăbuşirii răscoalei poloneze şi ulterior, în 1880. cînd au fost luate măsuri la fel de crîncene pentru potolirea răscoalei tineretului rus *, deşi nimeni nu l-ar fi crezut în stare de o asemenea cruzime. În felul acesta Alexandru al II-lea trăia o viaţă dublă, şi în perioada la care mă refer a semnat ucazurile cele mai reacţionare, pentru ca apoi să ajungă la desperare din cauza lor. Spre sfîrşitul vieţii această luptă lăuntrică va deveni, după cum vom vedea mai departe, şi mai acerbă şi va lua un caracter aproape tragic.

în 1877 Şuvalov a fost numit ministru plenipotenţiar în Anglia, însă generalul Potapov, prietenul său, a continuat aceeaşi politică pînă la izbucnirea războiului cu Turcia. în vreme aceea s-au petrecut cele mai crase furturi din banii vistieriei, au fost jefuite pămînturi ale statului şi ale başkirilor precum şi moşiile confiscate în Lituania după revoluţia din 1863. Aibia după focul de armă tras de Vera Zasulici ** drept răzbunare pentru biciuirea unui deţinut politic au ieşit la lumină furturile comise de banda lui Potapov şi, ca urmare, ministrul a fost demis, în ce-l priveşte pe Trepov, acesta, fiind convins că i-a bătut ceasul, şi-a făcut testamentul, din care a rezultat că generalul, eare-l încredinţase mereu pe ţar de sărăcia sa, cu toate că ocupa rentabilul post de comandant al poliţiei, i-a lăsat fiului său o avere substanţială. Câţiva curteni au raportat acest caz lui Alexandru al II-lea, făcîndu-l să-şi piardă încrederea în general şi sänl îndepărteze.La toate ministerele, mai ales la construcţia de căi ferate şi la orice alte lucrări executate în antrepriză, se fura ca în codru. Pe calea aceasta unii au făcut averi colosale. Un cunoscut al meu a vrut să înfiinţeze la Petersburg o întreprindere comercială şi a cerut organelor de resort aprobarea. La Ministerul de Interne i s-a spus pe şleau că 25"/$_0$ din venitul net trebuie dat unui funcţionar al acestui minister, 15% unui funcţionar al Ministerului de Finanţe, 10% unui alt funcţionar din acelaşi minister şi 5% încă unuia. Astfel de tranzacţii se făceau pe faţă, şi Alexandru al II-lea le cunoştea foarte bine. însă ţarul vedea în aceşti hoţi pe apărătorii săi în faţa unei revoluţii şi-i menţinea în

posturi atît timp cît furturile nu deveneau de prea mare notorietate publică.

Toţi tinerii prinţi din casa imperială, afară de Aleksandr Aleksandrovici, care a fost totdeauna foarte zgîrcit şi un bun tată de familie, au urmat pilda şefului casei. Orgiile' dezgustătoare puse la cale de unul dintre ei, Vladimir, la un restaurant de pe prospectul Nevski erau atît de cunoscute, încît într-o noapte comandantul poliţiei a fost nevoit să intervină. Proprietarul restaurantului a fost ameninţat cu trimiterea în Siberia dacă îi va mai pune vreodată la dispoziţie marelui duce „separeul său special". „în ce situaţie am nimerit ! — se plîngea proprietarul restaurantului, în timp ce-mi arăta „separeul marelui duce",, ai cărui pereţi şi tavan erau capitonaţi cu perniţe de atlas. —■ Pe de o parte, nu pot refuza pe un membru al familiei imperiale, oare mă poate aranja rău de tot, iar pe de altă parte, Trepov mă ameninţă cu Siberia ! Se-nţelege că-i voi da ascultare generalului. Doar ştiţi ce putere are el acum". Altui mare duce, lui Serghei Aleksandrovici, îi mersese buhul pentru viciile sale, care ţineau de domeniul psihopatologiei. Al treilea a fost exilat la Taşkent pentru că furase nişte briliante de la mama sa, marea ducesă Aleksandra Iosifovna.

Părăsită de soţul ei şi, după toate probabilităţile, îngrozită de orgiile şi faptele lui scandaloase săvîrşite la curte, împărăteasa Maria Aleksandrovna a devenit tot mai bigotă şi a căzut curînd sub influenţa completă a unui preot de la curte, reprezentantul unei noi ipostaze a bisericii ortodoxe, a celei iezuite. Acest nou soi de preoţime, depravată şi iezuită, ce purta părul lins, se afla pe atunci în plină ascensiune, străduindu-se din răsputeri şi cu succes să devină o forţă în stat şi să pună mîna pe şcoli.

Clerul a lansat lozinca : „Sau o şcoală parohială, sau nici una". Toată Rusia era însetată de învăţătură, cu toate acestea nici suma infimă de cinci-

şase milioane de ruble, prevăzută în bugetul statului pentru învăţământul elementar, nu era cheltuită în întregime de Ministerul Învăţămîn- tului Public, care rambursa vistieriei în fiecare an o parte respectabilă din ea. Totodată, o sumă aproape identică era alocată anual sinodului bisericesc drept subvenţie pentru şcolile parohiale, care pe atunci, ca şi mai tîrziu, existau doar pe hîrtie

.Toată Rusia dorea să ia fiinţă şcoli reale, însă ministerul înfiinţa numai licee clasice, presupunînd că voluminoasele cursuri de limbi antice nu le vor lăsa elevilor timp de gîn- dire şi de lectură. În aceste licee doar 2°/$_0$ dintre elevii ce intrau în clasa întîi ajungeau cu bine pînă la examenul de maturitate. Toţi elevii înzestraţi sau oei ce manifestau un caracter independent erau notaţi cu grijă şi îndepărtaţi din şcoală înainte de a ajunge în ultima clasă. în acest scop fusese luată şi măsura reducerii numărului de elevi. Instrucţiunea a fost taxată drept un lux, bun pentru o minoritate. într-o ţară care ducea lipsă de ingineri, de agronomi şi de geologi cu pregătire, învăţămîntul tehnic era considerat revoluţionar, era prigonit, interzis. Toţi cei ce doreau să fie folositori societăţii erau cuprinşi de un sentiment de deznădejde.

V

înaintea plecării noastre din Siberia am discutat deseori cu fratele meu despre viaţa intelectuală pe care o vom găsi la Petersburg şi despre viitoarele cunoştinţe interesante pe care le vom face în cercurile literare. E adevărat că am legat asemenea cunoştinţe atât printre radicali (cercul din jurul revistei „Otecestvennîe zapiski" [1]), cât şi printre slavofilii moderaţi, dar trebuie să recunosc că am rămas dezamăgiţi într-o anumită măsură. Am întâlnit numeroşi oameni minunaţi (găseşti mulţi în toată Rusia), dar ei nu corespundeau nicicum idealului de publicist politic pe care mi-l făurisem. Cei mai buni literaţi, ca Cernişevski, Mihailov şi Lavrov, erau deportaţi sau, ca Pisarev, închişi în fortăreaţa Petropavlovsk. Alţii, privind realitatea cu pesimism, îşi trădaseră convingerile şi năzuiau spre un fel de autocraţie paternă. Cei mai mulţi însă, deşi îşi păstraseră încă concepţiile, deveniseră atît de precauţi în manifestarea acestora, încît această prudenţă echivala aproape cu trădarea.

Ţinînd în Rusia a dominat curentul reformist, aproape toţi scriitorii care făceau parte din cercurile progresiste se aflau într-un fel sau altul în legătură cu Herzen, Turghe- niev şi cu prietenii lor, ba chiar şi cu societăţile secrete „Velikoross" * [2] şi „Zemlea i volea" ** [3], care fuseseră înfiinţate de curînd. Acum oamenii aceştia aveau doar grija să-şi ascundă cît mai bine simpatiile din trecut şi să se dovedească oameni „leali" din punct de vedere politic.

1 „Scrisul patriei". — *Nota trad.*

2 „Velicorusul". — Nota *trad.*

3 „Pămînt şi libertate". — *Nota trad.*

Se cunoaşte comportarea pe care a avut-o Nekrasov faţă de Muraviov, cînd acesta a fost numit şef al comisiei de anchetă în cazul lui Karakozov. Nekrasov fusese cel mai compromis prin relaţiile sale din deceniul al şaptelea şi s-a străduit mai mult decît oricine să obţină graţia călăului Muraviov ***.

Cele două-trei reviste, tolerate de guvernanţi mai ales datorită excepţionalei abilităţi diplomatice a editorilor, făceau loc în paginile lor unui bogat material despre viaţa cotidiană, dovedind limpede că mizeria şi ruina celei mai mari părţi a ţăranilor cresc din an în an. În aceste reviste se vorbea destul de deschis şi despre piedicile puse fiecărui militant pentru progres, indiferent de domeniul în care îşi încearcă forţele. Erau prezentate atîtea fapte şi probe concrete, încît ar fi putut aduce pe oricine la desperare. Revista „Otecestvennîe zapiski", de pildă, a publicat un bogat şi interesant material despre viaţa ţăranilor şi, prin aceasta, a făcut de bună seamă un mare serviciu tineretului, cultivînd dragostea pentru popor, interesul pentru latura materială a traiului dus de el şi simpatia pentru formele de viaţă în obşti. Dar nimeni nu avea curajul să spună cum ar putea fi îndreptate lucrurile, nimeni nu cuteza să arate nici măcar prin aluzii pe ce tărîm s-ar putea desfăşura o activitate sau în ce mod s-ar putea găsi o ieşire din această situaţie, recunoscută ca lipsită de orice speranţă.

Fratele meu şi cu mine am fost foarte bine primiţi în vreo două-trei cercuri literare şi uneori am luat parte la reuniunile lor amioale. în cercul „Otecestvennîe zapiski" am intrat prin intermediul lui Peatkovski, care în vremea aceea primea de la aşezămîntul împărătesei Maria Fiodo- rovna bani frumoşi pentru o lucrare „Povestea unui orfelinat" şi organiza o dată pe lună cîte o serată, la care veneau Kurocikin, Leikin, Minaev şi uneori Mihailovski. „Generalii", cum erau numiţi Nekrasov şi Şcedrin, editorii revistei „Otecestvennîie zapiski" nu frecventau aceste adunări. Nu se purtau discuţii serioase pe teme politice. Ori de cîte ori fratele meu încerca să înfiripe o discuţie despre serioasa întorsătură pe care o luaseră evenimentele din Franţa (în primăvara anului 1870), toţi căutau să schimbe subiectul.

În afara cercurilor literare, lucrurile stăteau şi mai rău. în deceniul al şaptelea se aflau în Rusia, mai cu seamă la Petersburg, mulţi oameni cu vederi înaintate care, cum păruse pe atunci, erau gata să se jertfească pentru convingerile lor. „Ce s-a petrecut cu ei ?" — m-am întrebat. Am discutat cu cîţiva dintre ei. ,,Ia-o mai uşurel, tinere !" — mi-au răspuns. Filozofia lor de toate zilele se reducea acum la proverbele : „Forţa frînge cerbicia", „Capul plecat sabia nu-l taie" şi altele de acest fel, de care, din nefericire, limba rusă nu duce lipsă. Lozinca oamenilor progresişti devenise acum „mulţumeşte-te că trăieşti" sau, mai precis, „bucură-te că ai scăpat cu viaţă". La fel ca şi gloata aceea impersonală ce alcătuise

cu zece ani în urmă forța mișcării progresiste, ei au refuzat curînd să și audă de „tot felul de sentimentalisme". Erau grăbiți să profite de bogățiile ce se revărsau în mîinile „oamenilor practici".

După eliberarea țăranilor s-au ivit noi căi de înavuțire, căi pe care dădeau năvală mulți oameni ahtiați după bogății. Se construiau cu înfrigurare căi ferate. Moșierii se grăbeau să-și ipotecheze domeniile la băncile particulare recent înființate.

Gusturile „societății" decădeau tot mai mult. Opera italiană, care slujise odinioară drept for pentru manifestații radicalilor, era acum dată uitării. Opera rusă, care reprezenta cu timiditate realizările marilor noștri compozitori, era frecventată doar de cîțiva entuziaști.

Trebuie, de altfel, să spunem că atmosfera politică era de aşa natură, că oamenii cei mai buni aveau unele motive sau în orice caz găseau tot felul de justificări ca să se as- tîmpere. După focul de armă tras de Karakozov la 4 aprilie 1866, Secţia a treia devenise atotputernică. Cei suspectaţi de „radicalism", indiferent dacă făceau ceva sau nu, trăiau cu o veşnică frică în suflet. în orice noapte puteau fi ridicaţi, sub pretextul că întreţineau relaţii cu persoane implicate în vreo afacere politică, pentru vreo nevinovată însemnare descoperită cu prilejul unei percheziţii nocturne sau, pur şi simplu, pentru vreo convingere „periculoasă". Iar arestarea pentru o cauză politică putea însemna orice : ani de detenţie în fortăreaţa Petropavlovsk, deportarea în Siberia sau chiar supunerea la cazne în cazemate. 188Mişcarea lui Karakozov e puţin cunoscută chiar şi în Rusia. Pe vremea aceea mă aflam în Siberia şi o cunoşteam doar din auzite. Probabil că în ea se contopiseră pe atunci două curente deosebite *. Unul din ele reprezenta în embrion acel „mers în popor", care a luat mai tîrziu o amploare atît de mare, iar al doilea avea un caracter pur politic. Cîţiva tineri, care ar fi putut deveni profesori străluciţi, istorici sau etnografi eminenţi, au luat în 1864 ho- tărîrea ca, în pofida tuturor piedicilor puse de guvern, să ducă ştiinţa şi cultura în popor.

Pe de altă parte, Karakozov, Işutin şi alţi cîţiva membri ai cercului au imprimat mişcării un caracter pur politic. în perioada anilor 1862—1866 politica dusă de Alexandru al II-lea luase o orientare net reacţionară. Toate- acestea au avut darul să-l ducă pe Karakozov şi pe prietenii săi la convingerea că şi puţinul ce fusese realizat pînă atunci risca să se piardă dacă Alexandru al II-lea rămînea pe tron şi că Rusia e ameninţată de pericolul reîntoarcerii la ororile de pe vremea lui Nicolaie. Totodată, se nutreau mari speranţe (Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu [1]) în liberalismul moştenitorului tronului şi în cel al lui Konstantin Nikolaevici. Drept dovadă a liberalismului moştenitorului tronului (viitorul împărat Alexandru al III-lea) era dat, de pildă, faptul că nu purta uniforma germană. Se mai vorbea că după moartea primului moştenitor al tronului, adică a fratelui său mai mare, Nikolai Aleksandrovici, viitorul împărat, cînd era pus să înveţe, le- spunea profesorilor săi : „Ce rost are să învăţ toate astea ? Doar o să am miniştri responsabili !" Pe temeiul acestor vorbe, în societate s-a ajuns la concluzia că moştenitorul tronului se află în „opoziţie". Trebuie să mai adaug că astfel de temeri şi speranţe erau exprimate tot mai des şi în cercuri mai înalte decît cele frecventate

1 „E o poveste veche, dar rămîne veşnic nouă" (Heinrich Heine). — *Nota ediţiei ruse.*

de Karakozov. La 4 aprilie 1866 Karakozov a săvîrşit un atentat la viaţa lui Alexandru al II-lea cînd acesta părăsea grădina de vară şi se urca în caleaşca sa. După cum se ştie, atentatul a eşuat [1], şi Karakozov a fost arestat pe loc.

Katkov, şeful partidului reacţionar din Moscova, care stăpînea la perfecţie arta de a scoate un profit bănesc din orice tulburare politică, i-a acuzat îndată pe toţi liberalii şi radicalii de complicitate cu Karakozov — ceea ce era, bineînţeles, o minciună sfruntată — şi a început să facă în ziarul său aluzii (şi întreaga Moscovă l-a crezut) că Karakozov n-a fost decît o unealtă în mîrta lui Konstantin Ni- kolaevici. E lesne de închipuit cum s-au folosit de această învinuire atotputernicii Trepov şi Şuvşlov, precum şi frica pe care i-au insuflat-o lui Alexandru. Mihail Muraviov, care dobândise pe drept temei porecla de „călăul" după înăbuşirea răscoalei poloneze, a primit ordinul să facă o anchetă minuţioasă şi să descopere prin orice mijloace presupusul complot, aşa că a procedat de îndată la arestarea foarte multor persoane, aparţinând tuturor păturilor societăţii, a făcut numeroase percheziţii şi s-a lăudat că „va găsi mijlocul de a dezlega limba celor arestaţi". Se înţelege că Muraviov-călăul nu s-ar fi dat înapoi de la interogatoriile „părtinitoare", şi opinia publică din Peters- burg era aproape în unanimitate convinsă că Karakozov fusese supus la cazne, dar că nu i s-a putut smulge nici o mărturisire.

Secretele de stat erau bine tăinuite în fortăreţe, îndeosebi în colosul de piatră din faţa Palatului de iarnă, care văzuse atîtea grozăvii, descoperite abia de curînd de către istorici. Fortăreaţa Petropavlovsk mai păstrează şi acum tainele lui Muraviov, însă episodul ce urmează va face poate, într-o anumită măsură, lumină în privinţa lor.

În 1866 mă aflam în Siberia. Unul dintre ofiţerii noştri siberieni, care plecase la sfîrşitul acelui an din Rusia spre Irkutsk, s-a întîlnit într-o staţie de poştă cu doi jandarmi. Aceştia escortaseră în Siberia pe un funcţionar deportat pentru delapidare şi acum se întorceau acasă. Ofiţerul nostru din Irkutsk, un om foarte simpatic, a dat peste jandarmi tocmai cînd îşi beau ceaiul şi, în timp ce se schimbau caii, s-a aşezat la masa lor, intrînd cu ei în vorbă. Din discuţie a reieşit că unul dintre jandarmi îl cunoştea pe Karakozov.— Era un om tare şiret —- spunea jandarmul. — Cînd a fost închis în fortăreaţă ni s-a dat ordin să nu-l lăsăm să doarmă. Stam de serviciu cîte doi pe lîngă el şi ne schimbam la fiecare două ore. Parcă-l văd, şade pe un scăunaş, iar noi îl păzim,. De-ndată ce

1 [1] După cum se spune, atentatul a eşuat din cauză că în clipa declanşării focului mîna lui Karakozov a fost lovită de meseriaşul ceaprazar Osip Komissarov, şi glonţul a trecut fără să-l atingă pe Alexandru al II-lea. — *Nota ediţiei ruse.*

aţipeşte, îl scuturăm de umăr şi-l trezim. Ce era să facem ? Aşa era ordinul. Dar să vedeţi ce şiret e. Şade pe scăunaş, picior peste picior, legă- nîndu-l pe cel de sus. Vrea să ne arate că e treaz, dar el doarme şi piciorul se leagănă mai departe. Curînd i-am descoperit şmecheria şi le-am spus-o şi celor ce ne-au schimbat. De acum îl scuturam la fiecare cinci miinute, indiferent dacă-şi legăna sau nu piciorul.

-— Şi a durat mult timp treaba asta ? — a întrebat prietenul meu.

— Cam multişor, mai bine de o săptămînă !

¡însuşi caracterul naiv al acestei relatări îi dovedeşte autenticitatea, căci o astfel de poveste nu putea fi născocită. Poate fi considerat ca cert faptul că pe Karakozov l-au torturat cel puţin cu privarea de somn.

Unul din camarazii mei de şcoală, care a asistat împreună cu regimentul său de cuirasieri la execuţia lui Karakozov, mi-a povestit : „La început, cînd l-au adus din fortăreaţă legat de un stîlp de pe platforma unei căruţe ce sălta pe hîrtoapele drumuilui, am crezut că duc la spînzu- rătoare o păpuşă de cauciuc. Eram convins că el e mort şi în locul <sau aduc un manechin. Imaginează-ţi, capul şi mîinile se bălăbăneau de parcă n-ar fi avut oase sau i-ar fi fost frînte. Era o priveliţte îngrozitoare. Pe urmă însă, după ce cei doi soldaţi l-au dat jos din căruţă, Karakozov a început să-şi mişte picioarele şi a făcut mari eforturi să urce fără a se lăsa sprijinit pe eşafod. Prin urmare, nu era nici manechin, nici leşinat. Noi, ofiţerii, eram tare uimiţi şi nu ne puteam explica treaba asta". I-am dat de înţeles colegului meu că s-ar putea să fi fost torturat, la care acesta a roşit şi mi-a spus : „Şi noi ne-am gîndit la acelaşi lucru !".

Muraviov a promis că-i va stîrpi până la unul pe radicalii din Petersburg, de aceea toţi cei ce fuseseră în trecut radicali tremurau de teamă că vor cădea în ghearele călăului. Ei se fereau cel mai mult de tineri, ca să nu nimereascăcumva în vreo societate revoluţionară primejdioasă. Drept urmare, s-a deschis o prăpastie nu numai între „părinţi şi copii", nu numai între două generaţii, ci şi între oamenii ce trecuseră de treizeci de ani şi cei ce nu atinseseră încă această vîrstă. Tineretul rus era acum nevoit să lupte nu numai cu părinţii, care luau apărarea orîndui- rilor iobăgiste, ci şi cu fraţii mai mari, care se îndepărtaseră de el, pentru că nu voiau să adere la năzuinţa lui spre socialism, temîndu-se chiar să-l sprijine în lupta dusă pentru obţinerea unor drepturi politice mai largi.

S-a mai întâmplat oare vreodată în istorie ca un mănunchi de tineri să pornească la luptă împotriva unui duşman atît de puternic, părăsiţi fiind[1] atît de părinţi, cît şi de fraţii lor mai mari, tocmai cînd tinerii aceştia adoptaseră şi încercaseră să transpună în viaţă moştenirea intelectuală primită chiar de la părinţii şi fraţii aceştia ? A mai fost oare vreodată dusă o luptă în condiţii atît de tragice ?

VI

Unicul fenomen luminos al vieţii din Petersburg era mişcarea ce cuprinsese tineretul de ambele sexe. în această .mişcare se contopiseră cîteva curente deosebite formînd un puternic şuvoi agitatoric, care a luat curînd un caracter ilegal şi revoluţionar, ce a reţinut timp de cincisprezece ani atenţia întregii Rusii. Despre această mişcare voi vorbi mai departe. Acum însă mă opresc asupra luptei duse de femeile ruse pentru dreptul de a frecventa învăţămîntul superior. Centrul acestei mişcări era pe atunci Petersbur- gul.

Cînd s-a aflat că guvernul este ferm hotărît să nu admită accesul femeilor în universităţile existente, acestea au depus toate eforturile pentru a obţine înfiinţarea unor cursuri superioare pentru ele. Bineînţeles că aprobarea le-a fost refuzată.

Atunci femeile au organizat în diferite locuri ale Pe- tersburgului cursuri de ştiinţă adăpostite în case particulare. Mulţi profesori, simpatizanţi ai mişcării, s-au oferit să ţină prelegeri şi, deşi oameni fără stare, au atras atenţia iniţiatoarelor că vor considera drept jignire personală orice aluzie la remunerare.

În cele din urmă, în pofida opoziţiei ministerului, cursurile preparatoare s-au deschis sula denumirea de cursuri pedagogice, pentru că era imposibil să se inter- zică viitoarelor mame studiul metodelor de educaţie ! Cum însă metoda de predare a botanicii sau a ştiinţelor naturale în genere nu putea fi studiată în mod abstract, curînd -au intrat în programa cursurilor pedagogice şi aceste materii, iar apoi şi altele.

Femeile şi-au extins pas cu pas drepturile. Studiau dreptul şi istoria la Heidelberg, iar matematica la Berlin. La Zürich peste o sută de femei şi fete lucrau în labo- ratoarele universităţii şi politehnicii. Acolo ele au obţinut un lucru mai important decât diplomele de doctor, şi anume stima celor mai' buni profesori, stimă pe care aceştia şi-au exprimat-o în mod public. Precum se ştie, printre fetele care studiau matematica la Berlin sub conducerea lui We- ierstrass se afla şi Sofia Kovalevskaia, care a ajuns mai tîrziu profesor la Universitatea din Stockholm. Se pare că ea a fost prima femeie profesor la o universitate pentru bărbaţi, cel puţin în secolul al XIX-lea. Kovalevskaia era atît de tînără, încît în Suedia toată lumea i se adresa cu diminutiv.

Nu încape înd'oială că aceasta a fost o mişcare măreaţă, uimitoare prin rezultatele obţinute şi foarte instructivă în genere. Victoria a fost repurtată datorită devotamentului pe care femeile l-au dovedit pentru cauza poporului. Ele l-au manifestat lucrînd ca surori de caritate în timpul războiului din Crimeea, apoi ca întemeietoare de şcoli, ca moaşe şi felcerite judeţene şi, în sfîrşit, cu mult mai tîrziu, în timpul războiului ruso-turc, au lucrat ca surori de caritate şi medici în barăcile bolnavilor de tifos, cîştigînd nu numai stima autorităţilor

militare, ci chiar şi a lui Alexandru al II-lea, care la început avusese o atitudine ostilă faţă de ele. Pe scurt, femeile îmbrăţişau orice activitate, indiferent de greutăţile legate de ea, dacă îi puteau fi de folos poporului. În felul acesta au procedat nu cîteva femei, ci mii. Ele şi-au cucerit, în adevăratul înţeles al cu- vîntului, drepturile.

O altă trăsătură caracteristică a mişcării femeilor a constat în faptul că în cadrul ei nu s-a format acea prăpastie dintre două generaţii la care m-am referit mai sus, adică prăpastia dintre surorile mai mari şi cele mai mici. în orice caz, peste prăpastie existau numeroase punţi. Iniţiatoarele mişcării nu au rupt nici mai tîrziu legăturile cu surorile lor mai mici, nici chiar atunci cînd acestea au luat-o cu mult înainte, adoptînd idei extremiste. Conducătoarele mişcării s-au ţinut oarecum departe de aceste tinere, uneori relaţiile dintre ele s-au înăsprit chiar, dar nu s-au dezis niciodată de surorile lor mai mici, nici în timpul bezmeticei prigoane la care au fost supuse, lucru pe care îl consider de o deosebită însemnătate.

Cît de rari sînt acei conducători politici care au curajul să nu se lepede de aripa extremistă a propriului lor partid !

Secretul acestei tactici chibzuite şi reuşite constă în faptul că nici una din femeile aflate în fruntea mişcării nu era o simplă „feministă", dornică să parvină la o poziţie privilegiată în societate sau în stat. Dimpotrivă, simpatia majorităţii lor era de partea poporului. Atât conducătoarele, cît şi masa femeilor nu luptau pentru a obţine doar pentru ele dreptul la studii superioare, ci pentru ceva mai mult, pentru ceva incomparabil mai important, şi anume pentru dreptul de a fi militante folositoare în rîndul poporului. Aceasta este explicaţia succesului lor.

VII

Starea sănătăţii tatălui nostru s-a înrăutăţit mult în ultimii ani. În primăvara anului 1871, cînd l-am vizitat împreună cu fratele meu Aleksandr, doctorii

ne-au spus că o va mai duce până la primele geruri. Locuia, ca şi înainte, în Staraia Koniuşennaia, însă în acest cartier aristocratic surveniseră în ultimii ani mari schimbări. Moşierii bogaţi, care avuseseră cîndva un rol de vază aci, dispăruseră. Casele lor din Staraia Koniuşennaia au încăput pe mîna unor negustori bogaţi, a unor funcţionari de la căile ferate şi a altor „parveniţi", în timp ce aproape în fiecare din

vechile familii de nobili viaţa cea nouă lupta cu rămăşiţele vieţii apuse pentru a intra în drepturile ei. Din cele aproape douăzeci de familii ale numeroaselor noastre rubedenii ce trăiseră cîndva la Moscova, se mai aflau acum în capitală numai două, prinse şi ele în vîltoarea vieţii noi. În aceste familii mamele discutau cu fiii şi fiicele lor problemele şcolilor populare sau stăteau de vorbă despre cursurile pentru femei... Se

înţelege că tata le privea cu tot dispreţul. El nu se putea nicicum împăca cu noile rânduieli... Mama vitregă şi Polina, sora noastră mai mică, îl îngrijeau cum puteau, dar nici ele nu se simţeau prea bine în atmosfera ce se schimbase

.Tata a fost totdeauna aspru şi nedrept cu Aleksandr, însă acesta era înzestrat cu o excepţională blândeţe. Cînd, cu obişnuitul său zîmbet blajin pe buze şi în ochii albaştri, a intrat în camera în care zăcea tata, a descoperit imediat ce trebuie făcut pentru ca bolnavul să se simtă bine, şi toate acestea într-un mod atît de firesc de parcă ar fi stat tot timpul în odaia suferindului, încît tata a rămas complet uluit. S-a uitat la Aleksandr cu o expresie de nedumerire întipărită pe faţă. Vizita noastră a adus un suflu de viaţă în casa tristă şi posomorită. Îngrijirea acordată bolnavului s-a mai îmbunătăţit. Mama vitregă, Polina, ba chiar şi servitoarea au devenit mai vioaie, şi tata a simţit de îndată schimbarea petrecută.

11 tulbura însă un lucru. Se aşteptase ca noi să apărem în faţa sa ca nişte fii rătăciţi, implorîndu-i iertarea şi ajutorul. Cînd însă a adus pe ocolite vorba despre bani, i-am răspuns veseli : „Nu-ţi face nici o grijă, tată, ne descurcăm foarte bine". Asta l-a descumpănit şi mai mult. Se pregătise pentru această scenă, obişnuită pe vremea sa, cînd fiii cer iertare şi... bani. Poate că pentru o clipă a rămas dezamăgit, în schimb pe urmă a început să se poarte faţă de noi cu mai mare stimă.

Toamna, cînd am fost chemat telegrafic din Finlanda, cu toate că am plecat în grabă, am ajuns la Moscova în timpul prohodirii lui, în aceeaşi biserică roşie

Ioan Botezătorul şi Inaintemergătorul din Staraia Koniuşennaia în care fusese botezat şi în care a fost prohodită bunica. Păşind' în urma dricului pe străzile cunoscute din copilărie, m-am gîndit la schimbările petrecute aici. Casele pe lîngă care trecea alaiul de înmormîntare nu se prea schimbaseră, însă ştiam că în fiecare din ele începuse o viaţă nouă.

Nici citadela vechii nobilimi nu rezistase asaltului tinerelor forte.

VIII

La începutul primăverii anului următor am plecat pentru prima oară în străinătate. La trecerea graniţei am simţit, mai puternic decît mă aşteptam, ceea ce simt toţi ruşii cînd îşi părăsesc patria. Cit timp trenul mergea prin guberniile slab populate din nord-vestul ţării, aveam simţă- mîntul că străbat un pustiu. Pe o distanţă de sute de verste se întinde un lăstăriş căruia cu greu i se poate da numele de pădure. Ici şi colo se zăreşte cîte un sătuc prăpădit, îngropat pe jumătate în nămeţi. Însă de îndată ce trenul intră pe teritoriul Prusiei, lucrurile se schimbă brusc — atît peisajul, cît şi oamenii. De la fereastra vagonului se văd sate şi ferme curăţele, grădiniţe, drumuri pietruite, şi cu cît pătrunzi mai adine în Germania, cu atît contrastul devine mai izbitor. După atmosfera oraşelor ruseşti, chiar şi plicticosul Berlin pare animat !

Dar diferenţa de climă ! Pînă atunci nu am putut realiza pe deplin niciodată ce înseamnă aşezarea nordică a Rusiei şi ce influenţă a avut asupra cursului istoriei împrejurarea că centrul vieţii ei intelectuale se află în nord, chiar pe ţărmul Golfului Finic.

În vremea aceea numeroşi studenţi şi studente ruşi studiau la Zürich. Renumita Oberstrasse era un adevărat orăşel rusesc, unde se vorbea cu precădere ruseşte. Studenţii şi mai ales studentele duceau în general o viaţă asemănătoare celei pe care o duce tineretul studios din Rusia, adică trăiau în cele mai mizere condiţii.

Cu toate acestea, femeile ruse studiau cu sîrguinţă şi perseverenţă, cum nu s-a mai studiat vreodată de cînd există universităţi. Profesorii le dădeau mereu drept pildă studenţilor.

Bineînţeles că studenţii şi studentele noastre participau cu pasiune la mişcarea muncitorească, adică îi urmăreau activitatea, citeau ziare şi broşuri destinate muncitorilor'şi îşi manifestau cu multă ardoare simpatia faţă de un partid sau altul. Se înţelege că în covârşitoarea lor majoritate erau social-democraţi, dar existau şi cîţiva ba- kunişti : Sonecika Smeţkaia, Ross şi alţi cîţiva. Încă de pe atunci m-a surprins faptul că toţi se ţineau departe de mişcarea muncitorească elveţiană. Deşi ascultîndu-le discuţiile, îţi făcea impresia că sînt gata să-şi dea viaţa pentru partidul lor, ei nu participau la mişcarea muncitorească din Zürich, ci „fierbeau în sucul

propriu", discutînd cu aprindere în cercurile lor şi certîndu-se din cauza curentelor politice din străinătate, în loc să se pregătească învăţînd din activitatea desfăşurată în rîndurile muncitorilor străini pentru viitoarea activitate, pe care o vor depune printre muncitorii şi ţăranii ruşi, în loc să ia contact nu prin intermediul ziarelor, ci în mod practic cu curentele pentru care se certau. Ruşii se duceau numai la întrunirile mari, unde răsunau cuvântările agitatorilor socialişti. Ei evitau munca anonimă de zi cu zi în rîndul maselor muncitoare. Aşa a fost pe atunci, aşa a rămas şi mai tîrziu.

De mulţi ani dorisem cu ardoare să studiez tot ce se referea la Internaţională. Ziarele ruseşti aminteau deseori despre ea, însă nu aveau voie să scrie nici despre ţelurile şi nici despre activitatea Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor *. Presupuneam că trebuie să fie o mişcare largă, cu un bogat viitor, dar nu puteam pătrunde bine ţelurile pe care le urmărea. Acum, aflîndu-mă în Elveţia, m-am hotărât să aflu un răspuns la nedumeririle mele.

Internaţionala se afla atunci la apogeul dezvoltării ei. Deceniul al cincilea trezise mari speranţe în inimile muncitorilor din apusul Europei. Multe din cele pe care generaţia noastră le-a socotit drept cuceriri ale ei au fost încă pe atunci exprimate cu multă tărie şi profundă înţelegere. Prin cuvîntul „republică", republicanii nu înţelegeau, ca acum, o organizare democratică a capitalismului, ci cu totul altceva. Când vorbeau despre Statele Unite ale Europei, republicanii subînţelegeau o frăţie a tuturor muncitorilor, transformarea mijloacelor de distrugere în unelte de producţie puse la dispoziţia tuturor membrilor societăţii, adică „săbiile să fie prefăcute în pluguri" şi „fierul să fie înapoiat muncitorilor", cum spunea Pierre Dupont în- tr-unul din cîntecele sale. Republicanii tindeau nu numai spre o egalitate în faţa legii şi spre drepturi politice egale, ci mai ales către o egalitate economică.

înăbuşirea răscoalei din iunie 1848 de la Paris, zdrobirea armatei maghiare de către Nicolaie I, ca şi înfrîngerea pricinuită tinerei Italii de către

Franţa şi Austria, apoi întunecata reacţiune politică şi intelectuală care a urmat cu- rînd după anul 1848 în întreaga Europă au sugrumat complet uriaşa mişcare din acea vreme, şi în următorii douăzeci de ani oamenii au uitat pur şi simplu literatura socialiştilor din deceniul al cincilea, precum şi activitatea depusă de ei, ca şi principiile înseşi ale revoluţiei economice şi ale frăţiei universale. în Franţa, după zilele din iunie 1848, o societate

prezidată de Thiers, înfiinţată în vederea luptei împotriva socialismului, cumpăra şi distrugea literatura socialistă

.Din acest dezastru a scăpat însă teafără o idee — ideea frăţiei muncitorilor din toate ţările. Cîţiva emigranţi francezi au continuat să o propage în Statele Unite, iar în Anglia ea era vie în rîndurile discipolilor lui Robert Owen. Acordul încheiat în 1862, în timpul expoziţiei universale de la Londra, între cîţiva delegaţi ai muncitorilor englezi şi francezi a servit drept bază de plecare unei mişcări puternice, care s-a răspândit curînd în toată Europa, cuprin- zînd milioane de reprezentanţi ai muncii. Speranţele, care s-au menţinut în stare latentă timp de douăzeci de ani, s-au trezit atunci cînd a răsunat din Londra chemarea adresată muncitorilor „tuturor naţiunilor, religiilor, raselor, culorilor şi sexelor" de a se uni şi de a declara că „eliberarea, clasei muncitoare trebuie să fie opera clasei muncitoare însăşi".

În anii 1868 şi 1869 au avut loc la Paris două greve, sprijinite într-o oarecare măsură cu mici sume de bani trimise din străinătate, mai ales din Anglia. Deşi grevele ca atare au fost lipsite de importanţă, ele, ca şi prigonirea Internaţionalei de către guvernul lui Napoleon al III-lea, care a urmat după aceea, au dat naştere unei puternice mişcări care a opus rivalităţii dintre state unirea tuturor muncitorilor. Ideea unităţii internaţionale a tuturor meşteşugurilor şi a luptei împotriva capitalului prin ajutor internaţional i-a atras pe toţi muncitorii, chiar şi pe cei mai indiferenţi. Ca un foc în stepă mişcarea a cuprins curînd Franţa, Italia, Belgia şi Spania, promovînd din rîndurile ei un mare număr de muncitori luminaţi, activi şi devotaţi. Mişcării i s-au alăturat de asemenea cîteva personalităţi proeminente de ambele sexe din clasele de sus. Pe zi ce trecea, devenea tot mai puternică în Europa o forţă a cărei existenţă nici nu fusese bănuită pînă atunci. Şi dacă mişcarea n-ar fi fost frînată de izbucnirea războiului fran- co-german, în Europa s-ar fi petrecut probabil mari evenimente, care ar fi grăbit evoluţia procesului şi ar fi schimbat caracterul civilizaţiei noastre. însă zdrobirea Franţei de către Germania victorioasă a creat condiţii anormale. Ea a întîrziat cu douăzeci şi cinci de ani dezvoltarea firească a Franţei şi a

dat naştere acelei perioade de dominaţie a unei clici militare, din care n-am ieşit încă nici acum.

Pe vremea aceea se bucurau de trecere printre muncitori tot felul de jumătăţi de măsură propuse pentru rezolvarea celei mai importante probleme sociale : asociaţii de consum şi de producţie susţinute de stat, bănci populare, credit gratuit şi altele. Proiectele tuturor acestor jumătăţi de măsură au fost prezentate pe rînd „secţiilor" sau „sectoarelor" Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor, iar apoi congreselor locale, regionale, naţionale şi, în fine, internaţionale, unde au fost dezbătute cu multă aprindere, în locul tuturor acestor jumătăţi de măsură se contura tot mai mult ideea unei mari revoluţii sociale. în fiecare an congresul Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor făcea un nou pas înainte în evoluţia problemei aflate acum în faţa generaţiei noastre şi care cerea o grabnică rezolvare. Pînă acum nimeni nu a făcut o justă apreciere a tuturor ideilor chibzuite, profunde şi fundamentate ştiinţific (toate au fost rodul gîndirii *colective* a muncitorilor) expuse la aceste congrese [1]. Este suficient să arătăm,! fără nici o exagerare, că toate proiectele de transformare a societăţii cunoscute acum sub denumirea de „socialism ştiinţific" şi „anarhism" îşi au obîrşia în dezbaterile care au avut loc la aceste congrese şi în diferite rapoarte ale Internaţionalei. Puţinii oameni culţi care s-au alăturat mişcării n-au făcut altceva decît să îmbrace într-o formă teoretică dorinţele şi critica realităţilor pe care muncitorii le-au exprimat în cadrul secţiilor Asociaţiei Internaţionale şi la congresele ei.

Războiul din 1870—1871 a încetinit, dar nu a oprit dezvoltarea Asociaţiei. În diferite oraşe ale Elveţiei au fost organizate congrese locale, la fiecare din ele dezbătîndu-se problemele cele mai actuale şi mai dificile ale orînduirii sociale contemporane, iar cunoaşterea temei şi amploarea cu care au fost discutate problemele au speriat burghezia aproape mai mult chiar decît creşterea numărului de membri în secţiile şi federaţiile Internaţionalei. Încetul cu încetul au dispărut rivalitatea şi invidia existente între muncitorii privilegiaţi (ceasornicari, giuvaergii) şi reprezentanţii ramurilor de producţie mai grele (de pildă ai muncitorilor din construcţii şi ai ţesătorilor), care împiedicaseră pînă atunci realizarea unităţii. Muncitorii au declarat cu fermitate tot mai mare că din toate barierele existente în societatea modernă cea mai importantă şi mai nefastă

1 Trebuie totuşi să remarc o carte care a început să apară **în** toamna anului 1905 şi care răspunde în parte acestei cerinţe. Este vorba de „L'Internationale. Documenta et souvenirs" („Internaţionala. Documente şi amintiri") (1864—1878), scrisă de prietenul meu James Guillaume. Ea a apărut în patru volume (Paris, 1912—1914). — *Nota autorului din anul 1917.*

este aceea care împarte societatea în posesori de capital şi în proletari, condamnaţi, datorită stării mizere în care se zbat din momentul cînd vin pe lume, să rămînă pentru totdeauna producători de bunuri pentru capitalişti.

Pe atunci Italia, mai ales cea centrală şi septentrională, era împânzită de secţii ale Internaţionalei, care au declarat făţiş că unitatea naţională a Italiei, pentru care patrioţii luptaseră atîta vreme, s-a dovedit a fi o simplă ficţiune. Acum poporul era chemat să-şi facă propria re-

Schiţă în creion £

voluţie, adică să ia pămîntul pentru ţărani şi fabricile pentru muncitori, să lichideze jugul statului centralizat, a cărui misiune istorică a constat întotdeauna în sprijinirea exploatării şi aservirii omului de către om.

În Spania numeroase secţii ale Internaţionalei au apărut în Catalonia, Valencia şi Andaluzia. La Barcelona ele erau sprijinite de puternice asociaţii muncitoreşti, care obţinuseră încă de pe atunci reducerea zilei de muncă la opt ore în sectorul construcţiilor. Internaţionala număra în Spania nu mai puţin de optzeci de mii de membri coti- zanţi. La ea au aderat toate elementele active şi energice ale societăţii. Prin refuzul de a se amesteca în intrigile politice din anii 1871—1872, ele au cîştigat simpatia unei părţi imense a populaţiei. Dările de seamă ale congreselor provinciale şi naţionale din Spania, precum şi manifestele scoase de ele au constituit totdeauna modele de logică severă în criticarea orînduirii existente şi de expunere exemplară a idealurilor clasei muncitoare.

lui P. A. Kropotkin

Aceeaşi mişcare s-a răspîndit în Belgia, Olanda şi chiar în Portugalia. Cele mai bune elemente din rîndurile ţesătorilor şi minerilor belgieni au aderat la Internaţională. În Anglia trade-unionurile, adică sindicatele muncitoreşti, cunoscute prin spiritul lor de rutină, au aderat numai în principiu la mişcare ; cu alte cuvinte, ele nu se declarau socialiste, dar se arătau dispuse să-şi susţină fraţii de pe continent în lupta lor împotriva capitalului mai cu seamă în timpul grevelor. În Germania socialiştii au încheiat o alianţă cu numeroşii adepţi ai lui Lassalle, punînd astfel temelia partidului social-democrat. Austria şi Ungaria urmau aceeaşi cale.

După înfrîngerea Comunei, în perioada de reacţiune care i-a urmat, în Franţa n-a fost posibilă existenţa nici unei organizaţii a Internaţionalei, deoarece Asociaţia Internaţională era interzisă, şi împotriva membrilor ei au fost elaborate legi draconice ; cu toate acestea, toată lumea era convinsă că în curînd Franţa nu numai că va adera la mişcare, ci va trece în fruntea ei.

După sosirea mea la Zürich am intrat într-una din secţiile locale ale Internaţionalei şi m-am informat la prietenii mei ruşi asupra surselor din care pot cunoaşte acea mare mişcare ce luase naştere în celelalte ţări. „Citeşte", mi s-a spus, iar o rudă de-a mea (Sofia Nikolaevna La- vrova), care-şi făcea studiile la Zürich, mi-a adus un teanc de cărţi, broşuri şi ziare apărute în ultimii doi ani. Citeam fără întrerupere ziua şi noaptea, şi impresia produsă asupra mea a fost atît de profundă, că nimic n-a mai putut s-o şteargă vreodată.

Literatura socialistă n-a fost niciodată prea bogată în cărţi. Ea se adresa muncitorilor, pentru care şi cîţiva bănuţi reprezentau o sumă ; pe deasupra, după o zi lungă de muncă nu prea aveau nici timp de citit. De aceea, ea consta cu prioritate din broşuri şi ziare. Aşa că cel ce doreşte să cunoască socialismul nu găseşte în cărţi lucrurile pe care ar vrea să le afle. În cărţi sînt expuse teoriile şi argumentările ştiinţifice ale socialismului, dar ele nu dau o idee asupra felului în care înţeleg muncitorii idealurile socialiste, nici asupra modului în care ele pot fi transpuse în viaţă. Nu-ţi rămîne altceva de făcut decît să iei un teanc de ziare şi să le citeşti rînd cu rînd : cronicile, articolele de fond şi tot restul, cronica mişcării muncitoreşti fiind chiar mai importantă decît articolele de fond.

În schimb, în timpul acestei lecturi ţi se dezvăluie o lume nouă de relaţii sociale, afli metode de gîndire şi de acţiune cu desăvîrşire noi, ai posibilitatea de a cunoaşte lucruri noi pe care nu le găseşti în alt loc. Ea îţi lămureşte profunzimea şi forţa morală a mişcării, arătîndu-ţi în ce măsură oamenii sînt pătrunşi de noile teorii, în ce măsură muncitorii sînt pregătiţi să transpună în viaţă ideile socialismului şi să sufere pentru ele. Toate acestea nu pot fi aflate din altă lectură, de aceea toate comentariile teoreticienilor cu privire la caracterul inaplicabil al socialismului şi la necesitatea unei evoluţii lente au o mică importanţă, pentru că despre ritmul evoluţiei se poate vorbi numai pe baza unei profunde cunoaşteri a oamenilor la a căror evoluţie ne referim. Putem oare afla suma pînă nu cunoaştem termenii unei adunări ?

La ce foloseşte, bunăoară, să aflu că Etienne Cabet s-a pronunţat în cutare fel despre societatea viitoare, dacă nu posed elementele necesare pentru a putea spune : „Da, muncitorii sînt capabili să-şi rezolve cutare probleme ale lor fără ajutorul burghezilor", sau „în mediul muncitoresc este destul de dezvoltat simţul

ajutorului mutual, al sprijinului reciproc şi al iniţiativei pentru a porni la înfăptuirea idealurilor socialismului".

Ipoteza şi *utopia* obştească (socială) vor rămîne ipoteză şi utopie dacă nu există oameni care să tindă spre realizarea utopiei respective într-o formă oarecare. De pildă, a fost de ajuns ca în timpul Comunei din Paris, cînd toţi funcţionarii au părăsit oraşul şi poşta a rămas dezorganizată, muncitorul Theisz să-i adune pe simplii factori poştali şi să le spună : „Cetăţeni, vă revine misiunea să organizaţi singuri cartarea şi distribuirea

corespondenţei, fără a mai aştepta organizarea lor de sus", pentru ca după două-trei zile distribuirea scrisorilor să fie organizată la Paris cu precizia mecanică cunoscută înainte de Comună. Faptul acesta — şi în cronica mişcării muncitoreşti există mii de asemenea exemple — dovedeşte mai bine posibilitatea societăţii utopice fără stat, decît zeci de raţionamente strălucite despre impulsurile care

dirijează actele oamenilor *

.în toate problemele sociale principalul factor este următorul : doresc oamenii cutare schimbare sau nu ? Dacă o doresc, în ce măsură ? Cîţi oameni o d'oresc ? Ce forţe li se opun ? Toate teoriile asupra evoluţiei nu au nici o valoare cît timp nu există un răspuns la aceste întrebări. Evoluţia lentă constituie tema favorită a lui Spencer şi a multor altor oameni de ştiinţă. Dar în ştiinţă nimeni n-a încercat vreodată să determine factorii de care depinde ***ritmul*** evoluţiei. Ritmul evoluţiei umane într-o direcţie dată depinde în întregime de integrala voinţelor individuale. Prin urmare, găsirea acestei integrale sau măcar evaluarea ei cantitativă se poate face numai trăind printre oameni şi urmărind manifestările cele mai simple, mai obişnuite, mai elementare ale voinţei omeneşti.

în acest sens, citirea ziarelor socialiste e incomparabil mai importantă decît lectura cărţilor despre socialism. O carte, un volum, rezumă idealul pe care şi l-a creat omenirea, cu un plus de argumente, născocite mai mult sau mai puţin iscusit de autor. Un ziar muncitoresc socialist prezintă pur şi simplu fapte, a căror cunoaştere ne dă posibilitatea să ne facem o idee aproximativă despre această integrală a voinţelor într-o anumită direcţie.

Lectura ziarelor socialiste şi anarhiste a constituit pentru mine o adevărată revelaţie. Din citirea lor mi-arn format convingerea că este imposibilă împăcarea între viitoarea orînduire, socialistă, care în ochii muncitorilor începe să se contureze de pe acum, şi cea actuală, burgheză. Prima trebuie s-o nimicească pe cea de a doua.

Cu cît citeam mai mult, cu atît mai puternic mă convingeam că în faţă mi se deschide o lume nouă, absolut necunoscută docţilor autori ai teoriilor sociologice. Această lume o puteam studia numai trăind alături de un muncitor adept al Internaţionalei şi urmărind viaţa sa de zi cu zi. De aceea m-am hotărît să-mi consacru două-trei luni unui asemenea studiu. Prietenii mei ruşi mi-au aprobat planul şi, după cele cîteva zile petrecute la Zürich, am plecat la Geneva, care era pe atunci un important centru al Internaţionalei.

Secţiile geneveze ale Internaţionalei se întruneau într-un uriaş templu masonic denumit *Temple Unique* [1]. La marile mitinguri, spaţioasa sală putea cuprinde peste două mii de persoane. în fiecare seară însă îşi ţineau şedinţele tot felul de comitete şi secţfl în încăperile

1 Templul unic. — *Nota brad.*

laterale, unde aveau loc şi cursuri de istorie, fizică, mecanică şi altele. Puţinii intelectuali ce aderaseră la mişcare, în cea mai mare parte emigranţi comunişti francezi, predau cursurile fără nici o remunerare. Templul servea deci atît ca universitate populară, cît şi ca loc de întrunire.

Unul din principalii conducători de la templul masonic era Nikolai Utin, un om cult, abil şi activ. Utin era marxist[1]. Stătea într-o locuinţă bună, cu covoare moi pe jos, în care cred că un muncitor nu s-ar fi simţit la largul său. Însă sufletul mişcării era o rusoaică simpatică, căreia muncitorii îi ziceau *madame* Olga *.. Ea era cel mai activ membru al tuturor comitetelor. Utin şi *madame* Olga m-au primit foarte prietenos, mi-au făcut cunoştinţă cu toţi activiştii de vază ai diferitelor secţii, organizate pe profesiuni, şi m-au invitat la adunările comitetului. Am participat la cîteva adunări, dar am preferat mediul direct al muncitorilor.

Seara, la vreo măsuţă din sală, cu un pahar de vin acru în faţă, stăteam îndelung printre muncitori şi curînd m-am împrietenit cu aîţiva, mai ales cu un zidar din Alsacia care plecase din Franţa după înfrîngerea Comunei. Acum aveam posibilitatea să observ dinăuntru viaţa mişcării şi să înţeleg mai bine cum o văd muncitorii înşişi. Ei îşi puneau toate speranţele în Internaţională. Toţi erau încredinţaţi că în curînd va avea loc, într-un fel sau altul, o revoluţie socială care va schimba radical condiţiile economice. Nici unul nu dorea un război fratricid, însă toţi afirmau că dacă clasele guvernante, în oarba lor încăpăţînare, îl vor face inevitabil, atunci va trebui pornită lupta, dar o luptă care să ducă la prosperitatea şi libertatea celor asupriţi.

Trebuia să fi trăit printre muncitori ca să-ţi dai seama ce influenţă avea asupra lor creşterea rapidă a Internaţionalei, ce încredere aveau în mişcare, cu cîtă dragoste vorbeau de ea şi de ce sacrificii erau în stare pentru cauza ei. Zi de zi, an de an, mii de muncitori îşi jertfeau timpul şi banii pentru a-şi susţine secţia, pentru fondarea ziarelor, pentru acoperirea cheltuielilor în vederea organizării vreunui congres naţional sau internaţional, pentru a-şi ajuta tovarăşii ce sufereau pentru cauza Asociaţiei sau pur şi simplu pentru a participa la întruniri şi manifestaţii.

Jertfele acestea continue constituiau o permanentă mustrare pentru mine. Vedeam setea cu care muncitorii năzuiau spre învăţătură, însă numărul învăţătorilor voluntari era atît de mic, că te cuprindea desperarea. Simţeam tot mai puternic că sînt dator să mă

1 Cu toată simpatia pe care o nutrea faţă de marxism, N.I. Utin **nu** făcea parte din rîndul marxiştilor, rămînînd în. perioada aceea socialist utopic.

consacru în întregime maselor. În romanul său „Andrei Kojuhov", Stepneak afirmă că fiecare revoluţionar trece în viaţa sa printr-un moment cînd anumite împrejurări, uneori cu totul neînsemnate în sine, îl obligă să se lege printr-un fel de „ju- rămînt à la Hanibal" că se va consacra cu totul activităţii revoluţionare. Cunosc acest moment şi l-am trăit după o mare întrunire de la *Temple Unique* consacrată comemorării Comunei din Paris (18 martie). Cu cîteva zile înainte, Thiers îi executase pe Rossel şi Ferré. Au fost împuşcaţi la aproape şapte luni după înfrîngerea Comunei, deci fără să fie nevoie de aşa ceva, numai pentru a face plăcere burghezilor. Mitingul de la 18 martie s-a bucurat de o deosebit de numeroasă participare şi a fost foarte însufleţit. Muncitorii erau agitaţi, gata să pornească la luptă şi să jertfească totul. Ascultîndu-i pe oratorii din mediul muncitoresc şi intelectual, am simţit mai cu deosebire în seara aceea laşitatea oamenilor culţi, care nu se prea grăbesc să dăruiască maselor cunoştinţele, energia şi munca lor, de care poporul are atîta nevoie.

După ce m-am întors în odăiţa mea din micul hotel de la poalele munţilor, n-am putut adormi multă vreme, me- ditînd sub imboldul noilor impresii. Mă simţeam tot mai pătruns de dragoste pentru masele muncitoare şi am luat hotărîrea să-mi dedic viaţa cauzei eliberării oamenilor muncii. Ei luptă. Au nevoie de noi, de cunoştinţele noastre, de forţele noastre, aşa că voi fi alături de ei.

Într-o seară, Amberny, un bine cunoscut avocat gene- vez, luînd cuvîntul, şi-a justificat neaderarea de pînă atunci la Internaţională prin faptul că a trebuit să-şi aranjeze mai întâi problemele sale băneşti, însă acum, după ce le-a rezolvat, are de gând să adere la mişcarea muncitorească. M-a surprins cinismul acestei declaraţii şi mi-am împărtăşit gîndurile prietenului meu, zidarul alsacian. Am aflat că la precedentele alegeri avocatul solicitase sprijinul partidului radical, dar fusese înfrînt. Acum intenţiona să reuşească cu ajutorul partidului muncitoresc. „Deocamdată primim serviciile acestor domni — a adăugat prietenul meu —, dar după revoluţia socială prima noastră grijă va fi să-i azvîrlim peste bord".

La scurt timp dtipă aceasta a fost convocat de urgenţă un miting de protest, cum se spunea, împotriva ziarului „Journal de Genève". Ziarul acesta, organ al claselor avute din Geneva, scrisese că la *Temple Unique* se urzeşte un lucru rău şi că muncitorii din construcţii pun la cale o grevă generală, identică cu cea din 1869. Din acest motiv conducătorii de la *Temple Unique* convocaseră o întrunire.

Sala s-a umplut cu mii de muncitori, şi Utin le-a propus să adopte o rezoluţie, ai cărei termeni mi s-au părut foarte ciudaţi. Adunarea era chemată „să protesteze cu indignare" împotriva notei, inocentă după părerea mea, care spunea că muncitorii se pregătesc să declare grevă.

„De ce-or fi considerînd ei calomnioasă această notă din ziar ?
— mă miram eu. — Oare greva e un act criminal ?" în timpul acesta Utin s-a grăbit să-şi încheie discursul cu cuvintele : „Cetăţeni, dacă sînteţi de acord cu propunerea mea, o voi trimite imediat spre publicare". Era gata să coboare de la tribună, când cineva a remarcat că n-ar fi rău ca problema să fie mai întîi dezbătută. Atunci s-au ridicat, unul după altul, reprezentanţii diferitelor meserii din construcţii, care au declarat că în ultimul timp salariile erau atît de reduse, -că nu mai puteau trăi din ele, că pentru primăvară se prevăd multe lucrări şi muncitorii vor să profite de această împrejurare pentru a obţine o majorare a salariilor. Iar dacă antreprenorii nu vor consimţi, atunci muncitorii vor declara imediat grevă.

Eram furios şi, în ziua următoare, i-am reproşat lui Utin propunerea făcută. „Cum de e posibil aşa ceva ?
— i-am spus. — în calitate de conducător, trebuia să ştii că greva se pregăteşte cu adevărat". Din naivitate, n-am înţeles adevăratele motive care-i determinau pe conducători să procedeze astfel, aşa că Utin mi-a explicat că „greva ar avea repercusiuni dezastruoase asupra alegerii avocatului Amberny".

Nu găseam nici o concordanţă între această maşinaţie a conducătorilor şi înflăcăratele cuvîntări rostite de ei la tribună. Eram complet decepţionat şi i-am spus lui Utin că aş vrea să-i cunosc pe „bakunişti" sau „federalişti", adică cealaltă secţie genevează a Internaţionalei. Pe atunci cuvîntul „anarhism" era încă puţin folosit. Utin mi-a dat imediat un bileţel cu care să mă duc la Nikolai Jukovski, care făcea parte din rîndul „bakuniştilor".

Jukovski m-a primit amical şi mi-a spus de îndată că secţia lor genevează nu este prea importantă şi că dacă doresc să cunoşp ideile şi pe luptătorii din rindurile Federaţiei jurasiene a Internaţionalei, trebuie să plec la Neu- châtel, iar de acolo în munţi, la ceasornicarii din Saint- Imer şi Sonvilier.

Am hotărît să plec. M-am dus să-mi iau rămas bun de la Utin. Ne-am despărţit prieteneşte şi am promis că-i voi scrie..

IX

.Am plecat mai întîi la Neuchâtel, pe urmă am petrecut aproape o săptămână printre ceasornicarii din munţii Jura. Astfel am făcut cunoştinţă cu vestita Federaţie jurasiană *.

În 1872 Federaţia jurasiană s-a răzvrătit împotriva autorităţii Consiliului General al Internaţionalei **. Marea Asociaţie Internaţională a Muncitorilor era o mişcare pur muncitorească, şi muncitorii o considerau ca atare, nu vedeau în ea un partid politic. în Belgia răsăriteană, de pildă, muncitorii au introdus în statut un paragraf care prevedea că cei ce nu se îndeletnicesc cu munca manuală nu pot fi membri ai secţiei. Nu erau admişi nici măcar funcţionarii care se ocupau cu repartizarea muncitorilor. Afară de aceasta, muncitorii erau întru totul adepţi ai federalismului. Fiecare naţiune, fiecare regiune în parte şi chiar fiecare secţie trebuie să se bucure de o dezvoltare specifică.

În munţii Jura nu exista acea diferenţiere între conducători şi activişti pe care o remarcasem la Geneva. Firește că unii membri erau mai bine pregătiţi şi, în special, mai activi decît alţii, însă la aceasta se reducea toată deosebirea. James Guillaume, unul dintre oamenii cei mai inteligenţi şi mai culţi pe care i-am întîlnit vreodată, lucra ca administrator şi corector la o mică tipografie. Din munca aceasta cîştiga puţin, aşa că noaptea era nevoit să traducă romane din limba germană în limba franceză.

Cînd am sosit la Neuchâtel, Guillaume şi-a exprimat regretul că nu poate sta de vorbă cu mine decît o oră sau două. în ziua aceea tipografia scotea primul număr al ziarului local, şi Guillaume, pe lîngă redactare şi corectare, mai trebuia să scrie vreo trei mii de adrese pentru banderole şi să le lipească.

M-am oferit să-l ajut la scrierea adreselor, dar n-am reuşit să-i fiu de folos. Guillaume ori le ştia pe de rost, ori le avea notate prin iniţiale pe petice de hîrtie.

— Nu merge — am spus. Mai bine vin după-amiază la tipografie şi mă apuc să lipesc banderolele, iar timpul pe care îl economisim mi-l acorzi mie.

Ne-am înţeles unul pe celălalt, ne-am strîns puternic mîinile, şi de atunci între noi s-a legat o trainică prietenie. Am petrecut cîteva ore în tipografie.

Se făcuse foarte tîrziu cînd Guillaume şi-a scos halatul de lucru. Abia atunci am putut sta de vorbă deschis timp de două ore, Dînă a sosit vremea să se apuce iarăşi de lucru. Redacta „Buletinul Federaţiei jurasiene".

La Neuchâtel l-am cunoscut şi pe Benoît Malon. Se născuse la ţară şi în tinereţe fusese cioban. Pe urmă se mutase la Paris, unde învăţase să împletească coşuri. împreună cu legătorul de cărţi Varlin şi cu tîmplarul

Pindy, el a devenit cunoscut ca unul dintre cei mai de seamă activişti ai Internaţionalei în perioada prigonirii ei de către guvernul lui Napoleon al III-lea (în 1869). Aceşti trei oameni cîştigaseră inimile muncitorilor parizieni şi, cînd a izbucnit răscoala Comunei, Varlin, Pindy şi Malon au fost aleşi cu o majoritate covîrşitoare de voturi membri ai Comunei. Malon a fost şi primar al unuia din arondis- mentele Parisului. Acum, cînd l-am cunoscut în Elveţia, îşi cîştiga o existenţă mizeră din împletitul coşurilor. Noaptea însă scria scrisori şi articole pentru ziarele muncitoreşti şi lucra la o carte despre Comună. Astfel. încetul cu încetul, a devenit scriitor.

Participase activ la răscoală şi termina de scris o carte despre ea, cu titlul „A treia înfrîngere a proletariatului francez".

Într-o dimineaţă, cînd m-am urcat în cerdacul locuinţei sale, Malon mi-a ieşit înainte cu faţa strălucitoare de bucurie şi mi-a spus : „Pindy trăieşte ! Uite o scrisoare de la el ! E în Elveţia !" Din 25 sau 26 mai, cînd fusese văzut ultima oară la Tuilleries, nu mai exista nici o veste de la Pindy. Se credea că fusese împuşcat, pe cînd el stătuse tot acest timp ascuns la Paris. Continuînd să îndoaie nuielele de salcie, Malon mi-a istorisit cu glas molcom, în care se simţea din cînd în cînd un tremur, cîţi oameni împuşcaseră versaillezii pentru că îi confundaseră cu Pindy, cu Varlin sau cu el. Mi-a vorbit despre cele ştiute de el în privinţa morţii legătorului de cărţi Varlin, pe care muncitorii parizieni îl adoraseră, despre bătrînul De- lescluze, care nu voise să mai îndure o nouă înfrîngere, şi despre mulţi alţii. A evocat toate ororile sîngerosului carnaval cu care clasele avute şi-au sărbătorit reîntoarcerea la Paris, pe urmă spiritul de răzbunare trezit de ele în mulţimea care, condusă de Raoul Rigault, i-a împuşcat pe ostaticii Comunei.

Buzele lui Malon tremurau cînd vorbea despre eroismul băieţandrilor din Paris, şi din ochi îi curgeau lacrimi.

cînd îmi povestea despre un băiat pe care versaillezii hotărîseră să-l împuşte. Înainte de a muri, acesta îl rugase pe un ofiţer să-i permită să tragă o fugă pînă acasă, care se afla în apropiere, şi să-i dea mamei sale ceasul de argint pe care îl purta. Cuprins de milă, ofiţerul i-a dat voie să plece, sperînd, desigur, că băiatul nu se va mai întoarce. Dar peste un sfert de oră micul erou s-a întors în fugă, s-a postat printre cadavrele din faţa zidului şi a strigat : ,.Sînt gata !"

Douăsprezece gloanţe au curmat tînăra-i viaţă.

Cred că n-am mai simţit o atît de puternică suferinţă morală ca la lectura groaznicei cărţi „Le Livre rouge de la Justice rurale" [1]. Cartea cuprindea numai corespondenţele trimise din Paris şi apărute în ziarele engleze „Standard", „Daily Telegraph" şi „Times" la sfîrşitul lunii mai 1871. care relatau ororile săvîrşite de

versaillezi, sub conducerea lui Galliffet, precum şi extrase din „Figaro" [2], pătrunse de o înfiorătoare sete de sînge faţă de insurgenţi. Am fost cuprins de o neagră desperare. Ea mi-ar fi rămas întipărită pe veci dacă mai tîrziu n-aş fi observat la cei învinşi, care trecuseră prin toate grozăviile acestea, absenţa oricărui sentiment de ură. în loc de aceasta ei manifestau un simţămînt de încredere în triumful final al idealului lor. Aveau o privire calmă, deşi îndurerată, îndreptată spre viitor. Am găsit la ei o străduinţă de a uita coşmarul trecutului, toate acele trăsături care m-au uimit nu numai la Malon, ci şi la alţi comunarzi pe care i-am întîlnit mai tîrziu : Louise Michel, Lefrançais, Elisée Reclus şi alţii.

— Nous avons subi une terrible défaite. La Commune est écrasée, mais non vaincue [3], spuneau ei şi se apucau iarăşi de munca cea mai dificilă şi mai trudnică în aşteptarea unor zile mai bune.

De la Neuchâtel am plecat la Sonvilier. Aici, într-o vale mică din munţii Jura, erau presărate cîteva oraşele şi sate a căror populaţie, de origine franceză, era ocupată exclusiv în diferitele ramuri ale industriei de ceasornice.

[1] „Cartea roţie a justiţiei sătești". Justiţie sătească a fost denumită în mod ironic răfuiala dezlănţuită de guvernul din Versailles împotriva comunarzilor, pentru că majoritatea membrilor Adunării Constituante, care-şi ţinuse şedinţele la Bordeaux şi Versailles, erau aleşii ţăranilor şi ai proprietarilor de pămînt. — *Nota redacţiei ruse.*

[2] „Figaro" — ziar reacţionar francez. — *Nota ediţiei ruse.*

' — Am suferit o înfrîngere groaznică. Comuna e zdrobită, dar nu
Familii întregi lucrau laolaltă în ateliere. Într-unul din ele am cunoscut pe un alt conducător al Federației, Adhemar Schwitzguebel, de care mai tîrziu m-am apropiat foarte mult.

Prin felul în care era organizată industria de ceasornice, care le dădea oamenilor posibilitatea să se cunoască foarte bine și să lucreze acasă, unde pot sta nestingheriți de vorbă, se explică de ce, din punct de vedere intelectual, populația locală e mai evoluată decît muncitorii care-și petrec încă din copilărie toată viața în fabrici. într-adevăr, ceasornicarii din Jura se caracterizează printr-o mai mare originalitate și independență. Dar și prin absența diferențierii între conducători și membrii de rînd se explică faptul că fiecare membru al Federației tindea să-și elaboreze un punct de vedere personal în orice problemă. Conștiința deplinei egalități a tuturor membrilor federației, independența raționamentelor și a mijloacelor de exprimare a lor, pe care le-am remarcat la acești muncitori, precum și devotamentul neprecupețit față de cauza lor comună mi-au cîștigat și mai mult sentimentele. Iar cînd am plecat din munți, după ce am trăit o săptămînă printre ceasornicari, concepțiile mele despre socialism erau deja definitiv stabilite. Am devenit anarhist.

X

În vremea aceea Bakunin locuia la Locarno. Nu m-am întîlnit cu el și acum îmi pare foarte rău, fiindcă după patru ani, cînd am revenit în Elveția, el nu se mai afla printre cei vii. Bakunin își ajutase prietenii din Jura să-și clarifice ideile și să găsească o justă formă de exprimare a năzuințelor lor. A știut să le insufle o puternică înflăcărare revoluționară, o înflăcărare irezistibilă. De îndată ce a descoperit într-un ziar editat de Guillaume în munții Jura, la Le Locle, o tendință nouă, independentă în curentul socialist, Bakunin s-a dus acolo. A stat de vorbă timp de multe zile și nopți cu noii săi prieteni, discutând despre necesitatea istorică a unei mișcări noi în direcția anarhismului. A început să publice în acest ziar o serie de articole profunde și strălucite cu privire la înaintarea istorică progresivă a omenirii spre libertate. Le-a insuflat prietenilor 218 săi entuziasm și a creat acel centru de propagandă de unde mai tîrziu anarhismul s-a răspîndit în întreaga Europă.

După mutarea sa la Locarno. Bakunin a creat o mișcare identică în Italia și Spania (cu ajutorul simpaticului și înzestratului emisar Fanelli). Iar munca inițiată de el în munții Jura a fost dusă mai departe de jurasienii înșiși. Ei pomeneau deseori de Michel, dar nu vorbeau despre el ca despre un conducător absent, al cărui cuvînt e lege, ci ca despre un prieten și tovarăș drag. Cel mai mult m-a surprins faptul că influența

morală a lui Bakunin era resimţită mai puternic decît autoritatea lui spirituală.

În discuţiile purtate despre anarhism sau despre treburile curente ale federaţiei, n-am auzit niciodată ca o problemă controversată să fie rezolvată prin referire la autoritatea lui Bakunin. Muncitorii nu spuneau niciodată : „Bakunin a. spus cutare şi cutare" sau „Bakunin crede aşa şi aşa". Lucrările şi cugetările sale nu erau considerate drept autoritate categorică, aşa cum se întîmplă, din păcate, în actualele partide politice. în toate cazurile în care raţiunea constituie judecătorul suprem, fiecare aducea în dezbateri propriile sale argumente. Se prea poate ca uneori caracterul şi conţinutul lor general să fi fost inspirate de Bakunin, dar se întîmplă ca şi el să le împrumute de la prietenii săi din Jura. Oricum, argumentele fiecăruia îsi păstrau caracterul personal.

Din această călătorie m-am întors cu concepţii socialiste bine determinate, pe care le-am păstrat, străduin- du-mă ca, după puterile mele, să le dezvolt şi să le îmbrac, într-o formă mai precisă şi mai concretă.Exista totuşi un punct pe care l-am acceptat abia după o îndelungată chibzuire şi mai multe nopţi albe. Am văzut limpede că marile prefaceri care urmau să dea societăţii toate cele necesare traiului şi producţiei, fie într-un stat popular al social-democraţilor, fie într-o uniune de gru- puri libere, cum vor anarhiştii, nu pot fi realizate fără o mare revoluţie, o revoluţie cum n-a mai cunoscut istoria pînă acum. Ba mai mult. încă în timpul revoluţiei fran- ceze, ţăranii şi republicanii au fost nevoiţi să-şi încordeze toate forţele pentru a răsturna putreda orînduire aristo- cratică. în marea revoluţie socială poporul va avea de luptat cu un duşman mult mai puternic, atît din punct de vedere fizic, cît şi intelectual, adică cu clasele de mijloc, care, pe deasupra, au la totala lor dispoziţie puternicul mecanism al statului modern.

Curind însă mi-am dat seama că nici o revoluţie, fie. ea paşnică sau sîngeroasă, nu poate fi înfăptuită fără ca noile idealuri să fi pătruns adînc în însăşi clasa ale cărei privilegii economice şi politice urmează să fie desfiinţate. Am fost martorul eliberării ţăranilor şi am înţeles că, dacă conştiinţa caracterului nejust al iobăgiei n-ar fi căpătat o largă răspîndire chiar printre moşieri (datorită evoluţiei provocate de revoluţiile din anii 1793 şi 1848), eliberarea ţăranilor nu s-ar fi realizat niciodată atît de repede cum s-a înfăptuit în 1861. Am mai văzut că ideea eliberării muncitorilor de sub jugul capitalist începe să fie răspîn- dită chiar în rîndul burghezilor. Adepţii cei mai înfocaţi ai orînduirii economice actuale renunţă acum să-şi mai apere privilegiile prin pledoarii invocînd *dreptul*, ci se mulţumesc să discute *oportunitatea* transformărilor. Ei nu neagă că unele prefaceri sînt de dorit, ci se întreabă doar dacă noua orînduire economică propusă de socialişti ar fi într- adevăr mai bună decît cea veche. Va putea oare o

societate în care influenţa precumpănitoare o vor avea muncitorii să dirijeze producţia mai bine decît capitaliştii individuali, stimulaţi de profitul personal ?

Pe lîngă aceasta, am început să înţeleg treptat că revoluţiile, adică perioadele de evoluţie grăbită, de dezvoltare accelerată şi de transformare rapidă, sînt tot atît de conforme naturii societăţii omeneşti ca şi evoluţia lentă, progresivă, observată acum în ţările civilizate. Şi de fiecare dată cînd ritmul dezvoltării se accelerează şi începe o epocă de mari prefaceri, poate izbucni un război civil de o amploare mai mare sau mai mică. Deci problema nu constă în a afla cum pot fi evitate revoluţiile, pentru că ele nu pot fi evitate, ci modalitatea de a obţine maximum de rezultate printr-o cît mai mică amploare a războiului civil, adică cu un număr minim de pierderi în oameni şi. pe cît posibil, fără creşterea urii reciproce între cele două tabere. Toate acestea sînt posibile cu o singură condiţie — cei asupriţi trebuie să-şi facă o imagine cît mai clară asupra ţelurilor pe care le urmăresc şi să fie pătrunşi de un entuziasm destul de puternic. în cazul acesta, ei pot fi siguri că vor primi adeziunea celor mai bune şi mai progresiste elemente ale claselor guvernante.

Comuna din Paris constituie un înfiorător exemplu de revoltă socială lipsită de idealuri suficient precizate. în. 212 martie 1871, cînd muncitorii au devenit stăpînii Parisului, nu numai că nu s-au atins de dreptul de proprietate ai burgheziei, dar l-au şi ocrotit. Conducătorii Comunei au apărat Banca Naţională cu piepturile lor. în pofida crizei ce paralizase industria şi a şomajului rezultat de aici, Comuna a emis decrete eu privire la respectarea drepturilor proprietarilor de fabrici, de întreprinderi comerciale şi de case de raport din Paris. Cu toate acestea, după înăbuşirea mişcării, burghezia n-a ţinut seamă de modestia revendicărilor comunarzilor. După ce au trăit timp de două luni într-o teamă permanentă că răsculaţii vor atenta la dreptul lor de proprietate, versaillezii, de îndată ce au cucerit Parisul, au început să se răzbune atît de crîncen, de parcă acest atentat ar fi fost realmente săvîrşit. Precum se ştie, aproximativ treizeci de mii de muncitori au fost ucişi, însă nu în luptă, ci după ce aceasta se terminase. E greu de crezut ca răfuiala să fi putut fi mai groaznică dacă Comuna ar fi luat cele mai drastice măsuri pentru socializarea proprietăţii *.

M-am gîndit că dacă în dezvoltarea societăţii omeneşti există perioade cînd lupta devine inevitabilă şi cînd un război civil se dezlănţuie contrar voinţei

diferitelor personalităţi, este necesar ca ea să fie măcar dusă în scopul unor revendicări precise, şi nu de dragul unor dorinţe confuze. Lupta nu trebuie dusă pentru nişte probleme secundare, al căror caracter minor nu scade cu nimic ostilitatea reciprocă, ci în numele unor idealuri mari. capabile să-i înflăcăreze pe oameni prin măreţia orizonturilor pe care le deschid.

în cazul din urmă, rezultatul luptei nu va depinde atît de tunuri şi de puşti, cît de *forţele creatoare* utilizate la reconstruirea societăţii pe baze noi. Rezultatul va depinde în special de forţele sociale *constructive,* în faţa cărora se vor deschide pentru un timp perspective largi, precum şi de influenţa morală exercitată de ţelurile urmărite, pentru că în cazul acesta reformatorii găsesc adepţi chiar şi în acele clase ce fuseseră ostile revoluţiei. Lupta dusă pe temeiul unor idealuri vaste va purifica atmosfera socială. Drept urmare, atît într-o parte, cît şi în cealaltă numărul victimelor va fi mult mai mic decît în cazul cînd lupta s-ar da pentru probleme secundare, care deschid un vast teren pentru tot felul de porniri mîrşave.

M-am întors în Rusia pătruns de aceste idei. în timpul călătoriei am cumpărat multe cărţi şi am strîns o colecţie de ziare socialiste. Se înţelege că în Rusii toate erau interzise de cenzură. Mi-am pus în gînd să le trec cu orice preţ în Rusia.

Am pornit prin Viena şi Varşovia spre Petersburg. însă ar fi fost o nechibzuinţă să cobor în vreo gară mică de lîngă graniţă şi să caut acolo un contrabandist. Aşa că m-am abătut din drum şi am pornit direct spre Cracovia.

Am sosit seara în vestita capitală de odinioară, iar în ziua următoare am plecat dis-de-dimineaţă de la hotel în căutarea omului de care aveam nevoie. Dar cui să mă adresez ? Am cutreierat tot oraşul şi, cuprins de desperare, m-am decis pînă la urmă să mă adresez unui evreu ce stătea în uşa hotelului, un vechi şi uriaş palat, într-ale cărui saloane dansaseră cîndva doamne elegante şi cavaleri galanţi. I-am explicat comisionarului că doresc să trec în Rusia un pachet destul de greu, conţinînd cărţi şi reviste.

— Se aranjează numaidecît, domnule. Vi-l aduc îndată pe agentul „Companiei principale pentru schimbiil internaţional de cîrpe şi oase" (să-i spunem aşa). Compania asta face cea mai întinsă contrabandă în toată lumea. Agentul o să-l servească pe domnul.

„Agentul" a examinat pachetul, l-a cîntărit în mînă şi m-a întrebat ce fel de cărţi am în el.

— Toate sînt cu desăvîrşire interzise în Rusia. De aceea trebuie trecute prin contrabandă.

— Ca să fiu sincer, noi nu ne ocupăm cu cărţi — mi-a răspuns el. — Specialitatea noastră sînt mătăsurile. Şi-apoi, ca să spun drept, nu-mi place să am de-a face cu cărţi. Se mai întîmplă, Doamne fereşte, vreo nenorocire şi ne pomenim că „ei" ne fac un proces politic.

Pesemne că am făcut o faţă foarte mîhnită, pentru că elegantul „agent" a adăugat imediat :

— Nu vă amărîţi. O să aranjeze el (adică comisionarul) treaba asta pe altă cale.

— Chiar aşa ! — remarcă vesel comisionarul după plecarea agentului. — Găsim noi o sută de căi ca să-l mulţumim pe domnul.

După o oră s-a întors cu un alt tînăr, care a luat pachetul, l-a pus lîngă uşă şi a spus

— :S-a făcut. Dacă domnul pleacă mîine, va găsi cărţile în gara cutare din Rusia. — Mi-a explicat totul în amănunţime.

— Şi cît o să mă coste treaba asta ? — am întrebat.

— Dar cît oferă domnul ? — a întrebat el la rîndu-i.

Am răsturnat pe masă tot conţinutul portmoneului şi
i-am spus :

— Atîta îmi trebuie pentru drum. Restul e al dumi- tale. Voi călători cu clasa a treia.

— Vai, vai, vai ! — au scuturat în acelaşi timp din cap atît comisionarul, cît şi tînărul. — Cum se poate ca aşa un domn să meargă cu clasa a treia ?! Nici vorbă ! Nu, nu, nu !... Zece ruble pentru noi, iar comisionarului o să-i daţi două ruble dacă o să fiţi mulţumit de el. Doar nu sîntem tîlhari, ci oameni cinstiţi ! — Au refuzat categoric să primească mai mult.

De atunci mi-a fost dat să aud deseori vorbindu-se despre cinstea contrabandiştilor de la frontiera de nord-vest. Mai tîrziu, cînd cercul nostru aducea multe cărţi din străinătate, iar ulterior, cînd un mare număr de revoluţionari treceau graniţa din Rusia şi în Rusia, nu s-a semnalat nici un caz de trădare din partea vreunui contrabandist şi nici ca vreunul din ei să profite de situaţia excepţională a revoluţionarului pentru a stoarce o sumă exagerată.

XII

În vremea aceea a început să se dezvolte o mişcare puternică în rîndurile tineretului intelectual din Rusia. Iobăgia fusese desfiinţată. însă în cele două secole şi jumătate de existenţă ea a dat naştere unei serii întregi de obiceiuri şi moravuri generate de starea de robie. A fost creat un univers întreg de tradiţii, obiceiuri, moduri de gîndire, prejudecăţi şi laşitate morală, univers răsărit pe solul samavolniciei. Chiar şi cei mai buni oameni din timpurile acelea plăteau un greu tribut moravurilor iobăgiei.

Legea era neputincioasă în faţa lor. Doar o puternică mişcare socială, ce ar fi lovit însuşi nucleul răului, ar fi putut schimba tradiţiile şi obiceiurile vieţii de toate zilele, în Rusia această mişcare — lupta pentru afirmarea individualităţii — a luat un caracter de negaţie mult mai puternic şi mai necruţător decît oriunde. În remarcabilul său roman „Părinţi şi copii" Turgheniev a denumit-o nihilism.

în Europa occidentală nihilismul este înţeles complet greşit. în presă, de pildă, el este în permanenţă confundat cu terorismul, prin nihilism denumindu-se cu încăpăţînare acea mişcare revoluţionară care a izbucnit în Rusia spre sfîrşitul domniei lui Alexandru al II-lea şi s-a încheiat cm tragica lui moarte. Toate acestea se datoresc unei neînţelegeri. Confundarea nihilismului cu terorismul este identică cu confundarea unei mişcări filozofice, să

zicem stoicismul sau pozitivismul, cu o mişcare politică, cu republicanismul de pildă. Terorismul a fost generat de condiţiile speciale ale luptei politice într-un anumit moment istoric. A trăit şi a murit. Poate reînvia şi muri din nou. Pe cînd nihilismul şi-a pus la noi amprenta asupra întregii vieţi a clasei culte, amprentă care nu se va şterge curînd. Cu excepţia exagerărilor sale vulgare, inevitabile de altfel în orice mişcare tînără, nihilismul i-a dat intelectualităţii noastre acea tentă specifică pe care noi, ruşii, spre marele nostru regret, nu o găsim în viaţa din Europa apuseană. într-una din numeroasele sale forme de manifestare, acest nihilism conferă multora dintre scriitorii noştri acei caracter de sinceritate, acea manieră „de a gîndi cu glas tare", care-i uimesc în măsură atît de mare pe cititorii din Europa.

în primul rînd, nihilismul a declarat război aşa-numitei minciuni convenţionale din viaţa civilizată. Trăsătura sa caracteristică o constituia sinceritatea absolută. Nihilismul nu recunoştea decît o singură autoritate — raţiunea —, supunea unei analize profunde toate instituţiile sociale şi obiceiurile, răzvrătindu-se împotriva oricărui gen de sofism, oricît de bine ar fi fost el deghizat.

Se înţelege că el a rupt-o cu superstiţiile părinţilor. Prin concepţiile sale filozofice, nihilistul era pozitivist, ateu evoluţionist în spiritul lui Spencer sau materialist.

întreaga viaţă a oamenilor civilizaţi este plină de minciuni convenţionale. Cînd se întîlnesc pe stradă, oameni care se urăsc reciproc afişează cele mai prietenoase zîm- bete, pe cînd nihilistul îi zîmbeşte numai aceluia cu care îi face plăcere să se întîlnească. Toate formele de politeţe exterioară, care sînt o pură ipocrizie, îl scîrbeau. Şi arta a ajuns sub imperiul acestei vaste negaţii. Pe un nihilist îl dezgustau nesfîrşitele discuţii despre frumos, despre ideal, despre arta pentru artă, despre estetică etc., cînd în **216** acelaşi timp orice obiect de artă era cumpărat cu banii storşi de la ţăranii flămînzi sau de la muncitorii jefuiţi.

Nihilistul nega căsnicia fără iubire şi convieţuirea conjugală fără prietenie. O femeie care constata că în căminul ei căsnicia nu mai este căsnicie, că nici dragostea şi nici prietenia nu o mai leagă de soţ, se despărţea de soţ şi, plină de curaj, pleca împreună cu copiii, preferind singurătatea, iar uneori şi sărăcia, unei minciuni veşnice şi unei neîmpăcări cu sine însăşi.

Nihilistul ajungea cu dragostea lui pentru sinceritate chiar şi în lucrurile mărunte ale vieţii de toate zilele. El respingea formele convenţionale ale flecărelii de salon şi-şi exprima părerile într-un mod brutal şi direct, afec- tînd chiar o anumită grosolănie de suprafaţă.

La Irkutsk ne adunam o dată pe săptămînă la club, unde se dansa. Un timp am frecventat cu asiduitate aceste serate, dar apoi mi-am rărit treptat vizitele, în

parte din cauza lucrului. Într-o seară, una din doamne a întrebat pe un tînăr prieten al meu de ce n-am mai fost văzut de cîteva săptămîni la club.

— Cînd simte nevoia să facă mişcare, Kropotkin călăreşte — a răspuns tăios prietenul meu.

— Dar de ce nu vine măcar să stea cu noi, chiar dacă nu dansează ? — a întrebat una din doamne.

— Ce să caute aici ? — a retezat scurt, în felul nihilist, prietenul meu. — Să pălăvrăgească cu voi despre modă şi boarfe ? El s-a săturat de toate nimicurile acestea.

— Dar se duce uneori la domnişoara Cutare — a remarcat cu şovăială una dintre domnişoare.

— Da, însă ea e o fată studioasă — i-a tăiat scurt prietenul meu. — îi dă lecţii de limbă germană.

Trebuie să adaug că riposta aceasta, grosolană, fără îndoială, a dat rezultate bune. Curînd, majoritatea fetelor din Irkutsk au început să ne asedieze, pe fratele meu, pe prietenul meu şi pe mine, cu rugăminţi de a le recomanda ce să citească şi ce să studieze.

în acelaşi mod deschis le riposta nihilistul şi celor ce-l deplîngeau pe „fratele cel sărac", adică poporul, spunîn- du-le că e o ipocrizie să afirme că-i doare sufletul de popor, atît timp cît trăiesc pe spinarea acestuia în locuinţe bogat mobilate. Cu aceeaşi sinceritate îi spunea nihilistul unui funcţionar înalt că nu are grijă de bunăstarea subalternilor săi şi pe deasupra mai e şi hoţ.Nihilistul i-ar fi ripostat cu duritate şi „doamnei" care îndruga tot felul de nimicuri lăudîndu-se cu „feminitatea" manierelor ei şi cu rafinamentul toaletelor. Nihilistul voia să vadă în femeie înainte de toate un tovarăş, un om, nu o păpuşă. _E1 nega cu desăvîrşire midie semne de politeţe exterioară manifestate faţă de aşa-zisul sex slab. Dacă însă o fată, chiar complet necunoscută, îşi exprima dorinţa să înveţe ceva, el o ajuta dîndu-i lecţii şi era dispus să se ducă în acest scop zilnic pînă în capătul celă- lalt al oraşului.

Nihilismul, prin declararea drepturilor individului şi negarea ipocriziei, nu constituia decît un moment de tranziţie spre apariţia unor „oameni noi", care să apre- cieze foarte mult libertatea individuală, dar, totodată, să trăiască pentru o cauză măreaţă.

„Amară-i pâinea. cultivată de robi", a scris Nekrasov. Tînăra generaţie a refuzat această pîine, precum şi averea adunată de părinţi din truda silnică a oamenilor subjugaţi de iobăgie sau înrobiţi în fabrici.

În timpul procesului lui Karakozov şi al tovarăşilor săi, toată Rusia citea cu uimire că acuzaţii, deşi posesori ai unor mari averi, locuiau cîte trei sau patru într-o cameră, fiecare din ei necheltuind nidodată mai mult de zece ruble pe lună şi că-şi dăduseră întreaga avere pentru organizarea unor societăţi cooperatiste, unor arteluri, în care lucrau ei înşişi. Peste dnci ani, mii de tineri, floarea Rusiei, au făcut la fel. Lozinca lor era „mersul în popor". Pe la începutul deceniului al şaptelea, aproape în fiecare familie bogată se dădea o luptă dîrză între părinţi, dornici să menţină vechile rînduieli, şi fiii şi fiicele acestora, care-şi apărau dreptul de a dispune de persoana lor conform propriilor idealuri.

în toate oraşele ţării, în toate cartierele Petersburgului apăreau cercuri de autoinstruire. Aici erau studiate meticulos operele filozofilor, economiştilor şi ale tinerei şcoli a istoricilor ruşi. Lectura era urmată de nesfârşite discuţii. Scopul lecturii şi al discuţiilor îl constituia rezolvarea importantei probleme ce stătea în faţa tineretului, anume în ce mod poate fi el de folos în cel mai înalt grad poporului. încetul cu încetul s-a ajuns la concluzia că nu există dedt o singură cale. Trebuiau să meargă în popor şi să trăiască aceiaşi viaţă ca şi el. De aceea, tinerii porneau la sate ca medici, felceri, învăţători, secretari de plasă. 211

Pentru a se afla în contact şi mai direct cu poporul, mulţi s-au dus să lucreze ca salahori, fierari, muncitori la

pădure. Fetele dădeau examene de învăţătoare, felcerițe, moașe, pornind cu sutele la ţară, unde se consacrau cu abnegaţie servirii celei mai sărace păturі a poporului.

Nici unul nu se gîndea încă la revoluţie, la transformarea pe cale violentă a societăţii după un anumit plan. Pur şi simplu voiau să-i aducă poporului ştiinţa de carte, să-l lumineze, să-l ajute într-un fel să iasă din beznă şi mizerie şi, în acelaşi timp, să afle de la popor care este idealul lui de viaţă socială mai bună.

Cînd m-am întors din Elveţia, am găsit această mişcară în plină desfăşurare.

XIII

Se înţelege că m-am grăbit să le împart prietenilor mei cărţile aduse şi să le împărtăşesc impresiile culese din cunoştinţa cu Internaţionala. La drept vorbind, nu prea aveam prieteni la universitate, pentru că eram mai în vîrstă decît cei mai mulţi dintre colegi, şi între tineri o diferenţă de cîţiva ani constituie totdeauna o piedică în calea unei apropieri mai strînse. M-am împrietenit doar cu unul singur, cu Dmitri Klementţ. Era originar din Rusia meridională şi, deşi avea un nume german, nu prea ştia nemţeşte, iar trăsăturile sale nu aveau nimic tipic teutonic. Era un om cu orizont larg, era citit, gîndea mult, avea multă dragoste şi respect pentru ştiinţă, însă, la fel ca majoritatea dintre noi, a ajuns curînd la concluzia că a deveni om de ştiinţă înseamnă să treci în lagărul filistinilor, în timp ce pe noi ne aşteaptă o muncă ce nu suferă amî- nare. El a urmat cursurile universităţii timp de vreo doi ani, apoi le-a părăsit, consacrîndu-se în întregime activităţii sociale. Fără îndoială că era foarte talentat. În Europa occidentală un om mult mai puţin înzestrat decît el ar fi ajuns cu siguranţă conducător politic sau socialist de vază. Niciodată însă nu i-a trecut prin minte ideea de a pretinde un rol dominant. Goana după onoruri îi era cu desăvîrşire străină, în schimb nu exista o muncă socială pe care Dmitri s-o fi considerat prea măruntă. De altfel, nu numai lui îi era proprie această trăsătură. Ea îi caracteriza pe toţi cei ce frecventau pe vremea aceea cercurile studenţeşti.

Curînd după înapoierea mea din străinătate, Dmitri mi-a propus să intru în cercul cunoscut de tineretul din acea vreme sub numele de cercul lui Ceaikovski. Sub această denumire, acest cerc a jucat un rol important în dezvoltarea socială a Rusiei şi tot sub acest nume a intrat în istorie.

—■ În majoritatea lor, membrii cercului nostru sînt constituţionalişti — mi-a spus Klementţ —, însă toţi sînt nişte oameni minunaţi. Sînt gata să adopte orice idee cinstită. Au mulţi prieteni în toată Rusia.

11 cunoşteam pe N.V. Ceaikovski şi pe cîţiva membri din cercul său. Ceaikovski m-a fascinat chiar de

la prima în- tîlnire. Pînă în ziua de astăzi, de-a lungul multor ani, prietenia noastră a rămas neclintită.

Cercul s-a format dintr-un grup foarte mic de bărbaţi şi femei (între acestea se numărau Sofia Perovskaia şi cele trei surori Kornilov, care se reuniseră în scopul autoinstruirii şi autodesăvîrşirii *). în 1869 Neceaev încercase să pună bazele unei societăţi revoluţionare secrete alcătuită din tineri dornici să lucreze în rîndurile poporului. însă pentru a-şi atinge ţelul, el a recurs la metodele vechilor complotişti, nedîndu-se înapoi nici de la înşelătorie pentru a-i sili pe membrii acestei societăţi să-l urmeze. Astfei de metode nu se pot bucura însă de succes în Rusia şi, curînd, organizaţia lui Neceaev a eşuat. Toţi membrii ei au fost arestaţi. Unii dintre cei mai buni reprezentanţi ai intelectualităţii ruse au fost deportaţi în Siberia înainte de a fi reuşit să realizeze ceva. Cercul de autoinstruire despre care vorbesc a apărut din dorinţa de a se opune metodelor de acţiune ale lui Neceaev. Ceaikovski şi prietenii lui considerau, în mod foarte just, că la baza oricărei organizaţii trebuie să stea individul cu un nivel moral ridicat, indiferent de caracterul politic pe care-l va lua ulterior organizaţia respectivă şi de programul de acţiune pe care l-ar adopta sub influenţa evenimentelor. Iată de ce cercul lui Ceaikovski, după ce şi-a dezvoltat treptat programul, s-a bucurat de o popularitate atît de largă în Rusia şi a obţinut rezultate atît de serioase. Din cauza aceasta, şi mai tîr- ziu, cînd înverşunata prigoană dezlănţuită de guvern a dus Ja lupta revoluţionară, cercul a dat o serie de militanţi şi de militante eminente care au căzut în lupta împotriva autocraţiei.

În 1872, cercul nu avea în el nimic revoluţionar. Dacă ar fi rămas mai departe un simplu cerc de autoinstruire, membrii săi s-ar fi închistat curînd ca într-un schit. Însă cercul a găsit un teren potrivit de activitate. Membrii săi au început să difuzeze cărţi bune. Cumpărau ediţii întregi din operele lui Lassalle, ale lui Flerovski-Bervi („Despre situaţia clasei muncitoare din Rusia"), ale lui Marx, lucrări despre istoria Rusiei, răspîndindu-le printre studenţii din oraşele de provincie. Cu timpul, sub influenţa întregului mers al evenimentelor, ca şi sub imboldul ştirilor ce soseau din Europa occidentală cu privire la creşterea rapidă a mişcării muncitoreşti, cercul deveni tot mai mult un centru de propagandă socialistă în rîndurile tineretului studios şi, totodată, mediatorul firesc între membrii cercurilor din provincie. Apoi veni şi ziua cînd bariera ce-i despărţea pe studenţi de muncitori se nărui, stabilindu-se legături directe cu muncitorii din Petersburg şi, într-o oarecare măsură, cu cei din provincie. Acesta a fost momentul cînd m-am alăturat şi eu cercului. Era în primăvara anului 1872.

Cercul nu avea nici măcar un statut. Erau primiţi ca membri numai oameni bine cunoscuţi, puşi la încercare în repetate rînduri, cărora li se putea acorda absolută încredere. înainte de a admite un nou membru, caracterul lui era analizat cu toată francheţea proprie nihiliştilor.

Cel mai mic indiciu de nesinceritate sau şovăială — şi omul nu era primit. Cei din cercul Ceaikovski nu se zbăteau să coopteze cît mai mulţi membri. Cu atît mai puţin năzuiau ei să fie, cu orice preţ, îndrumătorii numeroaselor cercuri ce luaseră fiinţă în capitale şi în provincie şi să-şi asume rolul de mentori ai întregii mişcări în rîndurile tineretului. Noi eram în relaţii prieteneşti cu majoritatea cercurilor, le dădeam ajutor, fiind la rîndu-ne ajutaţi de ele ; dar nu atentam niciodată la independenţa lor.

XIV

Cercul nostru constituia o familie strîns unită. Nici- cînd mai tîrziu nu mi-a fost dat să întîlnesc un grup de oameni care să egaleze prin puritate şi forţă morală pe cei douăzeci de membri ai cercului Ceaikovski întîlniţi de mine la prima lui şedinţă. Şi astăzi mă mîndresc că am fost primit într-o asemenea familie.Cînd m-am alăturat cercului Ceaikovski, membrii lui discutau cu aprindere despre caracterul pe care se cuvenea să-l aibă activitatea lor. Unii erau adepţi ai propagandei revoluţionare şi socialiste în rîndurile tineretului studios. Alţii împărtăşeau părerea că cercul trebuie să-şi propună un singur scop — pregătirea unor oameni apţi să ridice uriaşa şi înapoiata masă a muncitorilor, ulterior ei urmînd să militeze pentru o strămutare a centrului de agitaţie în mediul ţărănesc şi al muncitorilor de la oraşe. Discuţii similare aveau loc în cadrul tuturor cercurilor şi grupurilor care luau fiinţă pe atunci la Petersburg şi în oraşele din provincie. Pretutindeni repurtau victoria adepţii celu-i de-al doilea program.

De altfel, cînd mi s-a încredinţat elaborarea programului cercului nostru * şi eu am propus drept scop al mişcării răscoalele ţărăneşti, prevăzînd confiscarea pămîntului şi a întregii proprietăţi private, de partea mea au fost numai Perovskaia, Kravcinski, Cearuşin şi Tihomirov. Dar cu toţii eram socialişti.

Dacă tineretul acelor vremuri ar fi fost adeptul unui socialism abstract, el s-ar fi mulţumit cu formularea cîtorva principii generale, cum ar fi proprietatea comunistă asupra mijloacelor de producţie într-un viitor mai mult sau mai puţin îndepărtat, iar apoi s-ar fi consacrat agitaţiei politice. Aşa şi procedează în Europa occidentală şi America socialiştii proveniţi din clasele mijlocii. Dar tineretul rus din acele timpuri a abordat socialismul de pe o poziţie total diferită. Tinerii nu elaborau teoria socialismului, ci deveneau socialişti trăind în aceleaşi condiţii grele ca şi muncitorii, nefăcînd vreo deosebire în cercul lor tovărăşesc între ce e „al meu" şi ce e „al tău" şi renunţînd la uzul personal al averilor moştenite. Un asemenea tineret trebuia în mod inevitabil să meargă în popor, ceea ce a şi făcut. Mii de ttneri, băieţi şi fete, părăsiseră casele părinteşti şi s-au stabilit sub diferite forme la ţară sau în oraşele indus- triale. Aceasta nu era o mişcare organizată, ci spontană, una din acele mişcări de masă care se produc în momentele de trezire a conştiinţei umane. Acum, cînd începură să ia fiinţă mici cercuri organizate ce se pregăteau pentru o acţiune susţinută de răspîndire a ideilor libertăţii şi revolu-

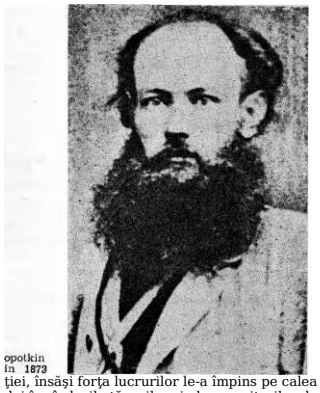

opotkin
in 1873

ţiei, însăşi forţa lucrurilor le-a împins pe calea propagandei în rîndurile ţăranilor şi ale muncitorilor de la oraşe.

Diferiţi scriitori au încercat să explice mersul în popor printr-o influenţă din afară. Influenţa emigranţilor — iată explicaţia de predilecţie a poliţiilor din întreaga lume. Fără îndoială că tineretul îşi pleca urechea la glasul puternic al lui Bakunin ; tot atît de adevărat este şi faptul că activitatea Internaţionalei ne fascina, dar cauzele mersului în popor erau mult mai adînci. Ele au apărut înainte ca „agitatorii din străinătate" să se fi adresat tineretului rus şi chiar înainte de constituirea Internaţionalei. Mişcarea aceasta s-a conturat încă în cercurile Karakozov, în 1866. Dar şi mai înainte, în 1859, a întrezărit-o Turgheniev şi a înfăţişat-o în linii generale.

Firește, ni se întîmpla adesea să vorbim despre necesitatea agitaţiei politice împotriva autocraţiei. Vedeam cum îi ruinează pe ţărani impozitele excesive, cum îşi vînd vitele pentru a acoperi restanţele de impozite.

Ştiam că jaful nerușinat bîntuie peste tot în Rusia. Ne erau cunoscute samavolniciile funcţionarilor ţariști, grosolănia aproape de necrezut a multora dintre ei, iar fiecare zi aducea noi confirmări în acest sens. Auzeam mereu despre percheziţii operate în cursul nopţilor, despre arestarea unor prieteni, care lîncezeau apoi în închisori, iar după închisoare erau deportaţi în aşezările cele mai izolate de la periferia Rusiei. Asta ne făcea să

fim conştienţi de necesitatea luptei politice împotriva regimului cumplit care distrugea cele mai bune forţe intelectuale ale ţării. Dar noi nu vedeam baza, legală sau semilegală, pe care să ne sprijinim lupta.

Fraţii noştri mai vîrstnici nu recunoşteau năzuinţele noastre socialiste, iar noi nu puteam renunţa la ele. De altfel, chiar dacă unii dintre noi şi-ar fi renegat idealurile, tot ar fi fost în zadar. întreaga generaţie tînără era proclamată în bloc „suspectă" şi de aceea generaţia mai vîrst- nică se ferea să aibă contact cu ea. Orice tînăr care manifesta simpatii faţă de ideile democratice, orice tînără care urma cursurile unei şcoli superioare se afla sub supravegherea secretă a poliţiei, şi era numit de Katkov un complotist şi un duşman intern al statului. Oine avea ochelari fumurii, îşi tundea părul, purta o pelerină putea fi învinuit de activitate politică indezirabilă. Percheziţiile la locuinţele studenţilor se făceau atît de des, încît Klemenţ, cu umorul lui blajin, spuse într-un rînd ofiţerului de jandarmi care cotrobăia printre lucrurile sale : „La ce să examinaţi toate cărţile de fiecare dată cînd faceţi percheziţie la noi ? Mai bine aţi întocmi o listă a lor, apoi aţi veni o dată pe lună să verificaţi dacă nu lipseşte ceva sau nu a apărut vreo carte în plus". La cea mai mică bănuială că ar fi „suspecţi din punct de vedere politic", studenţii erau ridicaţi, ţinuţi cîte un an la închisoare, apoi deportaţi cît mai departe pentru un „timp nedeterminat", cum se exprimau în argoul lor birocratic autorităţile. Alexandru al II-lea nutrea în taină visul de a întemeia undeva în stepă un oraş izolat, păzit cu străşnicie de cazaci, unde să fie deportaţi toţi tinerii suspecţi. Numai gîndul primejdiei pe care ar pre- zenta-o un asemenea oraş, locuit de douăzeci-treizeci de mii de „suspecţi din punct de vedere politic", l-a împiedicat pe ţar să-şi înfăptuiască planul barbar.

Unul dintre membrii cercului nostru, ofiţerul Şişko, aparţinea unui grup de tineri care năzuiau să intre în slujba zemstvelor. Ei considerau aceste slujbe ca un soi de apostolat şi se pregăteau stăruitor în vederea ocupării lor, studiind temeinic situaţia economică a Rusiei. Numeroşi tineri au nutrit un timp asemenea speranţe, speranţe ce s-au spulberat ca un fum la primul contact cu maşinăria de stat. Guvernul acordase un simulacru de autonomie cîtorva gubernii, dar de îndată, prin diferite îngrădiri, făcuse în aşa fel ca reforma să piardă orice eficacitate şi sens. Salariaţii zemstvelor au trebuit să se mulţumească cu rolul de funcţionari însărcinaţi cu perceperea unor impozite suplimentare pentru acoperirea nevoilor locale ale statului. De fiecare dată cînd o zemstvă lua iniţiativa într-o problemă a şcolilor elementare sau a seminariilor pedagogice, în cea a ocrotirii sănătăţii publice sau a îmbunătăţirilor funciare, ea se ciocnea de suspiciunea şi neîncrederea guvernului, iar ziarul „Moskovskie vedomosti" o denunţa şi o acuza

de separatism, atribuindu-i intenţia de a organiza un „stat în stat" şi de a „submina autocraţia".

Dacă cineva s-ar apuca să istorisească, de pildă, povestea adevărată a luptei duse de zemstva guberniei Tver pentru seminarul ei pedagogic şi ar face cunoscute lumii toate măruntele persecuţii, şicane şi interdicţii la adresa ei, nimeni în străinătate nu i-ar da crezare. Cititorul ar închide cartea spunînd : „Nu e cu putinţă, e absurd". Or, în realitate totul s-a petrecut întocmai. Numeroşi consilieri ai zemstvelor erau destituiţi, expulzaţi din gubernie sau chiar deportaţi numai pentru că îndrăzniseră să adreseze ţarului o cerere prea supusă cu privire la drepturile pe care legea le recunoştea formal zemstvelor. „Consilierii zemstvelor judeţene şi guberniale trebuie să fie simpli funcţionari ministeriali şi să se supună Ministerului Afacerilor Interne" — aceasta era teoria susţinută de guvernul din Petersburg. Iar în ceea ce priveşte salariaţii mai mărunţi ai zemstvelor, ca învăţătorii, medicii, moaşele, aceştia erau trataţi cu o totală lipsă de menajamente : la un simplu ordin al Secţiei a treia ei erau destituiţi în 24 de ore şi deportaţi. Nu mai departe decît în 1896 o moşieriţă, al cărei soţ ocupa un post important într-una din zemstve, invitase la onomastica ei opt învăţători. „Săracii de ei, nu dau ochii decît cu ţăranii" -— îşi spusese cucoana. A doua zi se prezentă la ea ureadnicul[1] şi îi ceru lista învăţătorilor invitaţi la bal, pentru a raporta mai marilor săi, deoarece învăţătorii nu au voie să se întrunească.

Ce bază pentru lupta politică puteau constitui asemenea dispoziţii ?

Cînd am moştenit de la tata moşia lui din gubernia Tambov, satul Petrovskoe-Kropotkino, un timp m-am gîndit serios să mă mut acolo, consacrîndu-mi întreaga energie unei slujbe la zemstvă. Unii ţărani şi preoţii săraci din satele învecinate mă rugau s-o fac. într-un rînd, cînd cîţiva dintre cei ce mă sfătuiau să rămîn s-au adunat laolaltă, i-am întrebat : ,,Să presupunem că aş încerca să deschid o şcoală, să organizez o fermă model, să înfiinţez un artei, că aş lua apărarea vreunui ţăran, să zicem a judecătorului obştesc, care a fost biciuit din porunca moşierului Svecin. Mi se va da oare putinţa să continui ?" Toţi mi-au răspuns într-un glas : „Nici vorbă de aşa ceva".

După cîteva zile veni la mine un preot cărunt, foarte stimat în regiune. Era întovărăşit de doi fruntaşi influenţi ai rascolnicilor.

— Staţi de vorbă pe îndelete cu ei — îmi spuse el. — Dacă vă dă ghes inima, mergeţi cu ei, şi, cu Evanghelia în mîini, preddcaţi-le ţăranilor... Ştiţi şi dumneavoastră singur ce anume să le predicaţi... Nici o poliţie n-o să vă dea de urmă dacă ei vă vor ascunde. Altceva nu e nimic de făcut. Iată sfatul pe care vi-l poate da un bătrîn ca mine.

Rolul acesta l-am refuzat, firește, categoric. Le-am spus deschis pentru care motiv nu pot deveni un nou Wiclef. „Nu pot vorbi «în numele Evangheliei» atunci cînd ea nu este pentru mine decît o carte ca oricare alta. Pentru succesul propagandei religioase este nevoie de credință, iar eu nu pot crede în divinitatea lui Cristos și în poruncile Domnului". La cele spuse atunci pot adăuga acum, din experiența vieții mele, că dacă propaganda revoluționară în numele religiei este, într-adevăr, recepționată de un număr' mare de oameni care ar rămîne indiferenți la o propagandă pur socialistă, în schimb această propagandă religioasă este purtătoarea unui rău ce prevalează asupra foloaselor ei. Ea propovăduiește *supunerea;* ea învață să te pleci în fața *autorității;* ea promovează oameni despotici în cel mai înalt grad, cărora le place *să comande !* Pînă la urmă, în virtutea tuturor acestor lucruri, ea va propune

[1] Funcționar inferior în poliția rurală în Rusia țaristă. — *Nota trad.*

drept conducător *biserica,* adică bastionul organizat al supunerii oamenilor față de orice autoritate. Așa s-a întîm- plat cu toate mișcările religioase, chiar dacă inițial ele erau mișcări profund revoluționare, ca, de pildă, anabaptismul așa s-a întîmplat și cu doctrinele filozofice anarhiste, cum ar fi teoria lui Descartes.

Nu o dată am discutat în cercul nostru despre necesitatea luptei politice, dar n-am ajuns la nici un rezultat. Apatia și indiferența claselor avute erau incurabile, iar iritarea în rîndurile tineretului nu atinsese încă acel grad de tensiune care, peste vreo 6-7 ani, avea să se vădească în lupta teroristă condusă de Comitetul executiv **. Mai mult decît atît — tragică ironie a istoriei — același tineret pe care Alexandru al II-lea, orbit de teamă și furie, îl trimitea cu sutele în deportare și la ocnă, l-a apărat în anii 1871-1878. înseși programele socialiste ale cercurilor împiedicau repetarea unui atentat împotriva țarului. Lozinca acelor vremuri era : „Pregătiți în Rusia o largă mișcare socialistă în rîndurile țăranilor și muncitorilor. Nu purtați grijă țarului și sfătuitorilor lui. Dacă mișcarea va începe, dacă țăranii se vor uni și masele vor cere pămînt și suspendarea plății pentru pămînturile obținute, guvernul va incerca să se sprijine în primul rînd pe clasele bogate și pe moșieri și va întruni Zemski sobor. Exact în același fel au silit răscoalele țărănești din Franța în 1789 guvernul regal să întrunească Adunarea națională. Același lucru se va întîmpla și în Rusia".

Dar asta nu era tot. Persoane izolate, precum și unele cercuri, văzînd că domnia lui Alexandru al II-lea se cufundă în mod fatal tot mai adine în mocirla reacțiunii și nutrind totodată vagi speranțe în „liberalismul" moșteni- torului (toți tinerii moștenitori ai tronului sînt bănuiți de liberalism), insistau asupra necesității de a repeta tenta- tiva lui Karakozov. Dar cercurile organizate se opuneau

categoric şi îi convingeau stăruitor pe tovarăşii lor să renunţe la asemenea planuri. Acum pot face cunoscut un fapt despre care pînă în prezent nu s-a ştiut nimic. Într-o zi sosise din guberniile sudice la Petersburg un tînăr ferm decis să-l ucidă pe Alexandru al II-lea. Aflînd despre aceasta, cîţiva membri ai cercului Ceaikovski i-au vorbit îndelung, îndemnîndu-l să n-o facă ; dar întrucît nu l-au putut convinge, i-au declarat că-l vor împiedica cu forţa. Ştiind cît de slabă era în acea perioadă paza Palatului de iarnă, se poate afirma cu certitudine că membrii cercului Ceaikovski i-au salvat lui Alexendru al II-lea viaţa. Iată cît de ostil era pe atunci tineretul acelui gen de luptă împotriva autocraţiei în care se va avînta cu abnegaţie atunci cînd suferinţele sale vor fi depăşit orice limită.

XV

Cei doi ani de activitate în cercul Ceaikovski mi-au lăsat o impresie de neuitat. M-am pomenit într-o familie de oameni atît de strîns uniţi în urmărirea ţelului comun, oameni pătrunşi de atîta dragoste faţă de umanitate şi de atîta delicateţe sufletească, încît nu-mi amintesc nici măcar un singur prilej în care viaţa cercului nostru să fi fost umbrită de o cît de mică ¡neînţelegere. Acest lucru poate fi apreciat la justa lui valoare îndeosebi de cei ce au avut vreodată ocazia să se ocupe cu agitaţia politică.

Cercul nostru se întrunea des, şi eu nu lipseam de la nici o şedinţă. Ne adunam pe atunci într-o suburbie a Pe- tersburgului, într-o căsuţă închiriată de Sofia Perovskaia, care făcuse uz în acest scop de un buletin de identitate fals, prezentîndu-se drept o soţie de meseriaş.

Cu toate femeile din cercul nostru eram în cele mai bune relaţii tovărăşeşti. Dar pe Sonia Perovskaia toţi o *iubeam*.

După cum se ştie, ea se născuse într-o familie aristocratică. Tatăl ei fusese un timp guvernatorul militar al Petersburgului. Cu consimţămîntul mamei, care-şi adora fiica, Sofia Perovskaia părăsise casa părintească şi se înscrisese la cursurile şcolii superioare pentru fete, iar apoi, împreună cu surorile Kornilov, cele trei fiice ale unui bogat fabricant, a fondat micul cerc de autoinstruire, din care avea să ia naştere cercul nostru. Acum cine ar fi recunoscut în femeia modestă, cu capul înfăşurat într-o broboadă, în rochie de stambă şi cu cizme bărbăteşti în picioare, care căra apă din Neva cu căldarea, pe domnişoara care nu de mult repurta succese răsunătoare în saloanele aristocratice ale Petersburgului. în ceea ce priveşte morala, ea era principială, dar nicidecum o „predicatoare". Cînd era nemulţumită de careva, îi arunca o privire severă, încruntată, dar şi această privire trăda firea ei deschisă, generoasă, căreia nimic din ce-i omenesc nu îi era străin. într-o singură privinţă era neînduplecată. „Un afemeiat", spusese ea o dată scurt despre cineva, şi intonaţia cu care rostise acest cu- vînt, în timp ce-şi vedea mai departe de treabă, mi s-a întipărit în minte pentru totdeauna.

Perovskaia vorbea puţin, dar gîndea mult şi intens. Este suficient să-i vezi portretul, fruntea înaltă şi expresia feţei, ca să înţelegi că avea o gîndire profundă şi serioasă, că pasiunile superficiale erau străine de firea ei, ca şi discuţiile inutile, şi că atunci cînd avea de apărat o părere, o apăra pînă la capăt, pînă cînd se încredinţa că e cu neputinţă să-şi convingă interlocutorul.

Perovskaia era narodnică pînă-n adîncul sufletului şi totodată o luptătoare revoluţionară călită. Ea nu simţea nevoia să-i împodobească pe muncitori şi pe ţărani cu virtuţi născocite pentru a-i îndrăgi şi a li se consacra. îi lua aşa cum sînt. îmi amintesc că o dată mi-a spus : „Am pornit la o acţiune mare. Poate că ea va costa viaţa a două generaţii, dar trebuie s-o ducem la bun sfîrşit". Cunoscutul portret al Perovskăi îi redă foarte bine chipul, curajul ei conştient, mintea ei deschisă şi limpede, sufletul ei iubitor. Nicicînd o femeie n-a exprimat atît de puternic sentimentul unui suflet iubitor, cum a făcut-o Perovskaia în scrisoarea adresată mamei sale ou cîteva ceasuri înainte de a urca pe eşafod.

Cu excepţia a două-trei, toaite femeile din cercul nostru ar fi fost în stare să privească moartea în faţă şi să moară aşa cum a murit Perovskaia. Dacă în 1881 ele nu ar fi fost deja întemniţate sau deportate în Siberia, ar fi făcut parte din Comitetul executiv, şi de le-ar fi fost sortit să urce pe eşafod, nu ar fi şovăit. Dar în anii aceia de început ai mişcării, nici una dintre ele, ca, de altfel, majoritatea bărbaţilor, nu se gîndea la posibilitatea unui asemenea deznodă- mînt. Perovskaia însă de bună seamă că-şi spusese din capul locului că, oricare ar fi urmările activităţii ei de agitaţie, aceasta era necesară chiar dacă avea s-o ducă pe eşafod, cu alte cuvinte era pregătită să aducă jertfa supremă.

Voi relata o întîmplare din care se poate vedea cum erau celelalte femei membre ale cercului nostru. într-o noapte, Kuprianov şi cu mine ne-am dus la Varvara Bati- uşkova spre a-i face o comunicare importantă. Era tîrziu după miezul nopţii, dar am văzut lumină la fereastra ei şi am urcat scara. Batiuşkova şedea într-o cămăruţă la o masă şi copia programul cercului nostru. îi cunoşteam firea ho- tărîtă şi ne veni ideea să facem o glumă prosteasca.

— Batiuşkova, am venit după dumneata — am început eu. —■ Vrem să facem o încercare aproape desperată de a-i elibera pe tovarăşii întemniţaţi în fortăreaţă.

Batiuşkova nu puse nici o întrebare. Ea lăsă din mînă pana, se ridică liniştită de la locul ei şi spuse : „Să mergem !" Rostise aceasta cu atîta simplitate, că am înţeles într-o clipă cît de neroadă îmi fusese gluma şi i-am mărturisit totul. Ea se reaşează pe scaun, iar în ochi îi luciră lacrimi. „Deci n-a fost decît o glumă ? — mai întrebă o dată eu reproş. — Cu *asta* nu se glumeşte !" Înţelegeam .acum toată cruzimea gestului meu.

Un alt prieten îndrăgit de toţi cei din cercul nostru era Serghei Kravcinski, bine cunoscut în Anglia şi America sub pseudonimul de Stepneak. Uneori noi îi ziceam pruncul, atît de puţin se îngrijea de propria-i securitate. Dar această nepăsare era rezultatul neînfricării, care, în ultimă instanţă, este adesea cel mai bun mijloc de a scăpa de urmăririle poliţiei. în scurt timp el deveni bine cunoscut muncitorilor ca propagandist sub numele de „Serghei", şi de aceea poliţia îl căuta stăruitor. Cu toate acestea el nu lua nici o măsură de precauţie. Dar aş fi dorit oa toţi să fie atît de precauţi ca Serghei cînd era vorba de securitatea altora.

Atunci cînd am ajuns să-l cunosc mai îndeaproape, l-am îndrăgit mult pentru caracterul lui cinstit şi deschis, pentru energia-i tinerească, pentru bunul lui simţ, pentru inteligenţa lui excepţională şi pentru simplitatea lui, pentru fidelitatea, ourajul şi dîrzenia de care dădea dovadă. Serghei citea şi gîndea mult şi m-am convins că împărtăşeam aceleaşi păreri cu privire la caracterul revoluţionar al activităţii iniţiate de noi. Era cu vreo zece ani mai tânăr decît mine şi poate că nu înţelegea încă prea bine ce luptă îndîrjită va însemna viitoarea revoluţie. Mai târziu avea să-mi povestească cu mult umor un episod din perioda de început a activităţii lui propagandistice. „O dată — povestea el — mergeam pe drum cu un tovarăş. Ne ajunge din urmă un ţăran într-o sanie de lemn. Am început să-l lămuresc că nu trebuie să plătească impozitele, că dregătorii jefuiesc poporul şi că în scriptură se spune că trebuie să te răzvrăteşti. Ţăranul a dat bici calului, dar şi noi am grăbit pasul. El mînă calul la trap, dar şi noi ne ţineam după el şi eu îl tot lămuream cu privire la impozite şi răzvrătire. În sfîrşit, ţăranul îndemnă calul în galop, dar căluţul era tare nevolnic, aşa încît noi n-am rămas de sanie şi am continuat propaganda pînă cînd ni s-a tăiat răsuflarea".

în ianuarie sau februarie 1874 locuiam la Moscova ca oaspete al surorii mele Lenocica. Ea ocupa pe atunci o căscioară cenuşie pe stradela Malîi Vlasievski, aproape peste drum de casa tatei. Într-o dimineaţă mi s-a spus că mă caută un ţăran. Am ieşit şi am dat cu ochii de Serghei, care tocmai fugise din gubernia Tver. El avea o constituţie atletică şi cutreiera satele ca tăietor de lemne în tovărăşia unui alt vlăjgan, ofiţerul în retragere Rogaciov. Munca aceasta era foarte grea, mai cu seamă pentru cineva neobişnuit cu ea ; dar atît Rogaciov, cît şi Serghei prinseseră drag de ea. Nimeni n-ar fi recunoscut în cei doi zdraveni tăietori de lemne pe nişte foşti ofiţeri. Aşa au colindat ei, fără a stîrni bănuieli, timp de vreo două săptămâni, făcînd peste tot o propagandă curajoasă. Uneori Serghei, care cunoştea Evanghelia aproape pe dinafară, o explica ţăranilor, demonstrând cu versete din ea că trebuie să se răzvrătească. Alteori el le explica idei ale marilor economişti. Ţăranii îi ascultau pe propagandişti ca pe nişte adevăraţi apostoli, îi duceau din izbă în izbă şi refuzau să le ia bani pentru merinde. în

două săptămîni propagandiştii au provocat o adevărată fierbere în cîteva sate. Zvonul despre ei s-a răspîndit departe în jur. Ţăranii bătrîni şi tineri şuşoteau prin hambare despre cei doi „călători" şi prinseră curaj să spună că ki curînd boierilor li se va lua pămîntul, iar ţarul le va da în schimb leafă. Tineretul deveni mai îndrăzneţ faţă de jandarmi şi spunea : „Staţi puţin, curînd ne vine şi nouă rîndul. N-o să vă mai bateţi joc de noi, păgînilor !" Dar faima tăietorilor de lemne a ajuns şi pînă la şeful postului de jandarmi, şi ei au fost arestaţi. S-a dat ordin să fie aduşi la post, situat la vreo douăzeci de verste.

Au fost duşi sub o escortă compusă din câţiva ţărani. în drum s-a întâmplat să treacă printr-un sat unde era zi de hram.

— Cine sînt ăştia ? Arestaţi ? Nu-i nimic. Faceţi-o-ncoace, fraţilor ! — spuseră ţăranii care chefuiau.

Arestaţii şi escorta au fost opriţi pentru o zi întreagă, duşi din izbă în izbă şi cinstiţi cu bragă. Ţăranii din escortă nu s-au lăsat mult rugaţi. Dădeau braga pe gît şi îi îndemnau şi pe arestaţi să facă la fel. „Din fericire — povestea Serghei —, cana de lemn cu bragă care făcea ocolul mesei era atît de mare, încît nimeni nu putea vedea cît beau atunci cînd o duceam la gură". Către seară cei din escortă erau beţi criţă şi, deoarece nu voiau să se arate în aşa hal şefului de post, s-a hotărît să înnoptăm în sat. În tot cursul zilei Serghei a stat de vorbă cu ţăranii. El le-a vorbit, „în numele Evangheliei", despre nedreptele rînduieli de pe pămînt. Ţăranii l-au ascultat şi şi-au exprimat părerea de rău că oameni atît de buni sînt duşi la post. Cînd toţi s-au dus la culcare, un tînăr din escortă îi şopti lui Serghei : „Poarta am s-o închid numai, fără s-o încui". Serghei şi Rogaciov au înţeles aluzia. După ce toţi au adormit, ei s-au strecurat în uliţă şi au pornit-o cu pas iute înainte, iar către orele cinci dimineaţa erau deja la vreo douăzeci şi cinci de verste de sat, într-o gară mică, de unde cu primul tren au pornit spre Moscova. Serghei a rămas la Moscova.

Aici el găsi adăpost la familia Lebedev, care, după cîte se pare, întreţinea relaţii cu cercul nostru din Moscova. În această familie el a întîlnit-o pe Tatiana Lebcdeva, care ulterior avea să joace un rol important în Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea", dar pe atunci nu era decît o tînără fată dintr-o familie boierească. După toate probabilităţile, la ea s-a gîndit Serghei cînd a scris romanul său semiautobiografic „Andrei Kojuhov". Mai tîrziu, cînd noi toţi cei de la Petersburg am fost arestaţi, cercul din Moscova, al cărui suflet erau el şi Voinaralski, a devenit centrul principal al agitaţiei.

Vorbind despre Serghei am făcut o incursiune în viitor, iar acum mă voi întoarce la primăvara anului 1872, cînd m-am alăturat cercului Ceaikovski. în acele zile, propagandiştii se instalau ici-colo în mici grupuri, sub diferite forme, în oraşe şi sate. Unii organizau ateliere de

fierărie, alţii făceau agricultură, iar tinerii din familii bogate lucrau în aceste ateliere sau la cîmp, pentru a fi în permanent contact cu masele muncitoare. La Moscova, cîteva foste studente ale Universităţii din Zürich au înfiinţat propria lor organizaţie şi s-au angajat la fabrici textile, unde lucrau cîte 14—16 ore pe zi, trăind în locuinţe comune viaţa grea şi lipsită de bucurii a muncitoarelor din fabricile Rusiei. Aceasta era o măreaţă şi eroică mişcare, la care participau activ nu mai puţin de două-trei mii de oameni, în vreme ce alţii, în număr de două sau de trei ori mai mare, simpatizau cu ei şi sprijineau în toate felurile avangarda de luptă. Cercul nostru din Petersburg coresponda regulat (firește cifrat) cu nu mai puţin de jumătate din această armată*.

în curînd ne păru insuficientă literatura legală, cenzurată sever, în paginile căreia nu era îngăduită nici o aluzie la socialism, aşa că am înfiinţat în străinătate o tipografie proprie. Era nevoie, firește, să alcătuim broşuri speciale pentru muncitori şi ţărani, aşa încît „comitetul literar", din care făceam şi eu parte, avea întotdeauna destulă treabă. Cărţile şi broşurile tipărite în străinătate erau aduse în Rusia prin contrabandă în baloturi, depozitate în anumite locuri, apoi expediate cercurilor locale, care difu**zau** literatura printre ţărani şi muncitori. Pentru toate acestea era nevoie de o organizaţie de proporţii uriaşe, de repetate călătorii în străinătate, de o vastă corespondenţă. Acestea erau necesare în primul rînd pentru a păzi de poliţie atît pe sprijinitorii noştri, cît şi depozitele de cărţi. Noi aveam cîte un cifru special pentru fiecare din cercurile din provincie şi nu o dată după ce 5—6 ore în şir totul fusese discutat pînă în cele mai mici amănunte, femeile, neîncrezătoare în acurateţea noastră în materie de scriere cifrată, mai munceau o noapte întreagă, acoperind file şi file cu semne cabalistice şi fracţii matematice.

La şedinţele noastre domnea întotdeauna un climat de caldă prietenie. Noţiunea de preşedinte, ca şi alte formalităţi, erau prea străine de sufletul rusesc, aşa încît la noi nu exista aşa ceva. Şi cu toate că discuţiile în contradictoriu erau uneori foarte aprinse, în special oînd se dezbăteau „probleme de program", ne dispensam prea bine de formalităţile specific vest-europene. Erau suficiente absoluta sinceritate, dorinţa comună de a rezolva problema cît mai bine şi repulsia mărturisită faţă de orice manifestare de teatralism. Adesea ni se întîmpla să luăm masa chiar în timpul şedinţelor, meniul nostru constînd invariabil din pîine neagră, castraveţi muraţi, o bucată de brînză sau de salam şi ceai siab la discreţie. Mîncam astfel nu pentru că n-am fi avut bani (aveam întotdeauna bani mulţi), dar socoteam că socialiştii trebuie să trăiască aşa cum trăieşte majoritatea muncitorilor. Şi apoi banii erau necesari cauzei revoluţionare.

La Petersburg ne-am creat în scurt timp vaste relaţii printre muncitori. Cu un an înainte de aderarea mea la cercul Ceaikovski, Serdiukov, un tînăr posedînd o frumoasă instrucţiune, şi-a făcut mulţi prieteni printre muncitorii din uzine, în majoritate muncitori la uziina de armament a statului, şi a organizat un cerc numărînd la vreo treizeci de membri, care se adunau pentru a citi şi a discuta. La Petersburg muncitorii de la uzine erau destul de bine plătiţi, şi cei neînsuraţi o duceau binişor. Ei se familiarizară în scurt timp cu literatura radicală şi socialistă din acea epocă, Buckle, Lassalle, Mill, Draper, Spielhagen devenind nume familiare pentru ei *. în ceea ce priveşte nivelul cultural, aceşti muncitori nu se deosebeau prea mult de studenţi. Le plăcea să discute despre „legea de fier a salariului", despre lupta de clasă şi conştiinţa de clasă, despre colectivism, ca şi despre libertate — citîndu-l pe Mill, sau despre civilizaţie — citîndu-l pe Draper. „Capitalul" lui Marx apăruse nu de mult, şi noi îl citeam cu toţii ; pe atunci printre tineri nu se întîlnea îngustimea de vederi proprie zilelor noastre.

După ce Dmitri, Serghei şi cu mine am aderat la cercul Ceaikovski, am început să frecventăm des acest cerc, ducînd aci discuţii pe diferite teme. Dar speranţele noastre că aceşti tineri vor deveni propagandişti printre ceilalţi muncitori, a căror situaţie era infinit mai grea decît a lor, nu s-au realizat pe deplin. într-o ţară liberă, ei ar fi devenit nişte oratori obişnuiţi la întruniri publice, dar, asemenea ceasornicarilor privilegiaţi din Geneva, ei manifestau un soi de dispreţ faţă de simplii muncitori de fabrică şi nu ardeau nicidecum de dorinţa de a deveni martiri ai cauzei socialiste. Abia după ce majoritatea dintre ei au fost arestaţi şi unii ţinuţi la închisoare eîte trei ani pentru simplul fapt că au îndrăznit *a gîndi* ca socialiştii, abia după ce unii dintre ei au avut astfel putinţa să măsoare atotputernicia arbitrarului ce domnea în Rusia, ei au devenit propagandişti entuziaşti în primul rînd ai revoluţiei politice.

Simpatiile mele se îndreptau cu precădere spre ţesători şi spre muncitorii din fabrici în genere. La Petersburg se adună mii de muncitori care pe timpul verii se întorc în satele lor să are pămîntul. Aceşti semiţărani-semimuncitori aduceau cu ei la oraş spiritul de obşte al ¡satului rus. în rindiurile lor propaganda revoluţionară se desfăşura cu mult succes. Eram chiar nevoiţi să domolim zelul noilor noştri prieteni, altminteri ei ar fi adus în casele noastre sute de tovarăşi de-ai lor, bătrini şi tineri. Cei mai mulţi dintre ei trăiau în mici arteluri : cîte zece-doisprezece oameni ocupau o locuinţă comună, mîncau laolaltă, fiecare participant achitînd lunar o cotă-parte din cheltuieli. Noi vizitam aceste case. După scurt timp ţesătorii ne-au făcut cunoştinţă şi cu arteluri, de zidari, de tîmplari şi altele, iar în unele din ele Serghei, Dmitri, Şişko şi alţi tovarăşi au ajuns să fie ca la ei acasă : nopţi întregi se vorbea aici despre socialism. Din cînd în cînd,

eîte unul dintre noi pleca pentru o săptămînă sau două şi în satele de unde erau originari prietenii noştri şi acolo ducea o propagandă aproape deschisă printre ţărani.

Firește, toţi cei ce desfăşurau propagandă printre muncitori se deghizau în ţărani. Prăpastia ce desparte în Rusia pe „boier" de ţăran este atît de adîncă, ei vin atît de rar în contact, încît apariţia la ţară a unui om îmbrăcat „ca un domn" ar fi stîrnit atenţia generală. Dar şi în oraş poliţia s-ar fi sesizat de îndată ce ar fi observat printre muncitori un om diferit de ei prin îmbrăcăminte şi prin felul de a vorbi. „La ce s-ar amesteca cu prostimea, dacă nu ar avea gînduri ascunse ?"

De multe ori, după un prînz într-o casă aristocratică sau chiar la Palatul de iarnă, unde mă duceam din cînd în cînd să vizitez un prieten, săream într-o birjă, grăbit să ajung la o sărăcăcioasă locuinţă de student dintr-o îndepărtată periferie a oraşului, unde îmi scoteam hainele elegante şi, îmbrăcat într-o cămaşă de stambă, cizme ţărăneşti şi cojoc, mă duceam la prietenii mei ţesătorii, arun- cînd cîte o glumă mujicilor întâlniţi în cale. Le povesteam ascultătorilor mei despre mişcarea muncitorească din străinătate, despre Internaţională, despre Comuna din 1871. Ei mă ascultau cu multă atenţie, străduindu-se să nu le scape nici un cuvînt, apoi îmi puneau întrebarea : „Ce putem face aici în Rusia ?" Noi le răspundeam : „Trebuie să propagaţi ideile auzite, să-i alegeţi pe oamenii cei mai buni şi să-i organizaţi. Altă cale nu există". Noi le citeam istoria Revoluţiei franceze dintr-o prelucrare după excelenta „Poveste a unui ţăran" de Erckmann-Chatrian. Toţi erau entuziasmaţi de „domnul Chauvel", care cutreiera satele şi difuza cărţi interzise. Toţi ardeau de dorinţa de a-i urma exemplul. „Staţi de vorbă şi ou alţii — spuneam noi —, stabiliţi contacte între oameni, iar cînd vom fi mai mulţi, se va vedea ce putem abţine". Muncitorii ne înţelegeau perfect, şi nu ne rămînea decît să le temperăm zelul.

în tovărăşia lor am petrecut multe ceasuri frumoase. Deosebit de viu mi s-a întipărit în minte prima zi a anului 1874, ultimul An nou petrecut de mine în Rusia în libertate. Revelionul îl făcusem într-o societate aleasă. S-au rostit acolo destule vorbe emfatice, „generoase", despre îndatoririle cetăţeneşti, despre binele poporului şi altele asemenea. Dar ceva ascuns răzbătea în toate aceste discursuri „emoţionante". Părea că fiecare dintre oaspeţi era preocupat în primul rînd cum să-şi păstreze propria bunăstare. Nimeni însă nu îndrăznea să mărturisească deschis şi sincer că este gata să facă numai ceea ce nu-i pericliteză cu nimic situaţia. Sofisme, nesfârşite sofisme cu privire la ritmul extrem de lent al evoluţiei, starea de înapoiere a maselor şi inutilitatea sacrificiilor; şi toate erau spuse numai pentru a camufla adevăratele motive, de-a valma cu declaraţii că

ar fi cu toţii gata de sacrificiu... M-a cuprins subit tristeţea şi am părăsiit această serată.

A doua zi dimineaţa m-am dus la o adunare a ţesătorilor. Ea se ţinea într-un subsol întunecos. Eram deghizat în ţăran şi m-am amestecat în mulţimea de cojoace. Un tovarăş, pe care muncitorii îl cunoşteau, mă prezentă simplu : „Borodin, prietenul meu". „Povesteşte-ne, Borodin •— urmă el —, ce-ai văzut în străinătate". Şi eu am început să vorbesc despre mişcarea muncitorească din Europa occidentală, despre lupta proletariatului, despre dificultăţile ce-i stau în faţă, despre speranţele sale.

Cei prezenţi la adunare erau în majoritate oameni de vîrstă mijlocie. Relatarea mea le-a trezit un puternic interes, şi mi-au pus o serie de întrebări, toate foarte strâns legate de subiect : despre cele mai mici amănunte ale sistemului de organizare a asociaţiilor muncitoreşti, despre ţelurile Internaţionalei şi despre şansele ei de reuşită. Apoi au urmat întrebări privitoare la cele ce s-ar putea face în Rusia, cît şi la urmările propagandei noastre. Eu nu obişnuiam să minimalizez primejdiile legate de agitaţia noastră şi le-am spus sincer ce gîndeam : „După toate probabilităţile, noi vom fi în curînd deportaţi în Siberia, iar voi, adică unii dintre voi, veţi fi ţinuţi vreme îndelungată la închisoare pentru că ne-aţi ascultat". Perspectiva aceasta sumbră nu le-a tăiat elanul şi nu i-a înspăimîntat. „Ei, nici în Siberia n-or fi trăind numai urşi, trăiesc şi oameni. Unde trăiesc oameni, nu ne prăpădim nici noi". „Nu-i chiar atît de negru draicu după cum se spune". „Dacă ţi-e frică de lupi, nu te duce în pădure"[1].

XIV

Iar când mai tîrziu unii dintre ei au fost arestaţi, aproape toţi s-au comportat excelent şi n-au trădat pe nimeni.în cei doi ani la care mă refer au fost efectuate numeroase arestări atît la Petersburg, cît şi în întreaga Rusie. Nu trecea lună să nu pierdem pe vreunul dintre ai noştri sau să nu fie arestat careva din grupurile din provincie. Spre sfîrşitul anului 1873 arestările s-au înteţit. în luna noiembrie poliţia năvăli într-una din principalele noastre case conspirative, dincolo de bariera Narvei. Am pierdut cu acest prilej pe Perovskaia, pe Sinegub şi alţi doi tovarăşi. Am fost siliţi să întrerupem orice legătură cu muncitorii din această parte a Petersburgului *.

Jandarmii deveniseră foarte vigilenţi şi -observau imediat apariţia unui student într-un cartier muncitoresc. Noi am organizat o nouă casă conspirativă, mai spre periferia oraşului, într-un cartier muncitoresc, dar şi pe aceasta a trebuit s-o părăsim în scurtă vreme. Printre muncitori mişunau spionii, care ne urmăreau cu mare atenţie. în scurtele noastre, cu înfăţişarea noastră ţărănească, Dmitri, Serghei şi cu mine ne strecuram neobservaţi. Noi continuam să frecventăm cartierele în care mişunau, jandarmii şi spionii. Dar situaţia lui Dmitri şi a lui Serghei era foarte primejdioasă. Poliţia îi căuta cu înverşunare, deoarece numele lor dobândiseră o largă popularitate în cartierele muncitoreşti. Dacă Klement saiu Kravcinski ar fi fost găsiţi din întîmplare în locuinţa vreunui cunoscut cu ocazia unei percheziţii făcute de poliţie, ar fi fost ridicaţi pe loc. Au fost perioade cînd Dmitri trebuia să caute zilnic o casă unde să poată rămîne noaptea în relativă linişte.

— Pot înnopta la dumneata ? — întreba el, făcîndu-şi apariţia către 10 seara la cîte un tovarăş.

— Cu neputinţă ! în ultima vreme casa mea este tot timpul supravegheată. Du-te mai bine la N.

— Chiar de la el vin. Mi-a spus că şi casa lui este încercuită de spioni.

— Atunci dra-te la M. îmi este bun prieten şi, totodată, este în afară de orice bănuială, dar pînă la el e cale lungă. Ia o birjă. Uite, poftim nişte bani. Dar, din principiu, Dmitri nu lua banii şi o pornea agale pe jos spre celălalt capăt al oraşului, afară de cazul cînd rămînea să înnopteze la tovarăşul la care în orice clipă poliţia putea năvăli să facă percheziţie.

În ianuarie 1874 poliţia a pus mîna pe principala noastră citadelă din cartierul Vîborg, ce ne servea drept centru al propagandei în rîndurile ţesătorilor. Cîţiva dintre cei mai buni propagandişti ai noştri au dispărut după misterioasa poartă a Secţiei a treia. Rîndurile noastre s-au rărit *. Era din ce în ce mai greu să ne întrunim cu toţii. Depuneam toate eforturile pentru a constitui noi cercuri de tineret care să poată continua activitatea noastră după ce vom fi arestaţi. Ceaikovski se găsea pe atunci în Sud. Noi i-am înduplecat sau mai bine zis i-am silit pe Ser- ghei şi Dmitri să plece din

Petersburg. În acel moment rămăsesem la Petersburg nu mai mult de cinci sau şase oameni pentru a continua activitatea cercului nostru.

Două luni s-au scurs într-im calm relativ, dar subit la jumătatea lunii martie am aflat că aproape toţi muncitorii din cercul de la uzină fuseseră arestaţi şi împreună cu ei fostul student Nizovkin, care, din nefericire, se bucura de încrederea lor.

Eram siguri că Nizovkin, apărîndu-şi pielea, va mărturisi tot ce ştie. în afară de Dmitri şi Serghei, îl cunoştea pe fondatorul cercului, Serdiukov, şi mă cunoştea şi pe mine ; era de aşteptat că la interogatoriu el va divulga adevăratele noastre nume. După cîteva zile fură ridicaţi doi ţesători, băieţi nu prea fermi, care cheltuiseră chiar nişte bani aparţinînd tovarăşilor lor. Cei doi ţesători mă cunoşteau sub numele de Borodin. Era cert că ei aveau să îndrume poliţia pe urmele unui oarecare Borodin, îmbrăcat în straie ţărăneşti, care lua cuvîntul la întrunirile ţesătorilor. în acest fel, într-o singură săptămînă au fost ridicaţi toţi membrii cercului nostru prezenţi în oraş, în afară de Serdiukov şi de mine.

Nu ne mai rămînea altceva de făcut decît să fugim din Petersburg, dar tocmai asta nu voiam să facem. în mîinile noastre era soarta unei uriaşe organizaţii atît din interiorul Rusiei, cît şi din străinătate, care se ocupa de tipărirea publicaţiilor noastre şi de aducerea lor prin contrabandă în ţară. Cum era să părăsim, fără a lăsa alţi tovarăşi în locul nostru, întreaga reţea de cercuri şi colonii din 40 de gubernii, reţea pe care o creasem cu atîta trudă în aceşti ani şi cu care duceam o corespondenţă regulată ? În sfîrşit, cum era să părăsim cercurile noastre muncitoreşti din Petersburg şi cele patru centre pentru propagandă în rîndurile muncitorilor din capitală ? Cum era să părăsim toate acestea înainte de a fi găsit oameni care să menţină în continuare legăturile şi corespondenţa noastră ?

Serdiukov şi cu mine am hotărît să primim în cerc doi noi membri, cărora să le predăm toate sarcinile noastre, în fiecare seară ne întâlneam în colţuri diferite ale oraşului şi munceam asiduu. Nu notam niciodată nume sau adrese. Notate cifrat şi puse la loc sigur erau doar adresele legate de transportul cărţilor. De aceea era necesar ca noii membri să înveţe pe dinafară sute de adrese şi zeci de cifruri. Le-am repetat de atîtea ori noilor noştri tovarăşi, pînă cînd le-au memorizat. în fiecare seară studiam cu ei harta Rusiei europene, oprindu-ne mai cu seamă asupra graniţei de vest, unde locuiau cei ce recepţionau cărţile introduse prin contrabandă, şi asupra guberniilor de pe Volga, unde erau situate majoritatea cercurilor noastre. Apoi, firește deghizaţi, îi duceam pe noii noştri tovarăşi în diferite cartiere ale oraşului, pentru a le face cunoştinţă cu muncitorii.

Cel mai indicat în cazul nostru ar fi fost să dispărem din locuinţele noastre şi să apărem în alt loc

sub un nume fals şi cu acte false. Serdiukov şi-a părăsit locuinţa ; dar, întrucît nu avea acte, se ascundea la nişte cunoscuţi. S-ar fi cuvenit să procedez şi eu la fel, dar o împrejurare ciudată m-a împiedicat s-o fac. Tocmai isprăvisem un referat despre formaţiile glaciare din Finlanda şi Rusia, căruia urma să-i dau citire la adunarea generală a Societăţii ruse de geografie.

între timp, nişte necunoscuţi misterioşi dădeau tîrcoale casei mele şi intrau la mine sub cele mai fanteziste pretexte. Unul manifestase dorinţa de a cumpăra cherestea de pe moşia mea din Tambov, situată într-o stepă despădurită. Spre surprinderea mea, am zărit pe strada Malaia Morskaia, unde locuiam, pe unul dintre ţesătorii arestaţi amintiţi mai sus. în felul acesta m-am putut convinge că şi casa mea este sub observaţie. Trebuia însă să mă comport ca şi cum nu s-ar fi petrecut nimic deosebit, deoarece vinerea următoare aveam să-mi prezint referatul la Societatea rusă de geografie.

Şedinţa a avut loc *. Dezbaterile au fost din cele mai aprinse şi am izbutit să-mi impun punctul de vedere cel puţin într-un punct. Geologii noştri au recunoscut că toate vechile teorii despre perioada diluviană şi transportarea blocurilor eratice pe teritoriul Rusiei de către gheţurile plutitoare sînt nefondate şi că întreaga problemă se cuvine studiată de la început. Mi s-a oferit postul de preşedinte al secţiei de geografie fizică, în vreme ce eu îmi puneam întrebarea : „Nu voi petrece oare chiar această noapte la Secţia a treia ?"

Ar fi trebuit să nici nu dau pe-acasă, dar eram frînt de obosealâ şi m-am întors să înnoptez. În noaptea aceasta jandarmii n-au venit. Am pus în ordine un vraf întreg de hîrtii, distrugînd tot ce ar fi putut compromite pe cineva, mi-am împachetat lucrurile şi m-am pregătit de plecare. Ştiam că locuinţa mea este supravegheată, dar îmi făcusem calculul că poliţia nu se va înfiinţa decît noaptea tîrziu, aşa încît voi izbuti să mă strecor neobservat către seară, cînd se va lăsa întunericul. iS-a întunecat şi eu mă pregăteam să plec, cînd una din fetele din casă îmi şopti : „Aţi face mai bine să coborîţi pe scara de serviciu". Am înţeles ce vrea să spună. Am coborît repede şi am ieşit în stradă. în faţa porţii era o singură birjă. Am sărit în droşcă şi am pornit în direcţia bulevardului Nevski. Nu vedeam că sînt urmărit şi începusem să cred că totul merge bine, cînd deodată, pe bulevardul Nevski, lîngă dumă, am ob- sevat o altă birjă oare venea în galop în urma noastră şi după puţin ne-o luă înainte.

Spre marea mea uimire, am văzut în droşcă pe unul dintre cei doi ţesători arestaţi, lîngă care şedea un domn necunoscut. Ţesătorul îmi făcu semn cu rnîna de parcă ar fi vrut să-mi spună ceva. I-am spus birjarului să oprească. „Poate că i-au dat drumul chiar acum — gîndeam eu — şi are să-mi transmită ceva important". Dar îndată ce birja s-a oprit, domnul care şedea lîngă ţesător (era un agent secret), strigă tare : „Domnule

Borodin, prinţ Kropotkin, vă arestez. — El făcu semn unor poliţişti, care mişună în- totdeuna pe Nevski, sări la mine în droşcă şi-mi arătă o hirtie cu ştampila poliţiei orăşeneşti din Petersburg. — Am ordin să vă invit neîntîrziat la guvernatorul general pentru o explicaţie" — spuse el. Orice împotrivire ar fi fost zadarnică. Doi poliţişti mă şi încadrau. Am spus birjarului să întoarcă şi să mă ducă la guvernatorul general. Ţesătorul rămase în birja lui, care o luă în urma noastră.

După cîte se pare, poliţia şovăise vreo zece zile înainte de a mă aresta, deoarece mu era sigură că Borodin şi cu mine sîntem una şi aceeaşi persoană. Faptul că reacţionasem la semnul ţesătorului risipi toate îndoielile.

S-a întîmplat ca tocmai în momentul cînd plecam de acasă să sosească de la Moscova un tînăr cu o scrisoare pentru mine de La prietenul meu P. I. Voinaralski şi cu alta pentru prietenul nostru comun Poleakov de la Dmitri Klementţ. Voinaralski mă informa despre înfiinţarea la Moscova a unei tipografii secrete. Scrisoarea conţinea numeroase veşti îmbucurătoare despre activitatea revoluţionară din acest oraş. Am citit scrisoarea şi am distrus-o, iar pentru că a doua scrisoare nu conţinea decît o nevinovată pălăvrăgeală prieteneasca am luat-o cu mine. Acum, cînd eram arestat, m-am gindit că ar fi mai bine să distrug şi această scrisoare. I-am cerut agentului să-mi arate încă o dată legitimaţia sa şi în timp ce o scotea din buzunar, am zvîrlit neobservat scrisoarea pe ealdarîm. Dar... cînd am ajuns la casa guvernatorului general, ţesătorul întinse nenorocita hîrtie agentului, spunînd : „Am văzut cînd dumnealui a aruncat scrisoarea pe ealdarîm şi am ridicat-o".

Urmară ceasuri obositor de lungi în aşteptarea procurorului. Reprezentantul puterii jud?cătoreşti joacă, după cum se ştie, rolul unui om de paie în mîinile jandarmilor. Ei îl utilizează pentru a da o vagă aparenţă de legalitate percheziţiilor şi interogatoriului. A trecut destul de mult timp pînă ce procurorul a fost găsit şi adus, spre a figura, chipurile, ea reprezentant al legalităţii. Am fost dus din nou la locuinţa mea, unde s-a făcut cea mai minuţioasă percheziţie, care s-a isprăvit abia la trei noaptea. Jandarmii n-au găsit însă nici un petic de hîrtie care să poată fi utilizat împotriva mea sau a altcuiva.

După percheziţie am fost dus la Secţia a treia, care, sub denumiri diferite, a condus şi conduce Rusia din timpul lui Nicolaie I şi pînă astăzi şi constituie un adevărat stat în stat. Bazele Secţiei a treia au fost puse de către Petru I prin înfiinţarea Prikazului Preobrajenski, între zidurile căruia adversarii fondatorului imperiului militar rus erau supuşi la torturi crunte, în urma cărora unii mureau chiar. Pe timpul împărăteselor, Prikazul a fost transformat în Gancelarie secretă. Iar sub Anna Ioannovna camera de tortură a crudului Biron îngrozea întreaga Rusie. Nicolaie I, despot neînduplecat, a

transformat Cancelaria în Secţia a treia şi i-a anexat un corp de jandarmi, şeful jandarmilor devenind un personaj mai înfricoşător decît însuşi împăratul.

În perioada descrisă în aceste pagini a domniei lui Alexandru al II-lea, Secţia a treia era atotputernică. Coloneii de jandarmi efectuau percheziţii cu miile, fără să le pese cîtuşi de puţin dacă în Rusia există sau nu tribunale şi legi. Ei arestau pe cine voiau, ţineau în închisoare pe cei arestaţi cît aveau chef, şi sute de oameni erau deportaţi în Rusia de nord sau în Siberia după bunul plac al vreunui colonel sau general. Iscălitura ministrului de interne era o simplă formalitate, deoarece el nu exercita nici un control asupra jandarmilor şi nici măcar nu ştia ce fac.

Era ora patru dimineaţa cînd începu interogatoriul.

Mi se declară solemn : . — ¡Sînteţi acuzat de apartenenţă la o societate secretă avînd drept scop răsturnarea formei de guvernămînt existente şi de complot împotriva persoanei sacre a maiestăţii sale împăratul. Vă recunoaşteţi vinovat de aceste crime ?

— Atîta timp cît nu voi compărea în faţa judecăţii publice, nu voi răspunde la nici un fel de întrebări — am spus.

— Consemnează — dictă procurorul secretarului -—, acuzatul nu-şi recunoaşte vina. Trebuie să vă mai pun cî- teva întrebări — urmă el după o scurtă pauză. — Cunoaşteţi pe un oarecare Nikolai Ceaikovski ?

— Dacă perseveraţi în a-mi pune întrebări la interogatoriile dumneavoastră, consemnaţi răspunsul „Nu" la toate cîte vor urma. Şi dacă mă veţi întreba de-mi cunosc sora,, fratele sau mama vitregă, să scrieţi de asemenea „Nu". Nu veţi Obţine un alt răspuns de la mine. Ştiu că în cazul cînd voi răspunde „Da" cu privire la careva, îi veţi pricinui imediat vreo neplăcere mare, veţi face o descindere şi o percheziţie la el sau se va întîmpla ceva şi mai grav. Apoi îi veţi spune că eu l-am trădat.

Atunci mi se puse în faţă o lungă listă de întrebări şi de fiecare dată răspundeam calm : „Consemnaţi *Nu*". Asta a durat cam un ceas. Cu ocazia interogatoriului m-am putut convinge că toţi arestaţii, cu excepţia celor doi ţesători,, s-au comportat foarte bine. În ceea ce-i priveşte pe ţesători, ei ştiau doar că mă întâlnisem de vreo două ori cu nu mai mult de zece muncitori. Era evident că jandarmii nu ştiau nimic important despre cercul nostru.

— Ce faceţi, prinţe ? — îmi spuse ofiţerul de jandarmi care mă ducea către orele 5 dimineaţa în celula mea. — Refuzul dumneavoastră de a răspunde la întrebări va fi utilizat ca o armă primejdioasă împotriva dumneavoastră.

— Nu este acesta un drept al meu ?

Ba da... dar ştiţi... Nădăjduiesc că veţi găsi oamera confortabilă. Se face focul în ea din momentul cînd aţi fost arestat.Am găsit-o foarte confortabilă şi am adormit pe dată adine. M-a trezit după cîteva ore jandarmul care mi-a adus ceaiul. În urma lui veni după scurt timp o altă persoană, care îmi şopti pe neaşteptate : „Iată hîrtie şi creion ; scrie- ţi-vă biletul". Era un simpatizant pe care îl cunoşteam după nume. Prin el duceam noi corespondenţă cu cei arestaţi la Secţia a treia.

¡Din toate părţile răzbăteau pînă la mine uşoare cio- cănituri în pereţi. Erau arestaţii care stăteau de vorbă după un anume cod. Dar cum eram nou aici, nu izbuteam să desluşesc sensul ciocăniturilor, care păreau să ţîşnească din toţi pereţii.

Un lucru mă tulbura. În timp ce se făcea la mine percheziţie, l-am auzit pe procuror şoptindu-i ofiţerului de jandarmi că vor merge să facă percheziţie la Poleakov, căruia îi era adresată scrisoarea lui Dmitri. Poleakov era un tînăr şi foarte talentat student în zoologie şi botanică, cu care fusesem împreună în expediţie pe rîul Vitim. Se născuse într-o familie de cazaci săraci, la graniţa cu Mongolia. Înfruntând nenumărate greutăţi, Poleakov a ajuns la Petersburg şi s-a înscris la universitate. Din timpul îndelungatei noastre călătorii am rămas prieteni intimi şi într-o vreme am locuit chiar împreună la Petersburg. Dar Poleakov era străin de activitatea mea politică.

Am intrat în vorbă despre el cu procurorul. „Vă dau cuvîntul meu de onoare — am spus — că Poleakov n- a participat niciodată la vreo acţiune politică. Mîine îşi dă ultimul examen. Veţi distruge pentru totdeauna activitatea ştiinţifică a unui tînăr care s-a zbătut mulţi ani şi a avut de învins mari obstacole pînă să ajungă la situaţia lui actuală. Ştiu că toate acestea nu vă privesc, dar universitatea vede în Poleakov o viitoare glorie a ştiinţei

Cu toate acestea s-a făcut 'percheziţie la Poleakov, dar el nu a fost arestat, acordîndu-i-se o păsuire de trei zile ca să-şi dea[1] examenul. După cîteva zile am fost chemat la procuror şi acesta, radiind de mulţumire, îmi arătă un plic pe care era scris ceva de mina mea ; în plic era un bilet, tot de mina mea, în care se spunea : „Te rog, transmite acest pachet lui V.E. cu rugămintea de a-l păstra pînă cînd îi va fi cerut în modul convenit". Numele persoanei căreia îi era adresat biletul nu era pomenit.

— Această scrisoare a fost găsită la domnul Poleakov — spuse procurorul. — Acum, prinţe, soarta lui este în mâinile dumneavoastră. Dacă îirni veţi spune cine este „V.E.", îl vom pune deîndată în libertate pe domnul Po- leakov, în caz contrar îl vom ţine pînă cînd ne va dezvălui el numele persoanei sus amintite.

Am privit plicul, pe care scrisesem ceva cu creion chimic, şi biletul, scris eu creion obişnuit, şi mi-am amintit fulgerător totul în legătură cu ele.

— Afirm categoric — am spus — că plicul şi biletul n-au fost găsite împreună. Dumneavoastră aţi pus

scrisoarea în plic. — Procurorul roşi. — Cum m-aţi putea face să cred — am urmat — că dumneavoastră, om practic, n-aţi observat că pentru bilet şi plic au fost utilizate creioane diferite ? Iar acum vreţi să mă încredinţaţi că ele constituie un singur tot ? Nu, stimate domn, vă declar că scrisoarea n-a fost adresată lui Poleakov.

Cîteva clipe procurorul rămase descumpănit apoi îşi reveni şi spuse cu tupeul de mai înainte.

— Poleakov însă a recunoscut că biletul îi era adresat lui.

Acum ştiam că procurorul minte. Poleakov ar fi putut, la rigoare, mărturisi ceva privitor la el, dar desigur că ar fi preferat Siberia decît să compromită pe un altul. M-am uitat ţintă în ochii procurorului şi i-am răspuns :

— Nu, stimate domn, Poleakov nu v-a spus aşa ceva. Ştiţi prea bine că spuneţi un neadevăr.

Procurorul izbucni mînios sau poate se prefăcu.

— Bine — făcu el tăios —, dacă veţi aştepta aici cîteva minute, am să vă aduc declaraţia scrisă a domnului Poleakov. El se află în camera alăturată.

— Cu plăcere, am să aştept oricî-t veţi dori.

M-am instalat pe canapea, fumînd ţigară după ţigară. Dar declaraţia nu-mi fu arătată nici în acea zi, nici mai tîrzi-u, iar ulterior, la fiecare întîlnire cu procurorul, eu îi făceam în necaz, întrebîndu-l :

—■ Ei, ce-i cu declaraţia lui Poleakov ?

Firește că nu exista nici o declaraţie *. Nu mai este nevoie să spun că Poleakov răspunsese întocmai cum mă aşteptam. El a spus că nu ştia absolut nimic nici despre scrisoare, nici despre persoana indicată prin iniţialele „V.E." Poliţia n-a izbutit niciodată să afle cine era „V.E."

Am fost dus înapoi în celulă, iar după un timp s-a întors procurorul, însoţit de un ofiţer de jandarmi.

— Interogatoriul dumneavoastră a luat sfîrşit — îmi spuse el —, veţi fi transferat în alt loc.

În faţa porţii stătea o caleaşcă. Am fost invitat să urc în ea, iar alături de mine s-a aşezat un ofiţer de jandarmi voinic, caucazian de origine. Am încercat să-i vorbesc, dar el nu făcea decît să fornăie.

Din clipa cînd am urcat în caleaşcă, m-am lovit de acel sistem al tăcerii care apoi avea să-mi fie aplicat timp de doi ani. Cînd caleaşca o luă pe podul Dvorţovîi, am înţeles că sînt dus la fortăreaţa Petropavlovsk.

Admiram frumosul fluviu, gîndindu-mă că n-am să-l mai revăd atît de curînd. După ce străbătu podul, caleaşca o coti la stînga. Intrarăm sub o boltă întunecată prin poarta fortăreţei.

— Negreşit că voi fi ţinut aici vreo doi ani — am spus ofiţerului.

— Nu, nu chiar atît de mult! — răspunse caucazianul, care acum, cînd ajunsesem la fortăreaţă, recăpătase darul vorbirii. — Dosarul dumneavoastră este aproape complet şi peste vreo două săptămîni va fi înaintat tribunalului.

—• Cazul meu este foarte simplu — am spus —, dar înainte de a mă deferi justiţiei o să vreţi să-i arestaţi pe toţi socialiştii din Rusia, iar ei sînt mulţi, foarte mulţi, şi în doi ani nu veţi izbuti să-i prindeţi pe toţi-, — Pe atunci nu ştiam că făcusem o adevărată prorocire.

Caleaşca s-a oprit în faţa locuinţei comandantului şi noi am intrat în vestibul. în întâmpinarea noastră ieşi generalul Korsakov, un bătrîn înalt, cu o faţă posacă. Ofiţerul de jandarmi îi şopti ceva la ureche şi bătrinul răspunse „bine", după ce îl măsură cu o privire aproape dispreţuitoare ; apoi se întoarse spre mine. Era vădit că generalul nu este de fel încîntat să aibă un nou locatar şi că îi este întrucîtva ruşine de obligaţiile sale, dar privirea lui părea să spună : „Sînt soldat şi nu-mi fac decît datoria". Ne-am aşezat din nou în caleaşcă, dar foarte curînd ea opri în faţa altei porţi ; aici am fost lăsaţi să aşteptăm un timp, pînă cînd soldaţii au descuiat poarta pe dinăuntru. Am străbătut apoi nişte coridoare lungi şi înguste şi am ajuns, în sfîrşit, la o a treia poartă de fier ; după ce am trecut pe sub o boltă întunecoasă, ne-am pomenit într-o încăpere nu prea mare, unde pe dată m-au învăluit întunericul şi umezeala.

Cîţiva subofiţeri din paza fortăreţei intrau şi ieşeau în fugă, fără o vorbă, păşind fără zgomot cu ghetele lor din pîslă, pînă cînd temnicerul semnă de primirea celui arestat în condica caucazianului. Mi se ordonă să lepăd totul de pe mine şi să îmbrac hainele de puşcăriaş ; un halat din flanelă verde, nişte ciorapi de lînă din cale afară de lungi şi de groşi şi papuci galbeni atît de mari, încît abia mi se ţineau în picioare, cînd am încercat să fac cî- ţiva paşi. Am avut întotdeauna oroare de halat şi papuci, iar ciorapii groşi îmi stîrneau o adevărată repulsie. M-au forţat chiar să dezbrac flaneaua de mătase, care mi-ar fi: prins cum nu se poate mai bine în umeda fortăreaţă. Firește, am protestat vehement şi, după o oră, ea mi-a fost înapoiată, din ordinul generalului Korsakov.

După asta am fost dus printr-un coridor întunecos, de-a lungul căruia păşeau santinele, şi introdus într-o celulă. Uşa grea de stejar s-a închis cu zgomot, s-a auzit răsucindu-se cheia în broască şi am rămas singur în camera cufundată în semiîntuneric.P A R T E A A D O U A

F O R T Ă R E A Ţ A P E T R O P A V L O V S K . E V A D A R E A

I

Aşadar, eram în fortăreaţa Petropavlovsk, între zidurile căreia de două sute de ani încoace erau exterminate cele mai bune forţe ale Rusiei. Pînă şi numele ei era rostit la Petersburg cu jumătate de glas.

Aici îl torturase Petru I pe fiul său Aleksei şi îl ucisese cu propria lui mînă. Aici, într-o cazemată în care răzbiseră apele în timpul unei inundaţii, fusese întemni-

ţată prinţesa Tarakanova. Şobolanii, căutînd să scape de potop, se căţărau pe rochia ei. Aici cumplitul Minih îşi torturase adversarii politici, iar Ecaterina a Il-a îi îngropase de vii pe cei ce se indignaseră de asasinarea soţului ei. Din timpul lui Petru I, vreme de o sută şaptezeci de ani, letopiseţul acestui colos de piatră, ce se înalţă din apele Nevei drept în faţa Palatului de iarnă, -nu vorbeşte decît despre asasinate, torturi, despre oameni îngropaţi de vii, condamnaţi la o moarte lentă sau aduşi la nebunie în cazematele întunecoase şi umede.

Aici şi-au trăit începutul calvarului decembriştii, primii care au fluturat la noi steagul republicii şi al desfiinţării iobăgiei. Urmele lor mai pot fi văzute şi astăzi în această Bastilie rusă. Aici au fost întemniţaţi Rîleev, Şeveenko, Doşioievski, Bakunin, Cernîşevski, Pisarev şi mulţi alţii dintre cei mai buni scriitori ai noştri. Aici a fost torturat şi spînzurat Karakozov.

Aici, undeva în fortul Alekseevski, a fost întemniţat şi Neceaev, extrădat de Elveţia ca criminal de drept comun, dar tratat în Rusia ea un primejdios criminal politic. Lui Neceaev nu i-a fost hărăzit să mai vadă libertatea. Se zvonea că în acelaşi fort zăceau întemniţaţi pentru toată viaţa, din ordinul lui Alexandru al Il-lea, cîţiva oameni numai pentru că ar fi cunoscut taine ale palatului care nu se cuveneau ştiute. Pe unul dintre eî, un bătrîn ou o barbă lungă, îl văzuse în misterioasa fortăreaţă un cunoscut de-al meu.

Toate aceste umbre se aratau închipuirii mele ; dar gîndul mi se oprea în primul rînd la Bakunin care, deşi după 1848 fusese înlănţuit de zid timp de doi ani într-o fortăreaţă austriacă, iar apoi fusese extrădat guvernului rus şi petrecuse încă şase ani în fortul Alekseevski, ieşise din închisoare după moartea neînduplecatului despot mai energic decît mulţi dintre tovarăşii săi care fuseseră în tot accst timp în libertate *. „El a rezistat la toate încercările — gîndeam eu —, de ce m-aş lăsa eu dOborît de închisoare ?"

Prima mea mişcare a fost să mă apropii de fereastră. Era un orificiu lat şi jos, tăiat în zidul gros de doi

arşini[1]la asemenea înălţime, că abia o puteam atinge cu mîna. Era prevăzută cu două rame de fier în care se ţineau geamurile şi avea gratii. Prin geam puteam vedea, la o distanţă de circa cinci stînjeni, zidul exterior, de o neobişnuită grosime, al fortăreţei ; pe el se vedea ghereta cenuşie a santinelei. Numai privind în sus puteam aări o fîşie de cer.

'Am examinat atent celula în care aveam să rămîn, poate, cîţiva ani. Orientîndu-mă după poziţia turnului înalt al monetăriei, am dedus că celula mea se află în colţul sud-vestic al fortăreţei, în bastionul situat cu faţa spre Neva. Clădirea în care mă aflam întemniţat nu era însă un bastion, ci ceea ce în ştiinţa fortificaţiei poartă

1 Unitate de lungime utilizată în Rusia ţaristă, egală eu 0,71 m. —

denumirea de redută, adică o clădire interioară pentagonală, din piatră, cu etaj, care se înalţă puţin deasupra, zidurilor 'bastionului şi are două rînduri etajate de tunuri. Celula mea era o cazemată destinată unui tun mare, iar fereastra era ambrazura acestuia. Razele soarelui nu pătrundeau pînă aici niciodată. Chiar şi vara, ele se pierdeau în grosimea zidului. Mobilierul consta dintr-un pat de fier, o masă şi un taburet de stejar. Podeaua era acoperită cu pîslă vopsită într-o culoare închisă, iar pe ziduri erau lipite tapete galbene. Pentru a înăbuşi sunetele, ele nu erau lipite direct pe zid, ci pe o pînză sub care am descoperit o reţea de sîrmă, iar sub ea un strat de pîslă. Abia sub acesta am izbutit să pipăi zidul. Lîngă peretele interior era aşezat un spălător. în uşa groasă de stejar erau tăiate o ferestruică pătrată — prin ea avea să-mi fie dată mîncarea — şi o vizetă de sticlă de formă prelungă, ce se închidea din exterior printr-o mică clapă. Prin această vizetă santinela din coridor putea vedea în orice clipă ce face deţinutul. Şi, într-adevăr, soldatul ridica de multe ori clapa vizetei, iar cizmele sale scîrţîiau îngrozitor în timp ce se furişa, asemenea unui urs, spre uşa mea. Am încercat să intru în vorbă cu el, dar atunci în ochiul pe care-l vedeam prin sticlă apărea o expresie de groază şi clapa cădea imediat. După un minut sau două auzeam iar scîrţîitul, dar nici o singură dată n-am reuşit să-i smulg santinelei o vorbă.

Tăcerea mormîntală începea să mă apese. Am încercat să cînt, mai întîi încetişor, apoi din ce în ce mai tare. „Oare mi-e scris în floarea vîrstei să-i spun iubirii adio pe vecie ?", cîntam eu din „Ruslan şi Ludmila'".

— Domnule, vă rog să nu cîntaţi ! — se auzi o voce groasă de bas de după uşă.

— Vreau să cînt şi am să cînt.

— Cîntatul este interzis — se auzi iar vocea de bas a soldatului.

— Dar eu tot am să cînt.

Atunci veni gardianul şi căută în fel şi chip să mă convingă să renunţ la- cîntat, căci altminteri va fi nevoit să raporteze comandantului fortăreţei şi aşa mai departe.

— Dacă nici n-am să vorbesc şi nici n-am să cînt, mi se va înfunda gîtlejul, iar plămînii se vor atrofia — încercam să ripostez.

— Cîntaţi măcar cu jumătate de glas, ca pentru sine — mă rugă bătrînul gardian.

Dar nu era nevoie de atîtea rugăminţi. După cîteva zile mi-a pierit pofta de cîntat. Am încercat să mai cînt din principiu, dar apoi am renunţat.

„Principalul — gîndeam eu — este să-mi păstrez vigoarea fizică. Nu vreau să mă îmbolnăvesc. îmi voi închipui că urmează să petrec cîţiva ani în nord, într-o expediţie polară. Voi face multă mişcare, gimnastică ; nu trebuie să mă las copleşit de ambianţă. Zece paşi de la un capăt la altul al celulei nu e chiar atît de prost. Dacă voi parcurge această distanţă de 150 de ori, am făcut o verstă". Şi am

hotărît să străbat zilnic cîte şapte verste : două — dimineaţa, două înainte de prînz, două după prînz şi una — înainte de culcare. „Dacă pun pe masă zece ţigări şi despart cîte una cînd trec pe lîngă ea — gîn- deam —, va fi uşor să nu pierd şirul celor trei sute de drumuri înainte şi înapoi. Trebuie să merg repede, dar să mă întorc pe loc încetişor, cînd la stînga, cînd la dreapta, ca să nu ameţesc. Voi face apoi de două ori pe zi şi gimnastică, folosind taburetul în chip de greutate". Îl ridicam de un picior şi îl ţineam cu braţul întins, apoi îl roteam în aer şi în scurt timp am învăţat să-l azvîrl dintr-o mînă într-alta, să-l trec peste cap, pe la spate şi printre picioare.

La cîteva ceasuri după ce am fost adus în fortăreaţă, a apărut gardianul şi mi-a oferit cîteva cărţi. Printre ele se aflau cunoştinţe vechi, ca, de pildă, „Fiziologia vieţii de toate zilele" de Lewes, dar volumul al doilea, pe care ţineam cu tot dinadinsul să-l citesc, se rătăcise şi de astă dată. Am cerut hîrtie, toc şi cerneală, dar refuzul a fost categoric. Toc şi cerneală nu se dau în fortăreaţă decît cu autorizaţia specială a ţarului însuşi. Firește, sufeream mult din cauza inactivităţii forţate şi am început să alcătuiesc în minte o serie de povestiri pe înţelesul poporului, cu subiecte împrumutate din istoria Rusiei.

în fortăreaţă se strînsese, moştenire de la cîteva generaţii de deţinuţi, o întreagă bibliotecă. Cernîşevski, tovarăşii lui Karakozov şi cei ai lui Neceaev, toţi lăsaseră cîte ceva pentru viitoarele generaţii de deţinuţi. Existau aici chiar cîteva cărţi rămase de pe urma decembriştilor, şi una din ele a ajuns în mîinile mele ; am citit cu evlavie o confuză scriere mistico-filozofică ce fusese cîndva citită de primii martiri ai luptei împotriva autocraţiei din secolul nostru, căutînd în paginile cărţii străvechi vreo urmă, un nume sau o convorbire notată pe margini. De altfel, toate cărţile erau în aşa hal zgîriate cu unghia, că greu puteai desluşi ceva.

Mulţi deţinuţi izbutesc să citească în linişte şi fără întreruperi cărţi serioase abia la închisoare. Prinşi de timpuriu în viitoarea activităţii cercurilor

revoluţionare şi a
agitaţiei politice, cei
mai mulţi dintre
revoluţionari tre

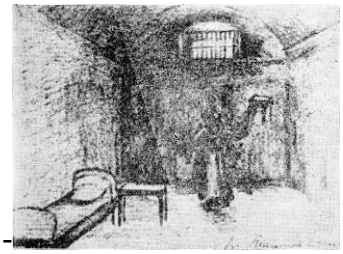

În cazemata fortăreţei Petropavlovsk.
Desen în creion al lui P. A. Kropotkin

buie să ajungă la închisoare ca să citească lucrări voluminoase. Johann Most mi-a scris o dată că el şi-a format instrucţiunea într-o închisoare germană. Anarhiştii din Lyon abia la Clairvaux au izbutit să capete o oarecare instrucţiune, căci unde putea să înveţe un tînăr muncitor dacă nu la închisoare ? Dar şi majoritatea tinerilor studenţi abia la închisoare au reuşit să citească numeroase cărţi şi să cunoască temeinic istoria.

Cărţii lui Lewes i-a urmat „Istoria secolului al XVIII-lea" a lui Schlosser, carte pe care cei ce-au nimerit într-o închisoare rusă o recitesc, toţi fără excepţie, de cîteva ori. Cenzura închisorii lăsa uşor să treacă această operă voluminoasă a istoricului german, pătrunsă de un spirit destul de liberal, şi din paginile ei, în lipsa unor surse mai bune, tineretul nostru cunoştea revoluţia franceză. Mi se îngădui să completez la rîndul meu biblioteca fortăreţei. Am achiziţionat întreaga „Istorie" a lui Solo- viov şi am completat ceea ce lipsea din Kostomarov, Ser- gheevici, Beleaev. Cît am stat aici, am recitit toate acestea de cîteva ori ; m-au desfătat nu numai paginile unor cercetări cu caracter general, dar şi lucrări de specialitate, cum ar fi „îmbrăcămintea ţarilor şi ţarinelor Rusiei" şi altele de acest fel, care ulterior aveau să-mi fie aduse din biblioteca Cerkasov.

Aş vrea să pomenesc cu o vorbă bună şi o altă carte ce mi-a produs o adevărată desfătare. Mă refer la „Crestomaţia evului mediu" a lui Stasiulevici.

Cel mai mult mă captivau, firește, lucrări ca „Vecea şi cneazul" a lui Sergheevici sau cercetări ca „Țăranii în Rusia" a lui Beleaev, în care era înfățișată viața maselor în timpul evului mediu rusesc. Cu o mare plăcere am citit şi „Viețile sfinților", în paginile căreia, pierdute într-un noian de inepții, se întîlnesc inimitabile tablouri ale vieții de toate zilele din vremuri trecute. Letopiseţele noastre ruseşti sînt o adevărată comoară, şi nu poți decît să te miri că au atît de puțini cititori !

Trebuie să spun că studierea detaliată, temeinică şi originală (adică însoțită de considerații şi deducții *proprii)* a istoriei unei țări te înarmează cu o pătrundere nebănuită în abordarea istoriei tuturor țărilor europene. La început ai fi dispus să spui : ce este comun între istoria Franței şi Germaniei şi cea a Rusiei ? Or, în realitate, aici, ca şi acolo, se repetă aceleaşi forme de dezvoltare a vieții gentilice, a vieții obştilor, a vieții oraşelor şi a celei de stat. Iar cel mai frapant este faptul că anumite perioade îşi găsesc expresia în personalități înrudite. Firește, fiecare din aceste personalități îşi are fizionomia proprie — altminteri ele n-ar fi personalități, iar fiecare țară îşi are specificul ei. Fiecare om îşi are fizionomia, iar un francez se deosebeşte de un rus chiar şi atunci cînd aparține aceluiaşi tip — de diplomat, de militar sau de gîndi- tor. Dar, odată admisă această amprentă *individuală* şi *națională,* cînd examinezi îndeaproape diferitele stadii de dezvoltare ale culturii umane, asemănarea apare izbitoare.Perioada merovingiană în Franța prezintă asemănări cu perioada inițială a dinastiei Rurik în Rusia. Autonomia oraşelor trece în Franța şi în Rusia prin aceleaşi stadii de dezvoltare. Între Ludovic al Xl-lea şi Ioan cel Groaznic, în lupta lor împotriva boierimii, asemănarea este perfectă şi — lucrul cel mai uimitor — cele două personalități vădesc numeroase trăsături comune. Între Petru I şi Ludovic al XlV-lea diferența este, firește, mare, dar rolul lor istoric — consolidarea statului absolutist — este foarte asemănător. Mai tîrziu, domnia împărăteselor în Rusia şi cea a amantelor lui Ludovic al XV-lea în Franța sînt din nou perioade asemănătoare de dezvoltare a statului. În sfîrşit,. Alexandru al II-lea şi Ludovic al XVI-lea au păşit pe acelaşi drum, şi de nu s-ar fi amestecat teroriştii, domnia lui Alexandru al II-lea s-ar fi încheiat probabil printr-o Adunare Constituantă.

Ar fi zadarnic să căutăm alte asemănări mai mari. Istoria se repetă, dar nu se copiază -— întocmai cum în istoria dezvoltării marsupialelor s-a repetat

istoria dezvoltării mamiferelor (sau, mai bine zis, invers) şi s-au creat tipuri paralele asemănătoare.

În schimb în ceea ce priveşte dezvoltarea instituţiilor şi raporturilor juridice între diferitele componente ale organismului social asemănarea este şi mai evidentă.

Aşadar, chiar din prima mea zi în fortăreaţă, am avut lectură din belşug. Dar eram atît de obişnuit să scriu, să creez pe baza celor citite, încît numai lectura nu mă putea satisface.

Într-un număr vechi din „Delo" am dat peste două fragmente traduse din romanul „Tainele poporului" al scriitorului francez Eugène Sue. Numele lui Sue firește că nu era menţionat (cenzura ar fi intervenit), dar traducerea era destul de completă. Fără să ştiu de unde proveneau fragmentele, am fost impresionat de ideile ce le conţineau. Am început să alcătuiesc în minte schiţe similare din istoria Rusiei, destinate poporului. Născoceam intriga, personajele, evenimentele, discuţiile, capitol după capitol şi, parcurgînd încăperea de la un capăt la altul, repetam în sinea mea aceste capitole scrise în gînd. Citisem undeva că Mill făcea ceva asemănător înainte de a scrie.

Un efort intelectual atît de intens mi-ar fi adus în scurt timp creierul la epuizare, dacă după două-trei luni, datorită scumpului şi nepreţuitului meu frate Saşa, nu mi s-ar fi îngăduit să scriu.

Gînd am fost arestat, Saşa era la Zürich. Din anii adolescenţei el dorea să plece în străinătate, unde oamenii pot gîndi ce vor, citi ce vor, unde îşi pot exprima liber ideile.

El nu s-a alăturat niciodată mişcării care propovăduia „mersul în popor" în Rusia. El nu credea în posibilitatea unei revoluţii populare, revoluţia însăşi i se părea că trebuie să fie o acţiune desfăşurată de o reprezentanţă organizată a poporului, de o Adunare naţională şi de nişte „intelectuali" curajoşi. Firea lui delicată, cu înclinaţii spre filozofie şi artă, era, probabil, scîrbită de contactul cu mulţimea mizeră, care uneori manifesta un spirit nobil, dar alteori era grosolană, beată şi aplauda execuţiile celor mai buni apărători ai ei.

El admitea agitaţia socialistă după modelul practicat în Europa occidentală : conducători instruiţi antrenînd ■după ei mulţimea la mitinguri, organizînd-o ; dar mărunta frămîntare de zi cu zi — discuţiile,

astăzi cu Iakov Tvanovici, mîine cu Pavel Petrovici *, în locuinţele muncitorilor, apelurile către ţărănime, poate şi răscoala ţărănească cu excesele ei şi chiar cu inevitabilele ei atrocităţi — toate acestea nu-l atrăgeau. El nu credea în instinctele revoluţionare ale ţărănimii, în posibilitatea trezirii lor şi de aceea n-a aderat la mişcarea noastră.

În general, fratele meu Saşa nu era un narodnic revoluţionar. Socialist prin convingeri, odată ajuns în străinătate, el fu cu tot sufletul alături de Internaţională, dar alături de fracţiunea ei mai moderată. De s-ar fi întîm- plat să izbucnească o răscoală, de ar fi fost la Paris în timpul Comunei, el ar fi luptat pe baricade pînă la ultima picătură de sînge, ar fi rămas cu ultimul mănunchi de muncitori pe ultima baricadă. El ar fi fost din tot sufletul alături de Comitetul executiv şi s-ar fi dovedit şi aici un curajos luptător. Dar în perioada pregătitoare el ar fi urmat fracţiunea moderată, crezînd mai presus de toate În lupta politică şi în agitaţia de masă pe calea mitingu- rilor, congreselor, manifestaţiilor.

Starea de spirit ce domnea pe atunci în cercurile intelectuale din Rusia îi era odioasă. Trăsătura dominantă a caracterului lui era o profundă sinceritate şi francheţe. El nu suporta înşelăciunea sub nici o formă. Lipsa libertăţii cuvîntului în Rusia, supunerea faţă de despotism, „limbajul lui Esop" folosit de scriitorii ruşi — toate acestea îi repugnau, erau contrare firii lui deschise.

Cînd am ajuns în străinătate şi i-am scris din Elveţia "scrisori entuziaste despre viaţa de acolo, despre climă, despre copiii sănătoşi, el hotărî să se mute în Elveţia. După moartea celor doi copii ai săi — a încântătorului Petea, prietenos, inteligent şi drăgălaş, secerat în două zile de holeră la vîrsta de numai trei ani, şi a lui Saşa, un fermecător prunc de două luni, răpus de tuberculoză —, Petersburgul i-a devenit şi mai străin. L-a părăsit şi s-a mutat în Elveţia, la Zurich, unde pe atunci locuiau numeroşi studenţi şi studente, precum şi Piotr Lavrovici Lavrov, pentru care Saşa avea o profundă stimă.

După cum am mai spus, Saşa începuse la vîrsta de 19 ani o voluminoasă lucrare, intitulată „Dumnezeu în faţa judecăţii raţiunii". Dar şi în negarea lui Dumnezeu, ca şi în concepţiile lui despre lumea fizică, el nu ajungea la concluzii precise, definitive.

Nu credea în existenţa lui Dumnezeu — n-o admitea sub nici o formă — şi analiza perfect imposibilitatea existenţei unui Dumnezeu-individ, a unui Dumnezeu-creator, a unui Dumnezeu-univers şi a unui Dumnezeu-neant. înţelegea bine originea istorică, antropomorfică, a ideii de divinitate...

— Va să zică, nu există Dumnezeu ; atunci spune-o pe şleau — îi spuneam eu.

— Nu, din punct de vedere ştiinţific, n-am dreptul s-o spun — răspundea el şi, printr-o subtilitate dialectică pe care n-am putut s-o *înţeleg* niciodată, în pofida a sute de discuţii, şi cu atît mai puţin s-o *admit,* conchidea că *din punct de vedere ştiinţific* nu are dreptul să afirme că Dumnezeu nu există. „întocmai cum n-am dreptul să afirm — spunea el ■— că nu există nici o altă forţă în afara forţelor fizico-chimice cunoscute de noi".

A rămas pînă la capăt adeptul lui Kant, respingînd materialismul, pe care-l numea ignoranţă obraznică.

Cea mai fidelă expresie a concepţiilor sale filozofice Saşa o găsea în articolul lui P. L. Lavrov „Teoria mecanică a lumii", care produsese asupra lui o impresie profundă încă în anii adolescenţei ; el îl indusese în numărul puţinelor cărţi care-i influenţaseră dezvoltarea. în general, concepţiile lui filozofice, ca şi atitudinea lui faţă de Kant şi de materialism coincideau cu cele ale lui Lavrov şi, încă pe cînd se pregătea să plece la Zürich, Saşa nutrea faţă de el o profundă stimă. Cînd îl cunoscu personal, la această stimă se adăugă, întărind-o, un sentiment de prietenie, în măsura în care se poate vorbi de prietenie atunci cînd există o asemenea diferenţă de vîrstă.

în acest timp la Zürich era în toi lupta aprigă dintre „lavrişti" şi „bakunişti" *. Era cu neputinţă să rămîi neutru în această luptă. Saşa, împreună cu două-trei „züri- cheze", încercă să rămînă neutru, ceea ce îi atrase o răceală din partea ambelor partide. De n-ar fi fost firea lui deschisă, bonomia lui irezistibilă, bunătatea-i fără margini, se prea poate ca atitudinea lor să fi fost de-a dreptul ostilă. Cu Lavrov el rămase totuşi în relaţii de prietenie.

Trebuie să arăt şi atitudinea celor din cercul Ceaikov- ski faţă de aceste dispute. Aveam la Zürich propria noastră tipografie, condusă de un oarecare Aleksandrov. Acesta era un bărbat înalt, bine legat, dar

nu prea inteligent, după cum mi s-a spus, totuşi capabil să însufleţească tineretul. În jurul lui erau întotdeauna cîteva ştu- dente-zeţărişe, care învăţau să culeagă şi îl ajutau în treburile tipografiei.

Cînd am hotărît să scoatem publicaţiile noastre pe scară mai largă, cercul îl trimise la Zürich pe Goldenberg, care luă locul lui Aleksandrov. Goldenberg fu acela care scoase broşurile noastre „Mudriţa Năumovna", „Ce să fie, fraţilor", „Povestea celor patru fraţi", „Răzmeriţa lui Pu- gaciov", „Cuvînt de vinerea mare" şi altele.

Dar, pe lîngă publicarea acestor cărţulii populare, noi am fi vrut să susţinem şi o revistă din străinătate.

Pe atunci se proiectau două reviste — una a lui Lavrov, alta a lui Bakunin. Lavrov voise la început să editeze o revistă constituţională, foarte moderată, al cărei program, dacă nu mă înşel, îl văzusem la Petersburg încă înainte de aderarea mea la cercul Ceaikovski şi de călătoria mea în străinătate. îmi amintesc că pe atunci, necu- noscîndu-l pe Lavrov şi neavînd contact cu vreo mişcare din Petersburg, am rămas absolut indiferent la acest program. El nu conţinea, după cîte îmi amintesc, nici cea mai mică aluzie la mişcarea muncitorească şi socialistă.

Mai tîrziu Lavrov a dat programului o orientare mai pronunţat socialistă.

Cînd m-am întors din străinătate şi mi-am povestit impresiile despre Internaţională celor din cercul Ceaikovski, al cărui membru eram deja, cercul hotărî să trimită la Zürich, un delegat care urma să stea de vorbă atît cu Lavrov, cît şi cu Bakunin şi să decidă care din cele două reviste se apropie mai mult de programul nostru. Eu am fost de părere că ar trebui să fie trimis Dmitri[1], dar cercul hotărî să-l trimită pe Kuprianov (Mihriutka), faţă de inteligenţa căruia membrii cercului aveau o adevărată veneraţie.

Nu ştiu cum şi-a îndeplinit Kuprianov

1 Klement.

misiunea ; ba- kunişţii
spuneau că nu s-a
întîlnit cu nici unul
dintre ei

.ci s-a dus de-a dreptul la Lavrov şi i-a vorbit de necesitatea unui program mai socialist (al treilea program al lui Lavrov) în cazul cînd ar vrea să lucreze pentru mişcarea de tineret ce luase naştere. Fapt este că, după ce s-a întors din străinătate (eu îi dădusem paşaportul meu şi trăisem o vară fără acte la Lenocika în Obiralovka), cercul a recunoscut revista „Vperiod" drept organ al său şi a acordat revistei lui Lavrov un sprijin financiar. Cei mai mulţi dintre membrii cercului, cu toate că ştiau *foarte puţine* despre social-democraţie şi anarhism, erau, atît prin legăturile lor de cerc, cît şi prin convingeri, mai curînd social-de- mocraţi decît anarhişti.

În ceea ce mă priveşte, aş fi optat fără rezerve pentru organul bakunist, iar Cearuşin, şi în parte Serghei Kravcinski şi Dmitri Klementţ ar fi optat poate şi ei pentru sprijinirea acestui organ sau a ambelor reviste, dar surorile Kornilov s-au făcut luntre şi punte pentru organul social-democrat, şi noi nu ne-am opus. Eram de părere că nu merită să ne sfădim pentru asta. Ne gîn- deam că atunci cînd revista va apărea şi dacă ne va fi pe plac, o vom aduce clandestin în ţară. Cînd va apărea a doua şi dacă ne va fi de asemenea pe plac, o vom aduce şi pe ea în acelaşi mod, iar publicul cititor va alege el singur ce-i va conveni. Noi eram preocupaţi de problemele noastre şi puteam urmări cu calm lupta ce se dădea la Zürich. Munca noastră ne absorbea cu totul şi ne publicam broşurile pentru a o putea îndeplini cu succes.

Dar primul număr din „Vperiod", cu articolul lui despre necesitatea de a urma cursurile universitare, atunci cînd tineretul pleca să înveţe în sînul poporului şi cînd nici nu aveai ce învăţa de la profesori în domeniul ştiinţelor sociale, acest număr i-a indignat aproape pe toţi chiar şi în cercul nostru. Parcă ne-a venit un suflu rece de mor- m'înt. în genere, primul număr i-a nemulţumit categoric pe toţi. îndrumătorul tineretului trebuia el însuşi îndrumat, tîrît după noi. Ceea ce s-a şi întîmplat.

De altfel, nu acordam prea multă importanţă acestei reviste. O difuzam şi ne vedeam mai departe de treburile noastre. îndemnurile lui Lavrov n-au produs asupra noastră nici o impresie. Din paginile revistei se desprindea un soi de plictiseală, în timp ce noi duceam o viaţă intensă, tumultuoasă.

Dar să revin, după această lungă digresiune, la Saşa.

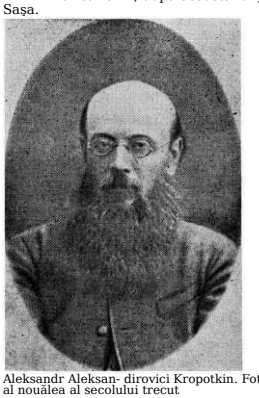

Aleksandr Aleksan- dirovici Kropotkin. Fotografie din deceniul al nouălea al secolului trecut

Locuia la Zürich şi nu intenţiona de fel să se întoarcă în Rusia. Cînd îi parveni însă vestea arestării mele părăsi totul : munca sa, viaţa liberă la care ţinea şi se întoarse în Rusia pentru a mă ajuta să rezist în închisoare.

După şase luni de la arestarea mea mi-a fost îngăduită o întrevedere cu el. În celulă îmi fură aduse hainele mele şi mi se spuse să mă îmbrac.

Nimeni nu mi-a spus unde voi merge. Am fost poftit să mă duc la gardian, unde mă aştepta acelaşi ofiţer de jandarmi gruzin care m-a adus la Petropavlovsk ; am ieşit pe poartă; afară aştepta o caleaşcă. „La Secţia **a** treia" — a fost singurul răspuns pe care l-am putut obţine de la ofiţerul pe care l-am întrebat unde mă duce.

Să ieşi din fortăreaţă, să faci o plimbare prin oraş era în sine o sărbătoare ; şi unde mai pui că am luat-o pe bulevardul Nevski.În drum, îmi făceam planuri cum să evadez. Ofiţerul dormita în colţul lui. Ce-ar fi să deschid încetişor portiţa şi, în plin mers, să sar în cupeul luxos, tras de cai de rasă, al vreunei doamne din lumea mare. N-ar fi fost greu după aceasta să scap de urmăritori. Ce-i drept, o adevărată doamnă nu va accepta pentru nimic în lume să mă primească în caleaşca ei, dar o demimondenă poate că se va lăsa înduplecată dacă o voi implora să mă salveze.

Toate acestea nu se puteau realiza, dar oricui îi este îngăduit să dea frîu liber fanteziei. Aş fi avut o şansă mult mai mare dacă de caleaşcă s-ar fi apropiat un călăreţ du- cînd de dîrlogi un cal de rezervă. în cazul acesta m-aş fi putut îndepărta în galop.

La Secţia a treia l-am găsit pe Saşa. Ni se acordase o întrevedere în prezenţa a doi jandarmi.

Amîndoi eram foarte emoţionaţi. Saşa se înfierbîntase şi-i tot făcea hoţi pe jandarmi. „Ţi-au furat totul : n-am găsit printre hîrtiile tale actele cutare, hîrtiile cutare". Izbutisem cu cîteva ceasuri înainte de arestarea mea să le trimit la loc sigur, unde să nu poată fi găsite de jandarmi Mă străduiam să-l fac să înţeleagă acest lucru, şoptindu-i în toate limbile : „Lasă asta !" Dar el insista. „Nu, n-am să las asta aşa ; voi căuta hîrtiile şi le voi găsi". Cu mare greutate am reuşit să-i şoptesc în franceză că hîrtiile n-au fost luate de jandarmi.

Saşa puse în mişcare pe toţi oamenii de ştiinţă pe care-i cunoştea atît de la Societatea rusă de geografie, cît şi de la Academia de ştiinţe, ca să obţină pentru mine dreptul de a scrie în fortăreaţă. Aici tocul şi hîrtia erau strict interzise, iar dacă lui Cernîşevski şi Pisarev li se îngăduise să scrie, fusese nevoie pentru aceasta de permisiunea specială a ţarului.

Saşa începu demersuri prin toţi oamenii de ştiinţă pe care-i cunoştea. Societatea rusă de geografie ar fi vrut să capete darea mea de seamă despre călătoria pe care o făcusem în Finlanda, dar ea, firește, n-ar fi mişcat nici un deget ca să obţină pentru mine dreptul de a scrie dacă Saşa nu i-ar fi zgîlţîit pe toţi. Academia de ştiinţe era şi ea interesată în această chestiune.

În sfîrşit, permisiunea fu dată şi într-o bună zi veni la mine gardianul Bogorodski şi-mi spuse că mi s-a îngăduit să-mi scriu darea de seamă ştiinţifică şi să

întocmesc o listă a cărţilor ce-mi sînt necesare. Am notat vreo cincizeci de cărţi, ceea ce avu darul să-l îngrozească pe gardian. „At-îtea cărţi n-au să vă aprobe pentru nimic în lume — spuse el —, aţi face mai bine să cereţi cinci pînă la zece, iar apoi veţi cere treptat tot ce vă trebuie". Aşa am şi făcut şi, în sfîrşit, îmi fură aduse cărţile, toc şi hîr- tie. Colile de hîrtie erau numărate şi eu trebuia să le am în permanenţă la mine ; tocul, cerneala şi creioanele nu-mi erau acordate decît pînă la „asfinţitul soarelui".

Iarna soarele apune pe la trei. Dar nu era nimic de făcut. „Pînă la asfinţit" — aşa a spus Alexandru al II-lea, acordînd permisiunea.

II

Aşadar, puteam din nou să muncesc.

Este greu să exprim în cuvinte ce uşurare am simţit cînd am început iarăşi să scriu. Aş fi acceptat să trăiesc toată viaţa cu pîine şi apă în cel mai întunecos dintre subsoluri, numai să pot lucra.

Eram singurul deţinut în fortăreaţă căruia îi fuseseră acordate cele necesare pentru scris. Unii dintre tovarăşii mei, care petrecuseră în detenţiune cîte trei ani şi mai bine, pînă la faimosul „proces al celor 193", nu avuseseră la dispoziţie decît tăbliţe de ardezie. Firește, în groaznica izolare a fortăreţei, ei erau bucuroşi şi de o tăbliţă şi o acopereau toată cu cuvinte din limba străină pe care o studiau sau cu formule matematice. Dar ce satisfacţie poţi să ai cînd ştii că tot ce ai scris va fi şters după cîteva ceasuri ?

Cursul vieţii mele de închisoare devenise acum mai normal. Exista ceva care îmi umplea nemijlocit viaţa. Lucrarea pe care o pregătisem pentru Societatea rusă de geografie conţinea, pe lîngă darea de seamă despre cercetările mele din Finlanda, şi o analiză a bazelor ipotezei glaciaţiilor. Ştiind acum că am timp destul la dispoziţie, am hotărît să rescriu şi să lărgesc acest capitol.

Academia de ştiinţe îmi puse la dispoziţie minunata ei bibliotecă. În scurt timp cărţile şi hărţile umplură o bună parte a celulei mele, inclusiv ediţia completă a prospecţiunilor geologice suedeze, colecţia aproape completă a dărilor de seamă ale tuturor expediţiilor polare şi ediţia 268 completă a revistei

„Quarterly Journal" [1] a Societăţii de geologie din Londra.

În fortăreaţă cartea mea se realizase în două volume groase. Primul a fost publicat de fratele meu şi de prietenul meu Poleakov (în „Analele" Societăţii ruse de geografie) ; cel de-al doilea, neterminat, a rămas la Secţia a treia după evadarea mea. Manuscrisul a fost găsit abia în 1895, fiind remis Societăţii ruse de geografie, care, la rîn- dul ei, mi l^a expediat la Londra.

UI

Cel mai greu de îndurat era tăcerea totală din jur, ne- putinţa de a schimba o vorbă cu cineva. Tăcerea aceasta ca de mormînt nu era întreruptă decît de scîrţiitul cizmelor santinelei -care se furişa spre vizetă şi de bătaia ceasului din clopotniţă. îmi dau seama că pe un om nervos această bătaie îl.poate exaspera. La fiecare sfert de oră clopotele sună „Doamne miluieşte", o dată, de două, de trei, de patru ori. La fiecare oră răsună un dangăt rar, apoi clopotul începe să bată ritmic ora, după care urmează rugăciunea „Slăvit e Domnul nostru în Sion" ; iarna, la schimbări bruşte de temperatură, toate clopotele încep să sune îngrozitor de fals, şi această cacofonie, asemenea unui dangăt de îngropăciune la mănăstire, durează nu mai puţin de cinci-şase minute. Iar la ora douăsprezece, ca încheiere, ceasul execută, şi mai fals, imnul imperial. Ziua toate acestea sînt cît de oît acoperite de larma oraşului, dar noaptea ai impresia că dangătul umple spaţiul şi, ascul- tînd la fiecare sfert de oră bătaia clopotelor, nu poţi să nu te gîndeşti la viaţa ta de întemniţat, care se scurge steril, departe de toţi, departe de viaţă.

Tăcere de moarte în jur...

Degeaba am încercat să ciocănesc în pervaz, cînd în dreapta, cînd în stînga — n-am primit nici un făspuns. Zadarnic am bătut din răsputeri cu piciorul desculţ în duşumea, în speranţa că voi auzi o bătaie de răspuns, cît de vagă, cît de îndepărtată — asta nu s-a întîmplat nici în prima lună, nici în a doua, nici în primul an, nici în prima jumătate a celui de-al doilea an.

În fiecare zi, dacă nu ploua cu găleata şi nu viscolea, eram scos la plimbare. Pe la orele 11 venea un subofiţer încălţat peste cizme cu galoşi moi din pîslă şi îmi aducea hainele : pantalonii, vestonul, cizmele, şuba. Mă grăbeam să le îmbrac şi eram bucuros dacă între timp izbuteam să fac de vreo zece ori drumul de la un

capăt al încăperii la celălalt •— numai ca să aud sunetul propriilor mei paşi...

Cînd îl întrebam pe subofiţerul din paza fortăreţei care-mi aducea îmbrăcămintea dacă afară e frumos sau plouă, el îmi arunca o privire speriată şi pleca fără un cuvînt; soldatul de gardă şi subofiţerul din corpul de gardă stăteau după uşă şi nu-şi luau ochii de la el, gata să-l denunţe dacă ar fi intrat în vorbă cu mine.

După asta începea plimbarea. Ieşeam în curticica interioară a redutei, unde se afla o mică baie şi umblau de colo-colo doi soldaţi din corpul de gardă. încercam să le vorbesc, dar ei tăceau.

Umblam în cerc pe trotuarul îngust ce înoonjura curticica pentagonală şi zi de zi vedeam acelaşi lucru. Cîte- odată, foarte rar, vedeam o fată — era pesemne fiica gardianului —, care ieşea din locuinţa acestuia şi, după ce făcea vreo zece paşi pe trotuar, dispărea după o poartă ce se închidea imediat în urma ei ; apoi se auzea scîrţiitul unei alte portiţe, ceea ce însemna că fata a ieşit din fortăreaţă.

De sărbători mi s-a întîmplat de cîteva ori să văd un băieţandru de vreo cincisprezece ani, elev la şcoala militară, era fiul gardianului. El se uita la mine atît de prietenos, aproape drăgăstos, încît după ce am evadat le-am spus tovarăşilor că băiatul, după cîte se vede, simpatizează cu deţinuţii. într-adevăr am aflat mai tîrziu, la Geneva, că de îndată ce a ieşit ofiţer a aderat, pare-se, la partidul „Narodnaia volea", înlesnind corespondenţa între revoluţionari şi deţinuţii din fortăreaţă, apoi a fost arestat şi deportat în Siberia răsăriteană, la Tunka.

îmi mai amintesc că vara crescuseră cîteva flori lîngă clădirea băii ; firave, cu lujerele golaşe, ele răzbiseră totuşi printre pietrele curţii pavate, la sud de clădirea băii ; vă- zîndu-le, am părăsit trotuarul şi m-am apropiat de ele. Amîndoi paznicii şi subofiţerul se repeziră la mine : „Poftiţi pe trotuar". Eu mă apropiasem de flori. Toţi trei străjerii făcură cerc în jurul meu privindu-mă ţintă — mi-au stricat toată bucuria, şi nu m-am mai apropiat niciodată de flori. 262

Iată prima, a doua, a treia, a zecea, a cincisprezecea fereastră cu gratii... şi iată iarăşi prima... atîta variaţie exista în curticică. O dată sau de două ori a venit în zbor o vrabie şi asta a fost un eveniment. .

Mergeam înainte şi nu-mi luam ochii de la vîrful aurit al clopotniţei catedralei Petropavlovsk. Doar el se schimba de la o zi la alta, cînd strălucind cu auru-i luminos în bătaia soarelui, cînd ascunzîndu-şi strălucirea sub vălul cenuşiu şi uşor al ceţii, cînd posomorîndu-se sub norii grei, plumburii ce se tîrau în zilele de iarnă peste apele Nevei ; atunci vîrful clopotniţei se întuneca, străpungînd cerul ca o săgeată de oţel.

„Aşa s-ar putea să pierzi şirul zilelor" — îmi ziceam şi chiar din prima zi mi-âm făcut un calendar.

Aveam două perechi de ochelari, una pentru scris, alta pentru stradă, iar la una din ele aveam un toc de piele pe care nişte liniuţe formau nenumărate mici romburi. Le-am numărat : pe amîndouă părţile erau peste o sută. Fiecare putea însemna o săptămînă şi, mergînd la culcare, zgîriam cu cuţitul o liniuţă de-a curmezişul rombului. În felul acesta ştiam ziua şi data.

Sărbătorile mari erau vestite printr-o canonadă, pe care o începeau tunurile bastionului nostru. O dată canonada începu într-o zi şi la o oră neaşteptată. Ascultam cu răsuflarea tăiată — o sută şi una de lovituri ar fi însemnat că a murit ţarul. Dar n-au fost decît treizeci şi una de lovituri : aşadar, în familia ţarului se ivise un nou-născut.

Altă dată, cînd vîntul urla deasupra acoperişului, răbufnind prin crăpăturile ferestrei, se auzi o lovitură de tun. Asta însemna inundaţie. De îndată în faţa ochilor mei s-a ivit cunoscutul tablou înfăţişînd-o pe prinţesa Tara- kanova în cazemata inundată în timp ce şobolanii i se caţără pe rochie.

Veni iarna, cu zile grele, cufundate. în semiîntuneric, în cazemată se făcea atîta foc, încît mă sufocam.

Am rugat să se. facă foc mai puţin şi de îndată ce auzeam că se închide soba începeam să implor, să cer ca ea să fie lăsată deschisă.

—• Va fi umed în celulă, foarte umed — mă prevenea colonelul, dar eu preferam umezeala zăpuşelii şi mirosului de mangal, şi am obţinut să nu se închidă soba aşa devreme.

Atunci zidul exterior începu să se impregneze de umezeală. Pe tapete apărură pete de umezeală, din ce în ce mai întinse, şi pînă la urmă tapetele galbene în dungi începură să arate aşa ca şi cum s-ar fi' turnat zilnic peste ele căni de apă. Nu aveam însă alegere şi

preferam această umezeală căldurii excesive care-mi dădea dureri de cap.

În schimb noaptea sufeream mult din cauza reumatismului. Temperatura în cazemată scădea brusc. La nivelul duşumelii circula un curent de aer rece şi dintr-o dată se lăsa o umezeală de pivniţă. Oricît de fierbinte ar fi fost soba, curentul de aer rece străbătea coridorul, năvălea în cazemată, aburii se îngroşau. Atunci începeau să mă doară chinuitor genunchii. Pătura era subţire, de altfel n-ar fi ajutat nici un fel de pătură : totul se îmbiba de umezeală — barba, cearşafurile — şi începea „durerea de măsele" în oase.

Singura vorbă omenească o auzeam dimineaţa, cînd venea gardianul.

— Bună ziua. Să vă cumpăr ceva ?

-— Da, vă rog, un sfert de funt de tutun şi o sută de tuburi pentru ţigări.

— Altceva nimic ?

■— Nimic.

Convorbirea se rezuma la atît. îmi făceam singur ţigările. „E o ocupaţie şi asta" — mă sfătuise gardianul chiar din prima zi.

Continuam să parcurg în fugă prin cazemată cele şapte verste, făceam douăzeci de minute gimnastică, dar iarna intra în drepturile sale. Ziua era din ce în ce mai mică : uneori, cînd cerul era mohorît, la ora două nu se mai vedea nimic, iar la 10 dimineaţa în cazemată încă era întuneric ; nici cînd se ivea soarele, el nu răzbătea în cazemată, razele sale se pierdeau în grosimea zidurilor, lumi- nînd doar vreun cotlon. Mă simţeam foarte prost. Pe deasupra, se abătu peste noi o nouă nenorocire : Saşa fu arestat.

Venise să mă vadă împreună cu Lena de ziua mea onomastică, la 21 decembrieEl n-a vrut să lase să treacă această zi şi a obţinut un vorbitor cu mine. în clipa despărţirii eu voiam să-i remit biletul după metoda noastră obişnuinţă, dar biletul meu se întîlni cu al lui şi al meu căzu pe jos. M-a cuprins groaza. De faţă era numai gardianul. Veni şi momentul să ieşim ; eu am ieşit cu Lena, iar Saşa rămase în urmă. Am îmbrăţişat-o dinadins pe Lena, ţinînd-o strîns chiar lîngă fereastră. Gardianul a stat lîngă noi cît timp Saşa căuta pe jos biletul, un minuscul sul cafeniu. în sfîrşit ieşi şi el, făcîndu-mi semn cu capul : „L-am găsit".

Ne-am despărţit. Dar inima îmi era grea.

După cîteva zile urma să primesc de la fratele meu o scrisoare cu privire la publicarea cărţii mele. Dar scrisoarea nu veni. Presimţeam că se întîmplase ceva şi pentru mine au început zile de chinuitoare nelinişte. „L-au arestat", gîndeam, şi tăcerea lui, tot mai suspectă, mă apăsa ca plumbul.

La o săptămînă după vorbitor, în locul scrisorii aşteptate de la fratele meu cu informaţii privitoare la publicarea cărţii, am primit un scurt bilet de la Poleakov, în care acesta îmi aducea la cunoştinţă că de aci înainte avea să citească el corecturile şi de aceea trebuia să iau legătura cu el în toate chestiunile privind publicarea. Am înţeles pe dată că se întîmplase ceva cu fratele meu. Dacă s-ar fi îmbolnăvit, Poleakov mi-ar fi scris-o. începură zile grele. Aleksandr fusese, desigur, arestat, iar vina o purtam eu. Viaţa îşi pierdu pentru mine orice sens. Plimbările, gimnastica, munca nu mă mai interesau. Ziua întreagă măsuram celula în lung şi în lat fără vreun scop şi nu mă puteam gîndi decît la arestarea lui Aleksandr. Pentru mine, un holtei, detenţiunea însemna doar privaţiuni personale, dar Aleksandr era însurat, îşi iubea cu pasiune soţia, iar acum avea şi un băiat pe eare-l iubea foarte mult. Părinţii concentraseră asupra băieţaşului întreaga dragoste ce-o nutriseră celor doi copii pe care-i pierduseră cu trei ani în urmă.

Cel mai greu de îndurat era incertitudinea. Cu ce se făcuse el oare „vinovat" ? De ce fusese arestat ? Care avea să-i fie osînda ? Se scurgea săptămînă după săptămînă. Neliniştea mea creştea ; nu primeam nici o ştire. în sfîrşit, am aflat pe cale indirectă că Aleksandr fusese arestat pentru o scrisoare adresată lui P. L. Lavrov.Amănuntele le-am aflat mult mai tîrziu. După întrevederea avută cu mine, Aleksandr îi scrisese vechiului său prieten, Piotr Lavrovici Lavrov, care în acea perioadă edita la Londra revista „Vperiod". În scrisoare el îşi exprima neliniştea în legătură cu starea sănătăţii mele, vorbea despre nenumăratele arestări operate şi îşi mărturisea deschis ura faţă de despotismul rus. Secţia a treia interceptase scrisoarea la poştă şi chiar în seara de ajun trimisese jandarmii la fratele meu ca să facă percheziţie. Cu această ocazie ei se purtaseră şi mai grosolan ca de obicei. După miezul nopţii o jumătate de duzină de oameni năvăliră în locuinţa lui, răscolind şi răvăşind totul. Pipăiră pereţii şi scoaseră chiar din pat copilul bolnav, pentru a scotoci în

aşternut şi saltea. Nu găsiră nimic, dar nici nu aveau ce găsi. Fratele meu fusese foarte indignat de această percheziţie. Cu obişnuita-i sinceritate, el îi spusese ofiţerului de jandarmi care efectua percheziţia : „împotriva dumi- tale, căpitane, n-am nici un resentiment : eşti atît de incult, încît abia dacă-ţi dai seama ce faci. Dar dumneata, stimate domn •— se adresă el procurorului —, dumneata ştii ce rol joci în toate acestea. Ai studii universitare. Cunoşti legea şi ştii că o încâlci, acoperind cu prezenţa du- mitale ilegalitatea comisă de aceşti oameni. Dumneata, stimate domn, eşti pur şi simplu un ticălos".

Ei prinseră ură împotriva lui Aleksandr şi îl ţinură la Secţia a treia pînă în luna mai. Copilul lui, un băieţaş adorabil, pe care boala îl făcuse mai gingaş şi mai deştept, se stingea de oftică. Medicii spuseră că nu mai are decît cîteva zile de trăit. Fratele meu, care nicicînd nu ceruse vreo favoare duşmanilor, de data asta ceru permisiunea de a-şi vedea pentru ultima dată copilul ; el rugă să i se dea drumul acasă pentru o jumătate de oră, pe cuvînt de onoare sau sub escortă. Dar nu i s-a îngăduit. Jandarmii găsiseră prilejul să se răzbune.

Copilul muri. Maică-sa fu din nou cît pe ce să se prăpădească în urma şocului nervos suferit. În acest timp fratele meu fu anunţat că va fi deportat la Minusinsk : va fi dus pînă acolo într-o căruţă cu coviltir, însoţit de doi jandarmi. în ce-o privea pe soţia lui, ea putea să-l urmeze mai tîrziu, dar acum nu avea voie să plece cu el.

— Dar spuneţi-mi, în sfîrşit, care este crima mea ? — cerea fratele meu. împotriva lui nu exista însă nici un cap de acuzare, afară de scrisoare. Deportarea păru tuturora un act atît de arbitrar, ea era în aşa măsură o răzbunare personală a Secţiei a treia, încît nici una din rudele noastre nu-şi închipuia că ar putea dura mai mult de cîteva 266 luni. Fratele meu înaintă o plîngere ministrului de interne. Acesta răspunse că nu se poate amesteca atunci cînd există o hotărîre a şefului jandarmilor. Fu înaintată o nouă plîngere senatului, dar şi ea rămase fără urmări.

După vreo doi ani, sora noastră Elena adresă din proprie iniţiativă o cerere ţarului. Vărul meu Dmitri, guvernator general al Harkovului şi ofiţer în garda lui Alexandru ai II-lea, mare favorit la curte, înmînă personal cererea, adăugind cîteva cuvinte şi de la el. Era profund

indignat de acţiunile Secţiei a treia. Dar firea vindicativă constituie o trăsătură de familie a Romanovilor, iar la Alexandru al II-lea ea era deosebit de pronunţată Răspunsul lui la cerere a fost : ,,Lasă-l să mai stea !" Fratele meu a petrecut în Siberia doisprezece ani şi nu s-a mai întors vreodată în Rusia.

IV

Nenumăratele arestări operate în vara anului 1874, ca şi gravele intenţii atribuite de poliţie cercului nostru au provocat o schimbare profundă în concepţiile tineretului rus. Pînă atunci, principalul scop urmărit de el era să aleagă din rândurile muncitorilor, iar uneori şi din cele ale ţăranilor, anumiţi oameni pe care să-i formeze ca agitatori socialişti. Dar acum fabricile erau invadate de spioni şi deveni evident că în orice caz, atît propagandiştii, cît şi muncitorii vor fi în scurt timp ridicaţi şi deportaţi pentru totdeauna în Siberia. Atunci marea mişcare a „mersului în popor" căpătă o nouă fizionomie. Sute de tineri, nesocotind toate măsurile de precauţie respectate mai înainte, porniră spre provincie. Cutreierînd oraşe şi sate, ei instigau poporul la revoltă şi răspîndeau aproape pe faţă broşuri, cîntece şi proclamaţii revoluţionare. în cercurile noastre această perioadă fu supranumită „vara delirului".

Jandarmii îşi pierduseră capul. Nu mai ajungeau mâini pentru a prinde şi ochi pentru a urmări pe fiecare revoluţionar în peregrinările sale dintr-o gubernie într-alta. Şi totuşi circa o mie cinci sute de oameni fură arestaţi în timpul acestei uriaşe razii. Jumătate din numărul acestora aveau să fie ţinuţi cîţiva ani în închisori.

Rezultatele arestărilor în masă se făcură în scurt timp simţite îşi la noi, în ibastionul Trubeţkoi al fortăreţei Petro- pavlovsk. El începu să fie populat de noi deţinuţi.

Aşadar, nu mai eram singur Din toate părţile răzbăteau pînă la mine bătăi de picioare în podea : o bătaie, două, trei, patru... unsprezece bătăi, douăzeci şi patru de bătăi, cincisprezece. Apoi urma o pauză ; după ea, trei bătăi şi un lung şir de treizeci şi trei de bătăi. Bătăile se repetau în aceeaşi ordine de-o infinitate de ori, pînă cînd vecinul îşi dădea seama că ele înseamnă : „Cine eşti dumneata ?" În felul acesta se legau „convorbiri", ce continuau apoi după alfabetul prescurtat inventat încă de decembristul Bestujev.

Alfabetul este compus din .șase rânduri a cîte cinci liiere fiecare. Fiecare literă se exprimă prin rândul în care este situată şi prin locul ocupat în rând.

Spre marea mea mulţumire, am descoperit că în stînga celulei mele se afla prietenul meu Serdiukov, cu care am izbutit după scurt timp să stau de vorbă prin ciocănituri pe cele mai variate teme, utilizînd mai cu seamă cifrul nostru.

Dar convorbirile în închisoare nu-ţi aduc numai bucurii, ci şi amărăciuni. Cu un etaj mai jos de mine era întemniţat un ţăran pe nume Govoruha, cunoscut de-al lui Serdiukov, cu care acesta stătea de vorbă prin ciocănituri. Am stat şi eu de vorbă cu el. Crima lui consta în aceea că îi ascultase pe socialişti. Spre adînca mea consternare, am observat că ţăranul începe să piardă uneori şirul vorbelor. Treptat mintea i se înceţoşa tot mai mult; Serdiukov şi cu mine constatam cum pas cu pas, zi cu zi, el se apropia tot mai mult de nebunie, pînă cînd vorbele lui se transformară într-un adevărat delir. Atunci de la etajul inferior începură să răzbată strigăte sălbatice şi o larmă îngrozitoare. Vecinul nostru înnebunise ; cu toate acestea, el mai fu ţinut cîteva luni în fortăreaţă înainte de a fi dus la casa de nebuni, de unde nefericitului nu i-a fost dat să mai iasă. Este îngrozitor să asişti în asemenea condiţii la destrămarea lentă a unei minţi omeneşti. Sînt încredinţat că această împrejurare a contribuit la creşterea irascibilităţii scumpului meu Serdiukov. Cînd, după patru ani de detenţiune, tribunalul l-a achitat şi a fost pus în libertate, Serdiukov s-a împuşcat.

O dată am avut parte de o vizită neaşteptată. în celula mea intră, însoţit numai de un aghiotant, marele duce

[8]Nikolai Nikolaievici, fratele lui Alexandru al II-lea, care inspecta fortăreaţa. Uşa se închise zgomotos în urma lui. Marele duce veni repede spre mine şi spuse : „Bună ziua, Kropotkin". Mă cunoştea personal şi acum îmi vorbea pe un ton familiar, prietenos, ca unui vechi cunoscut.

-— Cum e eu putinţă, Kropotkin, ca tu, un paj al împăratului, un fost plutonier-major, să fii implicat în asemenea acţiuni şi acum să fii întemniţat în această îngrozitoare cazemată ?

— Fiecare cu convingerile lui — am răspuns.

— Convingeri ? Va să zică convingerea ta este că trebuie făcută revoluţie ?

Ce era să-i răspund ? Să spun „da" ? în acest caz, din răspunsul meu s-ar fi tras concluzia că eu, care refuzasem să dau vreo depoziţie jandarmilor, am „mărturisit totul" fratelui ţarului. Nikolai Nikolaievici vorbea pe tonul unui director de şcoală militară care încearcă să obţină „mărturisiri" de la un elev. Dar totodată nu puteam răspunde „nu". Aş fi spus o minciună. Nu ştiam ce să spun şi tăceam.

— Vezi ! Acum ţi-e ruşine...

Această remarcă m-a înfuriat şi am răspuns destul de răspicat :

— Am făcut depoziţiile mele anchetatorului, n-am nimic de adăugat.

— înţelege, Kropotkin — spuse atunci Nikolai Nikolaievici pe tonul cel mai prietenos —, nu îţi vorbesc ca anchetator, ci absolut ca persoană particulară. Absolut ca persoană particulară — adăugă el, coborînd glasul.

Gîndurile mi se învălmăşeau în cap. Să joc rolul marchizului Posa ? Să-i vorbesc ţarului prin intermediul fratelui său despre dezastrul Rusiei, despre ruinarea ţăranilor, despre bunul plac al autorităţilor, despre iminenta şi cumplita foamete ? Să-i spun că noi am vrut să-i ajutăm pe ţărani să iasă din situaţia lor desperată, să le insuflăm curaj ? Să încerc în acest mod să-l influenţez pe Alexandru al II-lea ? Gîndurile îmi goneau unul după altul în minte. Dar pînă la urmă mi-am spus : „Niciodată ! Ar fi o nebunie. Ei ştiu toate acestea. Ei sînt duşmani ai poporului, şi cuvintele mele n-au să-i schimbe".

I-am răspuns că pentru mine el va fi totdeauna o persoană oficială, că niciodată nu voi izbuti să văd în el o persoană particulară.

Atunci Nikolai Nikolaievici începu să-mi pună tot felul de întrebări aparent inofensive.

— Nu cumva ai prins aceste idei în Siberia de la decembriști ?

— Nu. Am cunoscut un singur decembrist şi n-am discutat vreodată cu el pe teme serioase.

— Atunci le-ai prins la Petersburg ?

— Am fost întotdeauna aşa.

— Cum ! Chiar şi în şcoala militară ? — se îngrozi el.

— În şcoala militară eram băieţandru. Ceea ce se conturează vag în tinereţe se precizează mai tîrziu, în anii maturităţii.

El îmi mai puse cîteva întrebări similare, şi din tonul lui am înţeles ce urmăreşte. Marele duce încerca să obţină de la mine „mărturisiri", şi în mintea mea se contura viu următoarea scenă : Nikolai Nikolaievici vorbeşte cu fratele său ţarul spunîndu-i : „Toţi aceşti procurori şi jandarmi sînt nişte proşti. Lor Kropotkin nu le-a spus nimic, iar mie, într-o convorbire de zece minute, mi-a povestit totul". Asta începea să mă înfurie. Şi cînd Nikolai Nikolaievici îmi spuse cam aşa : „Cum ai putut să întreţii legături cu toţi aceşti oameni, cu mujici şi oameni din altă clasă decît a ta", i-am tăiat brutal vorba : „V-am mai spus că am făcut toate depoziţiile anchetatorului". El se răsuci brusc pe călcîie şi ieşi.

Ulterior, santinelele, nişte soldaţi din gardă, au lansat o adevărată legendă în legătură cu această vizită. Tovarăşul (binecunoscutul doctor O. E. Veimar) care, cu ocazia evadării mele a venit într-o birjă pentru a mă elibera, purta un chipiu militar. Datorită favoriţilor săi blonzi, el aducea cu Nikolai Nikolaievici. Şi iată că în garnizoana din Petersburg începu să circule legenda că aş fi fost soos de însuşi marele duce. De aici se vede că, chiar şi în veacul ziarelor şi al dicţionarelor biografice, se pot naşte legende.

V

Trecuseră doi ani, iar cercetările în cazul nostru nu avansau de loc. Doi ani de detenţiune preventivă, în timpul cărora mulţi dintre cei arestaţi şi-au pierdut minţile ori s-au sinucis.

Tot mereu alţi socialişti erau arestaţi în întreaga Rusie, dar numărul lor nu scădea. Oameni noi aderau la mişcare, ea pătrundea în noi sfere, cuprinzând mase tot mai largi de oameni. Mişcarea „mersului în popor" lua amploare. Un exemplu grăitor îl constituie N.N. Ghe.

Marele pictor, la apogeul talentului său, aureolat de glorie, părăseşte Petersburgul în anii 1878—1879 şi pleacă în Ucraina, spunînd că acum nu e momentul să pictezi, ci să trăieşti în mijlocul poporului pentru a-i duce cultura, căci în această privinţă Rusia e cu o mie de ani în urma Europei, e timpul să-ţi cauţi în popor idealurile, într-un cuvînt, să faci exact ceea ce făceau mii de tineri.

L. N. Tolstoi face şi el acelaşi lucru şi îşi publică scrisorile despre recensămîntul de la Moscova, numai că el ajunge la acelaşi rezultat pe altă cale : face ceea ce făceau în ultimii cincisprezece ani nihiliştii sub influenţa unor impulsuri culturale şi revoluţionare, dar căutând justificări în creştinism.

Prin refuzul meu de a da vreo depoziţie, îmi asigurasem liniştea. N-am mai fost deranjat, nefiind chemat la interogatoriu decît de două ori. Comisia de anchetă îşi ţinea acum şedinţele în fortăreaţă, în curtina ce lega bastionul Ekaterininski cu bastionul din stînga ; aici fuseseră întemniţaţi în 1866 Karakozov şi tovarăşii lui. Tot aici îşi dădeau deţinuţii depoziţiile.

Preşedinte al comisiei de anchetă era un ofiţer de jandarmi, colonelul Noviţki, om foarte energic şi inteligent, despre care, de n-ar fi fost activitatea lui de jandarm, s-ar fi putut spune că este un om plăcut, fără pic de răutate în suflet.

Într-un rînd am fost adus la el. Mă pofti să şed într-un fotoliu, îmi oferi ţigările sale, pe care le-am refuzat, aprinzîndu-mi o ţigară de-a mea, şi îmi arătă un manuscris ce-mi aparţinea. Era încheierea scrisă de mine la broşura lui Tihomirov „Răscoala lui Pugaciov" Alături era broşurică noastră tipărită la Zurich după arestarea mea. Vederea ei m-a bucurat mult : „Ah, arătaţi-mi-o, vă rog, n-am văzut-o încă" — i-am spus.

El începu să citească textul meu după manuscris, pro- punîndu-mi să urmăresc în broşura tipărită ; aceasta era tipărită îngrijit, cu caractere frumoase şi lizibile, fără greşeli de tipar. Noviţki citea frumos şi, treptat, începu să fie captivat; tabloul obştilor libere constituind laolaltă uniuni libere, proprietare ale întregului pămînt, fără popi, boieri şi funcţionari, conduse de o vece şi asociindu-se între ele asemenea obştilor medievale era schiţat într-un mod destul de atrăgător, şi Noviţki citea cu pasiune, din ce în ce mai prins.

Deodată se întrerupse rîzînd şi mi se adresă cu cuvintele :

— Se poate oare, prinţe, să credeţi că toate acestea sînt cu putinţă în bezna noastră rusească ? Toate astea sînt minunate, admirabile, dar pentru a le realiza e nevoie de cel puţin două sute de ani.

— Fie şi trei sute.

— Aşadar, recunoaşteţi că este manuscrisul dumneavoastră ?

— Firește.

— Iar broşura este tipărită după el ?

— După cum vedeţi.

— Asta e tot ce am vrut să lămuresc. Dacă vreţi, vă puteţi întoarce în celulă.

— Da — am răspuns —, toate bune şi frumoase, dar deocamdată marş la puşcărie.

El se fîstîci... se ridică în picioare să mă conducă şi în uşă, întinzîndu-mi mîna, pe care nu i-am luat-o, începu din nou să-mi facă declaraţii.

— Ah, prinţe, vă stimez, vă stimez profund pentru refuzul dumneavoastră de a da depoziţii. Dar dacă aţi şti cît rău vă faceţi. Nu îndrăznesc să vorbesc mai mult, dar una vă spun :■ un rău i-mens.

Am ridicat din umeri şi am ieşit.

După cîtva timp am mai fost chemat o dată — ultima dată — în faţa comisiei de anchetă. în uşă apăru procurorul Maslovski. Mă pregăteam să-i fac în necaz amin- tindu-i de depoziţiile lui Poleakov, dar el nu făcu decît să schimbe o privire cu Noviţki şi ieşi în fugă.

în faţa lui Noviţki, pe masă, era o scrisoare, găsită asupra mea în momentul arestării, împreună cu două paşapoarte. Era un scurt bilet cifrat, prin care comunicam la Moscova : „Iată două paşapoarte, refaceţi-le în cutare şi cutare mod". Nu apucasem să-l expediez cînd am fost arestat. în momentul arestării n-am tăgăduit, firește, că este scris de mîna mea.

— Iată — începu el — biletul care v-a fost confiscat acum doi ani. El e cifrat şi vă dau cuvîntul meu de onoare că asupra unuia din tovarăşii dumneavoastră a fost găsită cheia cifrului (ea fusese găsită asupra lui Voi- naralski, căruia i-o dăduse unul dintre ai noştri, în pofida avertizărilor şi cu toate că Voinaralski nu era membru al cercului, iar acesta şi-o notase în blocnotesul său. O mulţime de scrisori pentru care fusese utilizat acest cifru se şi aflau în mîinile Secţiei a treia. Trebuie să remarc în treacăt că, deşi cifrul nostru era din cele mai simple — el este publicat în actul de acuzare emis în „procesul celor 193" —, şi cu toate că experţii se laudă că pot descifra orice cifru, ei

n-au izbutit să citească nici o singură scrisoare înainte de a fi fost găsită cheia la Voinaralski).

Cifrul era extrem de simplu, compus din zece cuvinte, care trebuiau memorate, fără a le nota :

nycrbiHHoii Bourii Qepera etc...
(Pe ale Volgăi maluri pustii
Se-nşiră iurte cenuşii) etc.

Începutul era inspirat dintr-o poezie a lui Rîleev.

Pe ale Lenei maluri pustii
Se-nşiră iurte cenuşii,

Fiecare literă era însemnată. prin două cifre : una indica cuvîntul în care figura, iar a doua, locul ce-l ocupa în cuvînt[x]. P era 11, U era 12, S era 13. Literele care se repetau, ca E sau A, erau însemnate cu mai multe numere : 32, 34 sau 42 pentru E şi 36, 74 etc. pentru A.

Să descifrezi un asemenea cifru este cu neputinţă, cu atît mai mult că noi foloseam scrierea continuă, punînd uneori cîteva cifre fără soţ la începutul şi la sfîrşitul scrisorii, îngreuind descifrarea prin perechi de cifre în plus, ca 26, 27, 28, 29, 20, intercalate ici şi colo.

— De vreme ce cunoaşteţi cheia, ce rost are să-mi puneţi întrebări ?

— Vă dau cuvîntul meu de onoare că o cunoaştem, dar am vrut să vă întrebăm şi pe dumneavoastră.

— E absolut în zadar. Mă mir cum dumneavoastră, un om deştept, n-aţi înţeles că nu merita să mă deranjaţi pentru o asemenea întrebare. Doar ştiţi că n-am să vă dezvălui nici o cheie.

— Da... — îngînă el... — iată şi descifrarea biletului dumneavoastră...

[x] Numerele corespund textului rus. — *Nota trad.*

— N-am de gînd s-o citesc. Biletul e al meu, descifrarea a dumneavoastră. Dacă sînteţi de părere că e corectă, să vă fie de bine. Nu e treaba mea să o verific.

— Da, fireşte, am ştiut, am prevăzut, dar e vorba de obligaţia mea de serviciu.

— Şi de dorinţa de a fi avansat în slujbă ? Da ? Şi acum, adio,

Cînd m-am ridicat, a intrat în fugă Maslovski, care, după cîte se pare, trăsese cu urechea după uşă.

— Ei, ce se aude ?

— V-am spus că este inutil să-l deranjăm pe prinţ. Firește, el nu știe nimic...

— Ah, prințe — începu el iarăşi în timp ce mă conducea spre ieşire.

— Adio — am spus, ieşind cu întreaga escortă după mine.

"Cu aceasta interogatoriile mele au luat sfîrşit.

În închisoarea preventivă, unde am fost transferat în martie sau aprilie 1876, se vorbea că dosarul fusese înaintat tribunalului şi că în curînd vom fi judecaţi.

Am fost chemat la procurorul curţii de apel, un oarecare Şubin. Am fost condus printr-o galerie interioară direct din închisoare în clădirea tribunalului ; acolo şedeau la o masă procurorul Şubin şi un conţopist. Pe masă erau îngrămădite vrafuri de dosare voluminoase.

Nicicînd n-am văzut om mai respingător decît mărunţelul procuror Şubin. O faţă palidă mistuită de des- frîu ; nişte ochelari mari în dosul cărora se ascundeau ochii miopi ; buze subţiri încleştate cu răutate ; un păr de culoare nedefinită ; un cap mare, pătrat pe un trup mititel. Lombroso l-ar fi clasificat negreşit ca reprezentant al *„tipului de criminal"*. L-am detestat de la prima noastră convorbire.

Şubin mi-a explicat că cercetările prealabile au luat sfîrşit şi dosarul a fost înaintat Departamentului justiţiei. Acum el avea obligaţia să-mi arate toate depoziţiile date împotriva mea.

Am constatat că erau puţine*.

Unul dintre muncitorii de la uzină — unul din cei 35 cîţi numărase cercul — declarase că îi vizitasem pe muncitori şi le ţinusem prelegeri cu caracter revoluţionar. Era un tînăr — nu-l voi numi, căci, după cîte se pare, îl luase doar gura pe dinainte.

Apoi mai era declaraţia lui Egor — un ţăran fără căpătâi, care se ţinea după cei doi ţesători pomeniţi mai sus ; el declarase că eu îi vizitam şi spuneam că pentru ţărani e rău fără pămînt şi că trebuie să ia pămîntul de la moşieri. Apoi erau două declaraţii ale celor doi ţesători cum că eu le spusesem că trebuie răsturnat totul, iar ţarul trebuie ucis... Egor şi un altul (i-am uitat numele) erau spioni.

Toate acestea erau pure născociri, căci pe atunci noi, şi mai cu seamă, eu, susţineam teza că persoana ţarului nu ne interesează de loc, căci dacă va izbucni o

răscoală ţărănească ţarul va fugi probabil din proprie iniţiativă la germani, deci nu ţarul contează, ci aceia cărora le aparţine pămîntul. Dar cu cei doi ţesători nici nu purtam astfel de discuţii, căci îi cunoscusem în condiţiile următoare : ei îşi însuşiseră opt ruble ce le fuseseră încredinţate pentru a închiria o locuinţă ce urma să ne servească drept .casă conspirativă, fapt pentru care i-am ocărit zdravăn.

Văzînd o asemenea declaraţie, am înţeles pe dată că fusese dictată de anchetatori.

— Ei, martori din ăştia vă găsesc şi eu pentru douăzeci şi cinci de ruble oricît de mulţi — am spus.

— Şi cine, dacă-mi permiteţi să vă întreb, are să-i plătească ? — şuieră printre dinţi Şubin.

Am stat pe gînduri o clipă :

— Dumneavoastră — am spus, văzîndu-i faţa schimonosită de ură, şi am făcut cu arătătorul un gest în direcţia lui.

El, literalmente, *se înverzi* de furie.

Continuam să răsfoiesc hîrtiile care mă acuzau. Pro- cese-verbale cu privire la programul scris de mîna mea, cu privire la epilogul broşurii „Răscoala lui Pugaciov", de asemenea un manuscris de-al meu, pe care, din nu se ştie ce motiv, tovarăşii îl păstraseră, cu privire la scrisoarea cifrată.

— Asta-i tot ?

— Mai e şi asta — conţopistul împinse spre mine un alt dosar doldora de hîrtii.

Erau declaraţiile muncitorilor de la uzină cum că ei nu-şi amintesc ca eu să fi vorbit împotriva ţarului.Era aici şi declaraţia dragului de Iakov Ivanovici : „Astfel de vorbe n-am auzit de la el, dar că Borodin a ocărit rău pe cutare şi cutare (cei doi ţesători) fiindcă au risipit banii primiţi pentru a închiria o locuinţă, asta o ţin minte bine ; rău i-a ocărit : să nu cheltuiţi, zicea, banii degeaba".

— Atît ?

— Atît.

Am luat tocul şi pe foaia de hîrtie ce-mi fusese oferită am scris cu litere mari că pînă la proces nu intenţionez să dau nici un fel de depoziţii.

Anii treceau şi noi tot mai eram în fortăreaţă.

Se scurseseră doi ani ; cîţiva oameni muriseră în detenţiune, alţi oîţiva înnebuniseră, iar de proces nu se auzea nimic.

Şi sănătatea mea s-a zdruncinat spre sfîrşitul celei de-a doua ierni. Căutam să mă ţin tare, dar

„iernatul arctic", fără o refacere a forţelor în timpul verii, lăsase urme. Şi înainte se manifestaseră la mine simptome de scorbut. Probabil că erau o consecinţă a călătoriilor prin Siberia, în timpul cărora mă hrăneam doar cu pîine.

Acum, în întunericul şi umezeala cazematei şi, pe deasupra, în condiţiile unei munci intelectuale intense, simp- tomele de scorbut deveneau mai evidente : stomacul meu refuza să digere hrana din închisoare.

În martie sau aprilie 1876 ni se comunică, în sfîrşit, că Secţia a treia încheiase cercetările prealabile. Dosarul fusese remis autorităţilor judiciare şi de aceea noi am fost transferaţi în închisoarea preventivă, a cărei clădire se învecina cu cea a tribunalului.

„Preventiva", cum i se spunea, este o uriaşă închisoare model, cu trei etaje, construită în genul închisorilor model franceze şi belgiene. Micile celule au toate cîte o fereastră spre curte şi cîte o uşă spre un balcon de fier. Iar balcoanele diferitelor etaje sînt legate între ele prin scări de fier.

Pentru mulţi tovarăşi de-ai mei transferarea în „Preventivă" a însemnat o mare uşurare. Aici viaţa pulsa mult mai intens, existau mai multe posibilităţi de a comunica prin scris şi ciocănituri ; era mai uşor să obţii un vorbitor cu familia. Ciocănitul nu contenea toată ziua. În acest mod am izbutit chiar să-i expun unui tînăr vecin întreaga istorie a Comunei din Paris. Bineînţeles, această expunere a durat o săptămînă încheiată. în ceea ce priveşte sănătatea mea, în închisoarea preventivă ea s-a înrăutăţit şi mai mult. Nu suportam aerul închis din minuscula celulă. De îndată

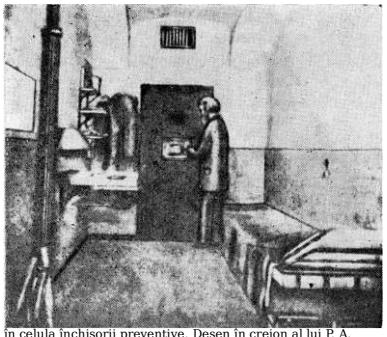

în celula închisorii preventive. Desen în creion al lui P. A. Kropotkin

ce începea să funcţioneze caloriferul, temperatura, din glacială, devenea insuportabil de ridicată. Celula nu măsura decît patru paşi în diagonală, şi cînd începeam s-o străbat, trebuia de fiecare dată să mă răsucesc pe călcîie, ceea ce mă făcea să ameţesc după cîteva minute ; scurta plimbare în curticica împrejmuită cu ziduri înalte de piatră nu mă răcorea nici ea de loc. Gît priveşte medicul închisorii, care nu voia nici să audă de cuvântul „scorbut" în „închisoarea lui", nu meritã să vorbesc despre el. Pînă la urmă am ajuns să nu mai diger nici hrana cea mai uşoară.

Mi se îngădui să capăt hrană de acasă : nu departe de tribunal locuia o cumnată de-a mea, măritată cu un avocat. Dar digestia mi se dereglase într-atît, încît nu mai puteam mînca într-o zi decît o felie de pîine şi un ou sau două. Puterile mă părăseau văzînd cu ochii şi, după părerea generală, nu-mi mai rămâneau de trăit decît cîteva luni. Pentru a urca pînă la celula mea, aflată la etajul întîi, trebuia să mă opresc de vreo două ori pe scară ca să-mi trag sufletul. îmi amintesc

cum o dată un soldat bătrîn care făcea de pază spuse cu milă : „Săracu' de tine, n-ai să mai apuci toamna".

Rudele mele se alarmară. Sora mea Lena încercă să facă demersuri pentru a obţine eliberarea mea pe cauţiune, dar procurorul Şubin îi răspunse cu un surîs sardonic : „Aduceţi-mi un certificat medical că fratele dumneavoastră va muri peste zece zile, atunci îl voi elibera". Procurorul avu satisfacţia de a o vedea căzînd într-un fotoliu şi izbucnind în hohote de plîns în prezenţa lui. Rudele mele obţinură totuşi să fiu văzut de un medic bun, profesor universitar, asistent al lui Secenov. El mă examină în modul cel mai minuţios şi ajunse la concluzia că nu sufăr de nici o boală organică şi că principala cauză a răului este o insuficientă oxigenare a sîngelui.

— Tot ce vă trebuie este aerul — conchise el. După o scurtă ezitare, el spuse hotărît : — Ce să mai discutăm ? Nu puteţi rămîne aici. Este necesar să fiţi trans- ferat

La vreo zece zile după asta am fost, într-adevăr, transferat la spitalul militar Nikolaievski, situat la periferia Petersburgului. Pe lîngă acest spital exista o mică închisoare pentru ofiţerii şi soldaţii îmbolnăviţi în timpul anchetei. în această închisoare fuseseră transferaţi doi tovarăşi de ai mei, cînd devenise limpede că vor- cădea răpuşi de tuberculoză.

în spital am început să mă refac cu repeziciune. Fusesem instalat într-o cameră încăpătoare la parter, alături de camera corpului de pază. Avea o fereastră mare, cu gratii, ce dădea spre sud, spre un mic bulevard străjuit de două şiruri de copaci, iar dincolo de bulevard se întindea un vast cîmp, unde mai mulţi muncitori înălţau nişte barăci pentru bolnavii de tifos. De-a lungul bulevardului mărşăluia înainte şi înapoi o santinelă ; ghereta lui se afla drept în faţa ferestrei mele.

Fereastra rămînea deschisă ziua-ntreagă, şi eu mă des- fătam cu razele soarelui, pe care

nu le văzusem de-atîta timp. Sănătatea mea se refăcea repede, chiar mai repede decît aş fi dorit-o. Curînd am fost în stare să mistui o hrană uşoară, am prins putere şi, cu un nou aflux de energie, m-am apucat iar de lucru. Nevăzînd vreo posibilitate de a termina al doilea volum al lucrării mele, am scris o expunere scurtă, dar destul de

substanţială, sub forma
uno

r

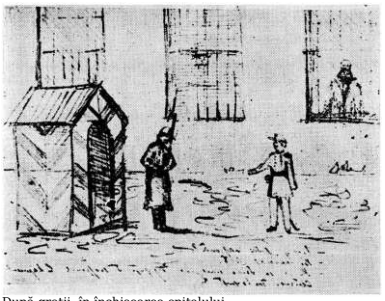

După gratii, în închisoarea spitalului.
Schiță a lui P. A. Kropotkin

teze, a capitolelor neterminate, pe care am anexat-o ca supliment la primul volum.

În fortăreață auzisem de la un tovarăș care stătuse o vreme în închisoarea spitalului că de acolo n-ar fi greu să evadez. Le-am scris, firește, prietenilor unde mă aflu ; totodată, le-am comunicat și speranțele mele. Dar evadarea s-a dovedit un lucru mult mai greu" decît mi se spusese. În jurul meu fusese instituită cea mai vigilentă pază, fără precedent în trecut. La ușa mea fu postată o santinelă și nu-mi era îngăduit să ies vreodată pe culoar. Soldații atașați spitalului și ofițerii din corpul de pază care uneori intrau la mine se temeau, după cîte se părea, să rămînă cu mine mai mult de un minut sau două.

— Cereți să fiți scos la plimbare ! — îmi șopti într-un rînd unul dintre soldați. Ceea ce am și făcut. Doctorul îmi sprijini cererea și mi se îngădui să ies zilnic la ora patru după-amiază în curtea închisorii pentru o plimbare de o oră. Trebuia să fiu îmbrăcat cu halatul de flanelă verde al spitalului, dar mi se dădeau cizmele mele, vestonul și pantalonii.

Niciodată n-am să uit prima mea plimbare. După ce am fost scos afară, am văzut înaintea mea o curte măsu- rînd nu mai puţin de trei sute de paşi în adîncime şi două sute în lăţime, acoperită în întregime de iarbă. Am simţit că mi se taie răsuflarea. Poarta era deschisă şi prin ea puteam vedea strada, uriaşul spital de peste drum şi chiar trecătorii... M-am oprit în cerdacul închisorii şi am rămas o clipă încremenit la vederea acestei curţi şi a porţii.

De îndată ce am fost readus în cameră, m-am apucat de scris, comunicîndu-le prietenilor vestea cea bună. „Aproape că nu sînt în stare să cifrez — scriam ou mîna tremurîndă, aşternînd nişte semne invizibile în loc de cifre. — Apropierea libertăţii mă face să tremur ca de friguri. Astăzi m-au scos în curte. Poarta este deschisă şi lîngă ea nu există santinelă. Prin această poartă voi evada. Santinelele nu mă vor prinde". Şi am schiţat planul evadării. „De poarta spitalului se va apropia o trăsură deschisă în care va şedea o doamnă ; ea va coborî, iar trăsura o va aştepta în stradă, la vreo cincisprezece paşi de poarta mea. Cînd la ora patru voi fi scos la plimbare, am să ţin o bucată de timp pălăria în mîini ; acesta va fi semnalul către cel ce va trece prin faţa porţii că în închisoare totul este în ordine. Voi trebuie să-mi răspundeţi prin semnalul «Strada este liberă». Fără acest semnal n-am să mă urnesc. Nu vreau să fiu prins în stradă. Semnalul poate fi dat printr-un sunet sau printr-o lumină. Vizitiul l-ar putea da proiectînd cu ajutorul pălăriei sale lăcuite o pată de lumină pe zidul clădirii principale a spitalului; şi mai bine ar fi ca cineva să cînte atîta timp cît strada va fi liberă ; dacă aţi izbuti să închiriaţi vilişoara cu ziduri cenuşii pe care o zăresc din curte, semnalul ar putea fi dat de la o fereastră. Santinela va fugi după mine ca un cîine după un iepure, în linie curbă, în timp ce eu voi fugi în linie dreaptă. în felul acesta voi menţine avansul meu de cinci-şase paşi. în stradă voi sări în trăsură şi o vom lua din loc în galop. Dacă santinela va trage, nu e nimic de făcut. Acesta este un element imprevizibil.

Deoarece în închisoare moartea este inevitabilă, face să risc".Au fost făcute încă alte cîteva propuneri, dar pînă la urmă fu adoptat proiectul meu. Cercul nostru s-a pus pe treabă. Oameni care nici nu mă cunoşteau participau cu 288 atîta suflet, de parcă ar fi fost vorba de un frate bun. Erau însă multe greutăţi de învins, iar timpul zbura. Tovarăşii mei trebuiau să aleagă vreo douăzeci de oameni pentru această acţiune, să găsească un cal şi un vizitiu cu experienţă, să pună la punct zeci de amănunte care intervin inevitabil într-un asemenea complot Pregătirile au durat aproape o lună, or, în fiece zi puteam fi transferat înapoi în închisoarea preventivă.

în sfîrşit, ziua evadării fu fixată : 29 iunie, ziua sfinţilor Petru şi Pavel. Prietenii mei se lăsaseră furaţi de un oarecare sentimentalism şi voiau să mă elibereze cu tot dinadinsul în această zi. Ei îmi comunicară că la semnalul meu : ,,în închisoare e totul în ordine" îmi vor răspunde : „Şi la noi e totul în ordine", lansînd în aer un balonaş roşu de copil. Atunci se va apropia trăsura şi cineva are să cînte un cîntec cît timp strada va fi liberă.

în ziua de 29 iunie am ieşit afară, mi-am scos pălăria şi am aşteptat apariţia balonului, dar el nu s-a arătat. Se scurse o jumătate de oră. Am auzit în stradă huruitul roţilor unei trăsuri ; am auzit şi o voce de bărbat eîntînd un cîntec pe care nu-l ounoşteam, dar balonul lipsea.

Aşa s-a scurs o oră. Cu inima grea m-am întors la mine în cameră. „S-a întîmplat ceva, ai noştri s-au lovit de un obstacol" — gîndeam eu.

în ziua aceea se întîmplase un lucru de necrezut. Lîngă bazarul Gostinîi Dvor din Petersburg se vînd întotdeauna sute de baloane pentru copii. Dar în ziua aceea n-a existat nici unul şi prietenii mei n-au reuşit să găsească balonul de care aveau nevoie.

După cum s-a văzut ulterior, întimplarea cu balonul a fost din cele mai fericite. Ora mea de plimbare terminîn- du-se, trăsura a plecat, urmînd traseul pe care trebuia să trec în galop în cazul cînd aş fi evadat. într-o stradelă îngustă, ea fu oprită în loc de nişte care cu lemne pentru spital. Caii avansau în dezordine, unii pe dreapta străzii, alţii pe stînga, şi trăsura fu nevoită să înainteze la pas, iar apoi, la cotitură, să se oprească de tot. Dacă eram în ea aş fi fost prins negreşit.

Acum tovarăşii stabiliră o serie întreagă de semnale, pentru a da de ştire dacă strada este liberă sau nu. Pe o distanţă de circa două verste de la spital au fost postate santinele. Una din ele urma să se plimbe încoace şi încolo cu o batistă în mîini, ascunzînd batista de îndată ce s-ar

Orest Eduardovici Vei mar

arăta vreun car. O alta * avea să şadă pe o bornă la marginea trotuarului, mîncînd vişine, dar încetînd să mănînce la apariţia carelor, şi aşa pe tot parcursul. Toate aceste semnale erau transmise de la o santinelă la alta, ajungînd pînă la urmă la trăsură. Prietenii mei închiriară şi vili- şoara cu ziduri cenuşii pomenită mai sus **, şi la fereastra ei deschisă se instală un violonist cu vioara în mîini, gata să înceapă a cînta deîndată ce va recepţiona semnalul : „Strada este liberă".

Evadarea fu fixată pentru ziua următoare. Orice amî- nare era primejdioasă : cei de la spital observaseră trăsura. După cîte se pare, autorităţile mirosiseră ceva suspect, deoarece în ajunul evadării mele, seara, l-am auzit pe ofiţerul şef de patrulă întrebînd santinela de lîngă fereastra mea : „Unde-ţi sînt cartuşele ?" Soldatul începu să le scoată cu stîngăcie din cartuşieră şi zăbovi

vreo două minute, căutîndu-le. Ofiţerul, mînios, îl ocări. „Nu vi s-a ordonat să aveţi patru cartuşe în buzunarul mantalei" ? El nu se îndepărtă decît după ce văzu că soldatul a executat întocmai ordinul. 282

— Fii cu ochii în patru ! —[1] spuse ofiţerul, depărtîndu-se.

Noul sistem de semnalizare urma să-mi fie comunicat fără întîrziere. A doua zi la ora două, la închisoare se prezentă o doamnă, o rudă apropiată a mea, rugind să-mi fie remis un ceas [1]. De obicei totul trecea prin mîinile procurorului : dar, întrucît nu era vorba decît de un ceas, fără cutie, el îmi fu remis. Or, în ceas era ascuns un minuscul bileţel cifrat, în care era expus întregul plan. Cînd l-arh văzut, am înlemnit de groază, într-atît era de îndrăzneaţă fapta. Jandarmii o şi căutau pe doamnă în legătură cu altă chestiune şi ea ar fi fost arestată pe loc dacă i-ar fi venit cuiva ideea să deschidă capacul ceasului ; dar am văzut-o pe ruda mea ieşind calmă pe poarta închisorii şi luînd-o încetişor pe bulevard. Eu stăteam la fereastră şi ea îmi strigă : „Verifică ceasul !"

Am ieşit la plimbare la ora patru, ca de obicei, şi mi-am dat semnalul. Deîndată am auzit huruitul roţilor unei trăsuri, iar după cîteva minute din căsuţa cu ziduri cenuşii răzbătură pînă la mine sunete de vioară. Dar în acel moment eram în dreptul extremităţii opuse a clădirii, iar cînd m-am întors pe potecă la extremitatea mai apropiată de poartă, situată la vreo sută de paşi, m-am pomenit cu santinela în spatele meu. „Am să mai fac o dată drumul", gîndii. Dar înainte de a fi ajuns la capătul opus al potecii, sunetele viorii se întrerupseră brusc.

Se scurse mai bine de un sfert de oră de chinuitoare nelinişte înainte de a fi înţeles cauza întreruperii : pe poartă intrară cîteva care încărcate cu stive grele de lemne şi se îndreptară spre celălalt capăt al curţii. Imediat după aceasta, violonistul (şi trebuie să adaug, unul foarte bun) începu să cînte îndrăcită, vesela mazurcă de Kontski, de parcă ar fi vrut să-mi spună : „Acum, mai cu curaj ! A sosit momentul!" înaintam încet spre capătul mai apropiat de poartă al potecii, tremurînd la gîndul că sunetele mazurcii se pot întrerupe brusc înainte de a fi ajuns la capătul ei.

Cînd am ajuns la ţintă, am întors capul ! Santinela se oprise la cinci sau şase paşi în urma mea şi

privea în altă parte. „Acum sau niciodată ! — îmi străfulgeră prin minte.

' Acum pot spune că era o militantă, sora soției fratelui meu. Sofia Nikolaievna Lavrova, decedată cu două luni înainte de revoluția rusă. — *Adnotare făcută în 1917*

.Am zvirlit de pe mine halatul de flanelă verde şi am rupt-o la fugă.

Neavînd prea multă încredere în forţele mele, am fugit întîi mai încet, spre a le cruţa. Dar de-abia făcusem cîţiva paşi că ţăranii, care aşezau lemnele la celălalt capăt al curţii, începuseră să răcnească : „Fuge, ţine-l ! Prin- de-l !" — şi se năpustiră spre poartă să-mi taie drumul. Atunci m-am avîntat înainte cît mă ţineau puterile. Înainte mă neliniştea adîncitura pe care roţile carelor o lăsaseră chiar în dreptul porţii, dar acum uitasem de ea. — Să fug, să fug ! Cît m-or ţine puterile !

Prietenii mei, care urmăriseră scena de la fereastra vilişoarei cu ziduri cenuşii, mi-au povestit ulterior că am fost urmărit de santinelă şi de vreo trei soldaţi, care şe- zuseră pînă atunci în pridvorul din faţa închisorii. În cîteva rînduri santinela încercase să mă lovească din spate cu baioneta, zvîrlind înainte mîna cu arma. La un moment dat, prietenii mei crezuseră chiar că am fost prins. Santinela n-a tras, deoarece era prea sigură că mă va ajunge din urmă. Dar eu am reuşit să-mi menţin avansul. La poartă, soldatul s-a oprit.

Cînd am ieşit în fugă pe poartă, am constatat cu groază că în trăsură şade un civil cu un chipiu militar pe cap. El nu se întoarse spre mine ! „Totul e pierdut ! — mă fulgeră un gînd. Tovarăşii îmi comunicaseră în ultima scrisoare : „Odată ajuns în stradă, nu te preda ; pe aproape vor fi prieteni care, la nevoie, te vor elibera prin forţă", şi eu nu voiam în nici un caz să sar în trăsură dacă în ea şedea un duşman. Cînd m-am apropiat însă, am băgat de seamă că omul cu favoriţi blonzi care şedea în trăsură seamănă bine cu un prieten drag de-al meu. Acesta nu făcea parte din cercul nostru, dar eram prieteni apropiaţi şi nu o dată avusesem prilejul să-i admir uimitoarea bărbăţie, îndrăzneala şi forţa, de care dădea dovadă în clipe de primejdie.

„De ce-i aici ? — gîndii. — E cu putinţă oare ?"

Eram cît pe ce să-l strig pe nume, dar m-am oprit la timp şi, în loc de asta, am început, în plină fugă, să bat din palme pentru a-l face să se întoarcă spre mine. El întoarse capul şi atunci l-am recunoscut[1] *.

1 Era doctorul Orest Eduardovici Velmar, care produsese senzaţie prin curajul şi sîngele rece de care dăduse dovadă la punctele de prim ajutor în timpul războiului ruso-turc. El a murit de tuberculoză la ocnă, în ţinutul Kara, unde a fost deportat în 1880 pentru apartenenţă

„...am reuşit să-mi menţin avansul".
Schiţă a lui P. *A.* Kropotkin

— Încoace, repede, mai repede ! — strigă el, ocărîn- du-ne în fel şi chip pe mine şi pe vizitiu şi ţinînd totodată revolverul pregătit. — Mînă ! Mînă ! Au să te ucidă — striga el vizitiului. Superbul cal de curse, cumpărat special în acest scop, o porni pe dată în galop. În spatele nostru se auzeau strigăte : „Puneţi mîna pe el !" Prietenul meu mă ajută în acelaşi timp să-mi pun un palton şi un cilindru.

Trăsura coti brusc într-o stradelă îngustă, de-a lungul aceluiaşi zid lîngă care adineauri ţăranii aşezau lemnele şi unde acum nu era nimeni, deoarece toţi fugiseră în urmărirea mea. Cotisem atît de brusc, încît trăsura fu cît pe ce să se răstoarne. Ea nu reveni la o poziţie

la partidul „Narodnaia volea".

normală decît atunci
cînd eu m-am înfundat
adînc în perne,
trăgîndu-l şi pe
prietenul meu după
mine. Acum calul
înainta într-un frumos
trap întins prin
stradela îngustă, apoi o
cotirăm la stînga. Doi
jandarmi ce stăteau în

uşa unei cîrciumi salu-

„Evadarea".
Schiţă a lui P. A. Kropotkin

tară milităreşte chipiul lui Veimar. „Calm, calm — îi spuneam eu, căci el tot mai era foarte surescitat. —■ Totul merge foarte bine. Jandarmii te salută chiar !" Atunci vizitiul se întoarse spre mine şi recunoscui chipul, radiind de mulţumire, al unui alt prieten *.

Pe tot parcursul drumului întîlneam prieteni carş ne făceau cu ochiul sau ne strigau urări, în timp ce superbul nostru trăpaş ne ducea ca vîntul înainte. Am ieşit pe bulevardul Nevski, apoi ne-am angajat într-o stradă laterală şi ne-am oprit în faţa unei porţi ; aici i-am dat drumul trăsurii. Am urcat în fugă scara şi am căzut în braţele unei femei, o rudă de-a mea, care ne aştepta chinuită de nelinişte ! Ea rîdea şi plîngea în acelaşi timp, implorîn- du-mă să mă schimb cît mai repede şi să-mi rad barba, prea bătătoare la ochi. După zece minute prietenul meu şi cu mine am ieşit din casă şi am urcat într-o birjă.

Între timp, ofiţerul din pază şi soldaţii ataşaţi spitalului fugiseră pînă-n stradă, neştiind, la drept vorbind, ce să facă. Pe distanţă de-o verstă în jur nu exista nici o birjă

.deoarece toate fuseseră tocmite de tovarăşii noştri. O bă- trînă din mulţime se dovedi mai isteaţă decît toţi.

— Săracii de ei ! -— rostise ea ca pentru sine. — Desigur c-au să iasă pe Nevski, iar acolo i-or prinde dacă cineva o s-o ia de-a dreptul prin stradela asta.

Bătrîna avusese întru totul dreptate. Ofiţerul dădu fuga spre vagonul tramvaiului cu cai ce se oprise chiar acolo şi ceru vatmanilor caii, pentru a trimite oameni călare în urmărirea noastră. Dar vatmanii refuzară categoric să des- hame caii, iar ofiţerul nu insistă.

Era o seară minunată. O luarăm spre insule, unde în zilele frumoase de vară îşi petrece serile lumea bună a Petersburgului. În drum, pe o stradă îndepărtată, ne-am abătut pe la un frizer care mi-a ras barba. Acest lucru m-a schimbat, firește, dar nu prea mult. Ne-am plimbat fără ţintă pe insule. Nu ştiam încotro s-o luăm, căci ni se spusese să nu venim decît noaptea tîrziu acolo unde urma să petrec noaptea.

— Ce o să facem acum ? — mi-am întrebat prietenul, care părea nehotărît.

— La Donon ! — porunci el dintr-o dată birjarului. — Nimănui n-o să-i vină în gînd să ne caute într-un restaurant la modă. Ne vor căuta pretutindeni, numai acolo nu ; iar noi o să luăm masa şi o să ciocnim în cinstea evadării tale reuşite.

Puteam obiecta împotriva unei propuneri atît de rezonabile ? Am intrat la Donon, am străbătut sălile scăldate în lumină, pline de lume şi am ocupat un separeu unde am petrecut seara pînă la ora ce ne fusese fixată. în acelaşi timp în casa unde ne oprisem imediat după evadare au năvălit cu vreo două ore mai tîrziu jandarmii. De asemenea s-au operat percheziţii la aproape toţi prietenii mei. Nimeni nu s-a gîndit însă să facă o razie la Donon.După două zile trebuia să mă instalez, cu acte false, într-o locuinţă închiriată pentru mine. Dar doamna care urma să mă însoţească pînă acolo într-o caleaşcă hotărî, pentru mai multă siguranţă, să meargă mai întîi singură şi constată că în jurul casei mişunau spionii. Prietenii mei se interesaseră de atîtea ori dacă e totul în ordine acolo, încît poliţia intrase la bănuială. Afară de asta, fotografia mea fusese difuzată de Secţia a treia în sute de exemplare printre poliţişti şi portari. Agenţii care mă cunoşteau personal mă căutau pe străzi, iar cei ce nu

mă cunoşteau cutreierau străzile însoţiţi de soldaţii şi paznicii care mă văzuseră în închisoare. Ţarul turba de mînie că evadarea putuse să aibă loc în capitala lui în plină zi, şi dăduse ordinul : „Să fie prins cu orice preţ".

Era cu neputinţă să rămîn la Petersburg, aşa că mă adăposteam în vilele din împrejurimi. Pînă la urmă, tovarăşii hotărîră că trebuie să plec în străinătate. Dar citisem într-un ziar suedez că în toate oraşele portuare şi de frontieră din Finlanda şi ţinutul baltic se află agenţi care mă cunosc personal şi, de aceea, am hotărît să adopt un itinerar neaşteptat. Avînd la mine actele unuia dintre prietenii mei şi însoţit de un alt tovarăş, am străbătut Finlanda ajungînd într-un port îndepărtat din golful Bot- nic, de unde am pornit spre Suedia.

După ce m-am îmbarcat, cu puţin înainte ca vaporul să ridice ancora, tovarăşul care mă însoţise pînă la frontieră mi-a comunicat unele ştiri de la Petersburg, căci făgăduise prietenilor mei să nu-mi sufle nici o vorbă despre ele înainte. Sora mea Elena fusese arestată : fusese, de asemenea, ridicată sora soţiei fratelui meu, care, după ce Aleksandr a fost deportat în Siberia, venea o dată pe lună la mine la vorbitor.

Sora mea nu ştiuse absolut nimic despre pregătirile de evadare. Abia după ce am evadat, un tovarăş se dusese la ea pentru a-i comunica vestea cea bună. Dar zadarnic declarase ea jandarmilor că nu ştie nimic. Fu smulsă de lîngă copii şi ţinută două săptămîni în închisoare. În ceea ce o priveşte pe cumnată, ea auzise vag de nişte pregătiri, dar nu participase cu nimic la ele. Bunul-simţ ar fi trebuit să le sugereze autorităţilor că o persoană care mă vizita deschis la închisoare nu putea fi amestecată în- tr-o asemenea acţiune. Cu toate acestea, ea fu ţinută în închisoare mai bine de două luni. Soţul ei, avocat cunoscut, a făcut zadarnic demersuri pentru a obţine eliberarea ei.

— Ştim acum — îi spuseseră jandarmii — că şa nu are nici un amestec în toate acestea ; dar noi am raportat împăratului, atunci cînd am ridicat-o, că persoana care a organizat evadarea a fost descoperită şi arestată. E nevoie de timp pentru a pregăti pe maiestatea sa să accepte ideea că nu am pus mîna pe adevăratul vinovat. 288

Am străbătut Suedia
fără a face vreo oprire
şi am sosit la
Cristiania, unde am
aşteptat cîteva zile
vaporul care să mă
ducă în Anglia, la Huli.
Dispunînd de timp
liber, am cules
informaţii despre
partidul ţărănesc din
stortingul norvegian.
În drum spre vapor, mă
frămînta întrebarea :
„Sub ce pavilion
navighează oare ?
Norvegian, german
sau englez ?" Dar în

momentul acela am zărit la pupă pavilionul britanic, sub care şi-au găsit adăpost atîţi surghiuniţi ruşi, italieni, francezi şi unguri. Şi am salutat din tot sufletul acest pavilion

ÎEUROPA OCCIDENTALA

I

Cînd ne apropiam de ţărmurile Angliei, peste întinderile Mării Nordului urla uraganul, dar eu salutam fericit stihiile dezlănţuite. Admiram lupta vasului noâtru cu valurile furioase. Ore întregi şedeam la etravă, în timp ce stropi mari de spumă îmi biciuiau obrazul. După doi ani petrecuţi în sumbra cazemată, fiecare fibră a făpturii mele lăuntrice fremăta şi se delecta, simţind pulsaţia vieţii.

Nu credeam să petrec în străinătate mai mult de cîteva săptămîni sau luni ; atît cît era necesar ca să se stingă vîlva stîrnită de evadarea mea şi ca să-mi mai refac cît de cît sănătatea. Am debarcat la Huli sub numele de Levaşev, nume sub care plecasem din Rusia. Evitînd Londra, unde spionii ambasadei ruse m-ar fi depistat în scurt timp, am plecat la Edinburgh.

în realitate n-aveam să mă mai întorc în Rusia. în curînd m-a prins în viitoarea ei mişcarea anarhistă, care în momentul acela era în ascensiune în Europa occidentală. Simţeam că pot fi mai folositor aici decît în Rusia, ajutînd noii mişcări să se cristalizeze. în patrie eram prea cunoscut pentru a putea desfăşura o

propagandă deschisă mai cu seamă printre muncitori şi ţărani. Ulterior, cînd mişcarea revoluţionară rusă îmbrăcă forma complotistă şi se transformă în luptă armată împotriva autocraţiei, orice idee de mişcare populară fu părăsită. Or, simpatiile mele mă îndemnau tot mai mult să-mi leg soarta de cea a maselor muncitoare ; să difuzez în rîndurile lor idei capabile să le orienteze eforturile spre binele tuturor oamenilor muncii în general; să aprofundez şi să lărgesc idealul şi principiile care vor sluji drept temelie viitoarei revoluţii sociale ; să expun aceste idealuri şi principii în faţa muncitorilor nu ca un ordin venit de la fruntaşii unui partid, ci ca urmare a propriei lor reflecţii şi, în sfîrşit, să trezesc la viaţă propria lor iniţiativă, acum cînd muncitorii sînt chemaţi în arena istoriei pentru a elabora o orînduire socială nouă şi dreaptă ; toate acestea îmi păreau la fel de importante pentru dezvoltarea omenirii ca tot ceea ce aş fi putut înfăptui în acest timp în Rusia.

Niciodată nu mi-am putut însuşi punctul de vedere al ruşilor asupra propagandei desfăşurate în străinătate. Tovarăşii ruşi aproape că mă considerau un trădător al cauzei ruse pentru faptul că mi-am dăruit forţele agitaţiei în Europa occidentală. Eu însă cred că, dimpotrivă, lucrând pentru Europa occidentală, am făcut şi pentru Rusia mai mult, poate, decît dacă aş fi rămas acolo. Toate mişcările din Rusia au luat naştere sub influenţa Europei occidentale şi au purtat pecetea curentelor de gîndire ce predominau în Europa. Petraşevski a fost fourierist, Cernîşevski — odraslă a fourierismului şi saint-simonismului *. Mişcarea noastră din deceniul al optulea, ca şi cea actuală sînt vlăstare ale Internaţionalei şi Comunei, ale *europeanului* Bakunin şi ale marxismului *european*.

De altfel, principala cauză a rămînerii mele în Europa era faptul că în Rusia nu vedeam tărîmul pe care mi-aş fi putut desfăşura activitatea. în 1876, cînd am evadat, nu se mai întreprindea nimic în cercurile revoluţionare, mai bine zis în rămăşiţele cercurilor noastre. Toţi oamenii activi zăceau în închisori. După evadare am petrecut circa o săptămînă în împrejurimile Petersburgului şi m-am văzut cu cîţiva dintre foştii noştri tovarăşi. Toţi vegetau în- tr-o deprimantă inactivitate. Şi ce ar fi putut întreprinde ?

Nu mai aveai pe cine chema sa meargă în popor. Toţi cei ce puteau s-o facă o făcuseră şi fuseseră arestaţi. Afară de asta, devenea evident că este cu

neputinţă să desfăşori o propagandă paşnică. Era necesar să se treacă la o stare de război ; or, tocmai aceasta tineretul nostru n-o voia. Chiar mai tîrziu, cînd, sub influenţa focului tras de Vera Zasulici, a împotrivirii armate a iacobinilor din Odesa ** şi a spînzurătorilor, un mănunchi de tineri hotărî să practice teroarea recunoscînd teoretic importanţa răscoalelor ţărăneşti, în fapt ei nu se gîndeau decît la un singur lucru — la teroarea politică în scopul înlăturării ţarului. Eu însă consideram că agitaţia revoluţionară trebuia desfăşurată mai cu seamă în rîndurile ţăranilor, în scopul pregătirii unei răscoale ţărăneşti. Nu că n-aş fi înţeles necesitatea luptei împotriva ţarului, faptul că ea trezeşte spiritul *revoluţionar*. Dar, după părerea mea, ea se cuvenea să fie doar o *parte* a agitaţiei desfăşurate în ţară şi nicidecum de către *toţi,* şi cu atît mai puţin să fie cauza exclusivă a partidului revoluţionar.

întrucît mă priveşte, nu izbuteam să cred că un atentat, chiar şi unul reuşit, la viaţa ţarului ar .putea da serioase rezultate directe, de pildă în sensul dobîndirii unor libertăţi politice. Rezultate indirecte, ca subminarea ideii de autocraţie, întărirea spiritului combativ, s-ar fi manifestat negreşit, asta o ştiam. Dar pentru a te dărui total luptei teroriste împotriva ţarului trebuie să crezi în măreţia rezultatelor *directe* ce pot fi dobîndite pe această cale. Iar în aceasta nu puteam crede atîta timp cît lupta teroristă împotriva autocraţiei şi a satrapilor săi nu ar fi mer^ mînă în mînă cu lupta armată împotriva *celor mai apropiaţi duşmani* ai ţăranului şi muncitorului şi nu ar fi fost dusă în scopul de a ridica la luptă poporul. Dar, deşi agitaţia de acest gen era pomenită în programe, în special în acela al organizaţiei ,,*Zemlea i volea*"*, de fapt nimeni, cu excepţia a trei-patru oameni de felul lui Kovalik sau Voinaralski, nu voia să se ocupe cu ea, iar Comitetul executiv şi adepţii lui socoteau o asemenea agitaţie de-a dreptul dăunătoare. Ei nădăjduiau să-i impulsioneze pe liberali la acte de curaj care i-ar smulge ţarului o constituţie, iar orice mişcare *populară,* însoţită în mod fatal de luarea prin forţă a pămînturilor, de asasinate, incendieri etc., nu ar fi făcut, după părerea lor, decît să-i sperie şi să-i îndepărteze pe liberali de partidul revoluţionar.

Aşa stau lucrurile şi în ziua de azi. Oricît de greu mi-ar fi la anii mei, avînd răspunderea unei familii, s-o pornesc spre Rusia şi să mă cufund acolo în activitatea revoluţionară a unui agitator ilegalist, dar şi acum \

dacă aş vedea necesitatea prezenţei mele acolo, dacă aş simţi că e nevoie de mine, m-aş arunca în gura leului. Scriu aceste rînduri după o matură chibzuinţă, deoarece nu o dată m-am gîndit la asta. Dar în Rusia nimeni nu are nevoie de mine, şi dacă m-aş pomeni acum acolo, aş fi în situaţia omului care împiedică să acţioneze pe cei dispuşi să acţioneze, insuflîn- du-le îndoieli, şi totodată nu vede în jurul lui oameni apţi să facă o treabă mai bună. Din acelaşi motiv n-am început pînă în prezent să editez vreo revistă pentru Rusia.

Sînt profund convins că în momentul de faţă {vara anului 1899) Rusiei îi este necesară o *răscoală ţărănească* ca unică ieşire din situaţia ei actuală *. Dar şi acum, ca şi în urmă cu 25 de ani, nici unul dintre tinerii intelectuali nu împărtăşeşte aceste idei. Acum toate privirile sînt îndreptate spre social-democraţia germană, ale cărei succese sînt mult exagerate în Rusia. Dar dacă ar începe o răscoală populară de vaste proporţii în Italia, răscoală care ar duce la o *revoluţie* republicană de felul revoluţiei franceze din 1789—1793, situaţia s-ar schimba radical. Sau dacă în Franţa ar începe o răscoală populară care ar duce la pro- clamarea de comune în întreaga Franţă, iar în fiecare comună la expropriere, şi în acest caz s-ar produce aceeaşi schimbare. Atunci tineretul nostru ar înţelege importanţa unei răscoale ţărăneşti, populare şi s-ar dărui total pregătirii unei asemenea răscoale în Rusia.

Iată de ce socot că a munci pentru pregătirea unor răscoale populare în Europa, ca şi pentru fundamentarea teoretică a mişcărilor viitoare este cel mai bun mijloc de a pregăti acelaşi lucru în Rusia.

După ce am debarcat la Huli şi am plecat spre Edin- burgh am comunicat doar cîtorva prieteni din Rusia şi din Federaţia jurasiană că am ajuns cu bine în Anglia. Un socialist trebuie să trăiască întotdeauna din propria lui muncă. De aceea, odată instalat într-o odăiţă la periferia capitalei Scoţiei, am început fără întîrziere să caut de lucru.

Printre pasagerii de pe vaporul cu care sosisem în Anglia era un profesor universitar norvegian, cu care am stat de vorbă, străduindu-mă să-mi reamintesc puţina suedeză pe care o ştiusem. Profesorul vorbea germana.

El îmi dădu, printre-altele, un ziar care apărea la Cris- tiania. în paginile lui era publicată o dare de seamă despre o expediţie norvegiană care tocmai se

întorsese după o cercetare a adîncimilor în partea de nord a Oceanului Atlantic.

După ce m-am instalat la Edinburgh, am scris îndată o notă în limba engleză despre această expediţie pentru revista „Nature", pe care fratele meu şi cu mine o citeam cu regularitate la Petersburg chiar de la apariţie. Redactorul adjunct mi-a mulţumit pentru notă şi a adăugat, cu delicateţea pe care aveam s-o întîlnesc aici nu o dată, că engleza mea este „foarte bună", dăr că trebuie să utilizez „mai multe particularităţi specifice acestei limbi".

M-am abonat la „Buletinul Societăţii ruse de geografie" şi după scurt timp am început să trimit ziarului „Times" note ocazionale despre expediţii geografice ruse. Prjevalski se afla în acea perioadă în Asia Centrală şi călătoria lui era urmărită în Anglia cu mult interes.

Cu toate acestea, banii ce-i adusesem cu mine se topeau văzînd cu ochii şi, întrucît toate scrisorile ce le expediam în Rusia erau interceptate, nu le puteam indica rudelor adresa mea. De aceea am plecat după cîteva săptămîni la Londra, presupunînd că acolo voi găsi mai uşor o ocupaţie regulată.

Nicăieri viaţa emigrantului nu este atît de grea ca la Londra. După ce se adaptează şi îşi găseşte un cîştig permanent, el poate îndrăgi Londra pentru viaţa independentă şi relativ liberă pe care o duce aici. Dar la început străinul, mai cu seamă rînd este muncitor, o duce foarte greu la Londra.

După ce m-am stabilit la Londra, firește că m-am dus- în primul rînd la redacţia revistei „Nature", unde am fost, primit -cu multă amabilitate de redactorul adjunct Kelty. Se întîmplă că în acel moment editorul voia să dea extindere rubricii notelor şi era de părere că cele scrise de mine sînt exact ceea ce îi trebuie. Aşadar, mi-a fost pusă la dispoziţie o masă de scris în încăperea redacţiei, pe care fu aşezat un vraf de reviste ştiinţifice în toate limbile.

Mi se spuse :

— Veniţi în fiecare luni, domnule Levaşev, şi răsfoiţi aceste reviste.

Dacă daţi peste ceva demn de atenţie, scrieţi o notă sau însemnaţi articolul şi noi îl vom trimite unui specialist

.într-un rînd Kelty scoase dintr-un raft cîteva cărţi în limba rusă şi mă rugă să scriu o recenzie despre ele pentru „Nature". Am aruncat o privire asupra cărţilor şi am rămas foarte încurcat. Era vorba de propriile mele lucrări despre perioada glaciaţiilor şi orografía Asiei. Fratele meu avusese grijă să le trimită revistei sale preferate. Strîngînd cărţile într-un sac de voiaj, le-am dus acasă pentru a reflecta în linişte asupra situaţiei. „Ei, şi acum ce să fac cu ele ? — mă întrebam. — Să le laud nu pot, iar să-l critic pe autor nu vreau, deoarece împărtăşesc părerile lui". În sfîrşit am hotărît să restitui a doua zi cărţile şi să-i explic lui Kelty că, deşi m-am prezentat sub numele de Levaşev, în realitate eu sînt autorul acestor cărţi şi de aceea nu pot scrie o recenzie despre ele.

Kelty citise în ziare despre evadarea lui Kropotkin şi fu foarte bucuros să afle că acum acesta se află în siguranţă pe pămîntul Angliei. în ce priveşte îndoielile mele, Kelty făcu remarca judicioasă că eu nu sînt obligat să-l laud sau să-l fac praf pe autor : pot să expun pur şi simplu conţinutul lucrărilor sale. Din ziua aceea între noi s-a legat o prietenie care mai dăinuie şi astăzi.

în noiembrie sau decembrie 1876 am citit la rubrica „cutia poştală" a revistei „Vperiod" că cineva pe numele K. este rugat să se prezinte la redacţie pentru a i se în- mîna o scrisoare din Rusia. Ghicind că este vorba de mine, am trecut pe la redacţie. în scurt timp m-am împrietenit atît cu P. L. Lavrov, cît şi cu tineretul care culegea revista.

N-am rămas pentru mult timp în Anglia. Tînjeam după o activitate mai vie decît munca la revistă şi cea literară. Chiar din primele zile am încercat să leg cunoştinţe printre muncitori şi am angajat cu ei discuţii în probleme ale socialismului. Dar în acea perioadă (1876), muncitorii englezi nici nu voiau să audă de socialism. îi interesau în cel mai bun caz trade-unionismul şi cooperaţia.

De îndată ce am găsit o muncă permanentă ca geograf, pe care o puteam desfăşura şi în Elveţia, am plecat acolo, în scrisorile pe care le-am primit, în sfîrşit, din Rusia, se spunea că pot rămîne liniştit în străinătate, deoarece în patrie nu era nimic important de făcut. în acel moment Rusia fusese cuprinsă de un val de entuziasm în favoarea slavilor care se răsculaseră împotriva multisecularului jug turcesc. Cei mai buni prieteni ai mei — Serghei Stepneak, Dmitri Klementţ şi' mulţi alţii — plecaseră în peninsula Balcanică, pentru a se alătura insurgenţilor. Prietenii îmi scriau : „Citim corespondenţele din «Daily News» despre atrocităţile săvîrşite de turci în Bulgaria, vărsăm lacrimi citindu-le şi mergem să ne înscriem în detaşamentele de insurgenţi ca voluntari sau ca surori de caritate".

Pe malurile lui Lago Maggiore. Peisaj de P. A. Kropotkin

În ianuarie 1877 eu mă aflam deja în Elveţia, aderasem la Federaţia jurasiană a Internaţionalei şi îmi începusem activitatea anarhistă ; locuiam în oraşul Chaux-de- Fonds.

II

Federaţia jurasiană a Internaţionalei a jucat un rol important în dezvoltarea socialismului în perioada aceea. Ba- kunin tocmai murise la Berna (la 1 iulie 1876), dar federaţia îşi menţinea situaţia dobîndită sub influenţa

lui. La o lună după moartea lui Bakunin, la Berna s-a ţinut un nou congres al Internaţionalei. S-a hotărît la mormîntul lui Bakunin să se facă o încercare de conciliere între marxişti şi bakunişti. Guillaume mi-a scris despre aceasta, dar eu prevedeam că încercarea nu se va solda cu nici un rezultat. Guillaume însă dorea sincer concilierea, dorea sincer să întindă o mînă prietenească. Concilierea a fost realizată în parte. Fiecărei ţări i se acorda dreptul de a conferi activităţii sale socialiste caracterul ce-l va găsi de cuviinţă. Dacă Germaniei îi convine cel mai mult activitatea social- democrată parlamentară — fie. Anarhiştii nu-i vor ataca pentru aceasta pe germani. Dar în schimb germanii vor lăsa Italiei, Spaniei, Elveţiei şi Belgiei libertatea de a păşi pe o cale proprie.

Liebknecht şi Bebel, prezenţi la Congresul de la Berna, garantară aceasta în numele partidului.

Şi dintr-o dată, în toiul acestor declaraţii care creau o atmosferă de împăcare, la Geneva apare articolul tunător şi veninos al lui Becker împotriva bakuniştilor. Articolul acesta a aprins pasiunile, între marxişti şi bakunişti is- cîndu-se iarăşi ostilitatea.

În Franţa, Spania şi Italia situaţia era critică şi numai datorită faptului că spiritul revoluţionar trezit în rîndurile muncitorilor încă înainte de războiul franco-prusian era

menţinut de Internaţională, guvernele nu se încumetau să sugrume întreaga mişcare muncitorească şi să instaureze domnia terorii albe. Se ştie că urcarea pe tronul Franţei a contelui Chambord din familia Bourbon era cît pe ce să devină un fapt împlinit. Mac-Mahon rămînea preşedinte al republicii numai pentru a pregăti restaurarea monarhiei.

Fusese fixată pînă şi ziua intrării solemne în Paris a noului rege -— Henric al V-lea ; chiar şi hamurile împodobite cu coroana şi monograma regală erau gata. Se ştie, de asemenea, că restaurarea monarhiei a eşuat pentru că Gambetta şi Clemenceau, un oportunist şi un radical, au organizat pe o parte importantă din teritoriul Franţei o serie de comitete

înarmate, gata să pornească insurecţia de îndată ce se va produce lovitura de stat. Dar principala forţă a acestor comitete o constituiau muncitorii, dintre care mulţi aparţinuseră înainte Internaţionalei şi păstraseră spiritul combativ de odinioară. Pot spune, pe baza a ceea ce am cunoscut personal, că în cazul cînd conducătorii radicali ai burgheziei ar fi şovăit în clipa

hotărîtoare, muncitorii din aceste comitete, dimpotrivă, mai cu seamă în sud, ar fi profitat de primul prilej pentru a porni insurecţia, care, începută pentru apărarea republicii, s-ar fi dezvoltat în continuare într-o direcţie socialistă

.Acelaşi lucru se poate spune şi despre Spania. De îndată ce clerul şi aristocraţia, care alcătuiau anturajul regelui, încercau să-l împingă pe calea reacţiunii, republicanii ameninţau cu insurecţia, în care caz, după cum o ştiau şi ei, elementul cu adevărat combativ ar fi fost muncitorii. Numai în Catalonia existau pe atunci mai bine de o sută de mii de muncitori organizaţi în asociaţii puternice ; mai bine de optzeci de mii de spanioli aparţineau Internaţionalei, ţineau regulat congrese şi îşi plăteau cu regularitate cotizaţiile, mînaţi de un simţ al datoriei pur spaniol. Vorbesc despre aceste organizaţii pe baza celor ce am văzut personal la faţa locului. Ştiu că ele se pregăteau să proclame republica federativă spaniolă şi să renunţe la colonii, iar în regiunile unde era posibil să se meargă mai departe ar fi făcut încercări în sensul

colectivismului. Numai teama permanentă de insurecţie a împiedicat monarhia spaniolă să nimicească toate organizaţiile muncitoreşti şi ţărăneşti, reţinînd-o totodată de la o grosolană reacţiune clericală.

Condiţii similare existau şi în Italia. în partea ei de nord asociaţiile muncitoreşti nu atinseseră încă gradul de dezvoltare de astăzi, dar în diferitele regiuni ale ţării activau secţii ale Internaţionalei şi grupuri republicane. Monarhia trăia sub veşnica ameninţare a unei răsturnări în cazul cînd republicanii din clasele de mijloc s-ar fi adresat ■elementelor revoluţionare din rîndul muncitorilor.

III

Din Federaţia jurasiană făceau parte în acea vreme cîţiva oameni remarcabili de diferite naţionalităţi, în majoritate prieteni personali ai lui Bakunin. Redactor al principalului nostru ziar, „Bulletin de la Fédération Jurassienne" \ era James Guillaume, de profesiune învăţător, care se trăgea dintr-o veche familie din Neuchâtel. Timp de opt ani luptase cu tot felul de obstacole pentru a asigura existenţa ziarului, participînd totodată foarte activ la rezolvarea celor mai mărunte chestiuni ale Federaţiei, pînă cînd a fost' silit să părăsească Elveţia, unde nu mai putea găsi de lucru. Atunci s-a mutat în Franţa, unde numele lui va fi într-o zi menţionat cu stimă în istoricul eliberării şcolilor primare de sub influenţa popilor.

Federaţia jurasiană a editat o broşură scrisă de Guillaume şi intitulată „Idées sur L'Organisation Sociale" [1].

Un alt militant al Federaţiei jurasiene, Adhémar Schwitzguébel, elveţian şi el, era un reprezentant tipic al ceasornicarilor din Jura Franceză, veseli, îndrăgostiţi de viaţă şi ageri la minte, ce pot fi întîlniţi în regiunea premontană a cantonului Berna. Schwitzguébel poseda-uimitoarea facultate de a sesiza pe loc în ansamblul ei orice dificilă problemă politică sau economică şi, după o serioasă reflecţie, de a o expune limpede şi simplu, din punctul de vedere al muncitorului, fără a-i ştirbi însă profunzimea şi semnificaţia. Era cunoscut pretutindeni „în munţi", şi cînd se întîlnea la congrese cu muncitori din alte ţări se bucura întotdeauna de simpatia generală.

---

1 * „Idei cu privire la organizarea socială". — *Nota trad.*

Antipodul lui Schwitzguébel era un alt elveţian, cea- [1] sornicar şi el, pe nume Spiehiger. Acesta era un filozof, lent în mişcări, ca şi în gîndire, cu înfăţişare de englez. Spiehiger căuta în orice împrejurare să pătrundă miezul problemei şi ne uimea prin justeţea deducţiilor sale, la care ajungea printr-o cîntărire a chestiunii sub toate aspectele, în timp ce şedea zile întregi la maşina de ghioşare *.

În jurul acestor trei oameni se grupau cîţiva muncitori serioşi, instruiţi, unii de vîrstă mijlocie, alţii bătrîni, dar cu toţii îndrăgostiţi de libertate şi participînd cu entuziasm la măreaţa mişcare, şi încă vreo sută de tineri înflăcăraţi şi dinamici, în majoritate ceasornicari şi ei. Pe toţi îi caracteriza

independenţa în gîndire, afabilitatea şi fidelitatea pasionată cauzei, de dragul căreia erau gata să se jertfească. Cîţiva foşti comunarzi care trăiau în exil aderară şi ei la federaţie. Printre ei se număra marele geograf Elisée Reclus, puritan tipic prin comportare şi mod de viaţă, iar sub aspect intelectual filozof enciclopedist francez din secolul al XVIII-lea ; un inspirator al

celorlalţi care nicicînd n-a condus şi nu va conduce pe nimeni ; un savant ale cărui opere figurează printre cele mai bune ale secolului al XIX-lea şi al cărui stil te uimeşte prin frumuseţe, adresîndu-se minţii şi conştiinţei. în timpul Comunei Reclus a pus mîna pe armă şi a luptat alături de comunarzi

.Avea un tovarăş, un om în vîrstă pe nume Lefrançais, fost profesor, care a trăit de trei ori în exil : după zilele din iunie ale anului 1848, după lovitura de stat napoleoneană şi după 1871. Fusese membru al Comunei, adică unul dintre aceia despre care se spunea că după prăbuşirea Comunei plecaseră cu milioane de franci în buzunar. Cît de false sînt aceste afirmaţii ale presei burgheze ! Lefrançais muncea ca hamal în gara Lausanne şi într-un rînd a fost cît pe ce să fie accidentat mortal descărcînd nişte mărfuri, treabă la

care era nevoie de umeri mai tineri decît ai lui. Cartea lui Lefrancais despre Comuna din Paris este singura care prezintă adevărata semnificaţie istorică a mişcării într-o lumină veridică.

împreună cu noi locuia şi un alt membru al Comunei din Paris •— Pindy, un tîmplar din nordul Franţei, copil de suflet al Parisului. El şi-a cîştigat o largă popularitate la Paris prin energia şi limpezimea de gîndire dovedite cu ocazia unei mari greve sprijinite de Internaţională la scurt timp după înfiinţarea acesteia. în 1871 fusese ales membru al Comunei, care-l numi comandant al palatului Tuileries. Cînd trupele versailleze au intrat în Paris, masacrând sute de prizonieri, în diferite colţuri ale oraşului au fost împuşcaţi nu mai puţin de trei oameni care au fost luaţi drept Pindy. Acesta însă fusese ascuns după bătălie de o tînără şi curajoasă croitoreasă, care l-a salvat prin sîngele rece de care a dat dovadă cînd soldaţii au venit să-i percheziţioneze casa. Mai tîrziu ea a devenit soţia lui.

Paul Brousse era pe atunci un tînăr medic, cu mintea neobişnuit de ageră, gălăgios, caustic şi vioi, dispus să dezvolte orice idee cu o consecvenţă geometrică, pînă la ultimele ei consecinţe. Critica făcută de el statului şi instituţiilor de stat se deosebea prin causticitate şi forţă. Brousse găsea timp pentru a edita două ziare — unul în limba franceză, altul în limba germană (pe care el n-o cunoştea) — a scris zeci de scrisori lungi şi a fost sufletul seratelor muncitoreşti. Mereu ocupat cu organizarea unor noi grupuri, ardoarea lui era aceea a unui adevărat francez meridional.

Dintre italienii care lucrau cu noi în Elveţia merită o menţiune aparte doi prieteni intimi ai lui Bakunin — Ca- fiero şi Malatesta, ale căror nume sînt pomenite întotdeauna împreună şi vor fi pomenite de multe generaţii de italieni. Cafiero era un idealist cu suflet nobil şi pur, care-şi donase întreaga avere cauzei comune fără să-şi pună vreodată întrebarea din ce va trăi mai tîrziu ; un gînditor veşnic cufundat în meditaţii filozofice ; omul cel mai blajin, dar care a pus mîna pe arme şi a plecat în munţii Benevento atunci cînd el şi prietenii lui au hotărît că trebuie făcută o tentativă de răscoală socialistă, fie şi numai pentru a demonstra poporului că o răzvrătire ţărănească trebuie să fie un lucru mai serios decît un simplu protest împotriva perceptorilor *. Malatesta era un fost student în

medicină care renuţase la o profesiune intelectuală şi la avere de dragul revoluţiei; un idealist pur, entuziast şi sa* inteligent. în întreaga lui viaţă nu se gîndise niciodată dacă va avea un codru de pîine la prînz şi un loc unde să înnopteze în ziua respectivă. Neavînd un colţ al său, el era gata să vîndă înghețată pe străzile Londrei pentru a-şi cîştiga existenţa, iar noaptea să scrie articole fulminante pentru ziarele italiene. în Franţa el fu întemniţat, apoi pus în libertate şi expulzat; în Italia fu condamnat pentru a doua oară şi deportat pe o insulă, de unde evadă şi reveni în Italia sub un nume fals. Malatesta poate fi găsit întotdeauna acolo unde lupta e în toi, fie la el în patrie, fie în afara granițelor ei. Şi viaţa aceasta o duce de treizeci de ani. Iar cînd se întîmplă să-l întîlnim după eliberarea sa din închisoare sau după o evadare, îl găsim la fel de optimist ca la ultima noastră întîlnire.

Printre noi erau foarte puţini ruşi, deoarece majoritatea compatrioţilor mei îi urmau pe social-democraţi. Alături de noi era însă un vechi prieten al lui Herzen, N. I. Jukovski, care părăsise Rusia în 1863 : sclipitor, elegant, extrem de inteligent, el era favoritul muncitorilor. Mai mult ca oricare dintre noi, el îşi cucerise ceea ce francezii numesc „l'oreille du peuple" [1]. Muncitorii îi ascultau întotdeauna cu plăcere, căci ştia să le înflăcăreze inimile, arătîndu-le rolul important pe care erau meniţi să-l joace în reorganizarea societăţii. Un timp a lucrat cu noi şi un fost ofiţer de stat-major, pe nume N. V. Sokolov, admirator al lui Paul-Louis Courier, pentru îndrăzneala acestuia, şi al lui Proudhon pentru concepţiile lui filozofice. în Rusia Sokolov convertise pe mulţi la socialism prin articolele sale publicate în „Russkoe slovo" şi prin cartea „Renegaţii".

Eu nu-i menţionez decît pe-aceia care şi-au cîştigat o largă notorietate ca scriitori, ca delegaţi la congrese sau ca organizatori. Or, mă întreb : n-ar fi oare mai nimerit să scriu despre cei ce n-au publicat niciodată nimic, dar, în pofida acestui lucru, au jucat un rol la fel de important în viaţa federaţiei ca oricare dintre scriitori ? Oare n-ar fi mai nimerit să-i menţionez pe luptătorii de rînd, întotdeauna gata să se alăture oricărei mişcări, fără a se întreba dacă vor avea de făcut lucruri mari sau mărunte, aducătoare de glorie

---

1 încrederea poporului. — *Nota trad.*

sau modeste ? Dacă acţiunile lor vor avea urmări măreţe sau nu vor aduce decît nesfîrşite frămîntări lor şi familiilor lor ?
Din toate oraşele elveţiene cunoscute de mine Chaux-de-Fonds este poate cel mai puţin atrăgător.

Dar pentru noi era important să răspîndim ideile noastre în acest centru şi să însufleţim propaganda din acest oraş.

Pentru mine începu o viaţă consacrată activităţii pe care am îndrăgit-o. ¡Noi organizam numeroase întruniri, în care scop distribuiam personal afişe prin cafenele şi ateliere. O dată pe săptămînă se întruneau secţiile noastre şi atunci aveau loc cele mai aprinse discuţii. Pe lîngă aceasta, ne duceam să propovăduim anarhismul şi la întrunirile convocate de alte partide politice. Eu călătoream mult, vizitam celelalte secţii şi le dădeam ajutor.

În anul acela (1877) am participat cu toţii la o demonstraţie cu steagul roşu la Berna *. Valul reacţiunii ajunsese pînă în Elveţia, şi poliţia din Berna, încălcînd constituţia, interzise purtarea pe străzi a steagului muncitoresc.

De aceea era necesar
să dovedim că cel
puţin în unele locuri,
muncitorii nu vor
admite ca drepturile să
le fie călcate în
picioare şi se vor
împotrivi. În ziua
aniversării Comunei
din Paris am plecat cu
toţii la Berna pentru
ca, în pofida
interdicţiei, să
străbatem străzile cu
steaguri roşii. Fireşte,
se produse o ciocnire
cu poliţia, în timpul
căreia doi tovarăşi fură

loviţi cu săbiile, iar doi poliţişti destul de grav răniţi. Dar unul din steaguri tot am izbutit să-l ducem pînă la sala unde a avut loc un entuziast miting. Nu mai e cazul să adaug că aşa-zişii conducători erau în rîndurile noastre şi au luptat cot la cot cu ceilalţi. Fură traşi la răspundere circa treizeci de cetăţeni elveţieni, care se prezentaseră de bunăvoie la anchetator şi îi declaraseră că au

luat parte la demonstraţie, cerînd să fie judecaţi. Cei care-i răniseră pe poliţişti au ieşit deîndată din rînduri, decla- rînd că ei sînt făptaşii. Procesul a trezit multe simpatii faţă de cauza noastră

.Cu toate acestea, guvernul din Berna a interzis ulterior arborarea steagului roşu în întregul canton. Atunci Federaţia jurasiană hotărî să-l arboreze, în pofida tuturor interdicţiilor, la Saint-Imier, unde urma să se ţină congresul nostru anual, şi să-l apere — în caz de nevoie' — cu arma în mînă. De data aceasta eram înarmaţi şi ne pregătisem să apărăm steagul nostru pînă la ultimele consecinţe. într-una din pieţele pe care urma să le străbatem se postase un detaşament de poliţie spre a opri procesiunea noastră, iar pe un câmp învecinat un pluton de miliţie făcea exerciţii de tir. Noi auzeam desluşit împuşcăturile în timp ce străbăteam străzile oraşului. Dar cînd, în sunete de fanfară,, procesiunea noastră îşi făcu apariţia în piaţă şi deveni limpede că intervenţia poliţiei se va solda cu o gravă vărsare de sînge, am fost lăsaţi să trecem în voie. Astfel am ajuns nestingheriţi la sala unde a avut loc mitingul nostru. Nimeni dintre noi nu dorise neapărat o ciocnire, dar elanul trezit de această procesiune în dispozitiv de luptă, în sunete de fanfară fusese atît de puternic, încît e greu de spus ce sentiment ne stăpînea inimile cînd

am ajuns în sală : uşurarea că încăierarea nu s-a produs sau regretul că totul a decurs atît de calm. Omul este o fiinţă extrem de complexă.

Noi constatam că în sînul naţiunilor civilizate se naşte o nouă formă de societate în locul celei vechi : societatea *celor egali* între ei. Membrii ei nu vor mai fi nevoiţi să-şs vîndă munca şi gîndirea acelora care în prezent îi angajează după bunul lor plac. Ei îşi vor putea utiliza cunoştinţele şi aptitudinile în producţia care va folosi tuturor : în acest scop, ei se vor constitui în organizaţii astfel con cepute, încît să îmbine forţele existente pentru producerea celei mai mari bunăstări posibile pentru toţi, acordîndu-se totodată cea mai deplină libertate iniţiativei individuale. Această societate va fi constituită din nenumărate uniuni [4] care se vor asocia între ele în toate scopurile care necesită asociere, din federaţii productive pentru diferitele forme de producţie : agricolă, industrială, intelectuală, artistică ; din comunităţi de consum, care vor lua asupra lor tot ceea ce priveşte, pe de o parte, amenajarea locuinţelor şi ameliorărilor sanitare, iar pe de altă parte aprovizionarea cu produse alimentare, îmbrăcăminte etc.

Vor lua naştere, de asemenea, federaţii ale comunităţilor de consum, precum şi federaţii ale acestora cu uniunile productive. În sfârşit, vor lua naştere asociaţii de proporţii şi mai vaste, care vor acoperi o întreagă ţară sau cîteva ţări, ai căror membri se vor asocia în scopul satisfacerii necesităţilor lor economice, intelectuale, artistice şi morale, ce nu se vor limita la o singură ţară. Toate aceste uniuni şi comunităţi se vor asocia pe baza liberului consimţământ. După acest principiu funcţionează de pe acum companiile de cale ferată şi instituţiile poştale din diferite ţări, ne-

Peisaj din Locamo.
Desen al lui P. A. Kropotkin

avînd un departament central al căilor ferate sau al poştelor, deşi cele dinţii sînt călăuzite exclusiv de scopuri egoiste, iar celelalte aparţin unor sate diferite şi aflîn- du-se adeseori în relaţii de ostilitate. Noile forme de producţie şi diferitele organizaţii se vor dezvolta în cea mai deplină libertate ; iniţiativa individuală va fi 'încurajată, iar tendinţa spre uniformitate şi centralizare va fi frî- nată. Această societate nu se va cristaliza niciodată într-o formă imobilă : dimpotrivă, ea îşi va schimba necontenit forma, deoarece va fi un organism viu, în continuă dezvoltare. Şi atunci nu va fi nevoie de nici un fel de guvern, întrucît în toate cazurile pe care în prezent guvernul le consideră de resortul său, rolul lui îl vor juca convenţiile şi tratatele de alianţă. încheiate în deplină libertate ; cazurile de conflict se vor împuţina inevitabil, iar cele ivite vor putea fi rezolvate prin arbitraj.

Mulţi dintre precursorii noştri au încercat să înfăţişeze o republică ideală bazînd-o cînd pe principiul autorităţii, cînd —■ în cazuri rare — pe principiul libertăţii. Robert Owen şi Fourier au dăruit lumii idealul lor de societate liberă, societate care se dezvoltă organic în opoziţie cu piramida socială ideală, concepţie inspirată de imperiul roman şi de biserica catolică. Proudhon a continuat opera lui Fourier şi Owen, iar Bakunin a aplicat concepţia sa limpede şi largă despre filozofia istoriei la critica instituţiilor actuale, ,,creînd în timp ce distrugea". Dar toate acestea n-au fost decît o muncă pregătitoare.

Asociaţia Internaţională a Muncitorilor (Internaţionala) •a aplicat o nouă metodă de rezolvare a problemelor sociologiei practice, şi anume adresarea directă către muncitori. Oamenii instruiţi care aderaseră la Asociaţie nu făceau decît să explice muncitorilor ce se petrece în diferite ţări, să analizeze rezultatele obţinute, iar ulterior să-i ajute pe muncitori să-şi formuleze cu precizie concluziile. Noi nu încercam să deducem din concepţiile noastre teoretice cum *trebuie să fie* societatea ideală ; noi ne limitam la a-i îndemna pe muncitori să analizeze cauzele răului actual şi să elaboreze în cadrul întrunirilor şi congreselor lor bazele practice ale unei orînduiri sociale mai bune. Aşadar, bazele teoretice şi practice ale societăţii spre care năzuiam erau elaborate de jos.

V

în toamna anului 1877 s-au ţinut în Belgia două congrese : unul al Internaţionalei la Verviers, celălalt — Congresul socialist internaţional la Gand *.

Congresul de la Gand s-a curmat brusc pentru mine

.La trei sau patru zile după deschiderea lui, poliţia belgiană a aflat cine este Levaşev şi a primit ordinul de a mă aresta pentru încălcarea ordinelor poliţieneşti, de care rn-am făcut vinovat prezentîndumă la hotel sub un nume fals. Prietenii mei belgieni mau avertizat. Ei susţineau că guvernul clerical aflat la putere ar fi în stare să mă extrădeze Rusiei şi insistau să părăsesc neîntârziat congresul. M-au împiedicat chiar să mă întorc de la un mare miting la hotel. Guillaume mi-a barat drumul, declarând că mă va împiedica cu forţa să merg la hotel. Am fost silit s-o iau în altă direcţie împreună cu cîţiva tovarăşi şi, de- îndată ce m-am alăturat lor, din toate colţurile pieţei cufundate în întuneric, în care staţionau grupuri de muncitori, răsunară fluierături şi chemări cu jumătate de glas. Toate acestea aveau în ele ceva misterios. În sfîrşit, după îndelungi discuţii în şoaptă şi fluierături în surdină, un grup de tovarăşi mă duse sub escortă la un muncitor social-democrat la care urma să înnoptez şi unde am fost primit într-un mod înduioşător de frăţesc. A doua zi dimineaţa am plecat iar în Anglia şi,

debarcînd din nou pe malurile Tamisei, am provocat zîmbetul indulgent al vameşului englez. El voia cu orice preţ să-mi vadă bagajele, iar eu nu-i puteam arăta decît un minuscul sac de voiaj.
Şi de data aceasta n-am rămas decît puţin timp la Londra. Folosind bogatele materiale ale Muzeului Britanic,, m-am consacrat studierii Revoluţiei franceze. Am încercat să elucidez cum începe o revoluţie *. Dar aceasta nu mă satisfăcea : simţeam nevoia unei activităţi mai vii şi după scurt timp am plecat la Paris. După crîncena reprimare a Comunei, aici începea să renască mişcarea muncitorească, la care am izbutit să particip. împreună cu italianul Costa, cu cîţiva muncitori anarhişti francezi, cu Jules Guesde şi tovarăşii lui am fondat primele grupuri socialiste.
Am început eu lucruri foarte mici. Ne întîlneam cîte cinci-şase în cafenele ; iar cînd am izbutit să adunăm o sută de muncitori la un miting a fost un adevărat triumf. Nimeni nu putea prevedea pe atunci că după doi ani mişcarea avea să ia proporţii impresionante. Dar în Franţa lucrurile se desfăşoară într-un fel deosebit. Cînd reacţiu- nea repurtează victoria, toate urinele vizibile ale mişcării dispar, doar cîţiva entuziaşti mai încearcă să meargă contra curentului. Dar iată că pe nu se ştie ce cale misterioasă, printr-o nevăzută osmoză a ideilor, reacţiunea este subminată. Ia naştere un nou curent, iar apoi devine deodată evident că ideea pe care toţi o socoteau moartă, fusese vie tot timpul, crescuse şi se răspîndise. Şi de- îndată ce agitaţia deschisă devine posibilă, apar mii de adepţi, a căror existenţă n-o bănuise nimeni.
în aprilie 1878 perioada de înviorare nu începuse încă la Paris şi, într-o noapte, Costa şi un tovarăş francez, pe nume Pedousseau, fură arestaţi şi condamnaţi la un an şi jumătate închisoare, ca membri ai Internaţionalei. Eu am scăpat de arestare numai datorită unei greşeli. Poliţia l^a căutat pe Levaşev şi a arestat pe un student rus cu un nume foarte asemănător. De astă dată m-am înregistrat sub numele meu adevărat şi am mai rămas la Paris circa o lună. După aceasta, tovarăşii ruşi mă chemară în Elveţia.
În timpul petrecut de mine atunci la Paris l-am cunoscut pe I. S. Turgheniev. El exprimase prietenului nostru comun P. L.. Lavrov dorinţa de a se întîlni cu mine şi totodată, ca adevărat rus ce era, de a-mi sărbători evadarea printr-o masă prietenească. Am păşit pragul casei marelui romancier cu o adevărată

evlavie. Prin cartea sa „însemnările unui vînător" Turgheniev făcuse Rusiei un imens serviciu, trezind repulsia faţă de iobăgie, (pe atunci încă nu ştiam că Turgheniev participa la editarea-revistei „Kolokol"), iar prin povestirile sale publicate ulterior a adus un nu mai mic folos tinerei intelectualităţi ruse. El ne-a insuflat idealuri înalte şi ne-a arătat ce este femeia rusă, ce comori ascund inima şi mintea ei, cît poate face ea ca inspiratoare a bărbatului. El ne-a dezvăluit cum văd şi cum iubesc femeia cei mai buni dintre noi. Romanul lui Turgheniev „în ajun" mi-a determinat din anii tinereţii atitudinea faţă de femeie, şi dacă am avut norocul rar de a găsi femeia pe care am visat-o şi de a trăi fericit împreună cu ea mai bine de douăzeci de ani, aceasta o datorez lui Turgheniev.

înfăţişarea lui Turgheniev este bine cunoscută. Era foarte frumos : înalt, de o constituţie atletică, cu plete mari cărunte. Ochii îi radiau inteligenţă, uneori cu sclipiri de umor, iar comportarea lui se deosebea prin acea simplitate şi lipsă de afectare proprii oelor mai buni scriitori ruşi. Capul lui vădea de la prima privire o puternică dezvoltare a facultăţilor mintale. După moartea sa, cînd Paul Berre şi Paul Redus (un chirurg) i-au cîn- tărit creierul, ei au găsit că acesta depăşeşte într-atît în greutate cel mai greu dintre creierele cunoscute, şi anume pe cel al lui Cuvier, încît s-au îndoit de precizia cîntarului lor şi şi-au procurat un altul pentru a verifica rezultatul.

Turgheniev avea un dar remarcabil de a susţine o conversaţie. Vorbea întocmai cum scria, în imagini. Cînd dorea să dezvolte o idee, nu recurgea la argumente, deşi era un maestru al disputei filozofice ; o ilustra prin vreo scenă, înfăţişată cu acelaşi talent cu care îşi scria nuvelele şi romanele.

între toţi scriitorii din secolul al XIX-lea, fără îndoială că Turgheniev n-are egal în ceea ce priveşte cizelarea şi echilibrul armonios al operelor sale. Proza sa este- sonoră ca muzica, oa profunda muzică beethoveniană, iar în multe din romanele sale ■— „Rudin", „Un cuib de nobili", „În ajun", „Părinţi şi copii", „Fum", „Desţelenire" — se perindă, ca într-un caleidoscop, chipuri ale acelor reprezentanţi ai clasei instruite care, începînd din 1848, „făureau istoria". Şi totuşi cea mai mare parte a tineretului a întâmpinat romanul lui Turgheniev „Părinţi şi copii", pe care el îl socotea cea mai profundă operă a sa, cu zgomotoase proteste. Tinerii găseau că nihilistul Bazarov nu este de

fel uin reprezentant al tinerei generații. Mai mult : numeroşi erau aceia care vedeau în el o caricatură a tineretului. Această neînțelegere l-a mîhnit adînc pe Turgheniev. Deşi ulterior, după apariția romanului „Desțelenire" la Petersburg, s-a- produs împăcarea între scriitor şi tineret, vechea rană cauzată de aceste atacuri a rămas nevindecată.

Turgheniev ştia de la Lavrov că sînt un fervent admirator al operelor sale şi o dată, cînd ne întorceam în trăsură de la atelierul lui Antokolski, el m-a întrebat ce părere am despre Bazarov. I-am răspuns cu franchețe : „Bazarov este un admirabil tip de nihilist, dar se simte- că nu-l iubiți aşa cum v-ați iubit ceilalți eroi".

— Dimpotrivă, l-am iubit, l-am iubit mult — exclamă Turgheniev cu o neaşteptată aprindere. — Cînd vom ajunge acasă am să vă arăt jurnalul meu, unde am notat cum am plîns la moartea lui Bazarov.

Fără îndoială că lui Turgheniev îi era drag chipul de intelectual al lui Bazarov. El se identificase pînă-ntr-atît cu filozofia nihilistă a eroului său, încît ţinea chiar un jurnal în numele său, în care aprecia evenimentele din

punctul de vedere al lui Bazarov. Dar cred totuşi că Turgheniev mai mult îl admira pe Bazarov decît îl iubea, într-o strălucită prelegere despre Hamlet şi Don Quijote,. el îi împărţise pe toţi cei ce „împing roata istoriei" în două clase, reprezentate de unul sau de celălalt din aceste două tipuri. „Mai presus de toate analiza, analiza şi egoismul, iar de aici absenţa credinţei. El

nu trăiteşte decît
pentru sine, este un
egoist; dar să creadă
în sine nu poate nici
măcar un egoist" —
aşa l-a caracterizat
Turgheniev pe Hamlet.
De aceea el este un
sceptic şi nu va
înfăptui niciodată
nimic, în vreme ce Don
Quijote, care- se luptă
cu morile de vînt şi ia
un lighenaş de
bărbierit

.drept coiful lui Mambrin (care din noi n-a făcut asemenea greşeli ?), duce după sine masele. Masele îl urmează întotdeauna pe acela care, neluînd în seamă nici zefle-melile majorităţii, nici persecuţiile, păşeşte neabătut înainte cu ochii aţintiţi spre un ţel văzut poate numai de el. Cei de tipul lui Don Quijote caută, se prăbuşesc, se ridică din nou şi pînă la urmă învinq. Şi aceasta pe bună dreptate. Şi totuşi „dacă, negînd totul, Hamlet pune la îndoială binele, răul el nu-l pune la îndoială şi porneşte la o luptă înverşunată împotriva lui..."

„Scepticismul lui Hamlet nu este indiferentism, dar în negare, întocmai ca în vîlvătaia focului, este o forţă nimicitoare, şi această forţă îi nimiceşte voinţa".

Prin aceste cugetări Turgheniev ne dă, cred, cheia modului în care îşi tratează eroii. El, ca şi unii dintre cei mai buni prieteni ai săi, aparţinea tipului lui Hamlet. Turgheniev îl iubea pe Hamlet ₄ şi era entuziasmat de Don Quijote. Iată de ce îl respecta şi pe Bazarov. El a înfăţişat în mod remarcabil superioritatea intelectuală a acestuia, a înţeles prea bine însingurarea tragică a lui Bazarov, dar nu-l putea înconjura cu acea duioşie, cu acea poetică dragoste pe care o dăruia, ca unor prieteni bolnavi, eroilor săi atunci cînd ei se apropiau de tipul hamletian. O asemenea dragoste ar fi fost aici nelalocul ei. Şi noi îi simţeam lipsa !

N-aş putea spune exact cînd anume l-am văzut pe Turgheniev pentru ultima dată, în toamna sau în luna iulie a anului 1881. Era deja foarte bolnav şi îl chinuia gîndul că are datoria să-i scrie lui Alexandru al III-lea, care urcase de curînd pe tron şi mai şovăia ce politică să urmeze, că are datoria să-i scrie pentru a-i arăta că este necesar să dea Rusiei o constituţie. Fără să-şi ascundă amărăciunea, Turgheniev îmi spunea,: „Simt că sînt obligat s-o fac, dar văd totodată că nu voi avea puterea s-o fac", într-adevăr, el îndura deja groaznice chinuri, pricinuite de cancerul măduvei spinării. Îi venea greu chiar să şadă cîteva minute, şi să stea de vorbă cu cineva. Astfel, el nu i-a mai scris scrisoarea ţarului, iar cîteva săptămîni mai tîrziu această scrisoare nici n-ar mai fi avut vreun sens, căci Alexandru al III-lea proclamă printr-un manifest că intenţionează să rămînă monarh absolut al Rusiei.

între timp, în Rusia evenimentele luaseră o întorsătură cu totul nouă. Războiul ruso-turc din 1877 stîrnise nemulţumirea generală. în ajunul izbucnirii sale, peste tot în Rusia, soarta slavilor trezea mari simpatii. Numeroşi erau şi cei ce credeau că după războiul de eliberare a Peninsulei Balcanice vor urma reforme în interiorul Rusiei. Dar eliberarea slavilor nu s-a realizat decît în parte. Uriaşele sacrificii ale poporului rus au fost zădăr-nicite de greşelile autorităţilor militare superioare. Zeci de mii de ostaşi au căzut în lupte ce nu s-au soldat decît

printr-o jumătate de victorie, iar concesiile smulse Turciei au fost anulate de Congresul de la Berlin. Pe lîngă asta, era îndeobşte cunoscut că în timpul războiului se practicaseră delapidări pe o scgră aproape la fel de întinsă ca în timpul campaniei din Crimeea.

în această atmosferă de nemulţumire generală începu, la sfîrşitul anului 1877, procesul intentat unui număr de 193 de persoane, arestate începînd din anul 1873. Inculpaţii, care erau apăraţi de cei mai buni avocaţi, îşi cîşti- gară de la bun început simpatia unor cercuri largi ale opiniei publice. Ei produseră o foarte bună impresie asupra societăţii din Petersburg. Iar cînd se află că jumătate dintre ei au zăcut în închisoare cîte trei şi patru ani în aşteptarea procesului şi că circa 20 de oameni înnebuniseră sau se sinuciseseră, simpatiile faţă de .inculpaţi crescură şi mai mult, pînă şi printre judecători. Tribunalul dădu pedepse foarte grele doar unui mic număr de acuzaţi şi pedepse relativ uşoare celorlalţi, pe baza faptului că detenţiunea preventivă fusese atît de îndelungată şi constituia în sine o pedeapsă atît de aspră, încît ar fi fost nedrept să se mai adauge la ea alta. Toţi se aşteptau că ţarul va mai reduce şi el din pedepse. Dar, spre uimirea generală, Alexandru al II-lea, după ce luă cunoştinţă de sentinţa tribunalului, agravă pedepsele. Cei achitaţi fură deportaţi în gubernii îndepărtate ale Rusiei şi Siberiei, iar cei pe care tribunalul îi condamnase la detenţiune pe termen scurt fură trimişi pentru cinci şi zece ani la ocnă. Toate acestea erau opera generalului de jandarmerie Mezenţev, şeful Secţiei a treia.

Cam tot atunci generalul Trepov, şeful poliţiei din Petersburg, observînd că în timpul vizitei sale la închi- soarea preventivă deţinutul politic Bogoliubov nu-şi sco- sese căciula în faţa lui, se năpusti asupra acestuia cu pumnii ca un adevărat satrap ce era, iar cînd Bogoliubov ripostă, Trepov dădu ordin să fie biciuit. Vestea se răs- pîndi printre ceilalţi deţinuţi, care protestară zgomotos în celulele lor şi ca urmare fură crunt bătuţi de gardieni şi de poliţia chemată în acest scop.

Deţinuţii politici ruşi îndurau fără să crîcnească de- portarea grea şi munca silnică ; dar ei luaseră hotărîrea fermă de a nu permite în nici un caz violenţa fizică asupra persoanei lor. Tînăra Vera Zasulici, care nici măcar nu-l cunoştea pe Bogoliubov, luă un revolver, se duse la şeful poliţiei şi trase în el. Trepov se alese doar cu o rană. Alexandru al II-lea veni s-o vadă pe tînăra eroină, care, după cîte se pare, l-a impresionat prin înfăţişarea ei ■deosebit de simpatică şi prin modestia ei. Trepov avea atît -de mulţi duşmani la Petersburg, încît ei obţinură ca dosarul să fie deferit unei obişnuite curţi cu juri. Vera Zasulici declară la proces că a recurs la armă numai după ce au fost încercate fără succes toate mijloacele de a aduce cazul la cunoştinţa opiniei publice. Anumite persoane •solicitaseră chiar corespondentului din

Petersburg al ziarului „Times" ca acesta să dea în vileag faptul, dar n-a făcut-o nici el, deoarece, după cîte se vede, găsise relatarea neverosimilă. Atunci Zasulici, fără să sufle vreo vorbă cuiva despre intenţiile sale, s-a dus să tragă în Trepov. Iar acum, cînd lucrurile ajunseră de notorietate publică, ea îşi manifestă mulţumirea că Trepov nu era decît rănit. Juraţii o achitară pe Vera Zasulici, iar cînd poliţia a vrut s-o aresteze din nou la ieşirea din incinta tribunalului, tineretul, care se îngrămădise pe stradă, a smuls-o din mîinile jandarmilor. Ea plecă în străinătate şi, după scurt timp, ni se alătură nouă în Elveţia.Procesul Verei Zasulici a avut un puternic răsunet în întreaga Europă. Eram la Paris cînd sosi vestea achitării ei. În ziua aceea am avut treabă la mai multe redacţii. Pretutindeni redactorii erau entuziasmaţi şi scriau energice articole de fond în oare o proslăveau pe tînăra fată. Pînă şi serioasa „Revue des Deux Mondes", comen- tînd evenimentele anului, scria că în 1878 cea mai puternică impresie asupra opiniei publice europene o produseseră două persoane : prinţul Goreeakov în timpul congresului de la Berlin şi Vera Zasulici. Portretele lor apărură în mai multe almanahuri şi calendare. Iar în ce-i priveşte pe muncitorii europeni, abnegaţia Verei Zasu- lici îi răscoli profund.

Cîteva luni mai tîrziu, fără să fi existat în prealabil vreun complot, s-au produs la scurt interval imul după altul patru atentate împotriva unor capete încoronate.. Muncitorul Hödel, iar după el doctorul Nobiling au tras în împăratul Wilhelm I al Germaniei ; după cîteva săp- tămîni muncitorul spaniol Oliva Monoasi a comis un aten- tat împotriva lui Alfons al XII-lea, iar bucătarul Passa- nante s-a năpustit cu un pumnal asupra regelui Italiei. Guvernele europene nu puteau admite ca atentatele îm- potriva a trei monarhi să se fi produs fără existenţa unui complot internaţional şi se cramponară de supoziţia că răspunderea îi revine Federaţiei jurasiene a Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor.

De atunci au trecut mai bine de 20 de ani[1]. Pot declara în mod categoric că n-au existat nici un fel de date care să confirme asemenea supoziţii. Totuşi, toate guvernele europene atacară Elveţia, acuzînd-o că adăposteşte pe revoluţionarii care organizează asemenea comploturi. Paul Brousse, redactorul ziarului nostru „Avant-Garde", fu arestat şi deferit justiţiei. Constatînd că nu există nici cel mai mic temei să se presupună că Brousse sau Federaţia jurasiană ar fi participat la recentele atentate, judecătorii elveţieni nu-l condamnară pe redactor decît la o scurtă pedeapsă cu închisoarea pentru un articol al său şi la expulzarea pe termen de zece ani din Elveţia. Ziarul însă fu interzis. Guvernul federal se adresă tuturor tipografiilor elveţiene cu

---

1 După scurt timp gazeta începu să apară săptămînal.

cererea de a nu mai tipări asemenea publicaţii. în felul acesta, Federaţia jurasiană rămase fără ziar.

Pe lîngă asta, oamenii politici elveţieni, care de multă vxeme nu vedeau cu ochi buni creşterea agitaţiei anarhiste în ţara lor, luară pe sub mînă măsura ca membrii de frunte de origine elveţiană ai Federaţiei jurasiene să fie siliţi, sub ameninţarea imposibilităţii totale de a-şi cîştiga existenţa, să părăsească Federaţia. Aşa încît eu, un străin, m-am văzut silit să iau asupra mea redactarea ziarului jurasienilor. Firește, am ezitat, dar întrucît altă soluţie nu exista, împreună cu doi tovarăşi — Dumartray şi Herzig — am fondat în 1879 la Geneva gazeta „Le Révolté", care apărea bilunar [2]. Majoritatea articolelor eram nevoit să le scriu chiar eu. Capitalul nostru editorial era de 23 de franci ; dar ne-am apucat toţi cu sîrg să strîngem bani şi astfel am scos primul număr. Tonul gazetei noastre era moderat, dar esenţa ei revoluţionară, şi, pe măsura puterilor mele, mă străduiam să expun în paginile ei cele mai complexe probleme economice şi istorice într-un limbaj accesibil muncitorilor. Vechiul nostru ziar se vindea în cele mai bune perioade într-un număr de şase sute de exemplare. Acum noi scosesem „Le Révolté" într-un tiraj de două mii de exemplare şi în cîteva zile se vîndură toate. Gazeta a avut succes şi apare pînă astăzi la Paris sub denumirea „Temps Nouveaux" („Timpuri noi")

Ziarele socialiste vădesc adesea tendinţa de a se transforma în pomelnice ale păcatelor orînduri existente, iar acest pomelnic, care oglindeşte şi eforturile deznădăjduite ale clasei muncitoare, repetat în ziar săptămînă de săp- tămînă, produce asupra cititorului cea mai deprimantă impresie. Pentru a contrabalansa această impresie, redactorul este silit să conteze în primul rînd pe cuvintele înflăcărate, cu ajutorul cărora el încearcă să-i insufle cititorului încredere şi energie. Eu însă eram de părere că un ziar revoluţionar trebuie să consemneze în primul rînd simptomele care pretutindeni vestesc începutul unei ere noi, apariţia unor noi forme de viaţă socială şi indignarea crescîndă faţă de instituţiile perimate. Aceste simp- tome se cer urmărite, ele trebuie confruntate în modul cuvenit şi grupate în aşa fel încît să demonstreze celor şovăielnici existenţa sprijinului, invizibil şi adesea inconştient, pe care concepţiile înaintate îl găsesc peste tot, atunci cînd într-o societate începe să se trezească gîndi- rea. Speranţa, şi nicidecum desperarea, cum ar fi adesea dispuşi să creadă revoluţionarii foarte tineri, stă la baza revoluţiilor victorioase.

Istoricii relatează nu o dată cum un sistem filozofic sau altul a provocat o anumită schimbare în gîndire, iar ulterior şi în instituţii. Dar aceasta nu este istorie. În realitate, cei mai mari dintre filozofi n-au făcut decît să sesizeze simptomele transformărilor, au înţeles conexiu- nea lor lăuntrică şi, călăuziţi de inducţie şi intuiţie, au prevestit evenimentele viitoare. La rîndul lor, sociologii

ne-au schiţat planuri de organizare .socială, pornind de la un număr restrîns de principii şi dezvoltîndu-le eu consecvenţă logică, întocmai cum se deduc teoremele geometrice dintr-un număr restrîns de axiome. Dar asta nu este sociologie. Prevederi sociologice juste se pot face numai luînd în considerare miile de simptome ale vieţii noi, separînd faptele întâmplătoare de cele organic necesare şi construind generalizările pe acest unic fundament solid.

Aceasta era metoda de gîndire cu care mă străduiam să-i familiarizez pe cititorii mei. Iar în ce priveşte critica orînduirii existente, eu n-o făceam decît pentru a scoate în evidenţă rădăcinile răului şi pentru a arăta în ce măsură cultul, adînc înrădăcinat şi educat cu perseverenţă, faţă de formele învechite, precum şi larg răspîndita laşitate a minţii şi a voinţei constituie principalele surse ale tuturor calamităţilor.

Dumartray şi Herzig mă sprijineau fără rezerve în acest sens. Dumartray se născuse în Savoia, într-o familie de ţărani extrem de săraci. El nu urmase decît şcoala elementară şi aceasta scurt timp. Şi totuşi era unul dintre cei mai deştepţi şi ageri oameni din cîţi am întîlnit vreodată. Herzig era un tânăr băiat de prăvălie din Geneva, reţinut, timid, care roşea ca o fată atunci cînd i se întâmpla să exprime vreo idee originală. Dar cînd eu am fost arestat şi întreaga răspundere pentru apariţia gazetei căzu asupra lui Herzig, datorită voinţei cu care era înzestrat el învăţă să scrie foarte frumos. Ulterior, el avea să scoată la Geneva, împreună cu italianul Bertoni, excelentul ziar muncitoresc anarhist „Le Réveil"

Trebuie să arăt că am avut parte şi de zile grele. De- abia scosesem patru sau cinci numere, că tipografia în care ne tipăream gazeta refuză să ne servească. Pentru muncitori şi publicaţiile lor libertatea presei, consfinţită de constituţie, se loveşte de numeroase îngrădiri în afară de cele menţionate în lege. Proprietarul tipografiei n-avea nimic împotriva gazetei noastre ; aceasta îi plăcea ; dar în Elveţia toate tipografiile depind de guvern, care le încredinţează diferite comenzi cum ar fi buletinele statistice, formularele etc. Tipografului nostru i s-a spus categoric că dacă va continua să tipărească „Le Révolté" nu mai poate conta pe comenzile guvernului de la Geneva. Atunci el s-a supus. Am cutreierat întreaga Elveţie franceză şi am luat legătură cu toţi proprietarii de tipografii, dar pînă şi de la cei ce simpatizau cu orientarea gazetei noastre primeam răspunsul invariabil : „Noi nu putem subzista fără comenzile guvernului, şi nu le vom obţine dacă tipărim «Le Révolté»". ,

M-am întors la Geneva foarte deprimat, dar Dumar- tray era plin de ardoare şi speranţe. „Prea bine — spunea el — să înfiinţăm propria noastră tipografie ! S-o luăm pe datorie, cu obligaţia de a plăti banii după trei luni, iar după trei luni negreşit să ne achităm datoria".

— Dar de unde să luăm banii ? Nu avem decît oîteva sute de franci — am obiectat eu.

— Banii ? Fleacuri ! Banii au să vină. Să comandăm neîntîrziat literele şi să scoatem primul număr. Iar banii au să apară.

Şi de data aceasta cuvintele lui s-au adeverit. Cînd următorul nostru număr ieşi din propria noastră „Imprimerie Jurassienne"[1] şi noi le împărtăşirăm cititorilor greutăţile noastre, scoţînd pe lîngă asta şi două mici broşuri, la culegerea şi tipărirea cărora am ajutat cu toţii, banii apărură într-adevăr şi datoria fu achitată. Încasările anuale, care serveau la acoperirea cheltuielilor de tipărire a ziarului şi broşurilor, se cifrau la circa opt mii de ruble şi erau constituite în principal din bănuţii de aramă şi monedele mărunte de argint ale muncitorilor. Pentru un ziar, ca pentru orice altă întreprindere, oamenii preţuiesc mai mult decît banii.

Ne-am instalat tipografia într-o cămăruţă. Zeţarul nostru ucrainean acceptase să culeagă gazeta pentru salariul foarte modest de 60 de franci pe lună. Dacă avea putinţa să ia prînzul în fiecare zi şi să se ducă din cînd în cînd la operă, omul acesta se declara satisfăcut.

— Mergi la baie, Kuzma ? — l-am întrebat o dată, întîlnindu-l pe stradă cu o bocceluţă învelită în hîrtie.

—- Nu, mă mut într-o locuinţă nouă — mi-a răspuns el cu glasul lui melodios şi cu obişnuitu-i zîmbet pe faţă.

„Imprimerie Jurassienne" îşi cîştigă după scurt timp o largă popularitate cu publicaţiile sale, în special datorită broşurilor, pentru care noi — la insistenţele lui Dumar- tray —■ nu fixam niciodată un preţ mai mare de zece centime — patru copeici.

Pentru broşuri a fost nevoie să-mi formez un stil cu totul special. Trebuie să mărturisesc că uneori îi invidiam pe scriitorii ce-şi pot permite să înnegrească multe file

---

1 „Deşteptarea".

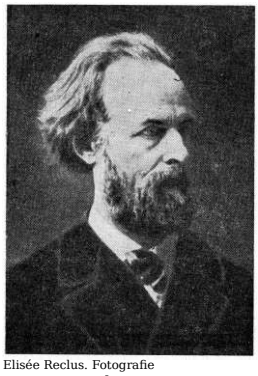

Elisée Reclus. Fotografie

expunîndu-şi ideile şi să citeze binecunoscuta butadă a lui Talleyrand : „N-am avut timp destul ca să fiu concis". Cînd eram silit să comprim rezultatul oîtorva luni de muncă — de pildă un studiu despre originea legilor — în limitele

unei broşuri de zece centime, trebuia să muncesc mult ca să fiu concis. Dar noi scriam pentru muncitori, pentru care douăzeci de centime reprezentau adesea o sumă prea mare. Iar rezultatul era că broşurile la preţul de unul sau doi sou se vindeau în zeci de mii de exemplare şi erau traduse în străinătate în toate limbile. Ulterior, pe cînd eram întemniţat în Franţa, Elisée Reclus a editat articolele mele de fond într-un volumaş, sub titlul

inventat de el — „Cuvintele unui răzvrătit" („Paroles d'un Révolté") *

.în primul an a trebuit să contăm numai pe propriile noastre forţe ; dar cu timpul, Elisée Reclus a început să manifeste tot mai mult interes pentru publicaţia noastră şi ulterior ni s-a alăturat, iar după arestarea mea s-a dăruit cu tot sufletul ziarului. În 1880 Reclus m-a solicitat să-l ajut la alcătuirea monumentalului său volum de geografie consacrat Rusiei asiatice. El învăţase singur limba rusă, dar era de părere că, întrucît eu fusesem în Siberia, puteam să-i fiu de folos prin informaţiile ce le deţineam. /Starea sănătăţii soţiei mele iera proastă şi medicii îi prescriseseră să părăsească neîntîrziat Geneva, aşezată în bătaia unor vînturi reci. De aceea, în primăvara anului 1880 ne-am mutat la Clarens, unde locuia pe atunci Reclus.' Aici, ajutat de soţia mea, cu care discutam orice eveniment şi orice articol pe care intenţionam să-l scriu, ea fiind un critic exigent al lucrărilor mele, am scris cele mai bune articole pentru „Le Révolté", între care apelul „Către tineret" ; acesta, tradus în diferite limbi,, s-a răspîndit în sute de mii de exemplare. în fond, aici am elaborat eu baza a tot ce am scris ulterior.

VIII

între timp, în Rusia lupta pentru libertate devenea tot mai acută. Cîteva procese politice — „procesul celor 50". „procesul celor 193", „procesul grupului Dolguşin" * şi altele — s-au judecat în această perioadă ; şi toate au scos în evidenţă acelaşi lucru. Tineretul se ducea să propage socialismul în fabrici şi la sate, erau difuzate broşuri tipărite în străinătate, şi poporul era chemat — întrucîtva vag şi confuz — să se răzvrătească împotriva condiţiilor economice apăsătoare. într-un cuvînt, se făcea ceea ce fac pretutindeni agitatorii socialişti. Nu s-a descoperit nici o urmă de complot împotriva ţarului sau măcar de pregătire pentru acţiuni revoluţionare. Şi într-adevăr nu exista nimic asemănător. Pe atunci majoritatea tineretului manifesta chiar o atitudine ostilă faţă de asemenea activitate. Amintindu-mi acum de mişcarea din anii 1870 —1878, pot spune fără teamă de a mă înşela că majoritatea tinerilor s-ar fi mulţumit cu posibilitatea de a trăi liniştit printre ţărani şi muncitori, luminîndu-i şi muncind cot la cot cu ei, sau de a lucra în cadrul zemstve- lor —

într-un cuvînt de a aduce poporului nenumăratele servicii
prin care oamenii instruiţi, binevoitori şi serioşi
3i

rpot fi folositori ţăranilor şi muncitorilor. Am cunoscut mulţi oameni din această mişcare şi vorbesc în deplină cunoştinţă de cauză.

Sentinţele tribunalelor erau crude, de o cruzime absurdă, deoarece mişcarea generată de întreaga situaţie anterioară a Rusiei avea rădăcini prea adinei pentru a putea fi sugrumată prin pedepse oricît de aspre.

Şi de parcă s-ar fi urmărit cu tot dinadinsul ca tineretul să fie adus la desperare, cei condamnaţi la ocnă nu erau trimişi direct în Siberia. Ei erau ţinuţi cîţiva ani în „centrale", în comparaţie cu care chiar şi minele siberiene păreau un paradis. închisorile de ocnă centrale erau într-adevăr înspăimîntătoare. într-una din ele — „focar al epidemiilor de tifos", după cum se exprimase un preot de închisoare în predica sa — mortalitatea atinsese într-un an douăzeci la sută. În „centrale", în ocnele din Siberia şi în fortăreaţă, deţinuţii trebuiau să recurgă la „greva foamei" pentru a se apăra de gardienii cruzi sau pentru a obţine cel mai neînsemnat avantaj : vreo muncă sau cărţi care să-i salveze de nebunia ce ameninţa pe oricine se afla în detenţiune celulară fără vreo ocupaţie. Oroarea unor asemenea greve ale foamei, cînd deţinuţii refuzau hrana timp de şapte-opt zile şi apoi zăceau nemişcaţi în delir, îi lăsa însă indiferenţi pe jandarmi. La Harkov, deţinuţii muribunzi erau legaţi cu funii şi hrăniţi cu de-a sila, cum se îndoapă gîştele *.

Ştirile despre aceste grozăvii străbăteau prin zidurile închisorilor şi soseau din depărtata Siberie, răspîndin- du-se în cercurile largi ale tineretului. A fost un timp cînd nu trecea săptămînă să nu se afle- despre vreo nouă ticăloşie de acest fel sau despre ceva şi mai grav.

O cumplită deznădejde puse atunci stăpînire pe tineret. „În alte ţări — se auzea de pretutindeni — oamenii au curajul să se împotrivească. Un englez sau un francez n-ar suporta asemenea samavolnicii. Cum de le. putem îndura noi ? Trebuie să ne împotrivim cu arma în mînă în timpul atacurilor nocturne ale jandarmilor. Să ştie, cel puţin că, întrucât arestarea înseamnă o moarte lentă şi chinuitoare, nu ne vor ridica decît cu forţa". La Odesa, Kovalski şi prietenii lui i-au întîmpinat cu focuri de revolver pe jandarmii veniţi noaptea să-i aresteze **.

Alexandru al II-lea răspunse la această nouă mişcare prin introducerea stării excepţionale ***, Rusia fu împărţită în cîteva districte, în frunte cu guvernatori generali, care primiseră ordinul de a spînzura fără cruţare. Ko- valski, care, de fapt, n-a ucis pe nimeni cu gloanţele sale,, a fost executat. Spînzurătoarea deveni un soi de lozincă, în doi ani fură spînzuraţi douăzeci şi trei de oameni^ printre care tînărul Rozovski în vîrstă de 19 ani, prins în timp ce lipea o proclamaţie într-o gară. Faptul acesta era singurul cap de acuzare împotriva lui. Deşi copil ca vîrstă, Rozovski a murit ca un erou.

Atunci revoluţionarii lansară o chemare la luptă : ,,Apăraţi-vă ! Apăraţi-vă de spioni, care se

strecoară în cercuri sub masca prieteniei şi apoi vă vînd duşmanului din simplul motiv că nu vor mai fi plătiţi dacă nu vor mai denunţa. Apăraţi-vă de cei ce tratează cu bestialitate pe deţinuţi ! Apăraţi-vă de atotputernicii jandarmi !" Trei importanţi funcţionari de stat şi doi sau trei spioni mărunţi au pierit în această nouă fază a luptei. Generalul Mezenţev, care-l convinsese pe ţar să dubleze pedepsele după pronunţarea sentinţei în procesul „celor 193", fu ucis la Petersburg în plină zi. Un colonel de jandarmi *, vinovat de lucruri şi mai grave, a avut aceeaşi soartă la Kiev, iar la Harkov fu ucis guvernatorul general, vărul meu Dmitri Kropotkin, în timp ce se întorcea de la teatru. închisoarea centrală, unde s-a produs prima grevă a foamei şi unde s-a recurs la hrănirea forţată, se afla sub administraţia lui. în fond, nu era om rău ; ştiu bine că personal mai curînd simpatiza cu deţinuţii politici; dar era un om lipsit de caracter şi, pe lîngă aceasta, un curtean, ofiţer din garda ţarului, şi de aceea a preferat să nu se amestece atunci cînd un singur cuvînt al său ar fi putut curma maltratările crîneene la care erau supuşi deţinuţii. Alexandru al II-lea îl iubea, şi situaţia lui la curte era atît de stabilă, încît imixtiunea lui ar fi fost, probabil, aprobată la Petersburg.

— Mulţumesc ! Ai procedat conform propriilor mele dorinţe — îi spusese ţarul în 1872, cînd D. N. Kropotkin se prezentase la Petersburg pentru a raporta despre dezordinile populare de la Harkov, cu ocazia cărora îi tratase cu blîndeţe pe răzvrătiţi **.

De data aceasta însă, el aprobase comportarea temnicerilor, şi tineretul din Harkov fu atît de indignat, încît s-a tras în el şi a fost rănit mortal.

Cu toate acestea, nimeni nu se atingea de persoana împăratului; pînă în 1879 nu s-a produs nici un atentat la viaţa lui. Gloria de eliberator de care se bucura îi crea o aureolă ce-l apăra de atentate infinit mai bine decît hoarda de jandarmi şi de agenţi secreţi. Dacă Alexandru al II-lea ar fi manifestat atunci cea mai mică dorinţă de a ameliora situaţia în ţară, dacă ar fi făcut apel măcar la una sau două din persoanele cu care lucrase în perioada reformelor şi le-ar fi însărcinat să cerceteze situaţia generală din Rusia sau măcar pe cea a ţăranilor, dacă el ar fi manifestat cea mai mică intenţie de a îngrădi puterea poliţiei secrete, hotărîrea lui ar fi fost salutată cu entuziasm. Un singur euvînt ar fi putut face din nou din Alexandru al II-lea un „eliberator" şi din nou tineretul ar fi exclamat ca Herzen în 1858 : „Ai biruit, galileene !" Dar, întocmai ca pe vremea revoluţiei poloneze, cînd în el se trezise despotul şi, instigat de Katkov, n-a găsit altă soluţie decît spînzurătorile, şi acum, plecîndu-şi urechea, la sfaturile aceluiaşi geniu rău Katkov, Alexandru al II-lea nu găsi nimic mai bun de făcut decît să numească guvernatori generali cu o anume împuternicire : să spînzure.

Atunci şi numai atunci o mînă de revoluţionari •— ■ Comitetul executiv, sprijinit însă de nemulţumirea cres-

cîndă din sînul claselor culte şi chiar din anturajul ţarului, a declarat absolutismului acel război care, după cîteva atentate eşuate, avea să se termine în 1881 prin moartea lui Alexandru al II-lea.

Doi oameni sălăşluiau în Alexandru al II-lea, şi acum lupta dintre ei, luptă din an în an tot mai aprigă, căpătase un caracter tragic. Cînd se întîlnise cu Soloviov, care trăsese în el şi nu-l nimerise, Alexandru al II-lea îşi păstrase în aşa măsură sîngele rece, încît fugise spre cea mai apropiată poartă nu în linie dreaptă, ci în zigzag, în timp ce Soloviov continua să tragă. în felul acesta el scăpase neatins. Doar un glonte îi sfîşiase mantaua. În ziua morţii sale Alexandru al II-lea dăduse, de asemenea, dovadă de un indiscutabil curaj. În faţa unei adevărate primejdii, el era curajos, dar tremura neîncetat de teama unor fantome, create de propria lui închipuire. Numai şi numai pentru a-şi păstra puterea imperială, el se înconjurase de oamenii cei mai reacţionari, cărora prea puţin le păsa de el, ei căutînd doar să se menţină în posturile lor avantajoase.

Fără îndoială că Alexandru al II-lea păstrase un ataşament faţă de mama copiilor lui, deşi pe atunci întreţinea deja relaţii intime cu prinţesa Iurievskaia-Dolgorukaia, cu care s-a însurat imediat după moartea împărătesei.

— Nu-mi pomeni de împărătească : mă doare prea mult — spunea el nu o dată lui Loris-Melikov. Şi totuşi Alexandru al II-lea o părăsise cu totul pe Maria Aleksandrovna, care îl ajutase cu credinţă pe vremea cînd el era eliberatorul. Ea agoniza în Palatul de iarnă uitată de toţi. Un cunoscut medic rus, astăzi decedat, spunea prietenilor săi că el, un om străin, fusese indignat de indiferenţa ţarului faţă de împărătească în timpul bolii sale. Alexandru al II-lea, care locuia într-un alt palat, îi făcea zilnic doar o scurtă vizită oficială.

După ce Comitetul executiv făcu o îndrăzneaţă tentativă de a arunca în aer Palatul de iarnă *, Alexandru al II-lea întreprinse un pas fără precedent. El instaură un soi de dictatură şi îl învesti pe Loris-Melikov cu împuterniciri extraordinare. Acestui general, armean d'e origine, Alexandru al II-lea îi mai dăduse o dată împuterniciri dictatoriale, atunci cînd la Vetleanka, pe cursul inferior al Volgăi, izbucnise ciuma, şi Germania ameninţase că-şi va mobiliza armata şi va declara Rusia sub carantină dacă epidemia nu va fi curmată. Acum, cînd Alexandru al II-lea văzu că nu se poate încrede nici chiar în vigilenţa poliţiei palatului, el îi dădu drepturi dictatoriale lui Loris-Melikov ; iar cum Melikov era socotit un liberal, această nouă măsură fu interpretată în sensul că după scurt timp va fi convocat Zemskii sobor. Dar după explozia de la Palatul de iarnă nu urmară imediat noi atentate şi de aceea Alexandru al II-lea se linişti, iar după cîteva luni, înainte ca Melikov să fi putut realiza ceva, fu transformat

din dictator în simplu ministru de interne. Accesele subite de melancolie, în timpul cărora Alexandru al II-lea își reproșa că domnia lui căpătase un caracter reacționar, luau acum forma unor crize paroxistice de plîns. Uneori plîngea atît de amar, încît îl aducea pe Loris-Melikov la capătul răbdării. În asemenea zile el îl întreba pe ministru : „Cînd va fi gata proiectul tău de constituție ?" Dar dacă după două-trei zile Melikov îi raporta că regulamentul organic este gata, țarul se făcea că nu-și amintește de nimic. „Ți-am vorbit eu despre așa ceva ? — întreba el. — La ce bun ? Să lăsăm asta mai bine în seama succesorului meu. Acesta va fi darul pe care îl va face el Rusiei".Cînd zvonul despre un nou complot parvenea la Alexandru al II-lea, el era gata să întreprindă ceva ; dar cînd în lagărul revoluționarilor părea să domnească acalmia, el își pleca urechea la șoaptele reacționarilor și totul stagna. Loris-Melikov se aștepta din zi în zi să fie demis.

în februarie 1881 Loris-Melikov raporta : Comitetul executiv a pus la cale un nou complot, al cărui plan nu putea fi descoperit nici prin cele mai minuțioase cercetări. Atunci Alexandru al II-lea hotărî să convoace un soi de adunare consultativă a reprezentanților zemstvelor și orașelor. Obsedat de gîndul că-l paște soarta lui Ludovic al XVI-lea, Alexandru al II-lea compara proiectata „comisie comună" cu acea întrunire a notabililor ce fusese convocată înaintea Adunării Naționale din 1789. Proiectul urma să fie depus în Consiliul de Stat ; dar Alexandru al II-lea începu din nou să șovăie. Abia în dimineața zilei de 1 martie 1881, după un nou avertisment serios al lui Loris-Melikov, Alexandru al II-lea fixă pentru joia următoare audierea proiectului în ședința Consiliului de Miniștri. Întîi martie cădea într-o duminică, și Loris-Melikov îl rugă stăruitor pe țar să nu meargă la paradă, fiind posibil un atentat. Dar Alexandru al II-lea nu-i dădu ascultare. El voia s-o vadă pe marea ducesă Ekaterina Mihailovna, fiică a mă- tușii sale Elena Pavlovna, care în deceniul al șaptelea fusese unul din conducătorii partidului reformelor, și să-i comunice personal vestea cea bună, poate și ca un act de căință în memoria Măriei Aleksandrovna. «Se pare că țarul i-ar fi spus marii ducese : „Je me suis décidé â eonvoquer une Assemblée des Notables" [1]. Dar această concesie tardivă și șovăielnică n-a fost adusă la cunoștința generală. La întoarcerea din sala manejului Alexandru al II-lea fu ucis.

Se știe cum s-a petrecut aceasta. Sub cupeul blindat • fu aruncată o bombă, în scopul de a-l opri. Cîțiva cerchezi din escortă fură răniți. Rîsakov, cel ce aruncase bomba, fu prins pe loc. în pofida sfaturilor stăruitoare ale vizitiului de a nu coborî din cupeu — el afirma că trăsura, ușor deteriorată, poate face drumul pînă la palat —, Alexandru al II-lea se dădu jos. El simțea că demnitatea de militar îl obligă să-i vadă pe cerchezii răniți și să le spună cî- teva cuvinte. Așa a procedat în timpul războiului ruso-turc, de pildă, atunci cînd în ziua lui de naștere

fusese pornit un atac nebunesc asupra Plevnei, soldat cu un cumplit dezastru. Alexandru al II-lea s-a apropiat de Rîsakov şi

Afiş de protest împotriva execuţiei grupului participanţilor la atentatul din 1 mar-

r apoi, în timp ce trecea pe lîngă un alt ire stătea tot acolo pe chei cu o bombă

1-a întrebat ceva, i tînăr, Grineviţki, care's în mîini, acesta îşi zvîrli bomba între ei doi, în aşa fel încît atît el, cît şi ţarul să fie ucişi. Ambii fură răniţi mortal şi muriră după cîteva ore.

ppjrai

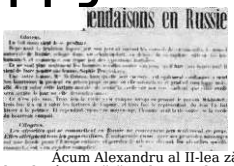

Acum Alexandru al II-lea zăcea pe zăpadă într-un lac de sînge, părăsit de toţi adepţii săi ! Cu toţi se făcuseră nevăzuţi. Cadeţii[1] care se întorceau de la paradă se apropiară în fugă de ţarul care agoniza, îl ridicară de jos, îl aşezară într-o sanie, acoperind trupul cuprins de frisoane cu o manta de cadet, iar pe cap îi puseră un chipiu de cadet, împreună cu ei sărise în ajutorul rănitului, deşi mai avea la subsuoară o bombă învelită în hîrtie şi risca să fie prins şi spînzurat, unul din teroriştii... Firea omenească e nespus de contradictorie.

Aşa a luat sfîrşit tragedia lui Alexandru al II-lea. Mulţi nu puteau înţelege cum de s-a putut întîmpla ca un ţar care făcuse atîta pentru Rusia să moară de mîna revoluţionarilor. Dar mie mi-a fost dat să fiu martorul primelor manifestări reacţionare ale lui Alexandru al II-lea şi să urmăresc intensificarea lor ulterioară ; s-a întâmplat că am putut să-mi cufund privirea în ad incurile sufletului său complex, să discern în el pe autocratul înnăscut, a cărui cruzime nu era decît în parte atenuată de instrucţiune, şi să-l înţeleg pe omul acesta înzestrat cu vitejia soldatului, dar lipsit de bărbăţia omului de stat, cu pasiuni puternice, dar voinţă slabă. Pentru mine, tragedia aceasta s-a desfăşurat cu consecvenţa logică a fatalităţii din dtamele shakespeariene. Ultimul ei act îl prevăzusem încă la 13 iunie 1862, ascultînd cuvîntarea plină de ameninţări rostită de Alexandru al II-lea în faţa noastră, proaspăt avansaţi la gradul de ofiţeri, în ziua cînd din ordinul său avuseseră loc primele execuţii în Polonia.

IX

O panică nebună puse stăpînire pe cercurile apropiate curţii din Petersburg. Alexandru al III-lea, care, în pofida staturii lui uriaşe, era lipsit de curaj, refuză să se instaleze în Palatul de iarnă şi se adăposti la Gatcina, în palatul străbunicului său Pavel I. Cunosc această clădire străveche, construită după planul unei fortăreţe a lui Vauban, împrejmuită de şanţuri şi prevăzută cu turnuri de pază de unde scări secrete duc în cabinetul ţarului. Am văzut în acest cabinet o trapă prin care duşmanul putea fi pe neaşteptate zvîrlit într-o pînză de apă cu pietre ascuţite la fund, ca şi scările secrete ce coborau în închisorile subterane şi într-o galerie subterană ce ducea spre un lac. Toate palatele lui Pavel I erau construite după un plan identic. Între timp, pentru a tăia accesul revoluţionarilor, se săpase o galerie subterană prevăzută cu instalaţii electrice automate în jurul palatului Anicikov, unde Alexandru al III-lea avea să locuiască pînă la încoronare.

Pentru paza ţarului fu înfiinţată o ligă secretă. Ofiţerilor de toate gradele le erau făgăduite salarii întreite dacă vor intra în această ligă, îndeplinind de bunăvoie rolul de spioni strecuraţi în toate clasele societăţii. Această ligă există pînă astăzi \ într-o formă mai oficială, sub denumirea de „ohrana", şi din cînd în cînd îl sperie pe ţar cu tot felul de orori născocite, pentru a-şi menţine existenţa.

Tot atunci fu înfiinţată o altă organizaţie şi mai secretă
— drujina sacră * —, în frunte cu Vladimir Aleksandrovici, fratele ţarului, cu scopul de a-i combate pe revoluţionari prin toate mijloacele, inclusiv asasinarea emigranţilor socotiţi drept conducători ai recentelor comploturi. Eu figuram pe lista celor vizaţi. Vladimir îi blama cu asprime pe membrii ligii pentru laşitatea lor şi îşi exprima regretul că printre toţi aceşti ofiţeri nu se găseşte nici unul care să ia asupra sa exterminarea emigranţilor respectivi. Atunci un ofiţer, care fusese paj al ţarului pe vremea cînd eu eram. la şcoala militară, fu ales de ligă pentru a duce planul la îndeplinire.

în realitate însă, emigranţii nu se amestecau de loc în activitatea Comitetului executiv de la Petersburg. Tentativa de a conduce un complot din Elveţia, atunci cînd revoluţionarii din Petersburg trăiau sub continua ameninţare a morţii, ar fi fost un nonsens. Atît Stepneak, cît şi eu, am scris nu o dată că nici unul dintre noi nu s-ar apuca de îndoielnica treabă de a elabora nişte planuri de activitate fără a fi la faţa locului. Dar era în interesul poliţiei din Petersburg să afirme că nu-i stă în putere să-l apere pe ţar, întrucît toate comploturile sînt urzite în străinătate. Spionii

asta o ştiu cu certitudine — îi furnizau din abundenţă rapoarte în sensul dorit

I s-a propus şi generalului Skobelev să intre în această ligă, dar el a refuzat categoric. Din comunicările lui Loris-Melikov, dintre care unele au fost date publicităţii la Londra de un prieten al defunctului (vezi „Constituţia lui Loris-Melikov", ediţia londoneză a Fondului presei libere pe anul 1893), se vede că atunci cînd Alexandru al III-lea s-a urcat pe tron şi n-a avut curajul să convoace pe aleşii zemstvelor, Skobelev a propus lui Loris-Melikov în persoană şi contelui Ignatiev („paşa-minciună", cum fusese poreclit acesta de diplomaţii din Constantinopol) să-l aresteze pe Alexandru al III-lea şi să-l silească să semneze un manifest, acordînd ţării o constituţie. Se vorbeşte că Ignatiev ar fi raportat totul ţarului, obţinînd în felul acesta postul de ministru de interne. Ocu- pînd acest post, el a utilizat sfaturile fostului prefect al poliţiei Parisului, Andrieux, luind diferite măsuri pentru a paraliza activitatea revoluţionarilor.

Dacă liberalii ruşi ar fi dat dovadă în acel moment de un curaj civic minim şi de o oarecare capacitate de activitate politică, Zemskii sobor -— sfatul reprezentanţilor stărilor sociale din întreaga Rusie — ar fi fost convocat. Din aceleaşi comunicări ale lui Melikov reiese că Alexandru al III-lea reflectase un timp la convocarea unui asemenea sfat. El se hotărî, în sfîrşit, să o facă şi îşi informă fratele cu privire la aceasta. Bătrînul Wilhelm I îi sprijinea intenţia. Dar liberalii n-au întreprins nimic, în vreme ce partidul lui Katkov acţiona intens în sens contrar. Andrieux îi scria lui Alexandru al III-lea că zdrobirea nihiliştilor este o nimica toată şi îi arăta cum s-o facă (scrisoarea conţinînd sfaturile lui este publicată în broşura sus-amintită). Atunci Alexandru al III-lea se decise, în sfîrşit, să declare că va rămîne autocrat neîngrădit al Rusiei.

La cîteva luni după moartea lui Alexandru al II-lea, din ordinul Consiliului federal eu am fost expulzat din Elveţia. La drept vorbind, nu m-am simţit prea jignit. Dar regretam că Elveţia s-a hotărît la un asemenea pas. El confirma într-un fel teoria „comploturilor urzite pe pămînt elveţian" şi exprima totodată recunoaşterea unei slăbiciuni, de care marile puteri nu pregetară să profite. Doi ani mai tîrziu, cînd Jules Ferry propuse Germaniei şi Italiei o împărţire a Elveţiei, principalul lui argument fu că guvernul elveţian însuşi recunoscuse republica drept

un „focar al comploturilor internaţionale". Prima concesie atrase în curînd pretenţii mai insolente şi făcu, în mod neîndoielnic, situaţia Elveţiei mai puţin independentă decît înainte.

Tocmai sosisem la soţia mea, care locuia în acel moment în munţi, nu departe de casa lui Elisée Reclus, cînd mi se ceru să părăsesc Elveţia. Expediarăm modestul nostru bagaj la cea mai apropiată staţie de cale ferată şi o pornirăm pe jos spre Aigle, desfătîndu-ne pentru ultima dată cu privelişte a munţilor ce ne erau atît de dragi. Am trecut munţii tăindu-i „pe scurtătură" şi ne-am amuzat copios consta- tînd că scurtătura ne-a obligat la mari ocoluri. în sfîrşit, am eoborît în vale şi am luat-o înainte pe drumul colbăit. Elementul comic, inerent unor asemenea situaţii, s-a ivit de astă dată sub chipul unei englezoaice. Eleganta lady, tolănită pe pernele cupeului alături de un gentleman, zvîrli cîteva broşuri cu conţinut moralizator celor doi drumeţi sărăcăcios îmbrăcaţi, pe care îi depăşise trăsura ei. Am ridicat din colbul drumului broşurile. Această lady se număra, după cîte se vede, printre doamnele care se cred creştine şi consideră de datoria lor să distribuie cărţulii religioase „străinilor corupţi". Socotind că o vom întîlni negreşit pe doamnă,în gară, am scris pe una din broşuri cunoscutul verset din Evanghelie despre bogatul care mai greu va intra în împărăţia cerurilor d'ecât va trece cămila prin urechile acului, adăugind şi pasajul corespunzător despre farisei. Cînd am sosit la Aigle, doamna lua o gustare, fără să fi coborât din trăsură. Prefera pesemne să continue călătoria prin fermecătoarea vale în trăsură de- cît într-un vagon încins de dogoare.

I-am înapoiat politicos cărţuliile moralizatoare, spu- nînd că am adăugat pe ele cîte ceva folositor şi pentru dumneaei. Lady nu ştia ce să facă : să se năpustească asupra mea sau să accepte lecţia cu smerenie creştinească. Cele două porniri se succedară în ochii ei.

Soţia mea se pregătea să susţină la Universitatea din Geneva ultimele examene pentru obţinerea Licenţei în

ştiinţele naturii. De aceea ne-am instalat în orăşelul francez Thonon, situat pe malul francez al lacului Leman, unde am petrecut două luni

.în ce priveşte sentinţa de condamnare a mea la moarte, dată de drujina sacră, am fost înştiinţat despre ea de către o persoană foarte sus-pusă din Rusia *. Am aflat chiar şi numele doamnei care fusese trimisă de la Petersburg la Geneva, unde urma să devină sufletul complotului. De aceea, m-am limitat să aduc faptul şi numele la cunoştinţa corespondentului din Geneva al ziarului „Times", cu rugămintea de a le da publicităţii în caz că se va în- tîmpla ceva cu mine. Am publicat o notă în acelaşi sens şi în „Révolté". După aceasta nu m-am mai gîndit la sentinţă. Soţia mea însă n-a luat lucrurile atît de uşor, întocmai ca şi madame Sanceau, o ţărancă bună la inimă, la care locuiam cu casă şi masă. Ea aflase despre complot pe altă cale (prin sora ei, care slujea ca dădacă în casa agentului rus Maiîşinski) şi mă înconjura cu o grijă înduioşătoare. Căsuţa ei se afla în afara oraşului şi de fiecare dată cînd porneam seara spre oraş, pentru a-mi întîmpina soţia la gară sau pentru vreo altă treabă, madame San- ceau găsea întotdeauna un pretext ca soţul ei să mă însoţească cu un felinar.

— Aşteptaţi o clipă, domnule Kropotkin — spunea ea —, soţul meu merge şi el în oraş după cumpărături şi, cum ştiţi, ia întotdeauna felinarul.

Alteori îl trimitea pe fratele ei să mă însoţească de la distanţă, aşa ca eu să nu-l observ.

X

În octombrie sau noiembrie 1881, de îndată ce soţia mea şi-a dat examenele, am plecat de la Thonon la Londra, unde am locuit aproape un an. De atunci nu a trecut prea multă vreme [1], dar pot spune că viaţa intelectuală a Londrei, ba chiar a întregii Anglii, se deosebea profund de ceea ce avea să devină cu numai cîţiva ani mai tîrziu. Este îndeobşte ştiut că în deceniul al cincilea Anglia era aproape în fruntea mişcării socialiste din Europa. Dar în

anii reacţiunii care a urmat, mişcarea măreaţă ce cuprinsese masele largi ale claselor muncitoare a descrescut şi s-a stins. Ea fu dată uitării atît în Anglia, cît şi pe continent, iar mişcarea pe care scriitorii francezi o numesc cea de-a treia trezire a proletariatului nu se conturase încă în Marea Britanie. Lucrările comisiei agrare din 1871, propaganda desfăşurată de Joseph Arch în rîndurile muncitorilor agricoli, ca şi eforturile anterioare ale socialiştilor creştini au pregătit, desigur, întrucîtva terenul. Dar trezirea năzuinţelor socialiste ce s-a produs după sosirea în Anglia în deceniul al nouălea a lui Henry George şi după apariţia cărţii sale „Progresul şi sărăcia" nu începuse încă.

Anul petrecut de mine atunci la Londra a fost un an de adevărat exil. Pentru un adept al concepţiilor socialiste extreme atmosfera de aici era irespirabilă. Nu se manifesta nici cel mai mic semn al intensei mişcări socialiste pe care aveam s-o găsesc în plină desfăşurare la întoarcerea mea în 1886. Despre Burns, Champion, Keir Hardie şi alţi lideri ai muncitorilor nici nu se pomenea. Fabienii * nu existau, William Morris nu se proclamase încă socialist,

Scris în 1898

iar trade-unionurile, din care la Londra nu făceau parte decît cîteva ramuri privilegiate ale industriei, aveau o atitudine ostilă faţă de socialism. Singurii militanţi şi reprezentanţi declaraţi ai mişcării socialiste erau soţii Hyndman, în jurul cărora se grupa un număr restrîns de muncitori, în toamna anului 1881, ei au organizat un mic congres ; dar numărul participanţilor era atît de neînsemnat, încît noi spuneam în glumă că întregul congres a locuit în casa doamnei Hyndman. Nici chiar starea de spirit radicală cu o tentă socialistă mai mult sau mai puţin pronunţată, care îşi făcea neîndoielnic loc în conştiinţe, nu se manifesta încă făţiş. Bărbaţii şi femeile din rîndurile intelectualităţii care aveau să iasă în număr mare în arena vieţii obşteşti patru ani mai tîrziu şi, fără a deveni socialişti, aveau să participe la diferite mişcări avînd drept scop bunăstarea sau educarea maselor — creînd astfel un nou climat şi o nouă societate de reformatori — nu se arătaseră încă. Ei existau, firește, întocmai cum existau toate elementele unei mişcări pe scară largă. Dar, negăsind centrele de atracţie, care ulterior aveau să fie grupurile socialiste, ei se pierdeau în mulţime, necunoscîndu-se între ei şi adeseori neînţelegîndu-şi propria fiinţă.

N.V. Ceaikovski locuia pe atunci la Londra şi, ca odinioară, el şi cu mine am început să facem împreună propagandă în rîndurile muncitorilor. Sprijiniţi de puţinii muncitori englezi cu care făcusem cunoştinţă la congresul din 1881 sau pe care persecuţiile împotriva lui Johann Most îi orientaseră spre socialism, noi vizitam cluburile radicale, vorbeam despre situaţia din Rusia, despre mişcarea „mersului în popor" a tineretului nostru şi despre socialism în genere. Auditorii se adunau într-un număr

ridicol de mic : rar se întSmpla să fie mai mult de zece oameni. Uneori se ridica de la locul lui cîte un cartist cu tîmplele cărunte şi spunea cu tristeţe că tot ce propovăduim noi a mai fost spus cu 40 de ani în urmă şi intîmpinat pe atunci cu entuziasm de mulţimile de muncitori, dar acum jarul s-a stins şi nu există nici o speranţă de renaştere.

Hyndman publicase recent o remarcabilă expunere a teoriei socialismului elaborată de Marx, sub titlul „Anglia pentru toţi", şi îmi amintesc cum în vara anului 1882 stă- ruiam pe lîngă el să fondeze un ziar socialist. îi spuneam cu ce fonduri infime începuserăm noi editarea gazetei „Le Révolté" şi îi preziceam succes. Dar situaţia era atît de nefavorabilă, încît pînă şi Hyndman considera această tentativă ca sortită eşecului — afară doar dacă el personal se va îmbogăţi peste noapte şi va putea suporta cheltuielile. Poate că avea dteptate ; dar cînd, după doi ani, el a fondat ,,La Justice", muncitorii sprijiniră bucuros ziarul. La începutul anului 1886 în Anglia apăreau deja trei ziare socialiste şi federaţia social-democrată devenise destul de influentă.

în vara anului 1882 am rostit o cuvîntare într-o engleză stîlcită în faţa minerilor din Durham la întrunirea lor anuală. Am mai ţinut apoi la Newcastle, Glasgow şi Edin- burgh prelegeri dtespre mişcarea rusă, fiind primit cu mult entuziasm. După prelegeri mulţimi de muncitori îi aclamau cu însufleţire pe stradă pe nihilişti. Şi totuşi soţia mea şi cu mine ne simţeam atît de singuri la Londra, iar eforturile de a trezi mişcarea socialistă în Anglia păreau atît de vane, încît în toamna anului 1882 am hotărît să ne mutăm din nou în Franţa. Eram sigur că acolo voi fi după scurt timp arestat, dar nu o dată ne spusesem unul altuia : „Mai bine o închisoare franceză, decît acest mormînt".

Aceia care vorbesc într-una despre mersul lent al oricărei evoluţii ar face bine să studieze dezvoltarea socialismului în Anglia. Evoluţia este un proces lent, dar desfăşurarea ei nu este niciodată identică. Ea are perioade d'e stagnare şi perioade de neaşteptat avînt.

XI

Ne-am oprit din nou la Thonon şi am închiriat locuinţa la fosta noastră gazdă, madame Sanceau. Din Elveţia a sosit la noi şi fratele soţiei mele, bolnav în ultimul grad de tuberculoză.

Nicicând n-am văzut o atare mulţime de spioni ruşi ca în cele două luni petrecute la Thonon. Roiuri, adevărate roiuri de spioni ruşi asediau casa şi încercau să pătrundă înăuntru sub diferite pretexte, sau se mărgineau să umble pe sub ferestre, în grupuri de cîte doi, trei şi patru. îmi imaginez ce raporturi fantastice înaintau ei şefilor lor. Un spion trebuie să raporteze cu orice preţ. Dacă el va spune pur şi simplu că a stat o săptămînă în stradă şi n-a observat nimic suspect, va fi dat afară din slujbă cît ai bate din palme.

Aceasta a fost epoca de aur a poliţiei secrete ruse *. Politica lui Ignatiev a dat roade. Două sau trei poliţii diferite se întreceau în zel şi urzeau cele mai îndrăzneţe intrigi. Fiecare dintre ele dispunea de mulţi bani. Colonelul Su- deikin, de pildă, organiza comploturi împreună cu Degaev, care ulterior avea să-l ucidă, divulga emigranţilor din Geneva numele agenţilor lui Ignatiev şi propunea teroriştilor din Rusia să ucidă — cu ajutorul său — pe ministrul de interne Tolstoi şi pe marele duce Vladimir. Sudeikin susţinea că după aceasta va fi numit el ministru de interne cu împuterniciri dictatoriale şi ţarul va fi întru totul la discreţia sa. Această etapă în dezvoltarea poliţiei secrete şi-a găsit expresia supremă în răpirea din Bulgaria a prinţului de Battenberg.

Poliţia franceză era şi ea în plină fierbere. O frămînta întrebarea : „Ce face el acolo la Thonon ?" Eu continuam să redactez „Le Révolté", scriam articole pentru „Enciclopedia britanică" şi pentru „Newcastle Chronicle". Dar toate acestea le păreau prea prozaice. într-o zi un jandarm local se înfiinţă la gazda mea. Auzise din stradă huruitul unei maşini şi ardea de dorinţa de a înainta un raport cum că a descoperit la mine o maşină de tipar secretă. Veni în lipsa mea şi ceru gazdei mele să-i arate maşina de tipar. Madame Sanceau răspunse că o atare maşină nu există şi emise presupunerea că jandarmul auzise huruitul maşinii ei de cusut. Dar pe acesta nu-l putea satisface o explicaţie atît de banală. El o obligă pe madame Sanceau să coasă la maşină, în vreme ce el trăgea cu urechea din casă şi pe sub ferestre, spre a se convinge dacă huruitul seamănă cu cel auzit de el înainte.

— Şi ce face el toată ziua ? — o întrebă pe gazdă jandarmul.

— Scrie.

— Dar nu poate să scrie toată ziua !

— Mai taie şi lemne în grădină la amiază, iar după prînz, între patru şi cinci, se plimbă.

Lucrurile se petreceau în noiembrie.

— Aha ! Asta e. ,,A la tombée de la nuit" [1].

Şi jandarmul notă în carneţel : „Nu iese niciodată din casă înainte de căderea nopţii".

Pe atunci eu nu-mi puteam explica acest neobişnuit interes al spionilor ruşi faţă de persoana mea ; dar, după cîte se vede, el se datora următoarei împrejurări. Cînd 'Ignatiev devenise ministru de interne, urmînd sfatul fostului prefect al Parisului, Andrieux, el elaboră un nou plan. Trimise o mulţime de agenţi în Elveţia, unde unul dintre ei începu să scoată un ziar care revendica o oarecare lărgire a autonomiei zemstvelor *. Dar principala sarcină a publicaţiei era să lupte împotriva revoluţionarilor ; ea urmărea să grupeze în jurul ei pe toţi emigranţii care dezaprobau teroarea. Acesta era, firește, un mijloc de a semăna discordia. Mai tîrziu, cînd aproape toţi membrii Comitetului executiv fură arestaţi în Rusia şi numai doi

sau trei fugiră la Paris, Ignatiev trimise un agent pentru a le propune armistiţiul **. El făgădui că nu vor mai avea loc execuţii în legătură cu comploturile urzite sub Alexandru al II-lea, nici în cazul cînd cei fugiţi vor cădea în mîinile guvernului, că Cernîşevski va fi lăsat să plece din Viliuisk şi că va fi numită d comisie pentru revizuirea situaţiei tuturor celor deportaţi pe cale administrativă în Siberia. Pe de altă parte, Ignatiev cerea Comitetului executiv să nu comită noi atentate la viaţa ţarului pînă nu va fi avut loc încoronarea. Se prea poate să fi fost pomenite şi reformele pe care Alexandru al III-lea intenţiona să le facă în favoarea ţăranilor. Armistiţiul fu încheiat la Paris şi respectat de ambele părţi. Teroriştii încetară operaţiile militare. Guvernul n-a mai executat - pe nimeni pentru comploturile anterioare ; dar cei arestaţi erau îngropaţi de vii la Schliisselburg, această Bastilie rusă, de unde n-a parvenit nici o veste despre ei timp de 15 ani şi unde majoritatea lor mai zace şi astăzi[1]. Cernîşevski fu adus din Siberia, fixîndu-i-se domiciliu la Astrahan, unde el rămase izolat de întreaga lume intelectuală rusă. În acest surghiun el muri după scurt timp. În Siberia fu trimisă o comisie care a adus înapoi pe unii deportaţi şi a fixat termene pentru toţi ceilalţi. Fratelui meu i s-a majorat pedeapsa cu cinci ani.

Cînd am fost la Londra în 1882 mi s-a spus şi mie că un om care se pretinde agent al guvernului rus şi este gata s-o dovedească ar vrea să intre în tratative cu mine.

— Spuneţi-i — am răspuns eu — că dacă va veni la mine am să-l azvîrl de pe scară.

Ignatiev, considerînd că acum ţarul este asigurat împotriva atentatelor organizate de Comitetul executiv, se temea, pesemne, ca să nu întreprindă ceva anarhiştii. Probabil că din această pricină ar fi vrut să mă ştie pe mine cît mai departe.

XII

Mişcarea anarhistă din Franţa a luat o mare extindere în anii 1881-1882. Se credea îndeobşte că spiritul francez este ostil comunismului şi de aceea în Asociaţia Internaţională a Muncitorilor era propovăduit „colectivismul". Pe atunci, prin colectivism se înţelegea socializarea mijloacelor de producţie şi libertatea pentru fiecare grup de producători de a organiza consumul pe bază individualistă sau comunistă. în realitate însă, spiritul francez este ostil numai comunismului de cazarmă, adică falansterelor de şcoală veche şi „armatelor muncii", despre care s-a vorbit în deceniul al cincilea. Traversînd Franţa în drum de la Thonon spre Londra, am vizitat oraşele Lyon, Saint-Etienne şi Vienne, unde am ţinut prelegeri. în aceste

1 Scris *în 1898*. După cum se ştie, ei au fost eliberaţi abia de mişcarea revoluţionară din 1905.

oraşe am găsit un mare număr de muncitori dispuşi să adopte concepţiile noastre.

La sfîrşitul anului 1882, în departamentul Lyon criza făcea ravagii. Producţia mătăsurilor era total paralizată, iar mizeria în rîndurile ţesătorilor era atît de mare, încît numeroşi copii se îngrămădeau dimineţile la porţile cazărmilor, unde soldaţii le împărţeau resturi din pîinea şi supa lor. în treacăt fie spus, aici a început popularitatea generalului Boulanger, care a îngăduit soldaţilor să împartă resturile raţiilor lor alimentare. Minerii din întreaga regiune se aflau şi ei într-o situaţie extrem de critică.

Ştiam că acolo începuseră puternice frămîntări, dar în cele unsprezece luni cît stătusem la Londra pierdusem legăturile strînse cu mişcarea franceză. La cîteva săptămâni după întoarcerea mea la Thonon am aflat din ziare că minerii din Monceau-les-Mines, catolici zeloşi, dar aduşi la desperare de împilările la care-i supunea proprietarul minelor, porniseră un soi de răscoală. Ei organizau întruniri secrete şi discutau despre o grevă generală ; crucile de piatră, înălţate pe toate drumurile din jurul minelor, erau răsturnate sau nimicite cu ajutorul cartuşelor cu dinamită, utilizate în cantitate mare de mineri la munca în subteran şi care adesea rămîneau la ei. Agitaţia s-a intensificat.

Pe zi ce trecea creştea nemulţumirea muncitorilor faţă de consilierii municipali şi liderii politici oportunişti, care nu făceau nimic pentru a combate mizeria crescîndă, precum şi faţă de presa care trata cu superficialitate, ca pe un lucru de nimic, o criză atît de gravă. Cum se întîmplă în asemenea cazuri, furia celor mai sărace pături ale populaţiei se îndrepta în primul rînd împotriva localurilor de petrecere şi de desfrîu, care atrag în mod deosebit asupra lor mînia maselor în ceasurile de suferinţă şi desperare, ele întruchipînd în ochii săracilor însuşi egoismul şi desfrîul celor bogaţi. Un loc deosebit de odios muncitorilor era cafeneaua din subsolul teatrului Bellecour, care ră- mînea deschisă toată noaptea. Aici, ziariştii şi politicienii chefuiau şi beau pînă-n zori în societatea unor femei de moravuri uşoare. Nu era întrunire la care să nu răsune ameninţări mai mult sau mai puţin camuflate la adresa acestei cafenele, iar într-o noapte cineva făcu să explodeze acolo un cartuş cu dinamită. Un muncitor socialist, care se afla din întâmplare în cafenea, sări să stingă fitilul aprins al cartuşului, dar fu omorît de explozie, care avu drept rezultat şi rănirea uşoară a cîtorva dintre burghezii cheflii. A doua zi un cartuş cu dinamită explodă în uşa cercului de recrutare şi se răspîndi zvonul că anarhiştii intenţionează să arunce în aer uriaşa statuie a Maicii Domnului de pe colina Fourviere, în apropiere de Lyon.

Panica puse stăpînire pe burghezia din Lyon. Fură arestaţi 60 de anarhişti — cu toţii muncitori, afară,de Emile Gautier, care ţinea în acel moment o serie de

prelegeri în departamentul Lyon. Totodată, ziarele din Lyon începură să îndemne sistematic guvernul să mă aresteze ; eram prezentat ca liderul agitaţiei, venit special din Anglia pentru a oonduce mişcarea. Din nou în oraşelul nostru îşi făcură apariţia haitele de spioni ruşi. Aproape zilnic primeam misive, pesemne scrise de către spionii din poliţia internaţională, cu indicaţii asupra vreunui complot de dinamitare sau cu aluzii misterioase la transporturi de dinamită expediate mie. Am adunat o întreagă colecţie de asemenea scrisori, însemnînd pe fiecare : „Police Internationale" Poliţia franceză mi-a confiscat-o cu ocazia unei percheziţii, dar n-a îndrăznit să prezinte scrisorile acestea la proces. Ele nu mi-au fost însă restituite.

în luna decembrie în casa mea fu efectuată o percheziţie în stil rusesc. Soţia mea fu şi ea reţinută şi percheziţionată în gara Thonon, de unde pleca spre Geneva. Firește, n-a fost găsit nimic compromiţător pentru mine sau pentru alţii.

S-au scurs zece zile, în care timp aş fi putut pleca nestingherit dacă aş fi vrut. Am primit cîteva scrisori în care eram sfătuit să fug ; una din ele era de la un prieten rus anonim, poate membru al corpului diplomatic, care. după cîte se vede, mă cunoscuse pe vremuri. El mă sfătuia să mă ascund fără întîrziere, altminteri s-ar putea să devin prima victimă a convenţiei de extrădare ce urma să fie încheiată între Franţa şi Rusia. Am rămas pe loc; iar cînd în „Times" a apărut o telegramă anunţînd fuga mea din Thonon, am expediat o scrisoare redacţiei acestui ziar în- dicînd adresa mea şi declarind că nu intenţionez să mă ascund după ce atîţia dintre prietenii mei fuseseră arestaţi.

În noaptea spre 21 decembrie cumnatul meu a murit în braţele mele. Noi ştiam că suferă de o boală incurabilă, dar este întotdeauna sfîşietor de greu să vezi stingîndu-se o viaţă tînără, după o luptă deznădăjduită cu moartea. Soţia mea şi cu mine eram zdrobiţi de durere : amîndoi îl iubisem mult pe acest tînăr remarcabil... Cu vreo trei ceasuri mai târziu, cînd mijiră zorile unei mohorîte zile de iarnă, se înfiinţară jandarmii să mă aresteze *. Văzînd în ce stare se găseşte soţia mea, am rugat să fiu lăsat cu ea pînă la înmormîntare, dîndu-mi cuvîntul de onoare că mă voi prezenta la închisoare la termenul fixat. Dar am fost refuzat şi în aceeaşi noapte am fost dus la Lyon. Elisée Redus, înştiinţat printr-o telegramă, sosi imediat şi îşi arătă faţă de soţia mea întreaga bunătate a inimii sale de aur. Sosiră şi alţi prieteni din Geneva. Deşi înmormântarea a avut un caracter pur laic, fapt nemaiîntâlnit în oraşelul nostru, jumătate din populaţie mergea în urma sicriului. Oamenii voiau să arate astfel soţiei mele că simpatiile păturilor sărace şi ale ţăranilor din Savoia erau de partea noastră, şi nu de cea a guvernului. Cînd începu procesul meu, ţăranii l-au urmărit zi cu zi, coborînd la oraş din satele lor

pierdute în munţi pentru a cumpăra ziarele şi a afla cum stau lucrurile.

Guvernul recurse la un procedeu machiavelic — urmărirea noastră pentru apartenenţă la Internaţională. în Franţa există o lege, promulgată imediat după căderea Comunei, în virtutea căreia cei ce aparţin acestei asociaţii pot fi deferiţi unui simplu tribunal poliţienesc şi condamnaţi de către acesta la pedepse mergînd pînă la cinci ani închisoare. Or, tribunalul poliţienesc dă întotdeauna sentinţe pe placul guvernului.

Procesul începu la Lyon în primele zile ale lunii ianuarie 1883 şi dură aproape două săptămîni. Acuzaţia era ridicolă, deoarece toţi ştiau că muncitorii din Lyon nu aparţinuseră niciodată Internaţionalei ; mai mult, ea căzu cu desăvîrşire, după cum reiese din următorul episod. Singurul martor al acuzării era şeful poliţiei secrete din Lyon — un om în vîrstă, pe care tribunalul îl trata cu neobişnuit respect. Trebuie să spun că depoziţiile sale erau în fond absolut veridice. Văzînd că depoziţiile şefului poliţiei secrete sînt conforme cu realitatea, m-am încumetat să-i pun o întrebare :

— Aţi auzit vreodată vorbindu-se 'a Lyon despre Aso- • ciaţia Internaţională a Muncitorilor ?

— Niciodată ! — răspunse el posac.Cînd, la înapoierea mea de la Congresul de la Londra în anul 1881, am făcut tot ce mi-a stat în putere pentru a reînvia Internaţionala în Franţa, au fost eforturile mele încununate de succes ?

—• Nu. Muncitorii au găsit că Internaţionala nu este suficient de revoluţionară.

— Vă mulţumesc — am spus ; apoi, adresîndu-mă procurorului, am adăugat : — Iată întregul edificiu al acuzării năruit de propriii dumneavoastră martori.

Cu toate acestea, am fost condamnaţi toţi pentru apartenenţă la Internaţională. Patru dintre noi fură condamnaţi la maximum de pedeapsă — cinci ani închisoare şi o amendă de două mii de franci ; ceilalţi — la detenţiune pe termene între patru ani şi un an. în realitate, acuzatorii noştri nici n-au încercat să demonstreze existenţa Internaţionalei. Lucrul acesta fusese dat cu desăvîrşire uitării. Ni se propuse pur şi simplu să vorbim despre anarhism, ceea ce am şi făcut foarte bucuros. Iar cînd un tovarăş din Lyon încercă să elucideze punctul privitor la explozii, i se spuse pe un ton grosolan că nu sîntem urmăriţi pentru explozii, ci pentru apartenenţă la Internaţională, la care, în treacăt fie spus, nu aparţineam decît eu.

în asemenea procese există întotdeauna un moment comic, pe care de data aceasta l-a constituit o scrisoare a mea. Elemente pe care să fie clădită acuzarea nu existau de loc. Fuseseră efectuate zeci de percheziţii la locuinţele anarhiştilor francezi, dar nu s-au găsit decît două scrisori de-ale mele. Procurorul încercă să le exploateze la maximum. Una dintre ele o adresasem unui muncitor francez care căzuse o dată pradă deprimării. Era o scrisoare scurtă şi procurorul nu izbuti s-o valorifice în nici un fel. Cît priveşte cea de-a doua, ea era pe douăsprezece pagini. De astă dată procurorul se întrecu pe sine însuşi. Această scrisoare era adresată şi ea unui prieten francez, un tînăr cizmar *. Acum el este un scriitor foarte cunoscut în Franţa, respectat de toţi pentru francheţea şi firea lui deschisă, pentru bunul lui simţ politic. Din nefericire, pe atunci el putea înnegri opt sau zece file fără a pune un singur punct sau măcar o virgulă. într-un rînd i-am scris o foarte lungă scrisoare, în care îi explicam că pe hîrtie ideile se împart în propoziţii principale şi secundare, că cele dintîi se cuvin despărţite prin punct sau punct şi virgulă, iar pentru celelalte nu trebuie să te zgîrceşti măcar la o virgulă. I-am explicat prietenului meu cît de mult ar cîştiga scrierile sale dacă ar lua această mică precauţie.

Acestei scrisori procurorul îi dădu citire în faţa tribunalului, însoţind-o de comentarii patetice :

— Aţi auzit, stimaţi domni, conţinutul acestei scrisori — începu el, adresîndu-se instanţei. — La prima

vedere *u cuprinde nimic deosebit. Inculpatul dă o lecţie de gramatică unui muncitor... Dar — şi glasul procurorului începu să vibreze de emoţie — el n-a făcut-o nicidecum pentru a ajuta pe un biet muncitor să dobîndească cunoştinţele pe care acesta numai din lene nu le-a dobîndit în şcoală. Nu pentru a-l ajuta să-şi cîştige cinstit pîinea... Nu, domnii mei ! Această scrisoare a fost scrisă pentru a-i insufla ură faţă de măreţele şi admirabilele noastre instituţii ; pentru a strecura insidios în sufletul lui otrava anarhismului, în unicul scop de a face din el un duşman şi mai înverşunat al societăţii... Blestemată fie ziua în care Kro- potkin a pus piciorul pe pămîntul Franţei !

Noi nu ne puteam stăpîni rîsul tot timpul cît a ţinut această filipică. Judecătorii se uitau la procuror de parcă ar fi vrut să spună : „Ajunge !", dar acesta se antrenase, nu observa nimic şi, îmbătat de propria-i elocvenţă, tuna şi fulgera folosind din ce în ce mai mult un ton teatral. El dădea dovadă de atîta zel deoarece nădăjduia să primească o recompensă de la guvernul rus ; şi aceasta îi fu, într-adevăr, oferită.

Curînd după condamnarea noastră, preşedintele tribunalului poliţienesc fu avansat, fiind numit membru în tribunalul departamental. în ce-i priveşte pe procuror şi pe celălalt membru al tribunalului poliţienesc, ei fură — lucrul pare de necrezut — decoraţi de guvernul rus cu ordinul Anna, iar guvernul francez le îngădui să primească decoraţiile ! Astfel, faimoasa alianţă franco-rusă a luat naştere încă la Lyon după procesul nostru.

XI
II

în duelul dintre tribunal şi noi, am ieşit victorioşi noi. Opinia publică s-a exprimat în favoarea noastră. Imediat a fost introdusă în parlament o propunere de amnistiere, pentru care au votat circa o sută de deputaţi. Propunerea fu ulterior introdusă cu regularitate în fiecare an, cîştigînd un număr tot mai mare de voturi, pînă cînd am fost, în sfîrşit, eliberaţi *.Procesul luase sfîrşit, dar noi am mai rămas vreo două luni în închisoarea din Lyon. Majoritatea tovarăşilor mei făcură recurs împotriva sentinţei tribunalului poliţienesc şi aşteptau un răspuns. Eu însă, împreună cu alţi patru prieteni, refuzasem să particip la recurs şi continuam să lucrez în celula mea.

încă în timpul detenţiunii mele la Lyon am început să înţeleg îngrozitoarea influenţă demoralizatoare pe care închisoarea o are asupra deţinuţilor. Ulterior, în timpul celor trei ani petrecuţi la Clairvaux, această constatare m-a determinat să iau categoric poziţie împotriva întregului sistem de detenţiune în închisoare *.

închisoarea din Lyon este o închisoare „modernă", construită în formă de stea, în conformitate cu sistemul de detenţiune celulară. în spaţiile dintre razele stelei au fost amenajate mici curţi asfaltate. Dacă vremea îngăduie, deţinuţii sînt scoşi aici la muncă. Principala lor ocupaţie constă în prelucrarea deşeurilor de mătase. La anumite ore în aceste curţi erau scoşi şi nenumăraţi copii. Nu o dată am urmărit prin fereastră aceste făpturi prost alimentate, slabe şi istovite, mai mult umbre de copii. Toate aceste chipuri supte, trupurile slabe, tremurînde purtau pecetea vădită a anemiei, şi răul se accentua nu numai în dormitoarele comune, dar chiar şi în curte, în plină zi. Care va fi soarta acestor copii după ce vor părăsi o asemenea şcoală cu sănătatea zdruncinată, cu voinţa şi energia frînte ? Anemia, care ucide energia şi dragostea de muncă, care slăbeşte voinţa, distruge capacităţile intelectuale şi perverteşte imaginaţia, îndeamnă la crimă în mult mai mare măsură decît o sănătate normală. Or, tocmai acest duşman al neamului omenesc este cultivat în închisori. Şi ia aceasta mai trebuie adăugată influenţa îngrozitoarei ambianţe ! Chiar dacă ar fi posibilă o totală izolare a deţinuţilor — lucru irealizabil —, tot n-ar ajuta la nimic. Atmosfera închisorii este suprasaturată de acea pasiune a riscului, care constituie însăşi esenţa hoţiei, escrocheriei şi altor acţiuni antisociale. în aceste pepiniere, pe care statul le întreţine, iar societatea le tolerează numai pentru că vrea să evite o dezbatere şi o analiză a propriilor ei racile, se educă generaţii întregi de viitori criminali. Uitîndu-mă la aceşti copii şi gîndindu-mă la ce îi aşteaptă în viitor, nu puteam să nu-mi pun întrebarea „Cine e adevăratul criminal : acest copil sau judecătorul care condamnă anual sute de oopii la o asemenea soartă ?" Sînt gata să admit că judecătorul nu este conştient de crima pe care o comite. Dar sînt oare făptuite conştient toate crimele pentru care oamenii sînt trimişi la închisoare ?

Chiar în primele săptămîni ale detenţiunii mele am fost frapat de încă o împrejurare care scapă atenţiei judecătorilor şi criminaliştilor. Vreau să spun că închisoarea reprezintă în majoritatea cazurilor, fără a mai vorbi de erorile judiciare, o pedeapsă mult mai grea pentru nişte oameni absolut nevinovaţi decît pentru condamnaţii înşişi.

Aproape toţi tovarăşii mei de închisoare — reprezentanţi tipici ai populaţiei muncitoare franceze — întreţineau din munca lor fie soţia şi copiii, fie o soră, fie o mamă bă- trînă. Rămase fără sprijin, femeile acestea au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a-şi găsi de lucru. Unele au izbutit ; dar nici una nu cîştiga regulat măcar un franc şi jumătate pe zi. Aceasta însemna, firește, subalimentaţie şi privaţiuni de tot felul ; zdruncinarea sănătăţii acestor femei şi copii ; apoi slăbirea forţelor intelectuale, a energiei şi voinţei... Am înţeles atunci că sentinţele date de tribunal în fond supun pe nişte oameni absolut nevinovaţi la suferinţe aproape întotdeauna mai .amare decît cele hărăzite condamnaţilor. îndeobşte se consideră că legea îl pedepseşte pe criminal supunîndu-l la tot felul de chinuri fizice şi morale. Dar omul este o fiinţă care se obişnuieşte puţin cîte puţin cu orice condiţii de viaţă. Ce se întîmplă însă în timpul detenţiunii sale cu soţia şi copiii lui, fiinţe absolut nevinovate ? Legea îi pedepseşte eu şi mai multă cruzime decît pe vinovat.

La jumătatea lunii martie 1883, douăzeci şi doi dintre noi, condamnaţi la pedepse depăşind un an, fură transferaţi în cea mai mare taină la închisoarea centrală din Clairvaux.

Cît timp am stat închişi la Lyon, eram trataţi în modul în care sînt în genere trataţi în Franţa deţinuţii pînă la proces, adică purtam . îmbrăcămintea noastră, aveam dreptul să primim hrană de la restaurant şi, în schimbul cîtorva franci pe lună, puteam închiria o celulă ceva mai mare — aşa-zisa „pistole". Eu am profitat de acest drept pentru a lucra intens la nişte articole pentru „Encyclopaedia Britannica" şi pentru „Nineteenth Century". Acum ne

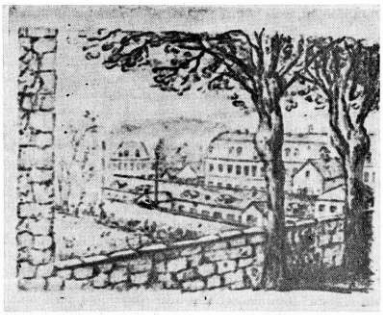

în anii 1883—1886 a fost deţinut P. A. Kropotkin. Desen al lui P. A. Kropotkin
închisoarea Clairvaux, unde

întrebam cum vom fi trataţi la Clairvaux. Dar în Franţa se consideră îndeobşte că pentru deţinuţii politici pierderea libertăţii şi inactivitatea forţată sînt ele însele o pedeapsă atît de grea, încît nu mai este cazul s-o agravezi prin ceva. De aceea ni se spuse că vom fi lăsaţi în condiţiile detenţiunii preventive : ni se vor repartiza celule separate, ni se va îngădui să purtăm hainele noastre, vom fi scutiţi de munca obligatorie şi vom avea dreptul să fumăm.

Ca şi celorlalţi deţinuţi, ni se îngădui să cumpărăm la cantina închisorii cîte ceva în plus de mîncare şi o jumătate de sticlă de vin roşu pe zi. Toate acestea erau de bună calitate şi la un preţ foarte modest.

Prima impresie ce mi-a produs-o Clairvaux a fost din cele mai favorabile. Petrecusem o zi întreagă în tren, de la orele două sau trei dimineaţa, în obişnuitele vagoane de arestaţi, împărţite într-un soi de mici cuşti. Cînd am sosit la închisoare, am fost plasaţi temporar în clădirea destinată detenţiunii celulare. Celulele minuscule erau cele de tip obişnuit, foarte curate. Cu toată ora tîrzie de noapte, am primit mîncare caldă, simplă, dar de excelentă calitate. Directorul închisorii şi gardianul erau extrem de po- liticoşi cu noi.

A doua zi, directorul închisorii mă duse să-mi arate încăperile ce ne erau destinate. Iar cînd mi-am spus părerea că sînt bune, dar cam mici pentru 22 de oameni, în-

ghesuiala putînd deveni cauza unor îmbolnăviri, el se grăbi să ne aleagă un alt şir de încăperi în clădirea unde cîndva locuise stareţul mănăstirii, iar acum era instalat spitalul. Ferestrele noastre dădeau într-o grădiniţă. De aici se deschidea o minunată priveliştе. în aceeaşi secţie, în camera alăturată, zăcuse bătrînul Blanqui trei sau patru ani pînă la eliberarea sa. înainte el fusese întemniţat în clădirea pentru detenţiune celulară.

Aşadar, ne stăteau la dispoziţie trei camere încăpătoare şi una mai mică, repartizată mie şi lui Gautier, astfel încît ne-am putut continua munca literară. După toate probabilităţile, această din urmă amabilitate se datora demersurilor făcute de un mare număr de oameni de ştiinţă englezi, care, de îndată ce am fost condamnat, au semnat o petiţie cerînd eliberarea mea. Printre semnatari erau numeroşi colaboratori ai „Enciclopediei britanice", inclusiv Herbert ¡Spencer şi poetul Swinburne. Victor Hugo, pe lîngă semnătură, a mai adăugat şi cîteva cuvinte pline de tîlc. în genere, opinia publică din Franţa dezaproba net condamnarea noastră. Cînd soţia mea pomeni la Paris că aş avea nevoie de cărţi, Academia de ştiinţe îşi oferi biblioteca, iar Ernest Renan, printr-o foarte amabilă scrisoare, îmi puse la dispoziţie toate cărţile sale.

La închisoare era o grădiniţă în care puteam juca popice sau „jeu de boule" [1] făcînd uneori o larmă de care sînt capabili numai francezii şi meridionalii. Nu mai e nevoie să spun că am organizat de îndată cursuri şi că în timpul celor trei ani cît am stat la Clairvaux am ţinut tovarăşilor mei prelegeri de cosmografie, geometrie şi fizică, ajutîndu-i totodată să studieze limbi străine. Aproape toţi şi-au însuşit măcar o limbă străină : engleza, germana, italiana sau spaniola. Unii şi-au însuşit chiar două.

Cu toate acestea, spre sfîrşitul primului an sănătatea mea se zdruncină din nou. Clairvaux este construit pe un teren mlăştinos ; malaria are aici un caracter endemic,

1 Joc cu mingea. — *Nota trad.*

P. A. Kropotkin predă tovarăşilor lui ¡muncitori la închisoarea Clairvaux. Desen al autorului

iar în cazul meu această boală se asocie cu soorbutul. Atunci soţia mea, oare studia la Paris şi lucra în laboratorul lui Wurtz, pregătindu-şi examenul de doctorat în ştiinţele naturii, lăsă totul baltă şi se mută în sătucul Clairvaux, care număra la vreo zece căsuţe pitulate la picioarele uriaşului zid ce împrejmuia închisoarea. Firește, viaţa ce o ducea în deplina singurătate a sătucului, în vecinătatea închisorii, nu era prea plăcută ; dar ea rămase aici pînă cînd am fost eliberat *. în decursul primului an ni se acordă numai un vorbitor la două luni şi asta în prezenţa gardianului, care şedea între noi. Dar cînd soţia mea îşi exprimă hotărîrea fermă de a rămîne la Clairvaux, i se îngădui să mă vadă zilnic într-una din căsuţele situate în curtea închisorii, unde se afla postul de pază. Mîncarea mi se aducea de la hotelul în care locuia soţia mea. Ulterior ni se îngădui chiar să ne plimbăm în grădina directorului închisorii, sub supravegherea severă a unui paznic. De obicei unul dintre tovarăşii mei ni se alătura în timpul acestei plimbări.Spre mirarea mea, am descoperit că închisoarea centrală de la Clairvaux este un adevărat orăşel industrial, înconjurat de livezi şi lanuri de grîu şi împrejmuit cu un zid neobişnuit de lung. Dacă în închisoarea centrală franceză deţinuţii sînt, poate, în mai mare măsură la cheremul directorului şi a mai marilor săi decît într-o închisoare engleză, în schimb tratamentul la care sînt supuşi este mult mai uman decît în instituţiile corespunzătoare de pe cealaltă parte a Mării Mînecii. Sistemul" medieval de pedepse, încă în vigoare în închisorile engleze, a dispărut de mult din cele franceze. Deţinutul nu este lăsat să doarmă pe scînduri şi nici nu se scoate salteaua o dată la două zile. De îndată ce arestatul intră la închisoare, primeşte un aşternut destul de bun, de care nu va fi nicicînd privat. El nu este forţat să facă munci umilitoare, cum ar fi învîr- titul unei roţi cu picioarele sau destrămarea unei frînghii gudronate pentru a abţine fuioare de cînepă. Deţinutul efectuează, dimpotrivă, munci utile. Iată de ce închisoarea din Clairvaux are caracterul unui orăşel industrial.

Pe lîngă aceasta, deşi pedeapsa pentru nesupunere este foarte aspră, totuşi nu există biciuirea, care se mai practică în închisorile engleze. O asemenea pedeapsă ar fi de neconceput în Franţa. Într-un cuvînt, se poate spune despre Clairvaux că este cea mai bună închisoare din Europa. Şi totuşi rezultatele obţinute aici sînt la fel de proaste ca în orice închisoare de tip vechi.

Sub celulele noastre se afla farmacia, şi noi intram uneori în contact cu deţinuţii care lucrau acolo. Unul dintre ei era un bătrîn' cărunt de cincizeci şi cinci de ani, care îşi ispăşise pedeapsa, în timp ce noi eram la Clairvaux. A fost înduioşătoare despărţirea lui de închisoare. El ştia că după cîteva luni sau chiar săptămîni se va pomeni iar aici şi de aceea îl rugă dinainte pe medic să-i rezerve un loc la farmacie. Bătrînul nu era pentru prima dată la Clairvaux şi ştia că nu fusese nici pentru

ultima dată. Cînd l-au pus în libertate, nu avea pe nimeni la cine să-şi adăpostească bătrîneţile. „Cine o să mai vrea să-mi dea de lucru ? — spunea el. — Şi ce meserie cunosc ? Nici una ! Cînd voi fi pus în libertate, nu-mi rămîne decît să mă duc la tovarăşii mei de odinioară. Ei, cel puţin, mă vor primi ca pe un vechi prieten". Apoi, în societatea lor, bătrînul dădea pe gît mai multe pahare, cărora le urmau discuţii însufleţite despre o nouă lovitură grozavă, o nouă pungăşie. Şi atunci, poate din lipsă de caracter, poate pentru a le fi pe plac prietenilor săi, bătrinul li se alătura şi ajungea din nou la închisoare. Aşa se întîmplase pînă acum de cîteva ori. Dar iată că se scurseseră două luni de la eliberarea bătrînului şi el nu se mai întoarse la Clairvaux. Atunci deţinuţii şi chiar gardienii se neliniştiră. „Oare să fi ajuns în alt district judiciar, de nu s-a întors încă ? — spuneau toţi. — Numai de nu s-ar fi pomenit, bietul de el, amestecat în vreo «afacere urîtă» (se subînţelegea ceva mai grav decît hoţia) ; ar fi păcat, e un bătrân atît de aşezat şi de liniştit". Curînd însă s-a văzut că prima presupunere era cea justă. Sosi o veste dintr-o altă închisoare că bătrînul nostru stă acolo şi face demersuri pentru a fi transferat la Clairvaux.

Deţinuţii bătrîni ofereau cea mai jalnică privelişte. Pentru mulţi dintre ei experienţa închisorii începuse în copilărie sau în fragedă tinereţe ; alţii nimeriseră la închisoare la o vîrstă matură, dar... „dacă ai nimerit o dată la închisoare, la închisoare ai să-ţi sfîrşeşti zilele". Aşa glăsuieşte proverbul născut din experienţa vieţii. Acum, cînd depăşiseră vîrsta de şaizeci de ani, bătrînii ştiau că se vor stinge în închisoare. De parcă ar fi vrut să le grăbească moartea, administraţia închisorii îi repartiza în atelierele unde din tot felul de deşeuri de lînă se fabricau ciorapi de pîslă. Din cauza prafului din aceste ateliere în scurt timp bătrînii se îmbolnăveau de tuberculoză şi moartea nu întîrzia să vină. Atunci patru deţinuţi îl duceau pe bătrînul lor tovarăş la groapa comună.

Cînd în Franţa fură introduse închisorile centrale reorganizate, se presupunea că va fi posibil să se menţină în ele sistemul tăcerii absolute. Dar acesta este în aşa măsură contrar firii omeneşti, încît a trebuit să se renunţe la aplicarea lui strictă.

Unui observator superficial închisoarea poate să-i pară absolut mută, dar în realitate aici pulsează o viaţă la fel de activă ca în orice oraşel. Cu jumătate de glas, prin cîteva vorbe zvîrlite în treacăt, rostite în şoaptă sau cu ajutorul cîtorva rinduri aşternute în grabă pe un petic de hîrtie, toate veştile se transmit pe dată de la un capăt al închisorii la celălalt. Tot ce se întîmplă printre deţinuţii înşişi sau în clădirea principală, unde locuiesc membrii administraţiei, în satul Clairvaux sau în lumea largă a politicii pariziene se transmite fără întîrziere în toate celulele şi atelierele. Francezii sînt prea sociabili ca să li

se poată interzice să vorbească. Noi nu aveam nici un fel de relaţii

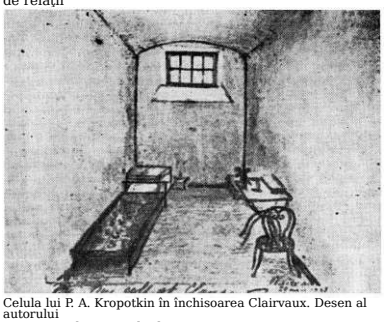

Celula lui P. A. Kropotkin în închisoarea Clairvaux. Desen al autorului

cu deţinuţii de drept comun şi totuşi cunoşteam toate noutăţile zilei. într-un rînd, un potlogar mărunt, întemniţat şi el, manifestă dorinţa de a-mi transmite un bilet, în care îmi cerea ca eu s-o rog pe soţia mea, care locuia în sat, să-i facă o vizită soţiei lui, care locuia şi ea acolo. Un mare număr de deţinuţi participară cum nu se poate mai activ la transmiterea acestui bilet, care avea de trecut prin nu se ştie cîte m'îini pînă să ajungă la destinaţie. Iar cînd în ziarele pariziene apărea o notă ce putea să ne intereseze pe noi, deţinuţii politici, numărul respectiv din ziar parvenea la noi în modul cel mai neaşteptat, de pildă legat de o piatră şi azvîrlit peste zidul înalt al grădinii noastre.Detenţiunea celulară nu întrerupe relaţiile. Cînd am sosit la Clairvaux şi am fost plasaţi în celule separate, aici era atît de frig, încît abia izbuteam să scriu. Cînd soţia mea, care locuia pe atunci la Paris, primi o scrisoare de la mine, aproape că nu-mi recunoscu scrisul. Directorul dădu dispoziţie ca celulele să fie încălzite la maximum, dar, cu toate strădaniile, frigul rămînea acelaşi. Pînă la urmă se descoperi că toate caloriferele erau înfundate cu petice de hîrtie, frînturi de memorii, bricege şi tot felul de mărunţişuri tăinuite acolo de cîteva generaţii de deţinuţi.

în celulele aparent izolate viaţa clocoteşte ca într-un stup. Numai că viaţa aceasta capătă uneori aspecte ce o situează în întregime în domeniul psihopatologiei. Nici Krafft-Ebing nu şi-a putut imagina sentimente atît de denaturate ca cele ce se întîlnesc în cazurile de detenţiune celulară.

Nu voi repeta aici ceea ce am spus despre influența morală a închisorilor asupra deținuților în cartea mea „'în închisorile ruse și franceze", editată în limba engleză la Londra în 1886, la scurt timp după eliberarea mea de la Clairvaux. Mă voi limita doar la cele ce urmează. Populația închisorilor este constituită din elemente eterogene. Gîn- dindu-mă la așa-zisa categorie de „criminali" propriu-ziși, despre care vorbesc atît de mult în ultima vreme Lombroso și discipolii săi, m-a uimit foarte mult un anume fapt. închisorile, considerate îndeobște ca o garanție împotriva acțiunilor antisociale, în fond nu sînt decît o pepinieră a acestor acțiuni. Oricine știe că lipsa de instrucțiune, repulsia față de munca regulată, incapacitatea fizică de a depune un efort susținut, spiritul de aventură greșit orientat, pasiunea riscului, lipsa de energie, o voință nedezvoltată și indiferența față de binele celorlalți sînt cauzele care duc la închisoare această categorie de deținuți. în timpul detențiunii mele însă m-a izbit puternic faptul că tocmai aceste vicii, fiecare din ele în parte, se dezvoltă fatalmente în închisoare. Și asta se întîmplă în virtutea a însuși specificului închisorii ; atîta timp cît vor exista închisorile, ele vor contribui la dezvoltarea acestor vicii.

Munca deținuților este o muncă de robi, iar acest gen de muncă nu-l poate însufleți pe om, nu-i poate da conștiința necesității muncii. Un deținut poate fi calificat într-o meserie, dar nu i se poate insufla dragostea față de această meserie. Dimpotrivă, în majoritatea cazurilor el se obișnuiește să urască munca.

Este neîndoielnic că detențiunea prelungită distruge
— în mod fatal, ineluctabil-----energia în om, în plus, ea îi ucide și voința. Deținutul nu găsește în viața din închi- soare prilejuri de a-și exersa voința. Mai mult, dacă natura l-a înzestrat cu voință, aceasta nu va fi pentru el decît o sursă de neplăceri : după părerea administrației închisorii, voința deținutului *se cuvine* frîntă și așa se și întîm- plă. Și mai puține posibilități găsește el pentru a-și manifesta simpatiile firești. Se face totul pentru a-l împiedica pe deținut să întrețină între zidurile închisorii sau în afara lor contacte cu aceia de care îl leagă o afecțiune. Apoi, pe măsură ce se scurg anii, deținutul devine din ce în ce mai puțin capabil de o muncă încordată, fizică sau intelectuală. Și dacă. nici înainte nu-i plăcea munca regulată, această aversiune nu face decît să crească în timpul petrecut de el la închisoare.

Dacă înainte ca omul să fi ajuns la închisoare îl obosea munca monotonă, pe care nu era în stare s-o îndeplinească în modul cuvenit, sau dacă nu-i era pe plac munca excesivă și prost plătită la care este condamnat muncitorul, în închisoare acest sentiment se transformă într-o adevărată repulsie. Dacă înainte el se îndoia doar de utilitatea principiilor morale curente, acum, după ce a aruncat o privire critică asupra apărătorilor oficiali ai

acestor principii şi a aflat părerea despre ei a tovarăşilor săi, deţinutul respinge deschis vechiul cod moral. Şi dacă dezvoltarea maladivă a unui temperament pasionat şi sen-zual l-a împins pe om la o acţiune criminală, această trăsătură maladivă a caracterului său se va dezvolta şi mai mult în cîţiva ani de detenţiune, atingînd de multe ori proporţii înspăimântătoare. în acest din urmă sens — cel mai primejdios — se manifestă cel mai puternic influenţa închisorii.

în Siberia mi-a fost dat să văd ce abisuri de decădere şi ce focare de pervertire fizică şi morală reprezintă vechile noastre închisori, murdare şi supraaglomerate. Pe atunci eu, un tînăr de douăzeci de ani, credeam că aceste instituţii pot fi simţitor ameliorate dacă celulele nu vor fi supraaglomerate, dacă deţinuţii vor fi împărţiţi după categorii şi puşi la o muncă sănătoasă. Acum însă, eram pe cale să renunţ la aceste iluzii. M-am putut convinge că cele mai bune închisori „reorganizate" — cu detenţiune celulară sau fără — sînt la fel de rele, dacă nu şi mai rele, atît pentru deţinuţi, cît şi în ceea ce priveşte utilitatea lor pentru societate, ca şi vechile închisori dinainte de reorganizare. Ele nu-i îndreaptă pe deţinuţi. Dimpotrivă, în marea majoritate a cazurilor, influenţa lor este din cele mai dăunătoare. în cartea sus-menţionată spuneam că închisorile sînt „universităţi ale crimei, întreţinute de stat". Şi acum, reflectînd după mulţi ani la aceeaşi

P. A. Kropotkin în perioada detenţiunii sale în închisoarea Clairvaux (1883—1886). Fotografie de Nadar

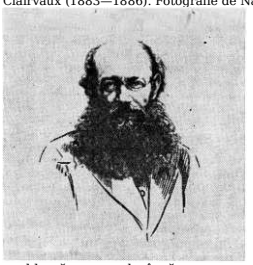

problemă, nu pot decît să repet — pe baza a nenumărate fapte — cele spuse de mine atunci.

Personal n-am nici un motiv să mă plîng de anii cît am stat într-o închisoare franceză. Pentru un om activ şi independent pierderea libertăţii şi a activităţii constituie în sine o privaţiune atît de dureroasă, încît despre toate celelalte privaţiuni proprii vieţii de închisoare nu mai

merită să vorbeşti. Dar acel ce-şi leagă soarta de un partid extremist trebuie să fie gata să zacă un. număr de ani la închisoare şi să nu cîrtească. El înţelege că şi în detenţiune continuă să contribuie într-o oarecare măsură la progresul omenirii, pe care-l dezvoltă şi-l consolidează ideile scumpe lui.

La Lyon gardienii erau foarte brutali ; de asta ne-am putut convinge cu toţii : tovarăşii mei, soţia mea şi eu însumi. Dar după cîteva conflicte totul s-a aranjat. Pe deasupra, administraţia ştia prea bine că presa pariziană este de partea noastră şi nu voia să atragă asupra sa fulgerele lui Rochefort şi critica usturătoare a lui Clemenceau. La Clairvaux însă nu s-au produs nici un fel de conflicte. întreaga administraţie fusese schimbată cu cîteva luni înainte de sosirea noastră. Gardienii omorîseră în celulă pe unul dintre deţinuţi şi îi spînzuraseră pe urmă cadavrul, încercînd să-i prezinte moartea drept o sinucidere. Dar adevărul ieşise la iveală de astă dată datorită medicului. Gardianul-şef şi cîţiva subalterni fură destituiţi şi în închisoare se statorniciră cu totul alte relaţii. în genere, am păstrat cele mai bune amintiri despre directorul închisorii Clairvaux şi nu o dată m-am gîndit în timpul cît eram acolo că oamenii sînt adesea mai buni decît instituţiile în care lucrează. Dar, neavînd nici o doleanţă personală, sînt cu atît mai în măsură să contest categoric instituţia în sine, ca o rămăşiţă a unui trecut întunecat, vicioasă La bază şi constituind sursa a nenumărate calamităţi pentru societate.

Trebuie să mai menţionez un fapt care m-a frapat chiar mai mult decît influenţa demoralizatoare a închisorilor asupra deţinuţilor. Ce cuibar de infecţie constituie orice închisoare şi chiar orice tribunal pentru vecini, pentru toţi cei ce locuiesc prin apropiere ! Lombroso a stârnit mare vîlvă cu „tipul de criminal" descoperit, chipurile, de el în sînul populaţiei închisorilor. Dacă el ar fi cercetat cu aceeaşi luare-aminte lumea care gravitează în jurul tribunalelor : agenţi secreţi, spioni, avocaţi de stradă, delatori şi escroci de tot felul, ar fi ajuns negreşit la concluzia că sfera geografică de răspîndire a „tipului de criminal" nu se limitează la zidurile închisorii. Nicăieri n-am văzut atît de bogată faună de personaje aparţinând celui mai de jos tip uman, ea la tribunalul din Lyon, unde aceste creaturi forfotesc cu zecile. Nimic asemănător n-am întîlnit, firește, între zidurile închisorii Clairvaux. Dickens şi Cruikshank au imortalizat cîteva din aceste tipuri, alcătuind o lume cu totul aparte, care gravitează în jurul tribunalelor şi răspîndeşte infecţia departe în jur. Constatarea este valabilă pentru orice închisoare centrală de felul celei din Clairvaux. în jurul închisorii se întinde ca o pecingine o atmosferă de hoţie măruntă şi escrocherie, de delaţiune şi vicii de tot felul.

Toate acestea le-am
văzut. Şi dacă înainte
de condamnarea mea
ştiam că actualul sistem
de pedepsire este de-
fectuos, părăsind
Clairvaux am înţeles de
asemenea că sistemul
acesta nu este numai
defectuos şi nedrept,
dar că e o nebunie din
partea societăţii să
întreţină pe socoteala ei
— din necunoaşterea
sau prefăcuta
necunoaştere a reali-
tăţii — aceste
„universităţi ale crimei"
şi cuibare ale pervertirii
; şi toate acestea sub

pretextul că închisorile
sînt necesare pentru
înfrînarea instinctelor
criminale ale cî- torva
indivizi

XI
V

.Fiecare revoluţionar întilneşte în calea sa un anumit număr de spioni şi agenţi provocatori. Am avut şi eu parte de asemenea noroc. Toate guvernele cheltuiesc importante sume de bani pentru întreţinerea acestor mîrşave creaturi, dar în fond acestea nu sînt primejdioase decît pentru tinerii cu caş la gură. Cel ce cunoaşte cît de cît viaţa şi oamenii se obişnuieşte repede să recunoască indivizii de soiul ăsta : este în ei ceva care te faoe pe dată bănuitor. Ei se recrutează din drojdia societăţii — dintr-o categorie de oameni cu nivelul moral foarte scăzut. Şi dacă cineva cercetează mai cu luare-aminte fizionomia morală a celor cu care intră în contact, în scurt timp va discerne în comportamentul acestor „stîlpi ai societăţii" ceva care îl frapează şi-l face să-şi pună întrebarea : „Ce anume i-a atras spre mine ? Ce pot ei avea comun cu mine ?" în majoritatea cazurilor această simplă întrebare este suficientă pentru a te pune în gardă.

Cînd am fost la Geneva pentru prima dată, agentul guvernului rus însărcinat cu supravegherea emigranţilor ne era bine cunoscut tuturor. îşi zicea „contele X", dar, întru- cît nu avea nici lacheu, nici cupeu, pe a cărui portieră să-i fi fost gravat blazonul, el pusese ca acesta să fie brodat pe hăinuţa căţelului său. Noi îl întîlneam uneori la cafenea, dar nu intram în vorbă cu el. în fond era „ino- fensiv", căci tot ce făcea era să cumpere la chioşcuri pu- blicaţiile emigranţilor şi să întocmească rapoarte asupra conţinutului lor, garnisite cu comentariile sale, pe care le expedia şefilor săi.

Cu totul alt fel de oameni şi-au făcut apariţia la Geneva cînd a început să sosească noua generaţie de emigranţi. Şi totuşi, pe o cale sau alta, noi îi recunoşteam întotdeauna şi pe spionii cei noi.

Cînd prin preajma noastră îşi făcea apariţia un necunoscut, i se puneau de îndată, eu obişnuita francheţe, întrebări privind trecutul şi intenţiile sale. în felul acesta se lămurea repede ce fel de om aveam în faţă. Sinceritatea în relaţiile reciproce este cel mai bun mijloc de a stabili bune raporturi între oameni ; iar într-un caz ca acesta ea este de-a dreptul de nepreţuit. Oameni despre care nici unul dintre noi nu ştia nimic, nu auzise despre ei în Rusia, ei fiind cu desăvîrşire necunoscuţi cercurilor noastre, veneau la Geneva şi numai după citeva zile sau chiar ore deveneau intimii coloniei. Cit despre spioni, dintr-un motiv sau altul, ei nu izbuteau niciodată să ne cîştige prietenia. Spionul se poate referi la anumite cunoştinţe comune ; el îţi poate prezenta cea mai perfectă relatare, uneori chiar veridică, cu privire la trecutul lui în Rusia ; el îşi poate însuşi la perfecţie comportamentul şi argoul nihiliştilor, dar ceea ce nu-şi poate el însuşi este etica nihilistă ce s-a cristalizat în rîndurile tineretului rus. Şi acest simplu fapt îl ţine departe de colonia noastră. Spionii sînt capabili de orice prefăcătorie, dar nu izbutesc să-ţi dea impresia că sînt călăuziţi de principii morale.

În perioada cît am lucrat cu Reclus, la Clarens locuia un asemenea individ, de care ne feream cu toţii. Noi nu ştiam nimic compromiţător despre el, dar simţeam că nu este „de-al nostru". Şi cu cît se străduia el mai mult să pătrundă în rîndurile noastre, cu atît creştea suspiciunea noastră. Nu schimbasem o vorbă cu el, deci specimenul se zbătea să lege cunoştinţă cu mine. Văzînd că nu va reuşi pe căi obişnuite, el începu să-mi scrie scrisori, fixîndu-mi întîlniri misterioase în scopuri nu mai puţin misterioase, în pădure şi alte asemenea locuri. într-un rînd am acceptat în glumă o asemenea invitaţie şi m-am dus la locul fixat, urmat la oarecare distanţă de un bun prieten. Dar acest domn, care, pesemne, avea un acolit, a aflat, desigur, că sînt însoţit şi nu s-a prezentat. în felul acesta am scăpat de „plăcerea" de a-i vorbi vreodată. De altfel, lucram pe arunci atît de susţinut, încît fiecare minut din timpul meu era consacrat fie geografiei, fie ziarului „Le Révolté" : n-aveam timp de conspiraţii. Mai tîrziu am aflat că acest om expedia Secţiei a treia raporturi detaliate cu privire la aşa-zisele convorbiri ce le-ar fi avut cu mine, pomenind de încrederea mea faţă de el şi dezvăluind comploturi fantastice împotriva ţarului ce s-ar ţese la Petersburg şi ar fi conduse de mine. Toate acestea erau luate la Petersburg drept adevărul adevărat. Dar nu numai la Petersburg : şi în Italia se dădea crezare diferitelor baliverne raportate de spioni. Astfel, cînd Cafiero fu într-un rînd arestat în Elveţia, i s-au arătat teribilele rapoarte ale spionilor italieni, care comunicau guvernului lor că mă pregătesc să trec graniţa împreună cu Cafiero, amîndoi înarmaţi cu bombe. în realitate, pe atunci eu încă nu vizitasem Italia şi nu intenţionam de fel să plec acolo.Se cuvine spus că spionii nu-şi plămădesc întotdeauna rapoartele numai din pure ficţiuni. Adesea ei comunică fapte adevărate, dar totul depinde de modul în care este prezentată întîmplarea. Hohote de rîs ne-a stîrnit un raport expediat guvernului francez de spionul care ne-a urmărit în 1881 în drumul nostru de la Paris la Londra. Spionul, cum se întîmplă adesea, juca un joc dublu. El şi-a vîndut raportul şi lui Rochefort, care l-a publicat în ziarul său. Tot ce relata spionul era adevărat, dar amuzant era modul în care prezenta lucrurile ! Aşa, de pildă, iscoada scria : „Am ocupat compartimentul vecin cu acela în care se instalaseră Kropotkin cu soţia sa". Era purul adevăr : el şezuse acolo. L-am remarcat de îndată, deoarece chipul lui antipatic, cu o expresie de răutate, ne atrăsese luarea- aminte. „Ei au vorbit tot timpul ruseşte, pentru ca ceilalţi pasageri să nu-i înţeleagă". Şi asta era adevărat : am vorbit ruseşte, ca întotdeauna. „Cînd au sosit la Calais, au comandat cîte o supă de pasăre". Nimic de obiectat : aşa a fost. începe apoi latura misterioasă a călătoriei. „După aceasta, amîndoi s-au făcut subit nevăzuţi. Zadarnic i-am căutat pe platformă şi în alte locuri ; iar cînd au reapărut, el era deghizat şi îl întovărăşea un preot rus, care nu l-a părăsit pînă la

Londra, unde i-am pierdut urma". Şi de data aceasta totul corespundea realităţii. Soţia mea se plîn- gea de o uşoară durere de dinţi şi eu i-am cerut bufetierului permisiunea de a intra în camera lui, unde să pot cauteriza dintele bolnav. Aşa se explică „dispariţia". Iar întrucît urma să traversăm canalul, mi-am băgat în buzunar pălăria moale de fetru şi mi-am pus căciula de blană : deci m-am „deghizat". în ce-l priveşte pe misteriosul preot, şi el a existat în realitate. Nu era rus, dar puţin importă, căci era îmbrăcat ca un preot ortodox. îl zărisem stînd la bufet şi cerînd ceva. nefiind înţeles însă de nimeni.

— Aqua ! Aqua ! [1] — repeta el cu glas tînguitor.

— Daţi-i acestui domn un pahar cu apă — am spus eu omului de serviciu. Preotul începu să-mi mulţumească cu o ardoare pur orientală. Soţiei mele i se făcu milă de el şi încercă să-i vorbească în diferite limbi, dar preotul nu cunoştea decît greaca modernă. Pînă la urmă am descoperit că ştie cîteva cuvinte dintr-una din limbile slavilor de sud şi am înţeles următoarele : „Sînt grec ; ambasada turcă, Londra". I-am explicat, mai mult prin semne, că mergem şi noi la Londra, aşa încît poate să ne însoţească.

Cel mai amuzant este că am aflat, într-adevăr, pentru el adresa ambasadei turce înainte chiar să fi ajuns la gara Charing Cross din Londra. Trenul s-a oprit într-o gară şi în vagonul tixit de clasa a treia s-au urcat două doamne elegante. Amîndouă ţineau în mîini ziare. Una dintre ele era englezoaică, a doua — o femeie frumoasă, care vorbea bine franceza — se dădea drept englezoaică. De-abia am schimbat cîteva vorbe şi ea mă întrebă fără ocolişuri :

— Ce părere aveţi despre contele Ignatiev ? — şi imediat după asta : — Pe noul ţar îl veţi ucide în curînd ?

Din aceste două întrebări am înţeles care-i este meseria dar, amintindu-mi de preotul meu, am intrebat-o :

—■ Nu cunoaşteţi din întîmplare adresa ambasadei turce de la Londra ?

— Strada cutare, numărul cutare — răspunse ea fără şovăială, ca o şcolăriţă.

— Desigur că ştiţi şi unde este ambasada rusă ? — am mai întrebat-o eu.

Şi această adresă îmi fu comunicată cu aceeaşi amabilitate. Cînd am sosit în gara Charing Cross, doamna începu să se agite insistent în jurul bagajelor mele. Ea se oferi chiar să ducă un geamantan greu cu mîinile ei în- mănuşate. Spre marea ei mirare, i-am tăiat scurt vorba.

—- Ajunge, doamnele nu duc bagajele bărbaţilor. Pleacă !

1 Apă ! Apă ! (lat.) — *Nota trad.*

Dar să mă întorc la spionul meu francez, cel iubitor de adevăr. „Kropotkin a coiborît în gara Charing Cross — raporta el — şi a rămas în gară circa o jumătate de oră după sosirea trenului. L^am pîndit tot timpul ascuns după o co Ioană. După ce au văzut că toţi pasagerii au părăsit peronul, el şi soţia lui au sărit într-o trăsură. Am făcut tot posibilul să mă ţin după ei şi am auzit adresa pe care birjarul a comunicat-o poliţistului de la poartă : «Strada cutare, numărul 12». Am fugit în urma trăsurii. Prin apropiere nu era nici o birjă, astfel încît am fost nevoit să alerg pînă la Trafalgar Square, unde am găsit una. Atunci am pornit în urmărirea lor. Ei s-au oprit în faţa casei susmenţionate".

Toate datele, adresa şi celelalte sînt absolut exacte. Dar ce aspect misterios li se conferă ! Noi ne anunţasem sosirea unui prieten rus, dar în dimineaţa aceea, fiind o ceaţă groasă, el nu. se trezise la timp. L-am aşteptat vreo jumătate de oră, iar apoi, lăsîndu-ne bagajul la gară, am plecat la el acasă.

„Ei au stat pînă la ora două cu storurile trase — urma agentul în raportul său — şi de-abia atunci ieşi din casă un bărbat înalt, care după o oră s-a întors cu bagajele lor". Pînă şi remarca privind storurile trase este adevărată. Din cauza ceţei a fost nevoie să aprindem lămpile cu gaz şi am lăsat storurile, spre a nu contempla priveliştea puţin atrăgătoare a unei străduţe din Islington, învăluită în ceaţa gălbuie.

În timpul cît lucram cu Elisée Reclus la Clarens, plecam de două ori pe lună la Geneva pentru a scoate ziarul „Le Révolté". într-un rînd, cînd am sosit la tipografie mi s-a spus că un rus vrea să-mi vorbească. El fusese pe la prietenii mei şi le spusese că a venit la Geneva pentru a-mi propune să publicăm un nou ziar rus, după prototipul ziarului „Le Révolté". El se oferea să furnizeze toate fondurile necesare. Prietenii mei stăruiră să-i vorbesc, şi astfel ne-am întîlnit într-o cafenea. El se prezentă sub un nume german — să zicem Tonlem —, dîndu-se drept originar din Ţinutul baltic. Se lăuda că posedă o mare avere — cîteva moşii şi fabrici — şi îşi exprima indignarea faţă de politica de rusificare dusă de guvernul rus în guberniile baltice. Impresia pe care o producea era întrucîtva nedefinită — nici bună, nici proastă •—, astfel încît prietenii mei insistau să-i accept propunerea. Dar mie omul nu mi-a prea inspirat încredere chiar de la prima privire.

De la cafenea el mă invită la hotel, în camera sa. Aici el deveni mai puţin reţinut, se demască mai mult şi pînă la urmă produse asupra mea impresia cea mai defavorabilă. „Să nu vă îndoiţi de averea mea — îmi spuse el. — Am făcut o descoperire remarcabilă, care îmi va aduce o groază de bani. Voi obţine un brevet şi voi dona toţi banii cauzei revoluţiei ruse". Şi atunci, spre uluirea mea, îmi arătă un jalnic sfeşnic, a cărui unică originalitate

erau hidoşenia lui şi trei firicele de sîrmă pentru fixarea luminării. Un asemenea sfeşnic nu putea tenta nici pe cea mai modestă gospodină şi în cazul cînd, contrar aşteptărilor, brevetul ar fi fost totuşi obţinut, nici un fabricant n-ar fi dat pe el mai mult de 25 de ruble. „Om bogat şi îşi pune speranţele într-un asemenea sfeşnic — m-am gîndit eu. — se vede că n-a văzut niciodată vreunul mai bun". Părerea mea despre el era formată. Nu putea fi un bogătaş, şi banii pe care îi oferea nu erau ai lui. De aceea i-am spus pe şleau :

— Bi-ne, dacă doriţi atît să înfiinţaţi un ziar revoluţionar rus şi spuneţi că aveţi o părere atît de măgulitoare despre mine, depuneţi banii pe numele meu la o bancă oarecare, astfel încît ei să fie la dispoziţia mea. Dar vă previn că dumneavoastră nu veţi avea nici o legătură cu ziarul.

— O, firește, firește ! — răspunse el. — Mă voi limita să mă abat din cînd în cînd pe la redacţie, să dau cîte un sfat şi să vă ajut la transportarea ziarului în Rusia.

— Nu, nimic din toate acestea nu se va întîmpla. Nu trebuie să mă vizitaţi de loc.

Prietenii mei erau de părere că-l tratasem prea aspru pe acest om ; dar după cîtva timp am primit o scrisoare de la Petersburg prin care eram preveniţi că vom fi vizitaţi de un spion al Secţiei a treia, pe nume Tonlem. Sfeşnicul, după cum se vede, ne-a făcut un preţios serviciu.

Fie că e vorba de un asemenea sfeşnic sau de altceva, dar această speţă de oameni pînă la urmă se trădează întotdeauna. O dată, la Londra, într-o dimineaţă ceţoasă a anului 1881, am fost vizitaţi de doi ruşi. Pe unul îl cunoşteam după nume, celălalt — un tînăr pe care primul, mi l-a prezentat drept prietenul său — îmi era total necunoscut. El se oferise să-şi însoţească prietenul în răstimpul scurt pe care acesta urma să-l petreacă la Londra. Întrucît îmi fusese recomandat de un cunoscut, nu nutream nici un fel de suspiciuni faţă de el. Dar în ziua aceea eram foarte ocupat şi am rugat pe un alt cunoscut, care locuia prin apropiere, să le găsească o cameră şi să le arate Londra. Soţia mea, care nici ea nu văzuse încă Anglia, îi întovărăşi. Seara, la întoarcere, ea îmi spuse :

— Ştii, omul ăsta nu-mi place de loc. Fereşte-te de el.

— Dar de ce ? Despre ce-i vorba ? — întrebai eu.

— Nimic precis, dar mai mult ca sigur că nu este „de-al nostru". Mi-am dat seama îndată după felul în care se poartă cu personalul la cafenea, după felul în care achită nota.

— Dacă e aşa, ce caută la noi ?

Soţia mea era atît de sigură că suspiciunile ei sînt întemeiate, încît, îndeplinindu-şi îndatoririle de gazdă, ea nu-l lăsă pe tînăr nici o clipă singur în camera mea. Neam angajat într-o discuţie şi atunci musafirul a început să-

şi dezvăluie tot mai desluşit caracterul josnic, astfel încît cunoscutul său roşea pentru el. Iar cînd am început să-i pun întrebări mai detaliate privitor la trecutul său. răspunsurile s-au dovedit foarte puţin satisfăcătoare. Am devenit circumspecţi. Pe scurt, după vreo două zile, amîndoi au părăsit Londra, iar după două săptămîni am primit de la prietenul meu o scrisoare desperată, în care el se scuza că mi-l prezentase pe tînăr ; se dovedise că acesta era un spion al ambasadei ruse din Paris. Am consultat lista agenţilor secreţi din Franţa şi Elveţia, pe care noi, emigranţii, o primisem recent din partea Comitetului executiv (acesta îşi avea oamenii săi pretutindeni la Petersburg). În această listă am descoperit numele tînărului. Fusese modificată doar o literă.

Să fondezi un ziar subvenţionat de poliţie avînd în frunte un agent al poliţiei este un truc vechi ; la un asemenea truc a recurs prefectul poliţiei din Paris în 1881. Locuiam cu Elisée Reclus în munţi, cînd am primit o scrisoare de la un belgian, care ne informa că intenţionează să fondeze un ziar anarhist la Paris şi ne solicita colaborarea. Scrisoarea, plină de linguşiri, ne produse o impresie defavorabilă. Pe lîngă aceasta, Reclus îşi amintea vag că auzise pomenindu-se numele autorului scrisorii în legătură cu o poveste urîtă. Am hotărît să refuzăm colaborarea şi eu am scris unui prieten la Paris că trebuie să aflăm mai întîi care este originea banilor cu care s-ar fi fondat ziarul. Se prea poate ca banii să fie furnizaţi de orleanişti : trucul nu este nou şi a fost folosit nu o dată de această familie ; trebuia să cunoaştem sursele. Cu sinceritatea proprie muncitorilor, prietenul meu de la Paris a citit scrisoarea mea într-o şedinţă la care a asistat şi viitorul editor al ziarului. Acesta s-a prefăcut a fi foarte jignit şi am fost nevoit să răspund la cîteva scrisori în legătură cu această chestiune, dar am rămas tare pe poziţie. „Dacă persoana în cauză tratează chestiunea cu seriozitate, va înţelege că trebuie să ne explice de unde provin banii. În caz contrar, înseamnă că nu este vorba de un revoluţionar, şi noi nu putem avea nimic comun cu el".

Pînă la urmă acest domn răspunse la întrebările noastre insistente că banii îi dă o mătuşă a sa, o doamnă bogată cu vederi conservatoare, care a cedat însă dorinţei fierbinţi a nepotului ei de a avea un ziar propriu. Doamna nu locuieşte în Franţa, ci la Londra. Am cerut atunci să ni se dea numele şi adresa ei, iar prietenul nostru Malatesta se oferi să se întîlnească cu ea. El se duse la întîlnire însoţit de un alt prieten, un italian care făcea comerţ cu mobilă uzată. Doamna locuia într-un apartament nu prea mare. în timp ce Malatesta stătea de vorbă cu „mătuşa" şi se convingea tot mai mult că ea nu face decît să joace un rol într-o comedie, prietenul său negustorul examina mesele şi scaunele şi descoperi că întregul mobilier fusese închiriat — după toate probabilităţile, chiar în ajun — de La vecinul său, negustor şi el. Etichetele

negustorului se mai puteau vedea pe mese şi scaune. Firește, asta nu dovedea încă nimic, dar bănuielile noastre se întăriră. Am refuzat categoric să am ceva de-a face cu publicația.

Ziarul folosea un ton extrem de vehement. în fiecare număr se cereau incendieri, asasinate şi folosirea bombelor eu dinamită. L-am întîlnit pe editorul ziarului cîteva luni mai târziu la Congresul de la Londra din iulie 1881 şi de îndată ce i-arn văzut fața buhăită, l-am auzit vorbind şi am constatat ce soi de femei roiau în jurul lui, mi-am şi format părerea despre el. La congres, unde prezenta tot soiul de rezoluții sîngeroase, toți îl ocoleau. Iar cînd el îşi exprimă dorința de a cunoaşte adresele anarhiştilor din toate țările, fu refuzat într-o formă nu tocmai politicoasă. Pe scurt, după două luni el fu demascat şi chiar în ziua următoare ziarul îşi încetă apariția. La vreo doi ani după aceasta, prefectul poliției pariziene Andrieux îşi publică memoriile. în paginile lor el vorbea despre un ziar pe care-l fondase şi pomenea numele editorului acestui sîn- geros ziar, care nu era altul decît acel Serreau care stârnise bănuielile noastre. Andrieux povestea aici şi despre explozia pe care agenții săi o puseseră la cale la Paris, punînd sub monumentul lui Thiers nişte cutii de sardele „umplute cu ceva".

Nu e greu de imaginat ce sume enorme de bani cheltuiseră pentru toate acestea Franța şi alte națiuni!

Aş putea scrie cîteva capitole pe tema activității spionilor, dar mă voi limita să mai povestesc doar despre doi aventurieri apăruți la Clairvaux.

Soția mea locuia pe atunci în unicul hotel din satul ce se înălțase în umbra zidurilor închisorii. într-o zi proprietăreasa hotelului intră la ea în cameră cu un mesaj din partea a doi domni care tocmai sosiseră la hotel şi doreau să-i vorbească soției mele. Proprietăreasa îşi puse în slujba lor întreaga elocvență.— O ! eu cunosc oamenii — spunea ea — şi pot să vă asigur, madame, că aceştia sînt domni adevărați, domni în adevăratul înțeles al cuvîntului ! Unul dintre ei se prezintă drept un ofițer german, dar negreşit este fie baron, fie „milord", iar celălalt este translatorul său. Ei vă cunosc foarte bine. Baronul pleacă în Africa — poate pentru totdeauna — şi doreşte să vă vadă înainte de plecare.

Soția mea îşi aruncă ochii pe adresa scrisorii şi citi : „A madame la princesse Kropotkine. Quand à voir ?" [1] Nu mai avea nevoie de alte dovezi pentru a se convinge cine erau acești „domni în adevăratul înțeles al cuvîntului". Cît priveşte conținutul scrisorii, era şi mai dezastruos decît adresa. Încălcînd toate regulile gramaticii şi ale bu- nului-simț, „baronul" scria despre o comunicare secretă pe care dorea să i-o facă. Soția mea refuză net să primească pe autorul scrisorii şi pe translatorul său. Atunci „baronul" începu să o bombardeze cu scrisori, pe care ea le restituia fără să le

deschidă. în scurt timp întregul sat se împărţi în două tabere : una, în frunte cu proprietă- reasa hotelului, era de partea baronului, a doua, în frunte cu proprietarul, era împotriva lui. Prin sat începu să circule o poveste romantică : baronul o cunoscuse pe soţia mea înainte ca ea să se fi măritat cu mine. Ei dansaseră nu o dată împreună la ambasada rusă din Viena şi el tot mai era îndrăgostit, dar ea, crudă, nu-i îngăduia să o revadă măcar o dată înaintea plecării lui într-o expediţie primejdioasă !

Imediat după aceasta fu lansată o poveste misterioasă despre un copil dispărut, un băiat pe care noi, după cum se povestea, îl ascundeam. Baronul voia să ştie „unde e băiatul lor ?" „Ei au un fiu, acum în vîrstă de şase ani. Unde se află el ?" „Dacă ar fi avut un copil, ea n-ar fi acceptat pentru nimic în lume să se despartă de el", spunea o tabără. „Nu vorbiţi ! Ei au un băiat, dar îl ascund" — susţinea cealaltă tabără.

Pentru noi doi această dispută a constituit o revelaţie interesantă. Ea ne dovedea că administraţia închisorii nu era singura care citea scrisorile mele : conţinutul lor devenea cunoscut şi ambasadei ruse. În timpul cît mă aflam la Lyon, iar soţia mea plecase în Elveţia pentru a se întîlni cu Elisée Reclus, ea îmi scrisese o dată : „Puştiul nostru arată foarte bine, sănătatea lui este înfloritoare. Ieri a împlinit cinci ani şi noi am petrecut vesel seara, sărbă- torindu-i ziua de naştere". Ştiam că soţia mea vorbeşte

„Către prinţesa Kropotkin. Cînd poate fi văzută ?" — Nota trad

.despre „Le Révolté", deoarece noi îi spuneam adesea, „notre gamin" — puştiul nostru.

Acum, cînd aceşti domni se informau despre „puştiul nostru" şi indicau chiar cu precizie vîrsta lui, devenise limpede că scrisoarea nu trecuse numai prin mîinile directorului închisorii. De această împrejurare se cuvenea să ţinem seama.

Nimic nu scapă atenţiei unor săteni, şi în scurt timp baronul începu să trezească anumite suspiciuni. El îi scrisese soţiei mele o nouă scrisoare, şi mai elocventă decît cele precedente. Acum îşi cerea scuze pentru faptul că, stăruind să obţină o întrevedere, se dăduse drept o veche cunoştinţă. El recunoştea că ea nu-l cunoaşte, dar spunea că este un binevoitor şi are să-i facă o comunicare importantă. Viaţa mea este în mare primejdie, lucru de care doreşte s-o avertizeze. Baronul şi secretarul lui plecară pe cîmp pentru a citi scrisoarea şi a se consulta cu privire la conţinutul ei. Pădurarul îi urmase de la distanţă. Cei doi nu căzuseră de acord în ce privea scrisoarea, o rup- seră şi zvîrliseră bucăţile pe cîmp. Atunci pădurarul aşteptă o bucată de timp, pînă cînd cei doi dispărură din vedere, strînse peticele de hîrtie şi citi scrisoarea. După un ceas satul întreg ştia că baronul n-a cunoscut-o niciodată pe soţia mea ; povestea romantică pe care o relata cu- atîta sentiment tabăra baronului se risipi ca un fum.

— Aha ! În cazul acesta ei nu sînt aceia drept care se dau — conchise la rîndul său jandarmul local —, va să zică, ei sînt spioni germani. — Şi îi arestă.

Trebuie spus în apărarea jandarmului că nu de mult pe la Clairvaux se abătuse într-adevăr un spion german. Pe timp de război uriaşa clădire a închisorii poate sluji drept depozit de provizii sau drept cazarmă ; de aceea, statul-major german voia, firește, să cunoască împărţirea interioară a clădirii şi importanţa ei strategică. Şi iată că într-o bună zi în satul nostru sosi un vesel fotograf ambulant ; el legă prietenie cu toţi cei de aici, fotografiind gratis pe toată lumea. I se îngădui să fotografieze nu numai curtea închisorii, dar şi celulele. După ce isprăvi cu toate acestea, el porni spre alt oraş, situat de asemenea lîngă graniţa răsăriteană, şi aici fu arestat de autorităţile franceze, care găsiră asupra lui documente militare compromiţătoare. Şeful de jandarmi, avînd încă vie amintirea vorbăreţului fotograf, ajunse la concluzia că baronul şi secretarul său sînt şi ei spioni germani şi îi duse la închisoarea din orăşelul Bar-sur-Anbe. Acolo ei fură puşi în libertate chiar a doua zi şi ziarul local anunţă că cei arestaţi „nu sînt spioni germani, ci persoane trimise de o altă putere, cu care întreţinem relaţii mai prieteneşti".

Acum opinia publică deveni cu desăvîrşire ostilă baronului şi secretarului său. Păţaniile lor nu luară sfîrşit însă. După eliberare, ei intrară în micuţa cafenea a satului şi, la o sticlă de vin, începură să-şi verse năduful, vorbind

nemţeşte. „Eşti un prost şi un laş — spunea falsul secretar falsului baron. — De-aş fi fost în locul tău, l-aş fi ospătat pe judecătorul de instrucţie din acest revolver. Să încerce numai să facă acelaşi lucru cu mine ; am să-i expediez un glonţ în frunte" şi aşa mai departe.

Atunci un eomis-voiajor, care şezuse liniştit în colţul său, fugi fără întîrziere la şeful de jandarmi şi îi relată convorbirea pe care o auzise. Jandarmul întocmi pe loc un proces-verbal şi îl arestă din nou pe secretar, care se dovedi a fi un farmacist din Strasbourg. El fu dus la tribunalul poliţienesc din acelaşi Bar-sur-Aube şi condamnat la o lună închisoare, „pentru ameninţări la adresa unui judecător într-un local public". După aceasta baronul mai trecu prin alte peripeţii şi satul nu-şi recăpătă aspectul lui paşnic obişnuit decît după plecarea celor doi necunoscuţi.

Această poveste cu spioni a avut un final comic. Dar cîte tragedii provoacă aceşti ticăloşi ! Cîte vieţi preţioase se pierd, cîte familii îşi văd fericirea distrusă, şi asta tot numai pentru ca aceşti netrebnici să trăiască în îndestulare. Cînd te gîndeşti la miile de spioni ce mişună pretutindeni, întreţinuţi fiind de toate guvernele, la cursele pe care ei le întind oamenilor imprudenţi, la vieţile omeneşti ce se curmă tragic din vina lor ; cînd îţi aminteşti de suferinţele pe care aceşti ticăloşi le seamănă peste tot în calea lor, la sumele importante cheltuite pentru întreţinerea acestei sinistre armate recrutate din drojdia societăţii, la viciile inoculate de ei societăţii în ansamblul ei, ca şi unor familii izolate ; cînd te gîndeşti la toate acestea, nu poţi să nu te cutremuri în faţa răului infinit pricinuit de ei. Şi armata aceasta nu este constituită numai din domnii care fac spionaj politic sau militar. În Anglia există ziare, mai cu seamă în staţiunile balneare, ale căror coloane sînt pline de anunţurile unor „agenţi secreţi" care se oferă să adune materialul necesar pentru divorţuri, urmări ndu-i pe soţi din însărcinarea soţiilor şi pe soţii din însărcinarea soţilor, strecurîndu-se în sinul familiilor, prinzîndu-i în cursă pe naivi şi pretîndu-se la orice de dragul arginţilor. Oamenii au fost scandalizaţi de murdăriile sistemului de spionaj descoperite recent în sferele militare superioare ale Franţei, dar ei nu observă că şi printre ei, poate chiar în propria lor casă, agenţii secreţi, oficiali şi particulari, fac acelaşi lucru, dacă nu şi mai rău.

XV

Cereri ca noi să fim puşi în libertate se făceau auzite neîncetat, atît în presă, cît şi în Camera deputaţilor. Şi aceasta cu atît mai mult cu cît o dată cu noi fusese condamnată şi Louise Michel... pentru tâlhărie ! Louise Michel, .care literalmente şi-ar fi dat cel din urmă şal, cea din urmă haină unei femei nevoiaşe, care în închisoare n-a acceptat niciodată o hrană mai bună decît a celorlalţi deţinuţi, cedînd altora ceea ce i se trimitea din afară, tocmai ea a fost condamnată la nouă ani închisoare pentru tîlhărie ! Lucrul părea absurd pînă .şi oportuniştilor bur-

ghezi. În realitate, Louise Michel condusese o demonstraţie a şomerilor şi, intrînd într-o brutărie, luase cîteva pîini şi le împărţise şomerilor flămînzi : în asta consta tâlhăria.

Cererea ca anarhiştii să fie puşi în libertate se transformase astfel într-o lozincă de luptă împotriva guvernului, şi în toamna anului 1885 toţi tovarăşii mei, cu excepţia a trei, fură într-adevăr eliberaţi printr-un decret al preşedintelui Grevy. Din acel moment răsunară şi mai puternic cererile ca Louise Michel şi cu mine să fim, de asemenea, puşi în libertate. Dar eliberării mele i se opunea Alexandru al III-lea. într-un rînd, primul-ministru, Freycinet, răspunzînd unei interpelări în Cameră, se încumetă chiar să spună că în calea „eliberării lui Kropotkin stau complicaţii diplomatice". Ciudate cuvinte în gura primului-ministru al unei ţări independente ! Dar cuvinte şi mai ciudate răsunară ulterior, după încheierea acelei nefaste alianţe între Franţa republicană şi Rusia ţaristă. în sfîrşit, la jumătatea lunii ianuarie 1886 am fost puşi în libertate şi noi : Louise Michel, alţi trei tovarăşi şi cu mine, cîţi mai rămăsesem la Clairvaux.Eliberarea mea a însemnat şi eliberarea soţiei mele din detenţiunea ei benevolă în sătucul de lîngă zidurile închisorii, detenţiune ce începea să-i zdruncine sănătatea. Am plecat deci împreună cu soţia mea la Paris pentru a petrece cîteva săptămîni la prietenul nostru Elie Reclus, cunoscut antropolog, care în afara hotarelor Franţei este adesea confundat cu fratele său mai mic, geograful Elisée,. O prietenie strînsă îi legase încă din fragedă copilărie pe cei doi fraţi. Clînd sosi pentru ei timpul de a se înscrie la universitate, au pornit împreună pe jos spre Strasbourg, din sătucul lor din valea Girondei. Ulterior, 'în deceniul al cincilea, cei doi fraţi au locuit la Paris. Elie Reelus devenise un fourierist convins, amîndoi vedeau în mişcarea din 1848 începutul unei ere noi. Ca urmare, după lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea, ei fură siliţi să părăsească Franţă şi să emigreze în Anglia.

După amnistie, fraţii Reclus se întoarseră la Paris, unde Elie a editat un ziar fourierist-cooperatist care s-a bucurat de o largă popularitate în rîndurile muncitorilor. Voi nota, în treacăt, că Napoleon al III-lea, care, după cum se ştie, poza în Cezar şi, juoîndu-şi rolul, se interesa de situaţia claselor muncitoare, trimitea pe unul din aghiotanţii săi la tipografia ziarului de fiecare dată cînd acesta trebuia să apară, pentru a aduce la Tuileries primul exemplar chiar de sub presă. Ulterior, Napoleon al III-lea ar fi fost chiar dispus să protejeze Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, cu condiţia ca ea să-şi exprime într-unui din buletinele sale, măcar în cîteva cuvinte, încrederea în măreţele reforme sociale ale Cezarului. Dar Internaţionala refuză net, şi Napoleon ordonă să fie pornită o acţiune judiciară împotriva ei.

Cînd a fost proclamată Comuna, amîndoi fraţii Reclus aderară din toată inima la ea. Elie acceptă postul de custode al Bibliotecii naţionale şi al Muzeului Louvre,

sub direcţia lui Vaillant. Simţului său de prevedere, ca şi muncii lui neobosite, i se datorează în mare măsură faptul că uriaşe comori ale ştiinţei şi artei adunate în aceste două instituţii au rămas nevătămate în timpul bombardării Parisului şi a incendiilor ce i-au urmat. Dintr-o simplă întâmplare, Elie Reclus, care şi-a ocupat postul pînă în ultimul moment, n-a fost împuşcat de versaillezi. El fu condamnat la ocnă pentru că îndrăznise să accepte din partea Comunei un post atît de important. Dar izbuti să se ascundă şi emigră eu familia sa în Elveţia.

Acum, întorcîndu-se la Paris, el se consacră muncii care constituia ţelul vieţii sale — etnografia. Poţi să-ţi

Un pod vechi din Anglia. Desen al lui P. A. Kropotkin

faci o părere despre valoarea operei sale din puţinele capitole publicate separat sub titlurile „Primitivii" şi „Australienii", precum şi din cursul de istorie a originii religiilor, pe care el l-a expus în prelegerile ţinute la Bruxelles, la „École des Hautes Études". În întreaga literatură etnografică puţine lucrări sînt pătrunse de atîta simpatie faţă de oamenii primitivi şi de înţelegerea lor. în ceea ce priveşte istoria religiei (o parte a ei a fost publicată în revista „Société Nouvelle", care ulterior a apărut sub titlul „Humanité Nouvelle"), aceasta reprezintă, după părerea mea, cea mai bună lucrare apărută în problema dată. Fără îndoială că lucrarea lui Reclus este superioară încercărilor în acelaşi sens ale lui Spencer, deoarece filozoful englez, în pofida inteligenţei lui ieşite din comun, era lipsit de acea capacitate de înţelegere a firii naturale şi simple a omului primitiv, capacitate atît de dezvoltată la Elie Reclus. în plus, la Elie Reclus se adăuga cunoaşterea profundă a unei ramuri puţin cercetate a psihologiei populare — *evoluţia şi transformarea* credinţelor. Prin modestia sa, calmul mişcărilor sale şi perspicacitatea sa filozofică, el este un tipic

gînditor din antichitatea elină. într-o societate mai puţin înclinată spre metode şablon de instrucţiune şi spre dobîndirea de cunoştinţe fragmentare, o societate care ar fi pus mai mult preţ pe elaborarea unor concepţii umanitare mai largi, Elie Reclus ar fi fost, desigur, întocmai ca predecesorii lui antici, înconjurat de numeroşi discipoli.

în timpul cât am locuit la Paris, acolo luă amploare o intensă mişcare anarhistă şi socialistă. Louise Michel ţinea prelegeri în fiecare seară şi se bucura de o primire entuziastă atît din partea auditoriului muncitoresc, cît şi a celui burghez. Popularitatea ei, mare şi pînă atunci, crescu şi mai mult, extinzîndunse printre studenţi, care, deşi erau ostili opiniilor ei extremiste, o venerau ca pe o femeie ideală.

Am ţinut şi eu o prelegere în faţa unui auditoriu de c-î- teva mii de persoane şi imediat după aceasta am părăsit Parisul, înainte ca guvernul să fi dat ascultare presei reacţionare şi rusofile, care insista să fiu expulzat din Franţa.

Din Paris am plecat la Londra, unde am avut prilejul să mă mai întîlnesc o dată cu vechii mei prieteni — Step- neak şi Ceaikovski. Mişcarea socialistă era acum la apogeu şi viaţa la Londra nu mai era pentru mine vegetarea anostă şi chinuitoare de acum patru ani. Ne-am instalat într-o mică vilă la Harrow, în imediata apropiere a Londrei. Mobilarea casei ne preocupă prea puţin. O mare parte a mobilierului am meşterit-o împreună cu Ceaikovski. El fusese între timp în Statele Unite şi acolo învăţase puţină tîmplărie. Soţia mea şi cu mine ne-am bucurat mult şi de faptul că pe Ingă casă aveam un petic de pămînt. Deşi era un pămînt argilos de Middlesex, greu de lucrat, ne-am apucat cu multă râvnă de grădinărit şi am obţinut rezultate remarcabile, cum era şi de aşteptat, deoarece luasem în prealabil cunoştinţă de lucrarea lui Toubeau şi avusesem contacte cu alţi grădinari parizieni, iar mai înainte făcusem şi noi unele experienţe în grădina închisorii Clairvaux.

Spre sfîrşitul verii am suferit o lovitură îngrozitoare. Am aflat că fratele meu Aleksandr nu mai este în viaţă.

De cînd mă aflam în străinătate, până la întemniţarea mea în Franţa, noi nu am corespondat. în ochii guvernului rus, a iubi un frate urmărit pentru convingerile lui politice este un păcat mare, iar a întreţine relaţii cu el atunci cînd se află ân exil este o crimă. Un supus al ţarului este dator să urască pe toţi cei ce se răscoală împotriva autorităţii supreme, iar fratele meu era în mîinile poliţiei ruse. De aceea renunţasem odată pentru totdeauna să-i scriu lui sau altor rude.

Cit am fost întemniţat la Clairvaux, fratele meu mia scris şi noi am schimbat cîteva scrisori. El îmi scria că, întrucît corespondenţa noastră va fi citită de jandarmi în Siberia şi de administraţia închisorii în Franţa, putem, în sfîrşit, coresponda sub această dublă supraveghere. El

îmi povestea în scrisorile sale despre viaţa lui de familie, despre cei trei copii ai săi, despre munca sa. Mă sfătuia insistent să urmăresc cu atenţie dezvoltarea ştiinţei în Italia, unde se efectuau remarcabile cercetări originale, care ră- mîneau însă necunoscute lumii ştiinţifice pînă când le dădea o utilizare careva în Germania. El îşi exprima şi părerea asupra desfăşurării probabile a vieţii politice din Rusia. Fratele meu nu credea în posibilitatea instaurării în Rusia într-un viitor apropiat a unui regim constituţional după modelul parlamentar vest-european ; dar el aştepta (şi considera absolut suficientă pentru moment) convocarea unui Zemskii sobor. Acesta n-ar avea putere legislativă, pregătind doar proiectele de legi, cărora Consiliul de Stat şi puterea ţarului ar urma să le dea forma definitivă şi sancţionarea.

Cel mai mult însă îmi scria despre lucrările lui ştiinţifice. Fratele meu avusese întotdeauna o înclinaţie deosebită pentru astronomie şi pe vremea cînd ne aflam la Petersburg publicase în limba rusă o excelentă sinteză a tuturor cunoştinţelor existente despre stelele căzătoare.

în Siberia fratele meu începu să studieze structura lumii siderale şi se apucă să analizeze ipotezele privind sistemele solare, galaxiile şi nebuloasele împrăştiate în spaţiul infinit. El se străduia să desluşească relaţiile probabile dintre ele, viaţa lor şi legile dezvoltării şi dispariţiei lor. Din cînd în cînd, ştiinţei îi sînt necesare asemenea sinteze de mare anvergură, realizate de oameni conştiincioşi şi muncitori, înzestraţi cu simţ critic şi imaginaţie.

Dar în micul oraş siberian, departe de biblioteci, ne- avînd posibilitatea de a urmări progresul ştiinţei, fratele meu nu izbuti să analizeze decît lucrările apărute înainte de deportarea sa.

De atunci au apărut în aceeaşi problemă câteva opere capitale. Aleksandr ştia de ele ; dar cum era să-şi procure cărţile, atîta timp cît era nevoit să trăiască în Siberia ? Expirarea termenului de deportare nu-i trezea speranţe trandafirii. El ştia că nu i se va îngădui să locuiască într-un centru universitar şi nici să plece în străinătate : deportării siberiene îi va urma o alta, poate şi mai rea, în vreun orăşel pierdut de provincie din Rusia răsăriteană.

Deznădejdea puse stăpînire pe sufletul său. „Uneori mă cuprinde o tristeţe faustiană" — îmi scria el. Când termenul deportării sale s-a apropiat de sfîrşit, el şi-a expediat soţia şi copiii în ^lusia cu ultimul vapor înainte de închiderea navigaţiei. Şi într-o noapte întunecoasă tristeţea faustiană i-a curmat firul vieţii…

Un nor de sumbră durere plană ¡deasupra căsuţei noastre. După cîteva luni însă îl străpunse o rază de lumină. În primăvara următoare veni pe lume o minusculă făptură, care căpătă numele fratelui meu. Strigătul neajutorat al copilului făcu să vibreze în inima mea o coardă, de care nu ştiusem pînă atunci.

XVI

În 1886 în Anglia mişcarea socialistă era în plină desfăşurare. Grupuri numeroase de muncitori i se alăturau deschis în principalele oraşe ale ţării. Reprezentanţii claselor de mijloc şi în special tineretul o sprijineau în fel şi chip. În anul acela numeroase ramuri ale industriei treceau printr-o gravă criză. În fiecare dimineaţă, iar uneori şi toată ziua, auzeam pe stradă grupuri de muncitori cîntînd tristul cântec „Sîntem şomeri" sau vreun imn religios cerînd să li se dea pâine. Mulţi şomeri âşi petreceau noaptea în Trafalgar Square în ploaie şi vânt, învelindu-se cu ziare. Şi o dată, în februarie, mulţimea, după ce ascultase cuvântările lui Burns, Hyndman şi Champion, năpădi Piccadilly Street, una din cele mai bogate străzi ale Londrei, sparse câteva din vitrinele marilor magazine, opri trăsurile şi-i sili pe cei dinăuntrul lor să coboare. Dar mult mai importantă decît această explozie de indignare era starea de spirit ce domnea în rîndul celor mai sărace pături ale populaţiei muncitoare de la periferiile Londrei. Ea era atît de ostilă celor avuţi, încît în caz că tribunalul ar fi dat pedepse mari conducătorilor mişcării, trăşi la răspundere pentru această „rebeliune", s-ar fi trezit spiritul de ură şi de răzbunare, străin mişcărilor muncitoreşti engleze din ultimii ani — simptomele sale erau foarte vizibile în 1886 —, şi şi-ar fi pus amprenta pentru multă vreme pe toate mişcările ce aveau să se producă în viitor. Clasele de mijloc înţeleseră însă primejdia. Imediat în West-Enri (partea de vest, bogată, a Londrei) fură colectate sume uriaşe pentru a ameliora situaţia din partea săracă a oraşului — East-End. Firește, cu banii aceştia nu se putea combate o mizerie ce cuprindea pături atît de largi ale populaţiei, dar suma era îndeajuns de mare pentru a arăta bunele intenţii ale donatorilor, în ce-i priveşte pe agitatorii arestaţi, ei fură condamnaţi, din aceleaşi considerente, la pedepse de numai două şi trei luni închisoare.

în toate păturile societăţii se trezi atunci interesul pentru socialism şi pentru diferitele proiecte de reforme şi de transformare a societăţii. în toamnă şi iarnă mi s-au făcut nenumărate propuneri de a ţine prelegeri. Ca urmare, am vizitat aproape toate oraşele mari din Anglia şi Scoţia, ţinînd prelegeri despre închisori, dar mai cu seamă despre mişcarea anarhistă. Şi pentru că eu acceptam îndeobşte prima invitaţie ce-mi era făcută după terminarea prelegerii, mi se întîmpla să înnoptez când în palate, cînd în locuinţele sărăcăcioase ale unor muncitori. în fiecare seară, mă vedeam după prelegere cu nenumărate persoane, apar- ţinînd celor mai diferite clase sociale. Şi fie că era în camera modestă a unui muncitor, fie în salonul unui bogătaş, pretutindeni se încingeau aceleaşi discuţii pasionate despre socialism şi anarhism, care nu se sfîrşeau decît noaptea târziu, trezind speranţe în casele modeste şi temeri în cele somptuoase. Dar aici, ca şi acolo, discuţiile se purtau cu aceeaşi seriozitate.

Prima întrebare a bogaţilor era : „Ce doresc socialiştii ? Ce intenţionează să facă ?" Apoi urma întrebarea : „Care anume concesii vor fi absolut necesare la un moment dat pentru a se evita un conflict serios ?" în timpul acestor conversaţii nu mi se întâmpla decît rareori să aud că revendicările socialiştilor ar fi nedrepte sau absurde, dar, totodată, auzeam exprimată peste tot certitudinea fermă că o revoluţie nu e cu putinţă în Anglia, deoarece ţara ar fi condamnată în acest caz la foamete şi că, pe de altă parte, revendicările majorităţii muncitorilor n-au atins încă nici amploarea şi nici precizia revendicărilor socialiste. „Muncitorii — mi se spunea — se vor mulţumi cu mult mai puţin ; concesiile secundare, care le vor asigura o uşoară creştere a bunăstării şi ceva mai multă odihnă, vor fi primite de ei drept chezăşia unui viitor mai bun". „Anglia este o ţară de centru stingă ; noi trăim mereu pe bază de compromis" — mi-a spus într-un rînd un vechi membru al parlamentului, Joseph Cowen, care, în urma unei îndelungate experienţe, îşi cunoştea bine ţara.

Şi în casele muncitorilor mi se puneau alte întrebări decît în Franţa şi Elveţia. Pe muncitorii de rasă latină îi preocupă profund principiile generale, schimbările locale fiind determinate tocmai de aceste principii. Dacă un consiliu municipal oarecare din Franţa alocă fonduri pentru sprijinirea unei greve sau organizează cantine gratuite pentru şcolari, acestor fapte nu li se acordă prea multă importanţă. Acestea sînt considerate măsuri oît se poate de firești. „E de la sine înţeles : un copil flămînd nu poate să înveţe — va spune muncitorul —, trebuie, aşadar, să i se dea de mâncare". Iar dacă un alt consiliu municipal va aloca fonduri pentru o grevă, muncitorul francez va remarca liniştit : „Patronul, firește, n-avea dreptate, de vreme ce i-a adus pe muncitori la punctul de a face grevă : se cuvenea deci să fie sprijiniţi". Şi discuţiile se vor rezuma la atît. în genere, muncitorii nu acordă nici o importanţă concesiilor infime în favoarea comunismului ce se fac în actuala societate individualistă. Muncitorul anticipează cu mintea viitorul. El se întreabă : „Dacă vom trece la orîn- duirea socialistă, *cui* îi va reveni sarcina organizării producţiei ? Comunităţii, asociaţiilor muncitoreşti, consiliului municipal sau statului ? Este oare suficientă o învoială liber consimţită pentru menţinerea orînduirii sociale ? Ce impuls moral va înlocui principiul constrîngerii, existent în societatea actuală ? Poate oare un guvern democratic, ales, să înfăptuiască adâncile prefaceri în sens socialist devenite necesare şi nu este oare nevoie ea un fapt împlinit — confiscarea proprietăţii — să fie premergător reformelor legislative ?" Iată întrebările la care eram nevoit să răspund în Franţa.

în Anglia, dimpotrivă, se urmărea mai cu seamă obţinerea unor concesii şi paliative. Interesului faţă de principiile generale îi lua locul în Anglia dorinţa de a aprofunda amănuntele şi particularităţile, de a rezolva dificultăţile ce se vor ivi inevitabil în viaţa reală

.O altă trăsătură caracteristică a mişcării din Anglia o constituie numărul important de persoane aparţinînd claselor de mijloc oare o sprijineau în feluri diferite. Unele i se alăturau deschis, altele o sprijineau indirect. În Franţa şi Elveţia aceste două categorii, muncitorii şi clasele de mijloc, se situau pe poziţii de luptă, faţă-n faţă, împărţite net în două tabere. Aşa cel puţin se prezentau lucrurile în anii 1876—1885. Pe când locuiam în Elveţia, nu aveam relaţii decât cu muncitorii ; nu cred să fi avut -mai mult de două-trei cunoştinţe printre reprezentanţii claselor de mijloc. În Anglia însă o asemenea situaţie ar fi fost cu neputinţă. Un număr important de bărbaţi şi de femei din burghezie ne ajutau deschis, fără să şovăie, atît la Londra cît şi în provincie, la organizarea mitingurilor socialiste, colectau prin parcuri bani în folosul grevi ştilor, erau secretari de secţii şi organizau manifestaţii. Afară de aceasta, noi am fost martorii unui început al mişcării „mersului în popor", asemenea aceleia care avusese loc în Rusia la începutul deceniului al optulea, dar nu la fel de profundă şi de

eroică, iar uneori avînd un caracter filantropic, trăsătură cu desăvîrşire absentă la noi. Şi în Anglia erau numeroşi - cei oare -căutau d-iferite modalităţi de a se apropia de muncitori : vizitau în acest scop cocioabele, organizau universităţi populare, unii intelectuali se mutau în cartierele sărace, ca de pildă la Toynbee-H-all şi altele.

Se cuvine spus că în acele zile a existat cu adevărat un curent de puternic entuziasm. Numeroşi reprezentanţi ai claselor instruite credeau, fără îndoială, că revoluţia socială a şi început, cum o spune un personaj al -comediei lui Wil- liam Morris „Masele ce se învîrt", căruia îi scapă cuvintele : „Revoluţia nu numai că se apropie, ea a şi început". S-a întîmplat însă ceea ce se întîmplă întotdeauna cu asemenea entuziaşti : oînd au văzut că în Anglia, ca şi pretutindeni, este necesară o îndelungată şi perseverentă muncă pregătitoare pentru a învinge toate -obstacolele, o -mare parte dintre ei au abandonat lupta. Acum ei se mulţumesc eu rolul de spectatori simpatizanţi.

XVII

Eu am participat activ la această mişcare şi, împreună cu cîţiv-a tovarăşi, a-m fondat, pe lîngă cele trei ziare socialiste existente, o publicaţie lunară anarhistă intitulată „Freedom" („Libertatea"), care continuă să apară şi astăzi.

370

Ziarul „La Revolte", editat la Paris

Concomitent, m-am consacrat din nou elaborării ştiinţifice a anarhismului, activitate care fusese întreruptă de arestarea mea. Partea critică a lucrării mele — critica societăţii contemporane — fusese publicată de Elisée Redus pe cînd mă aflam la Clairvaux, sub titlul „Paroles d'un Révolté" („Cuvintele unui răzvrătit"). Acum am început să elaborez aspectul constructiv al societăţii anarho-comuniste — pe cît putea fi prevăzut — şi mi-am expus opiniile într-o serie de articole publicate iîn ziarul nostru parizian „La Révolte" („Puştiul nostru" — „Le Révolté", urmărit pentru propagandă antimilitaristă, fusese nevoit să-şi schimbe titlul şi acum devenise „fetiţă"). Ulterior, aceste articole au apărut la Paris într-o formă prelucrată în volum, purtînd titlul „La Conquête du Pain" *.

L A H Ë V O L T

E Această activitate m-a determinat să studiez mai cu luare-aminte unele aspecte ale vieţii economice a popoarelor contemporane. Ţinînd prelegeri în diferite oraşe ale Angliei şi Scoţiei, profitam de aceste deplasări pentru a avea convorbiri mai lungi eu muncitorii, precum şi pentru a vizita diferite fabrici şi uzine, mine şi mari şantiere navale, fără a neglija însă micile ateliere din asemenea centre importante ale producţiei meşteşugăreşti cum sînt Sheffield şi Birmingham.

Luînd în modul acesta oontact cu viaţa reală, nu pierdeam nici o clipă din vedere următoarele probleme : ce forme trebuie să adopte producţia bazată pe principii socialiste, adică organizată de oamenii muncii înşişi, în scopul satisfacerii optime a tuturor necesităţilor populaţiei. Pînă atunci majoritatea socialiştilor afirmaseră că societatea civilizată produce mult mai multe bunuri decît este necesar pentru asigurarea bunăstării tuturor şi că nedreaptă este numai repartiţia a ceea ce se produce. „Cînd se va fi înfăptuit revoluţia socială — spuneau ei —, fiecăruia nu-i va rămîne decît să se întoarcă în fabrica sau atelierul său şi să-şi reînceapă munca. Societatea va intra de la sine în stăpînirea plusvalorii, adică a profitului pe care în prezent îl acaparează capitalistul". În ceea ce mă priveşte, am ajuns la concluzia contrară, şi anume că, în condiţiile actualului sistem de proprietate privată, însăşi producţia, care are drept scop profitul, se dezvoltă într-un sens greşit şi este absolut insuficientă pentru a satisface necesităţile- vitale esenţiale ale întregii populaţii. În condiţiile unei productivităţi atît de scăzute, „*bunăstarea* pentru toţi" nu este posibilă. Proprietatea privată şi producţia în scopul profitului împiedică în mod direct satisfacerea reală a necesităţilor populaţiei, oricât de

modeste ar fi ele în prezent la marea majoritate a poporului.

Nici un produs, notam eu, nu se produce într-o cantitate mai mare decît se cere pentru satisfacerea tuturor necesităţilor. „Supraproducţia", despre care se vorbeşte atît, înseamnă numai că masele sînt prea sărace şi nu au posibilitatea să cumpere nici măcar obiectele de primă; necesitate, produse de ele şi de care au stringentă nevoie. În acelaşi timp însă, în toate ţările civilizate producţia, atît cea industrială cît şi cea agricolă, *poate şi trebuie* să fie- sporită fără mare greutate ca să ajungă la nivelul necesar asigurării bunăstării generale. Aceste reflecţii m-au determinat să studiez *posibilităţile* de a transforma agricultura, într-una modernă, precum şi de a organiza învăţămîntul. pe baze noi, pentru a da fiecăruia putinţa de a se consacra unei munci plăcute şi productive, atât fizice cît şi intelectuale, şi pentru a ridica productivitatea muncii în genere. Am expus pe larg aceste idei într-o serie de articole care- au apărut în „Nineteenth Century", iar ulterior sub forma unui volum intitulat „Ogoare, fabrici şi ateliere" *.

Studierea vieţii economice a popoarelor m-a făcut să ajung la concluzia că nu sîntem de fel atît de bogaţi pe cît se pare. Cea mai bogată ţară din lume este Anglia. Dar dacă am aduna tot ce obţine ea de pe ogoarele sale, din minele sale, din nenumăratele ei fabrici şi uzine, ca şi de pe urma comerţului ei mondial şi am împărţi această sumă în părţi egale între toţi locuitorii, n-ar reveni pe cap de locuitor decît o rublă şi jumătate, cel mult două. Din acest simplu fapt se vede că revoluţia socială, oriunde s-ar produce ea, va trebui să-şi propună din primul moment drept sarcină principală *sporirea producţiei*. în primii ani după eliberare va creşte inevitabil consumul de alimente şi alte mărfuri, deoarece pînă în prezent în toate ţările Europei nu mai puţin de o treime din populaţie îndură foame şi lipsuri în ceea ce priveşte îmbrăcămintea şi multe altele. Prin urmare, toate popoarele trebuie să-şi încordeze puterile pentru a dezvolta şi a perfecţiona în ţările lor pe de o parte agricultura, iar pe de altă parte industria prelucrătoare. în aceasta stă chezăşia progresului şi succesului în eliberarea muncii de sub jugul capitalului.'

Curînd după aceasta m-am consacrat unei alte probleme importante care mă preocupase şi înainte. Se ştie la ce concluzii au ajuns majoritatea discipolilor lui Darwin, chiar cei de talia unui Huxley, în interpretarea legii „luptei pentru existenţă" formulată de el. Nu există oprimare a popoarelor negre de către cele albe sau a celor slabe de către cele puternice pe care să nu fi încercat să o justifice prin cuvintele „lupta pentru existenţă".

Încă pe cînd eram la Clairvaux am simţit că este necesară o reconsiderare totală a înseşi noţiunii de „luptă pentru existenţă" în lumea animală şi cu atît mai mult a

aplicării ei la lumea oamenilor. încercările făcute în acest sens de unii socialişti nu mă satisfăceau de loc ; cugetam asupra acestei probleme, cînd am descoperit în cuvîntarea rostită de un zoolog rus, profesorul Kessler, la Congresul naturaliş- tilor ruşi din anul 1880, o concepţie nouă şi remarcabilă despre lupta pentru existenţă. „întrajutorarea — spunea el — este o lege naturală întocmai ca şi lupta, dar pentru dezvoltarea *progresivă* a speciei, cea dintîi este mult mai importantă deaît a doua".

Această idee, pe care, din păcate, Kessler o ilustra în cuvîntarea sa cu prea puţine fapte (inteligentul Severţov a adoptat-o imediat şi a demonstrat-o prin două-trei exemple), a constituit pentru mine cheia întregii probleme.

Din Clairvaux am scris pe această temă o lungă scrisoare lui Elisée Reclus şi am început să culeg material din viaţa animalelor, care să-mi confirme ideea.

Acum, cînd Huxley, în dorinţa de a combate socialismul, a publicat în 1888 în „Nineteenth Century" crudul său articol „Lupta pentru existenţă : un program", m-am hotărît, în sfârşit, să expun într-o formă accesibilă materialele adunate de mine în ultimii şase ani şi să-mi arăt obiecţiile împotriva concepţiei curente

despre lupta pentru existenţă la animale şi la oameni. Mi-am împărtăşit intenţiile unor prieteni englezi, dar în curînd m-am convins că „lupta pentru existenţă", interpretată ca lozinca : „Vai de cei slabi !" şi ridicată la rangul de „lege naturală" ineluctabilă, consacrată de ştiinţă, prinsese în Anglia rădăcini atît de adînci, încît aproape că se transformase într-un canon. Numai doi oameni m-au încurajat să iau poziţie împotriva

acestei false interpretări a vieţii naturii. Directorul revistei „Nineteenth Century", James Knowles, înzestrat cu o remarcabilă perspicacitate, a sesizat de îndată importanţa problemei şi a început să mă îndemne cu o ardoare juvenilă să mă consacru acestei munci. Celălalt a fost Bates, autorul binecunoscutei lucrări „Un naturalist pe fluviul Amazoanelor". Acesta, după cum se ştie, a adu-nat vreme de mulţi ani

tocmai acele materiale privind mutaţiile speciilor pe baza cărora Darwin şi-a elaborat importantele lui generalizări ; Darwin, în biografia sa, vorbeşte despre el ca despre unul dintre cei mai inteligenţi oameni pe care i-a întâlnit vreodată. Bates era secretarul Societăţii de geografie din Londra şi-l cunoşteam. Cînd i-am comunicat intenţia mea, s-a bucurat mult. „Da, să realizaţi neapărat această lucrare ! — mi-a spus el. — Acesta este

darvinism autentic. E de-a dreptul dureros să constataţi ce au făcut *ei* din ideile lui Darwin. Scrieţi cartea, iar după ce o veţi fi editat, am să vă adresez o scrisoare, pe care puteţi s-o publicaţi"

.O mai bună încurajare nici că era cu putinţă, şi eu mi-am continuat cu energie sporită lucrarea care a început să apară în „Nineteenth Century" sub titlul „întrajutorarea la animale", apoi — „la oamenii primitivi, la barbari, în oraşul medieval şi în societatea contemporană". Ulterior am publicat-o într-un volum sub titlul „întrajutorarea ca factor al evoluţiei" *. Din păcate, nu i-am trimis lui Bates primele două articole despre întrajutorarea la animale, deşi ele au apărut încă pe cînd era în viaţă. Nădăjduiam să termin în scurt timp partea a doua, consacrată întrajutorării la oameni, dar au trecut câţiva ani şi între timp Bates a murit.

Cercetările pe care am fost nevoit să le întreprind în legătură cu această lucrare, în scopul de a cunoaşte mai îndeaproape instituţiile perioadei barbare şi cele ale oraşelor medievale libere, m-au îndrumat pe calea altor cercetări interesante, şi anume a studierii rolului jucat de stat în ultimele trei secole, din momentul celei mai recente afirmări a lui în Europa secolului al XVI-lea. ¡Pe de altă parte, studierea instituţiilor de întrajutorare în diferitele faze ale civilizaţiei m-aadus la cercetări privind dezvoltarea la oameni a ideilor de dreptate şi moralitate. Am expus rezultatele acestor cercetări în două prelegeri. Una din ele este intitulată „Statul şi rolul său în istorie". Cealaltă se numeşte : „Dreptate şi moralitate". în această prelegere am schiţat concepţia mea despre etică, adică

despre moralitatea socială în genere, iar în ultimii trei-[1] ani m-am consacrat unei elaborări mai complete a ideilor exprimate în această prelegere *.

în decursul ultimilor zece ani, dezvoltarea socialismului în Anglia a căpătat un caracter nou. Cei ce acordă maximă importanţă numărului de adunări socialiste şi anarhiste ¡şi numărului de auditori atraşi de ele sînt gata să conchidă că propaganda socialistă este în descreştere, iar cei care apreciază succesele ideii după numărul voturilor acordate candidaţilor ce pretind să reprezinte socialismul în parlament ajung la concluzia că în Anglia propaganda socialistă este pe cale de dispariţie. Dar nu poţi să-ţi faci o idee despre aria de răspîndire a concepţiilor socialiste după numărul voturilor acordate candidaţilor care formulează, în măsură mai mare sau mai mică, în programele lor revendicările socialiştilor. O asemenea interpretare ar fi greşită mai cu seamă în Anglia. într-adevăr, dintre cele trei curente socialiste, promovate de Fourier, Saint-Simon şi Robert Owen, în Anglia şi Scoţia predomină acesta din urmă. De aceea, intensitatea mişcării se cuvine apreciată nu atât după numărul mitingurilor şi al voturilor, cît după gradul de pătrundere a ideilor socialiste în sindicate, în asociaţiile cooperatiste şi în aşa-zisul socialism municipal, precum şi în minţile oamenilor în întreaga ţară. La unii aceste concepţii sînt perfect conştiente, la alţii ele mai sîni foarte confuze, dar pentru toţi ele au şi început să servească drept unitate de măsură la aprecierea fenomenelor economice şi politice.

Dacă vom considera Anglia din acest unghi de vedere,, va trebui să recunoaştem că ideile socialiste au căpătat aici o mai largă răspîndire faţă de anul 1886. Şi voi spune chiar, fără să şovăi, că răspîndirea lor este uriaşă în comparaţie cu anii 1876—1882.

întreaga Europă trece acum printr-un moment foarte critic — dezvoltarea militarismului. Militarismul, adică încrederea în forţa militară, este consecinţa inevitabilă a victoriei repurtate asupra Franţei în 1871 de imperiul militarist german, cu sistemul său de serviciu militar obligatoriu. Inevitabilitatea dezvoltării militarismului şi a imperialismului în Europa a fost prevăzută chiar atunci, în primul rînd de către Bakunin. Din fericire, în prezent a şi început să se contureze curentul opus[11].

în ceea ce priveşte ideile comuniste, din momentul cînd au început să fie propagate într-altă formă decît cea de cazarmă sau de mănăstire, şi anume în forma obştii, a înţelegerii liber consimţite, ele au căpătat o largă răspîndire în Europa şi America. M-am putut convinge de asta personal, în cei 27 de ani[2] de cînd particip activ la miş-

---

1 1895—1898.

carea socialistă. Cînd îmi reamintesc ideile confuze, neconturate, timide, exprimate de muncitori şi de prietenii lor la primele congrese ale Internaţionalei sau de cele care circulau la Paris în timpul Comunei, chiar printre cele mai eminente personalităţi, şi cînd le compar cu ideile răspîn- dite în prezent în sînul marii mase muncitoreşti, trebuie să spun că aceste două concepţii despre viaţă îmi apar ca aparţinînd unor lumi diferite.

Nu există perioadă în istorie — cu excepţia, poate, a perioadei revoluţionare din secolul al XH-lea, care a generat oraşele medievale conduse de adunarea populaţiei — în timpul căreia ideile privind organizarea socială să fi suferit o transformare atît de radicală ca în prezent. Şi acum, în cel de-al şaizecilea an al vieţii, sînt şi mai ferm convins decît acum treizeci de ani că situaţia în Europa este de aşa natură, încît o coincidenţă pur întîmplătoare a unor împrejurări favorabile poate declanşa revoluţia, care se va extinde la fel de repede în toate ţările ca cea din

[1] Scris în 1898

.1848, dar va avea o importanţă mult mai mare : ea va oferi lumii nu o simplă luptă între partide politice ostile, ci transformarea rapidă şi radicală a întregii orînduiri sociale în direcţia comunismului.

Şi sînt ferm convins că oricare ar fi caracterul acestei mişcări în diferitele ţări, pretutindeni, în fiecare ţară se va manifesta o înţelegere mai largă a transformărilor sociale, devenite inevitabile, decît am constatat-o oriunde în ultimele şase secole. în acelaşi timp, e puţin probabil ca împotrivirea claselor privilegiate să aibă acel caracter de oarbă înverşunare, care în secolele trecute făcea revoluţiile atît de sîngeroase. Acest măreţ rezultat este demn de eforturile depuse în ultimii treizeci de ani de miile de luptători din rîndurile tuturor naţiunilor şi claselor.A D N O T Ă R I

La pagina 19 (*). în 1924 străzii Precistenka i s-a schimbat numele în strada Kropotkin.

La pagina 22 (*). Casa în care s-a născut P.A. Kropotkin se află în pasajul Kropotkin (fostă str. Ştatnaia) la numărul 26. Între anii 1920 şi 1930 aici s-a aflat Muzeul P.A. Kropotkin. S-au păstrat şi casele în care şi-a petrecut copilăria (în stradela Malaia Levsinskaia la numărul 4 şi în Malaia Vlasievskaia la numărul 8).

La pagina 23 (*). în pergamentul pe care senatul l-a eliberat bunicului lui P.A. Kropotkin se spiune că neamul prinţilor Kropotkin îşi trage obîrşia de la cnejii Smolenskului. Cneazul Smo- lenskului Sveatoslav Ivanovici, un urmaş direct al lui Vladi- mir Monoimahul, l-a avut ca nepot pe Drnitri Vasilevici Kro- potka (euvînt oare înseamnă migălosul sau zăbavnicul). „Urmaşii seminţiei cnejilor Kropotkin au slujit cu credinţă scaunul rusesc drept stolnici şi în alte cinuri boiereşti, pentru ■care au fost răsplătiţi de ţar cu moşii şi alte cinstiri şi semne ale bunăvoinţei împărăteşti. Cele de mai sus sînt întărite în Cartea istoriei ruseşti la Hrisovul genealogic al boierimii şi în Arhiva hrisoavelor ide cinuri"... Din Hrisovul genealogic al boierimii reiese că P.A. Kropotkin s-a născut în „cea de-a treizecea generaţie" de la „primul cneaz rus Rurik". Pe acest temei, unii dintre biografii lui P.A. Kropotkin au considerat că el era mai îndreptăţit să ocupe tronul rusesc decît reprezentanţii familiei domnitoare a Rormanovilor. în documente, numele său se întâlneşte scris şi cu „a", adică Krapotkin.

La pagina 27 ***C).*** Familia Sulima îşi trage originea de la hatmanul zaporojan Iivan Sulima, un luptător pentru libertatea Ucrainei. în 1635 a căzut prizonier la polonezi, care l-au executat la Varşovia prin sfîşierea în patru. Nikoiai Semianovici Sulima, strănepotul său şi bunicul din partea mamei al lui
Kropotkin (1777—1840), a avut o contribuţie însemnată în războiul pentru apărarea patriei din 1812. Între anii 1833 şi 18,37 a fost mai întîi guvernatorul Siberiei răsăritene, apoi al oelei apusene.

La pagina 53 (*). înfiinţat în 1804, primul gimnaziu din Moscova era considerat drept unul din cele mai bune de aoes»t fel. Cu un an înainte de intrarea lui P.A. Kropotkin (1852) în acest gimnaziu, aici a fost adoptată o nouă programă analitică, deosebită de cea a celorlalte gimnazii. A fost introdusă în special predarea dreptului, iar în locul limbii eliine s-au introdus ştiinţele naturii (zoologia, botanica, mineralogia, anatomia), între anii 1851 şi 1857, dreptul a fost predat de Apollon Alek- seevici Grigoriev, critic şi publicist, poet, traducător al lui Shakespeare. Primul gimnaziu din Moscova a fost

absolvit de istoricii M.P. Pogodin (1818) şi S.M. Soloviov (1838), de dramaturgul N.A. Ostrovski (1844) şi de mulţi alţi oameni de seamă ai ştiinţei şi -culturii ruse.

La pagina 53 (**). în deceniul al şaselea, istoria era predată de V.I. Sobceakov.

La pagina 54 (*). Geografia a fost predată între anii 1852 şi 1858 de I.A. von Sengbuisch, care a publicat în deceniul ai şaptelea mai multe -articole în domeniul specialităţii sale.

La pagina 10 O. în arhivă s-au păstrat diferite numere ale revistelor „Vremennik" („Letopiseţ") din anii 1855—1856 şi „Li- teraturnîi listok" („Foaia literară"), scoase de fraţii Kropotkin în acei ani.

La pagina 88 (*). Scrisorile fraţilor Kropotkin au fost duse în 1872 în străinătate de A. Kropotkin. După înapoierea acestuia în patrie şi arestarea lui, ele aiu fost păstrate de P.L. Lavrov. P. Kropotkin le-a adus în Rusia împreună cu documentele sale cele imai de preţ. Corespondenţa a fost publicată într-o formă prescurtată în două volume („Corespondenţa lui Piotr şi Aleksandr Kropotkin", Moseova-Len ingrad, 1932—1933).

La pagina 90 C). „Mi-am schimbat întrucî-tva convingerile şi încep să nu mai cred în nimic. Dă-rni dovezi ale existenţei divinităţii" — îi scria P. Kropotkin fratelui său în aprilie 1858 (vezi „Corespondenţa...", voi. I, p. 84).

La pagina 90 (**). într-una din scrisorile adresate fratelui său (ianuarie 1858), A. Kropotkin -expune concepţiile lui K.F. Ruliii, sfătuindu-l să-şi procure cursul acestuia. Această scrisoare, consacrată problemelor ştiinţifice, este foarte caracteristică pentru corespondenţa lor, deoarece pe opt pagini de scrisoare îşi găsesc loc aproximativ treizeci de mii de semne. Ea poate fi citită numai cu lupa. în februarie 1858, P. Kropotkin îi anunţă fratelui său dorinţa de a se ocupa serios de ştiinţele naturii (vezi „Corespondenţa...", voi. I, p. 132—133).

La pagina 100 (*). în scrisorile lui P. Kropotkin din deceniul al şaptelea, un -loc important îl ocupă problemele -de istorie. P. Kropotkin este de părere că un istoric nu trebuie să se mulţumească cu descrierea fenomenelor, ci să le cerceteze cauzele, izvoarele, pentru a le putea explica (vezi „Corespondenţa...", voi. I).

La pagina 104 C). Poezia „Lui -Iskander" a lui Ogariov a fost publicată pentru întîia oară în revista „Polearnaia zvezda" (1858, IV), pe ufimă a fost retipărită în volumul „Versuri" al lui
N.P. Ogariov (Londra, 1858). În deceniul al şaptelea, ea a devenit un popular cînitec revoluţionar.

La pagina 109 C). încă în aprilie 1858 P. Kropotkin îi comunică fratelui său că a început să scoată o gazetă cu titlul „Ecouri din Corpul de paji" rugîndu-l să scrie pentru ea, şi primeşte ■conisimţămintul acestuia. într-o versiune puţin schimbată îi scrie şi' despre felul cum răspîndeşte gazeta („...le-am vîrît în dulapurile a doi dintre colegi (despre care eram sigur că nu sînt adepţi ai sistemului lui Nikolaie") („Corespondenţa...", voi. I, p. 86).

La pagina 117 (*). în lista absolvenţilor idin 1862 ai Corpului de paji se află trecut plutonierul-major prinţ Kropotkin, care a ifost numit sotnic în oastea de cavalerie căzăcească de pe Amur. Dar numele lui Kropotkin nu figurează printre „elevii evidenţiaţi" de pe placa de marmură din Sala albă a Corpului de paji. Este de presupus că el a fost şters imediat după arestarea sa survenită în 1874 (vezi „Carpul de paji al maiestăţii sale imperiale", voi. II, p. 411—414).

La pagina 129 (*). Oastea căzăcească de pe Amur a fost formată în decembrie 1858. în ea au fost incorporaţi peste două mii de cazaci mutaţi disciplinar din unităţile militare ale

trupelor din interior. Regimentul de cavalerie cazăcească a fost format în 1860.

La pagina 135 (*). Rzad narodowy — guvernul național al Poloniei care a luat ființă la 10 (22) mai 1863 în cursul răscoalei.

La pagina 136 O. în luna mai 1862, Kreiț, comandantul poliției din Moscova, i-a raportat guvernatorului general că „începînd 'din ziua de optsprezece a acestei luni, indivizi necunoscuți au pornit să răspîndească pe bulevarde și la porțile caselor chemări oontinînd instigări sociale și purtînd titlul „Molodaia
Manifestul „Molodaia Rossiia", al cărui autor a fost P. G. Zaicinevski, chema poporul la o revoluție în scopul unei transformări sociale radicale, adică pentru instaurarea unei republici sociale și democrate.

La pagina 137 (*). N.G. Cernîșevskj a fost arestat la 7 iulie 1862.

La pagina 139 (*). în aprilie 1863, P. Kropotkin și-a notat în jurnal gînidurile despre N.N. Muraviov : „Este remarcabilă soarta pe oare a avut-o Muraviov în Siberia... Părerea despre Muraviov încă nu s-a cristalizat... mai greu este de a vorbi despre folosul și daunele aduse de Muraviov: folosul se exprimă prin impulsul pe care l-a dat vieții dim Siberia, stîr- pirea într-o anumită măsură a mitei etc., iar daunele prin linia urmată de el și caracterul guvernării sale, despotismul adoptat în această direcție, influența personalităților etc." („Jurnalul lui P.A. Kropotkin", Moscova-Petrograd, 1923, p. 92—93).

La pagina 141 C). în scrisoarea trimisă la 1 iunie 1863 din Cita, P. Kropotkin îi iscrie fratelui său : „Scriu și lucrez mult, ceea ce atrage după sine obosealâ, plictiseală și îndobitocire ; de exemplu, mă ocup ore în șir cu înmulțirea și adunarea cifrelor ce reprezintă izmenele și cămășile din inventarul pentru pușcăriași, și treaba asta trebuie făcută fiindcă o dată cu darea de seamă asupra stării de lucruri din închisori se cer și informări statistice asupra acestora" („Corespondența...", voi. II, p. 106).

La pagina 141(**). P.A. Kropotkin a efectuat această anchetă în noiembrie 1862. Jurnalul său păstrează însemnarea : „Kuzne- țova Pelagheia, 27 de ,ani, a fost. bătută cu nuielele la cancelăria militară în prezența a... oameni și a primit pînă la douăzeci de loviturî... Iv. Gri-goriev nu ține minte să aibă rude, stă închis de șase săptămâni, nu primește mîncare, trăiește din ce capătă' din cerșit... Bokșir, închis pentru că a schimbat un cal furat de undeva" („Jurnalul lui P. A. Kropotkin", p. 70). Alte amănunte despre această misiune Kropotkin le comunică fratelui său într-o scrisoare din 24 noiembrie 1862 trimisă din satul Kaibanskoe (vezi „Corespondenta...", voi. II, p. 59—61).

La pagina 141 (***). Referire la A.I. Herzen și N.P. Ogariov, care au considerat răscoala drept inoportună și insuficient pregătită.

La pagina 142 C). Politica urmată de țarism în Polonia a fost aspru criticată de ofițerii ruși cu idei înaintate. în semn de protest, mulți ofițeri de stat-major și-au dat demisia, iar unii au trecut de' partea răsculaților. Un' grup ide ofițeri din regimentul finlandez de gardă, care fusese trimis să înăbușe răscoala, grup condus de V.I. Barteniev, discipol al lui Cernîșevski, a încercat să intre în legătură cu răsculații pentru a le da ajutor. De partea răsculaților au luptat zeci de ofițeri din armata

La pagina 143 D). Manifestul lansat la 22 ianuarie 1863 de către comitetul central al răsculaților proclama drept țel al revoluției cucerirea independenței naționale, egalitatea în drepturi civile, desființarea stărilor sociale, dar

menţinea proprietatea moşierească asupra păimintului. Proclamînd drept proprietate a ţăranilor loturile folosite de ei pînă la răscoală în schimbul prestaţiilor, manifestul le promitea în acelaşi timp moşierilor o recompensare pentru pagubele suferite. Aripa dreaptă a răsculaţilor a făcut tot posibilul ca să îndepărteze ţărănimea de la luptă. Instrucţiunile date răsculaţilor prevedeau „să nu se tolereze nici cea mai mică manifestare, fie ea cît de vagă, a vreunui cataclism social" şi luau apărarea vieţii şi avutului -moşierilor, stabilind cele mai grele pedepse pentru cei ce atentau la ele. Această greşeală a răscoalei poloneze a hotărît cu anticipaţie deznodămîntul ei şi a fost bine sesizată de Kropotkin. Punctul său de vedere asupra problemei poloneze coincidea icu concepţiile revoluţionarilor ruşi, în primul rînd cu cea a lui A. I. Herzen, care arătau că lagărul democrat polonez nu a înţeles pînă ,1a capăt importanţa problemei ţărăneşti, subordonînd-o misiunii de cucerire a independenţei naţionale (vezi culegerea „Răscoala din 1863". Materiale şi -documente, -Mo-soova-Wroelaw, 1963—1964).

La pagina 156 (*). Amintirile lui Kropotkin referitoare la această expediţie sînt completate de relatarea ofiţerului P.N. Kovri- ghin, care a fost însărcinat cu echiparea caravanei „negustorului clasa a -doua Piotr Alekseev d- în Irkutsk". După cum afirmă Kovri-ghin, -el şi-a dat imediat -seama -că P. Alekseev e un „pseudo-negusto-r, căci toate manierele şi felul său de a vorbi erau prefăcute". Şi cazacii buriaţi care au însoţit caravana s- au dumirit de îndată ce hram poartă „negustorul" şi l-au ghiicit ică e militar după felul impecabil în care călărea. „De mai multe ori — povesteşte Kovrighin — îm-am apucat să vorbesc cu P.A. despre decembrişti, despre Irkutsk, despre Petersburg, despre literatură etc. Negustorul mă asculta cu atenţie; dar nu-şi dovedea prin nimic originea sa negustorească. Abia cînd i-am spus că în Siberia negustorilor le place literatura şi lectura, el mi-a răspunis că ei, oamenii negoţului, n-au vreme pentru cărţi. P.A. a plecat, iar după două-trei luni ofiţerul care echipase caravana împreună eu mine m-a întrebat:

— Piotr Nikolaeviici, ştii idumneata ce fel de negustor am echipat noi amîndoi ?

— Ştiu că nu era negustor, dar nu-mi dau saaima ce e În realitate — i-am răspuns.

— E prinţul Kropotkin, un ofiţer superior cu ¡misiune specială pe lîngă guvernator. Deşi tînăr, e un om foarte cult şi are înainte o carieră strălucită. Ai să vezi că peste .vreo zece ani o s-ajungă şi el guvernator general..." (vezi ***I. I. Popov.*** „Fapte trecute şi trăite", partea 1, Leningrad, 1924, p. 159).

La pagina 158 (*). Obö sau ovön — ¡mormane de piatră sau uneori .şi de vreascuri aflate pe ¡drumurile de munte ale Asiei centrale, unde ifiecare trecător adaugă o ¡piatră şi leagă de crengi sau de «n par o şuviţă de păr de cal sau .cîteva fîşii de cîrpă „în semn de recunoştinţă spiritului munţilor" pentru că l-a ajutat să termine drumul cu bine.

ha pagina 161 C). P.A. Kropotkin a descris această expediţie în articolul „Două călătorii în Manciuria făcute în 1864 (1. Descrierea drumului ide la punctul de pază Staro-Muruhaitul prin Merghen pe Aigun. 2. Sungari de la Jilin pînă la vărsare)", „Anialele secţiei siberiene a Societăţii ruse de geografie", vol. III, Irkutsk, 1865 ; „Expediţia pe Sungari (Din jurnalul lui Kropotkiin)", „Buletinul Societăţii ruse de geografie" nr. 4, 1865 ; ziarul „Golos" („Glasul") din 3 decembrie 1864. Despre această expediţie, precum şi despre altele efectuate de P. A. Kropotkin vezi şi ***L.S. Berg.*** „Eseu cu privire la istoria descoperirilor geografice ruse", Moscova-Leningrad,

1946 ; ***V.A. Obrucev.*** „P.A. Kropotkin" (în volumul „Oameni ai ştiinţei ruse", vol. I, Moscova-Leningrad, 1948, p. 588—598) ; ***S.S. Anî- simov.*** „Călătoriile lui Kropotkin", Moscova, 1951.

La pagina 164 (*). „Raportul asupra expediţiei din regiunea Olekma-Vitim", întocmit de P. A. Kropotkin şi I. S. Poleakov, constă dintr-un volum de 680 de pagini cu desene, hărţi şi planuri. O scurtă dare ide seamă cu privire la această expediţie a fost publicată în revista germană de geografie a lui Peter- mann „Reise im Olekjminsk-Vitim'schen Gebiet. Somimer 1866, von Fürsten Kropotkin" („Călătorie în regiunea Olekma-Vi- tim. Vara anului 1866, de prinţul Kropotkin"). Aceleiaşi expediţii îi e consacrat şi articolul lui Kropotkin „Scrisoare de pe drumul expediţiei din regiunea Vitim" („Sibirskii vestnik" — „Mesagerul din Siberia"], Irkutsk, 1866, nr. 22) ; „Mina Za- don de pe rîul Kveigheri („Sibirskii vestnik", 1867, nr. 4) ; „O călătorie pe Lena" . („Zapiski dlia eitenia" — „însemnări pentru lectură". Supliment la ziarul „Birjevîe vedomosti", 1867, nr. 1). Pentru expediţia din regiunea Olekma-Vitim, P.A. Kro- - potkin a fost distins icu medalia de aur a Societăţii ruse de geografie. Mai tărziu, cu numele lui Kropotkin a fost botezat un lanţ de munţi de pe podişul Pătam.

La pagina 167 ( ). Darea de seamă întocmită de P.A. Kropotkin asupra procesului participanţilor la răscoală a fost publicată din nou în revista „Bîloe", 1922, nr. 17, p. 105 —154 şi în culegerea „Memoriile lui P. A. Kropotkin", p. 123—172.

La pagina 170 (*). În amintita dare de seamă a lui Kropotkin sînt menţionaţi drept conducători şi iniţiatori principali ai răscoalei Czelinsky,' care aici are 48 de ani, Szarmowicz, Kotkovski, Arc- ziimowicz, Iliaszewicz şi Wronski. Ei au fost condamnaţi la moarte. Guvernatorul general a confirmat sentinţa pentru toţi, în afară de cea a lui Arczimowiicz şi Wronski („Bîloe", 1922, nr.17, p. 129).

La pagina 171 (*). în scrisoarea adresată la 22 august 1866 fratelui său, Kropotkin îşi exprimă îngrijorarea dacă niu cumva acesta a fost trimis să înăbuşe răscoala. „Ar fi fost oribil, dezgustător", scrie el („Corespondenţa...", voi. II, p. 199—200).

La pagina 174 C). Schema oro-grafică alcătuită de Kropotkin re- prezenta un mare pas înainte faţă de concepţia lui A. Humboldt. Totuşi, ea se întemeia în special pe date hipsometri.ce, şi nu geologice, cusur explicabil prin nivelul de atunci al ştiinţei, în cele imai noi cunoştinţe cu privire la relieful Asiei, observaţiile lui Kropotkin îşi păstrează în mare măsură importanţa, însă ipoteza sa cu privire la orientarea de la nord-est spre sud- vest a formelor ide bază ale reliefului nu a fost confirmată. S-a .constatat că relieful Asiei este mult imai complex decît şi î-a înfăţişat Kropotkin la mijlocul secolului trecut (vezi ***V.A. Obru- cev.*** „P.A. Kropotkin", în volumul „Oameni ai ştiinţei ruse", voi. II).

La pagina 174 C"). „Schema generală a orografiei Siberiei răsă- ritene şi materiale pentru orografia Siberiei răsăritene", în „Analele de geografie generală ale Societăţii ruse de geografie", voi. V, 1875.

La pagina 174 (***), P. A. Kropotkin a fost membru al mai multor comisii ale Societăţii, ruse de .geografie (Comisia pentru stabilirea nevoilor Ţinutului Amur, Comisia meteorologică, Comisia pentru organizarea unei expediţii în Turkestan, Comisia pentru elaborarea programului ide cercetare a guberniilor Pe- tersburg şi Olonеţ, Comisia pentru explorarea -mărilor din nordul Rusiei).

La pagina 178 C). Referatul a fo-st p-ublicat su-b forma unei broşuri sub titlul „Expediţia pentru explorarea mărilor

din nordul Rusiei"-. Referatul Comisi-ei pentru echiparea expediţiei de explorare a mărilor din nordul Rusiei. P.P. Semionov Tian-Şanski a scris -despre acest referat - următoarele : „Concluziile comisiei au fost însoţite de vastele însemnări notate cu foarte muit talent de secretarul -comisiei P.A. Kropotkin" ***(P.P. Semionov Tian-Şanskl.*** „Istoria unei jumătăţi de veac de activitate a Societăţii ruse de geografie 1845—1895", Sankt-Petersburg, 1896, partea a XII-a).

La pagina 182 1). D.V. Karakozov, membru al cercului revoluţionar al narodnicului Işutin, a săvîrşit un atentat neizbutit la viaţa împăratului Alexandru al II-lea (vezi în continuare la paginile 188—191).

La pagina 184 (*). E vorba de execuţia narodovolţilor, care au pornit lupta politică împotriva autocraţiei.

La pagina 184 (**). Date mai amănunţite vezi la paginile 311—312.

La pagina 187 (*). Sub această denumire au fost scoase la începutul anului 1861 nişte proclamaţii ilegale (trei în total) de către cercul unor oameni apropiaţi de N.G. Cernişevski. Ele au fost bine cunoscute în mediul intelectualităţii progresiste din deceniul al şaptelea. Şi fraţii Kropotkin ştiau despre „Veliko- ross". Într-una din scrisorile sale, Aleksandr a trimis o proclamaţie scrisă de el după modelul „Velikoross"-ului. În ea se cerea eliberarea ţăranilor cu împroprietărire fără plată şi convocarea unor reprezentanţi ai poporului în vederea elaborării unei constituţii („Corespondenţa...", voi. I, p. 249—252).

La pagina 187 (**). „Zeimlea i volea", organizaţie revoluţionară apărută la sfîrşitul anului 1861 sub puternica influenţă a lui N.G. Cernişevski, precum şi a lui A.I. Herzen şi N.P. Ogariov. Din Comitetul ei central au făcut parte P.A. şi A.A. Serno-So- lovievici, A.A. Slepţov, N.N. Obrucev, N.I. Utin şi alţii. Programul organizaţiei cerea pămînt pentru popor şi înlocuirea autocraţiei prin suveranitatea poporului. Ea şi-a încetat activitatea în 1863 din cauza prigoanei dezlănţuite de poliţie, fără să-şi fi îndeplinit programul ideologic şi organizatoric. Amănunte asupra istoriei ei vezi în ***I.I. Liukov.*** „Lupta revoluţionară dusă de A.I. Herzen şi N.P. Ogariov şi societatea secretă «Zemlea i volea» în deceniul al şaptelea", Moscova, 1964.

La pagina 187 (***). La un dineu de gală, care a avut loc la 16 aprilie la Clubul englez, N.A. Nekrasov a citit nişte versuri apologetice dedicate lui M. Muraviov. în numărul din aprilie al revistei „Sovremennik" (1866, nr. 4) au fost publicate versurile lui Nekrasov închinate lui O. Komissarov, „salvatorul" ţarului, precum şi un articol ce cuprindea actul de credinţă faţă de împărat al lui Rozanov. Lui Nekrasov i-a fost ruşine de aceste acte, făcute în scopul salvării revistei de represiunile pornite împotriva ei, şi le-a retractat în mod public,' considerând aceste versuri drept „note false" scoase de lira sa (vezi ***V. Evgheniev-Maksimov.*** „Viaţa şi activitatea lui N. A. Nekrasov", voi. III, Moscova, 1952, p. 302—303).

La pagina 189 C). în literatura ştiinţifică rusă consacrată „cercului lui Işutin", pe care Kropotkin îl numeşte „cercul lui Kara- kozov", după numele celui mai cunoscut revoluţionar din acest cerc, această perioadă a mişcării este considerată drept tranzitorie, ea îmbinînd în germene mai multe curente .contradictorii ce s-au manifestat atît de evident mai tîrziu în activitatea diferitelor organizaţii ale narodnicismului revoluţionar din de- iceniul al optulea şi începutul celui de-al nouălea.

La pagina 197 (*). Internaţionala I — Asociaţia Internaţională a Muncitorilor — a fost înfiinţată în ziua de 28 septembrie 1864 la Londra.

La pagina 202 (*). Theisz a fost numit de către Consiliul Comunei comisar al poştei şi telegrafului, salariaţii fiind obligaţi să-i dea ascultare. În Comună, organizarea sistemului poştal se baza, ca şi în celelalte ramuri ale vieţii economice şi politice, pe principiul autoritar, al puterii de stat şi al disciplinei, aş

a

l'. A. Kropotkin la masa de lucru

că n-ar prea fi indicată drept model reuşit al posibilităţii realizării „utopiei fără stat".

La pagina 204 (*). Madame Olga este probabil O.S. Levaşova. membră a secţiei ruse din Internaţionala I.

La pagina 207 (*). Federaţia jurasiană a Internaţionalei a fost întemeiată în 1871. Şi-a luat numele de la munţii Jura din Elveţia, unde se afla centrul activităţii ei. Reunea secţiile muncitorilor din industria ceasornicăriei din Neuchâtel, Chaux-de- Fonds, Saint-Imier, Sonvilier şi din alte localităţi. A fost principalul focar al anarhismului în cadrul Internaţionalei. MA. Bakunin, J. Guillaume, N. Jukovski, A. Schwitzguebel, Spichiger — conducătorii ei — au fost adversari activi ai marxismului. Federaţia şi-a încetat activitatea în 1878, în urma dizolvării Internaţionalei.

La pagina 207 (**). Din Consiliul General al Internaţionalei făceau parte delegaţi ai muncitorilor din diferite ţări. Karl Marx, care juca un rol de conducere în consiliu, îi reprezenta pe muncitorii germani, precum şi secţia rusă a Internaţionalei.

La pagina 213 (*). Comuna a iniţiat, dar n-a reuşit să ducă la capăt, un amplu program de transformări social-economice, emiţând decrete cu privire la transmiterea către asociaţiile muncitoreşti a întreprinderilor abandonate de proprietari, cu privire la' introducerea controlului muncitoresc, cu privire la protecţia muncii, şi a luat o iserie de măsuri în domeniul politicii spaţiului locativ şi al aprovizionării. A fost. pregătit un proiect de decret cu privire la, rechiziţionarea tuturor întreprinderilor mari.

La pagina 220 (*). în literatura contemporană despre cercul Ceai- kovski nu există o unitate de păreri în ceea ce privește momentul apariţiei lui. Majoritatea cercetătorilor — N.A. Troiţki,Ş. M. Levin, B. P. Kozmin, R. V. Filippov — înclină **să**-i **radă** germenul nu în cercul organizat de Perovskaia şi surorile Kornilov, cum o face Kropotkin, ci în grupul lui M. A. Natanson (1869), în aşa-numită comună a lui Vulf, cu care cercul Sofiei Perovskaia a fuzionat în 1871.

La pagina 222 (*). Nota lui P. A. Kropotkin „Se cuvine oare să ne ocupăm de cercetarea idealului orînduirii viitoare ?" a fost dezbătută în cadrul cercului în noiembrie 1873 şi adoptată ca

La pagina 221 (*). Anabaptism - sectă religioasă care s-a rdspîn- dit în perioada reformei în Germania, Elveţia, Ţările de Jos. Anabaptiştii respingeau ierarhia bisericească, revendicau comunitatea averilor, luptau împotriva regimului feudal.

La pagina 227 (**). Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea", organ central de conducere al acestui partid, caie a pornit lupta politică împotriva autocraţiei. Una din formele acestei lupte era teroarea. Din Comitetul executiv făceau parte mulţi foşti membri ai cercului Ceaikovski — S. L. Perovskaia, A.I. Jeleabov, M.F. Frolenko, N.N. Morozov, M.R. Langans, L.A. Tihomirov.

La pagina 233 (*). Este vorba probabil de aşa-nu.mitul grup al „moscoviţilor" sau „Organizaţia social-revoluţionară pe întreaga Rusie" (1875). Din acest grup făceau parte S.I. Bardina, O.S. Linbatovici, L.N. Figner şi alte foste studente de la Zürich, membrii grupului „caucazienilor" — I. S. Djabadari, M. M. Ci- koidze, T. F. Zdanovici, precum şi P. Alekseev, S. Agapov, Greaznov şi alţi muncitori. „Moscoviţii" făceau propagandă printre muncitori spre a pregăti din rîndurile acestora agitatori pentru sate. Munca lor de propagandă se extindea asupra a vreo douăzeci de fabrici din Moscova, apoi asupra fabricilor din Ivanovo-Voznesensk, Serpuhov. Tuia, Şui şi chiar din Kiev, Odesa şi Tiflis.

În primăvara anului 1872 au avut loc numai câteva cazuri de „mers în popor". „Marea mişcare a -«mersului în popor-*" despre .care vorbeşte Kropotkin s-a desfăşurat în primăvara şi vara anului 1874, cînd el fusese deja arestat. în această perioadă, revoluţionarii foloseau de preferinţă forma propagandei „mobile" : ei nu mai locuiau la sate timp îndelungat, ci peregrinau din loc în loc.

La pagina 234 {*). în afara celor menţionaţi mai sus, membrii cercului mai cunoşteau şi pe imulţi alţii. Printre muncitori circulau în acea perioadă şi cărţi ca „Războiul civil din Franţa" a lui Karl Marx, „Situaţia clasei .muncitoare din Rusia" de N. Flerovski, „Scrisori istorice" de P.L. Lavrov, „Sistemul statal şi anarhia" de M.A. Bakunin, „Episoade istorice" de Louis Blanc, operele lui Dobroliubov, Şelgunov (vezi

„Mişcarea muncitorească din Rusia în seoolul al XIX-lea", vol. II, partea I. p. 443—444).

La pagina 237 (*). Cu privire la activitatea lui P.A. Kropotkin în rîndurile muncitorilor există date în procesele-verbale ale interogatoriilor lui S.V. Mitrofanov, S.N. Vinogradoiv, A.V. Ni- zovkin. în speţă, în depoziţia cea mai completă, aparţinînd lui Stepan Mitrofanov, muncitor de la uzinele Nobel din Petersburg, găsiim : Kropotkin „spunea că, atunci cînd la noi va creşte partidul muncitorilor cu nivel ridicat, va fi posibil să aderăm la o asociaţie internaţională. Scopul acestei asociaţii internaţionale, după cum explica el, constă în desfiinţarea capitalurilor particulare şi a proprietăţii particulare în genere şi în înlocuirea lor prin proprietate colectivă ; atunici statele nu vor mai fi necesare, şi în locul lor vor fi organizate asociaţii federative libere" („Mişcarea muncitorească din Rusia în 'secolul al XIX-lea", voi. II, partea I, p. 456, 465, 471—472, 474—478).

La pagina 238 (*). în ianuarie 1874, O. Ceşer, proprietarul fabricii textile Nikolskaia (din cartierul Viborg al Petersburgului), a declarat şefului poliţiei din Petersburg, Trepov, că „printre muncitorii fabricii' sale sînt difuzate idei internaţionale". Ceşer se referea la informaţiile primite de la muncitorul Matvei Ta- rasov. Muncitorii fură puşi sub observaţie, fapt care a dus la arestarea membrilor icercului organizat de „ceaikovişti" („Mişcarea muncitorească din Rusia în secolul al XIX-lea", voi. II, partea I, p. 437—438).

La pagina 239 C). Referatul a fost ţinut la 21 martie 1874. în pro- oesul-verbal al şedinţei Societăţii de geografie se spune ; „Prinţul A. Kropotkin a prezentat auditoriului cercetările sale privind formaţiile glaciare din Finlanda, care l-au adus la convingerea că toiate blocurilc eratice risipite pe şesurile Rusiei centrale şi de nord au fost aduse acolo din Finlanda de gheţari, şi nu de gheţuri plutitoare, cum s-a crezut îndeobşte pînă în prezent". Cercetări ulterioare au confirmat ipoteza lui P.A. Kropotkin.

La pagina 241 (*). Judecind după materialele din dosarul de anchetă, Poliakov a dat explicaţii în legătură cu scrisoarea lui P.A. Kropotkin găsită la el, dar aceste explicaţii n-au furnizat instrucţiei nici uin fel de probe împotriva lui Kropotkin şi de aceea nu au fost utilizate.

La pagina 248 (*). Informaţiile despre Bakunin sînt inexacte. Ca participant la răscoalele de la Dresda şi Praga din 1848, Bakunin a petrecut în închisorile austriece circa trei ani, dintre care o jumătate de an la Olmut.z, cu cătuşe la mîini şi la picioare. Extrădat în 1851 guvernului rus, a fost întemniţat timp de aproape şase ani la Slisselburg şi în fortăreaţa Petropav- lovsk. Bakunin şi-a răscumpărat libertatea ou preţul renegării convingerilor sale revoluţionare. El i-a adresat lui Nicolae I o „Mărturisire" în care renega

trecutul său revoluţionar, îl înfiera. Lucrul acesta a devenit cunoscut abia după Revoluţia din Octombrie. Mai pe larg despre Bakunin vezi ***N.I. Kolpinski*** şi ***V.A. Tvardovskaia***. „Bakunin în mişcarea rusă şi internaţională", „Voprosi istorii", 1964, nr. 10.

La pagina 254 (*). Se prea poate să fie vorba de persoane reale — muncitori de la întreprinderi din Petersburg, membri ai cercului organizat de „ceaikovişti" — Iakov Ivanovici Ivanov şi Pavel Koriuşkin. Despre Iakov Ivanovici, Kropotkin pomeneşte şi la p. 275.

La pagina 255 (*). „Lavriştii" şi „bakunişti" — două curente în sînul narodnicismului revoluţionar din deceniul al optulea ce-şi datorează numele ideologilor lor, respectiv P.L. Lavrov şi M.A. Bakunin. „Bakuniştii" porneau de la convingerea că poporul este gata pentru o revoluţie socialistă imediată. Ei considerau ică sarcina revoluţionarului este activitatea de agitaţie în popor, în scopul ridicării lui la răscoală. „Lavriştii" vedeau posibilitatea unei asemenea răscoale în cel mai îndepărtat viitor, chemînd tineretul revoluţionar la o pregătire îndelungată şi serioasă a revoluţiei pe calea propagandei şi la „autopregătirea" revoluţionarilor în vederea acestui scop.

La pagina 274 (*). Cele mai amănunţite depoziţii cu privire la Kropotkin au fost date de Stepan Mitrofanov, muncitor de la uzinele Nob,el. El a relatat conţinutul prelegerilor (vezi adnotarea referitoare la p. 237), precum şi faptul că l-a întîlnit pe Kropotkin în apartamentul lui Peterson, la Serghei Vinogradov şi în casa „conspirativă. El a enumerat cu de-amănuntul semnalmentele lui Kropotkin (de statură mijlocie, cu o barbă roşcată mare, purtînd ochelari, cu ochi miopi), a indicat pe cine anume a întîlnit la prelegerile lui Kropotkin. Serghei Vinogradov, muncitor la fabrica de muniţii din Petersburg a recunoscut numai ică omul indicat sub numele de prinţ Kropotkin explica în prelegerile sale situaţia muncitorilor din străinătate. „Ţăranilor Kondratiev şi Prokofiev le-a fost arătată fotografia lui Kropotkin, pe care au recunosout-o ca fiind a acestuia din urmă". Iakov Ivanoviici (după toate probabilităţile, Iakov Ivanov, maistru la fabrica textilă Malţev) a declarat că „nu cunoaşte pe nici una din persoanele menţionate" şi a refuzat să dea depoziţii („Mişcarea muncitorească din Rusia în secolului al XIX-lea", vol. II, partea I, p. 456, 460, 465, 475).

La pagina 282 (*). Este vorba de A.I. Zundelevici, ulterior membru în Comitetul executiv al partidului „Narodnaia ivolea".

La pagina 282 C). în „vilişoara cu ziduri cenuşii" s-au instalat M. P. Leschern von Herzfeld şi E. Veimar — fratele lui O. Vei- mar, organizatorul evadării.

La pagina 284 (*). Este vorba de Orest Veimar. în adnotare se menţionează greşit că el ar fi fost condamnat ca membru al partidului „Narodnaia volea". în realitate, O. E. Veimar a fost condamnat de un tribunal militar

la începutul anului 1880, împreună cu o serie de -membri ai partidului „Zemlea i volea" şi de persoane apropiate lor (Adr. Mihailov, A. Oboleşev, L. Bulanov, O. Natanson, M. Kolenkina şi alţii).

La pagina 286 (*). Este vorba de M.A. Natanson, care a participat activ la pregătirea evadării lui Kropotkin ; el avea să fie ulterior unul din organizatorii partidului „Zemlea i volea".

La pagina 291 C). Fourierismul şi saint-şi,monismul — curente în socialismul utopic clasic francez din deceniul al cincilea al secolului al XIX-lea, ale căror denumiri sînt derivate din numele principalilor lor teoreticieni, Ch. Fourier şi C.H. Saint- Simon, şi care, alături de socialismul utopic al 'lui R. Owen, constituie una din sursele ideologice ale marxismului. Exagerarea influenţei Europei occidentale în dezvoltarea mişcării sociale (din Rusia inu este întîmplătoare la Kropotkin,' icare acorda un loc de prim plan în viaţa societăţii ideilor, necesităţilor, năzuinţelor oamenilor, şi nu condiţiilor ¡social-eeono- mice ce le generează. O asemenea reprezentare cu privire la mişcarea revoluţionară din Ruisia este, în fond, foarte apropiată de explicaţia „poliţistă", pe care chiar el o critică în text, pentru încercarea de a găsi cauzele „mersului în popor" într-o influenţă „din afară", în „influenţa emigranţilor". Inconsecvenţa şi un caracter întrucâtva contradictoriu al opiniilor sînt mărturia slăbiciunii şi vulnerabilităţii concepţiei idealiste despre lume a lui Kropotkin.

La pagina 291 (**). Este vorba de împotrivirea armată faţă de poliţie a membrilor cercului lui M.I. Kovalski la 30 ianuarie 1878, cu ocazia arestării lor în caisa conspirativă de pe strada Sa- dovaia din Odesa. În cercul acesta cu componenţă neomogenă, majoritatea o constituiau răzvrătiţii de tip bakunist. „Iacobini", adică adepţi ai complotului politic, se considerau numai G.F. Cerneavskaia, N. Iujakova, N.A. Vitaşevski.

La pagina 292 (*). „Zemlea i volea" — societate secretă revoluţionară narodnicistă (1876—1879) ; a publicat un ziar purtînd aceeaşi denumire. Principalii săi organizatori şi activişti erau A.D. Mihailov, M.A. Natanson, G.V. Plehanov, S.M. Krav- cinski, D.A. Klement, L.A. Tihomirov. Programul ei semibaku- nist îşi propunea drept scop organizarea revoluţiei ţărăneşti sub lozinca „Zemlea i volea" .(„Pămînt şi libertate"). Ca urmare a divergenţelor privind lupta politică împotriva guvernului, societatea s-a scindat . ¡în 1879 în două organizaţii : „Narodnaia volea" şi „Giornii .peradel".

La pagina 293 (*). în 1897, în articolul „Despre situaţia actuală din Rusia", Kropotkin a exprimat aceeaşi idee, şi anume că Rusia se află în ajunul unei revoluţii ţărăneşti. în afară .de ţărănime, Kropotkin citează printre factorii revoluţionari narodnicismul şi mişcările religioase din ţară. El vorbeşte, de

asemenea, despre creşterea mişcării .muncitoreşti, considerînd că ea nu mai necesită ,,o conducere". Această apreciere anarhistă a situaţiei din tară a fost caracteristică pentru Kropotkin pînă în 1917.

La pagina 299 (*). Este vorba de maşina-unealtă a ceasornicaru- lui-gravor.

La pagina 300 (*). „Răscoala de la Benevento" — tentativă de răscoală ţărănească de lîngă oraşul Benevento, în munţii Italiei de sud, în anul 1876 ; este legată de numele revoluţionarilor Cañero, Malatesta şi S. Kravcinski, care au luat parte la ea. în două sate răsculaţii au pus .mîna pe arhive, le-au dat foc, au împărţit populaţiei arme şi banii din casa percep- torului.

La ***pagina 302 (*).*** în scrisoarea din 21 martie 1877 către P. Robin, Kropotkin, sub impulsul recentei emoţii, povesteşte despre această demonstraţie — desfăşurată sub faldurile steagului roşu în sunetele cîntecului lui P. Brousse „Steagul roşu" —, despre încăierarea cu poliţia, despre miting şi despre vizita la mormîntul lui Bakunin, prin care s-a încheiat demonstraţia. „Nimic nu câştigă în aşa măsură adeziunea poporului ca îndrăzneala", aceste cuvinte Kropotkin le-a aşternut pe filele scrisorii sus-amintite (Arhiva centrală de stat, folio 1 179, op. 3, dosar 525). La manifestaţia de la Berna din 18 martie 1877 în memoria Comunei din Paris au participat circa două mii de oameni. Dintre revoluţionarii ruşi au participat împreună cu Kropotkin G.V. Plehanov, D.A. Klemenţ, A.Z. Ralli.

La pagina 305 (*): Congresul al nouălea ide la Verviers al Internaţionalei s-a ţinut între 6 şi 8 septembrie. Congresul mondial

P. A. Kropotkin lîngă casa sa din Londra.
Fotografie

de la Gand — între 9 şi 15 septembrie 1877. La Congresul de la Gand, P.A. Kropotkin a fost ales secretar.

La pagina 306 (*). Rezultatul acestui studiu l-au constituit o serie de eseuri privitoare la istoria revoluţiei franceze care au apărut în revistele „Le Révolté" şi „Les temps nouveaux", iar ulterior cartea „Marea revoluţie franceză", apărută în 1909 la Paris, Londra, Berlin şi tradusă apoi în limbile spaniolă, italiană, polonă şi suedeză (în limba rusă a apărut în 1914 la Londra şi în 1917 în Rusia).

La pagina 316 (*). Prima ediţie rusă a cărţii „Cuvintele unii răzvrătit" a apărut în 1909.

La pagina 317 (*). „Procesul celor 50" a avut loc în februarie 1877, intentat fiind membrilor „Organizaţiei social-revoluţionare din Rusia" (vezi adnotarea la p. 233). Un deosebit ecou în rîndurile opiniei publice l-au avut curvîntările acuzaţilor Piotr Alekseev şi S.I, Bardina.

„Procesul celor 193" este cel mai mare proces politic din deceniul al optulea. Numărul inculpaţilor depăşea cifra de 2 500 de oameni (printre ei se numărau 355 de femei). După stabilirea gradului de culpabilitate, el se reduse la 900. În momentul procesului rămăseseră 193 de acuzaţi (mulţi muriseră în închisori, iar unii, asemenea '"i Kropotkin, izbutiseră să fugă).

„Grupul lui Dolguşin" — membri ai cercului revoluţionar narodnic organizat de A.V. Dolguşin (1872—1874). Ei tipăreau şi difuzau printre ţărani şi muncitori proclamaţii revoluţionare conţinînd apeluri la insurecţie.

La pagina 318 (*). Despre situaţia din închisoarea centrală din Har- kov relata broşura lui A.V. Dolguşin „Îngropaţi de vii", care s-a bucurat de popularitate în mediul revoluţionar spre sfîrşitul deceniului al optulea.

La pagina 318 (**). Vezi adnotarea (**) la p. 291.

La pagina 318 (***). Starea excepţională a fost introdusă în guberniile Petersburg, Moscova, Harkov, Kiev, Odesa. Guvernatorilor- generali provizorii ale acestor gubernii li s-au acordat drepturi speciale în ceea ce priveau arestările, deportările administrative, suspendarea şi interzicerea publicaţiilor periodice ş.a.m.d. Autoritatea lor în raport cu administraţia civilă era asimilată autorităţii comandantului suprem pe timp de război.

La pagina 319 C). Este vorba despre colonelul de jandarmi baronul Gheiking, ucis potrivit deciziei Comitetului executiv din Sud de către G.A. Popko, membru al cercului Lizogub-Osinski.

La pagina 319(**). în proclamaţia partidului „Zemlea i volea", D.N. Kropotkin este calificat drept unul dintre cei mai pri- mejdioşi duşmani ai „Partidului social-revoluţionar rus", drept un temnicer inuman al membrilor arestaţi ai acestui partid. La 9 februarie 1879, el fu ucis de G. Goldenberg ca represiune pentru violenţele la care fuseseră supuşi deţinuţii în închisoarea centrală din Harkov şi pentru maltratarea studenţilor, în nr. 4 al ziarului „Zemlea i volea" a fost publicată o scrisoare a lui Goldenberg, în care acesta expunea motivele politice ale asasinatului.

La pagina 321 C). Explozia de la Palatul de iarnă fusese organizată de Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea". Principalii organizatori au fost A.I. Jeleabov şi A.D. Mihailov. Ea a fost efectuată de muncitorul S.N. Halturin, care se angajase ca tâmplar la Palatul de iarnă. Cu această ocazie Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea" a editat o proclamaţie specială.

La pagina 325 (*). „Drujina sacră" — ligă secretă a reacţionarilor monarhişti, înfiinţată în scopul luptei împotriva mişcării revoluţionare. A fost organizată în primăvara anului 1881 din iniţiativa viitorului ministru S.I. Vitte. Din ea făceau parte marii duci, fraţii P. A. şi P. P. Şuvalov, contele Voronţov, Deni- sov, prinţul Demidov, o serie de miniştri şi generali. Cei dintâi oare au fost condamnaţi la moarte de „drujina sacră" erau P.A. Kropotkin, revoluţionarul rus Lev Gartman şi ziaristul francez Henri Rochefort, oare-şi exprima deschis simpatia faţă de mişcarea revoluţionară rusă.

La ***pagina 327 (*).*** Despre sentința ide condamnare pronunțată de „drujina sacră" P.A. Kropotkin a fost înștiințat prin P.L. La- vrov de către M.E. Saltîkov-Scedrin, care la rîndul său a aflat de ea de la ministrul de interne M.T. Loris-Melikov.***La pagina 328 (*).*** „Fabienii" — socialiști-reformiști englezi, membri ai Societății fabienilor întemeiată în 1883 (W. Morris, Sid-ney și Beatrice W«bb, B. Shaw și alții). Ei respingeau lupta de clasă și revoluția prin violență, propunîndu-și drept scop rezolvarea problemei sociale — trecerea uneltelor și mijloacelor de producție în proprietate colectivă — pe calea unor reforme pașnice. Denumirea societății a fost inspirată de numele lui Fabius Cunctator (Temporizatorul), consul roman, învingător al lui Hanibal, care aplica în război tactica sleirii treptate a forțelor dușmanului.

La pagina 331 (*). Se are în vedere orientarea reacționară a ministrului de interne N.P. Ignatiev (1 mai 1881 — 30 mai 1882).

La pagina 332 (*). Este vorba de ziarul „Volnoie slovo", editat de A.P. Malșinski, agent al „drujinei sacre". Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea", în scrisoarea din 14 decembrie 1881 către revoluționarii ruși emigranți, printre care se număra și Kropotkin, îi avertiza că „Volnoie slovo" este o întreprindere a Ligii (precum și a Cabinetului negru), deci o agentură de spionaj. Acestui ziar îi conferea un caracter deosebit colaborarea la el a marcantului emigrant ucrainofil M.P. Dragomanov, care încerca să utilizeze organul „drujinei sacre" în lupta împotriva terorii revoluționare și pentru lărgirea drepturilor zamstvelor.

La pagina 332 C). La Paris se aflau în acel moment doi membri ai Comitetului executiv al partidului „Narodnaia volea" : M.N. Oșanina (Polonskaia) și L.A. Tihomirov. Rolul de mediator între „drujina sacră" și revoluționari și l-a asumat NJ. Ni- koladze, cunoscut activist pe tărîm social. Spre sfîrșitul anului 1882, el a dus la Petersburg — ca rezultat al tratativelor — un bilet scris de L.A. Tihomirov, conținînd obligația de a nu imai organiza atentate nici înaintea încoronării lui Alexandru al III-lea, nici după ea, în schimbul punerii în libertate a lui N. G. Cernîșevski și a anchetării abuzurilor administrației la ocna din regiunea Kara. Sleit de puteri, partidul „Narodnaia volea" nu s-a încumetat să formuleze revendicări mai serioase. Dar în momentul sosirii lui Nikoladze la Petersburg, „drujina sacră" fu dizolvată, și tratativele dintre „Narodnaia volea" și cercurile guvernamentale rămaseră în suspensie.

La pagina 336 (*). La 22 decembrie în ziarul lui H. Rochefort „L'Intransigeant" a apărut telegrama : „Piotr Kropotkin a fost arestat astăzi și trimis sub escortă la

Lyon. Nu i s-a îngăduit măcar să asiste la înmormintarea fratelui meu. Sofia Kropotkina".

La pagina 337 (*). Este vorba de Jean Grave.

La pagina 338 (*): Lucrul acesta este confirmat de corespondenţa diplomatică secretă purtată între Rusia şi Franţa în perioada dintre arestarea lui în decembrie 1882 şi amnistierea din 1885. Guvernul ţarist încerca să obţină extrădarea lui Kropotkin, iar cînd a întîmpinat un refuz, motivat prin provocarea eventuală a unui protest al opiniei publice mondiale şi prin uzanţele juridice din Franţa, a exercitat presiuni în cursul procesului, cerînd o pedeapsă exemplară. Ulterior, autorităţile ruse s-au străduit să împiedice amnistierea lui Kropotkin. Guvernul ţarist a manifestat un interes deosebit pentru hîrtiile oelui arestat, întrebînd dacă nu există printre ele documente legate de mişcarea revoluţionară rusă.

La pagina 339 C). P.A. Kropotkin şi-a expus punctul de vedere asupra rolului pedepselor aplicate în societatea capitalistă în cartea „în închisorile ruse şi cele franceze" (traducere rusă din 1906). Kropotkin a pregătit pentru congresul anarhist internaţional de la Paris din anul 1900, congres ce a fost interzis, un referat intitulat „Răzbunarea legalizată, botezată justiţie", care a apărut sub formă de broşură. Lev Tolstoi o aprecia mult şi a utilizat-o nu o dată în cuvîntările sale publice. Judecind după citatele extrase de el din această lucrare, deosebit de importantă îi apărea ideea lui Kropotkin cu privire la influenţa per- vertitoare a pedepsei cu închisoarea, la faptul că „frica de închisoare n-a reţinut nicicând pe nici ,un criminal" (vezi ***L.N. Tolstoi.*** „Pentru fiece zi. învăţăminte despre viaţă, exprimate în maxime", Opere complete, voi. 44).

La pagina 343 (*). Scrisorile adresate în această perioadă de Sofia Grigorievna Kropotkina lui P.L. Lavrov înfăţişează viaţa soţului ei în închisoarea Clairvaux, legăturile lui cu lumea exterioară, lecturile şi preocupările lui. Printre cărţile cerute de Kropotkin în timp ce se afla în detenţiune figurează îndeosebi revistele „Otecestvennie zapiski" şi „Vestnik «Narodnoi voii»" (pe anul 1884), istoria lui Kostomarov, epopeea populară finlandeză „Calevala". S. G. Kropotkina face totodată demersul în vederea strîngerii de fonduri pentru soţia revoluţionarului narodnic S. Vittenberg, care atentase la viaţa ţarului şi fusese executat. într-una din scrisori se vorbeşte despre vizita făcută lui Kropotkin la închisoare de către Elisée Reclus.

La pagina 371 (*). Cartea „La Conquête du Pain" („Cucerirea pîi- nii") a fost alcătuită din articolele apărute. în „La Révolte" şi consacrate organizării societăţii pe baze

anarhiste. Prima ediţie (franceză) din 1892 a fost tradusă în principalele limbi ale lumii. în Rusia a fost editată de oîteva ori (ultima ediţie datează din 1921).

La pagina 372(*). Cartea „Ogoare, fabrici şi ateliere" a fost alcătuită idin articole apărute în „Nineteenth Ce'ntury". Primele ediţii au apărut în limba engleză (în 1899 la Boston şi Londra). în Rusia, cartea a apărut în 1903 fără numele autorului şi cu pasaje eliminate de icenzură. Ultima ediţie completă a apărut în 1921. Articolul final al cărţii a apărut prelucrat sub formă de broşură în 1919, sub titlul „Munca manuală şi intelectuală. în ce mod şi la ce s-o aplici".

La pagina 374 (*). începînd din 1892, în urma îmbolnăvirii lui Huxley, P.A. Kropotkin a fost solicitat să conducă rubrica actualităţii ştiinţifice la „Nineteenth Century" şi a desfăşurat această activitate pînă în 1901

.Cartea „Întrajutorarea ca factor al evoluţiei" a apărut în 1902 în limba engleză. Baza ei o oonstituiau articolele publicate în „Nineteenth Century". Prima ediţie rusă, cu spaţii albe datorate cenzurii, a apărut în 1904. Numele autorului era notat „P. Kr-in". Ediţia din 1906 a fost confiscată de poliţie, în anii 1917—1921 cartea a fost reeditată la Moscova şi Harkov. în arhiva lui P. A. Kropotkin s-au păstrat numeroase materiale privind problema întrajutorării în lumea animală. El intenţiona să le publice ca un supliment la carte.

La ***pagina 375 (*).*** Broşura „Statul şi rolul său în istorie" a apărut în mai multe limbi. A fost inclusă sub formă de capitol în cartea „Ştiinţa contemporană şi anarhia" (Londra —1901, Petersburg — 1906, Petrograd — 1920). Prelegerea „Dreptate şi moralitate" a fost tradusă de P.A. Kropotkin în limba rusă în 1918, iar în 1921 a apărut sub formă de broşură. După o lungă întrerupere, P.A. Kropotkin a revenit în 1918 la studiul problemelor etice. El n-a izbutit să scrie decît prima parte a proiectatei lucrări („Etica"), care a apărut în 1922 sub titlul „Originea şi dezvoltarea moralităţii"

.I N D I C E D E N U M E

A

Adlerberg Aleksandr Vladimirovici (1819—1888) — conte, gene.ral- aghiotant, membru al Direcţiei generale a cenzurii. între anii 1872 şi 1881 — ministru al curţii şi domeniilor imperiale. — 124.

Aksakov Ivan Sergheevici (1823—1886) — activist pe tărâm social,

publicist şi poet, slavofil marcant. — 112. ***Aleksandra Iosifovna*** (1830—1912) — principesă de Saxen-Altenburg, soţia marelui duce Konstantin Nikolaevici. — 185.

Aleksandrov Vasili Maksimovici (aprilie 1849—aprilie 1906) — membru al cercului Ceaikovski. în 1870 a fost arestat în legătură cu cazul Neceaev. Urma să fie deportat din

Petersburg, dar a fugit în străinătate. A administrat tipografia „ceaikovişti- lor" la Zürich. în martie 1873 a fost exclus din cerc pentru comportare imorală şi îndepărtat din tipografie. — 256. ***Alekseî, tarevici*** (1690—1718) — fiul cel mai mare al lui Petru I.
— 247.
Alexandru I (1777—1825) — ţar al Rusiei începînd din 1801. — 54. ***Alexandru al II-lea*** (1818—1881) — ţar al Rusiei începînd din 1855.
— 105—107, 110—115, 118—127, 135—138, 143, 146, 182—184. 189, 190. 193, 216, 224, 227, 228, 241, 248. 260, 267, 269, 310,
311, 318—324.
Alexandru al III-lea (1845—1894) — ţar al Rusiei începînd din 1881 ; mai înainte — mare duce Aieksandr Aleksandroviei. — 117, 127, 185, 309, 324—326, 333, 362. ***Alfons XII*** (1857—1885) — rege al Spaniei începînd din 1874. — 312.
Ananieva-Rabinovici S. G. — vezi Kropotkina S. G.
Andrieux — prefect al poliţiei Parisului la începutul deceniului al nouălea. — 332, 358. ***Anna Ioannovna*** (1693—1740) — ţarina Rusiei începînd din 1730.
— 241.
Anna Pavlovna (1795—1865) — cea de-a şasea fiică a lui Pavel I. S-a măritat eu prinţul de Orania, devenit ulterior Wilhelm II, stathuiderul Olandei. — 89.
Annenkov Ivan Vasilievici (1813—1887) — general-maior în suita imperială, începînd din 1860 comandantul Corpului 1 jandarmi ; din 1862 — şeful poliţiei din Petersburg,. în 1867 — comandant al Petersburgului. — 132, 133.
Antolcolski Mark Matveevici (1843—1902) — sculptor, apropiat de curentul „peredvijinicilor". Autor al unor sculpturi pe teme istorice şi religioase. Una din cele imai importante dintre ele este „Hristos în faţa poporului" (1874). — 308.
Arakceev Aleksei Andreevici (1769—1834) — conte, om de stat reacţionar, ministru de război între anii 1808 şi 1810, fondator al oraşelelor militare. — 27.
Arch Joseph '(1826—1919) — om politic englez de orientare liberală. Fondatorul „Asociaţiei naţionale a muncitorilor agricoli" (1872). între anii 1885 şi 1900 — membru al parlamentului. — 328.

B

Bakunin Mihail Aleksandrovici (1814—1876) — militant al mişcării revoluţionare ruse şi internaţionale. Unul dintre ideologii narodnicismului rus şi teoreticianul anarhismului internaţional. Pe la mijlocul deceniului al patrulea — membru al cercului lui N.V. Stankevici. în 1840 a plecat în străinătate. A participat la insurecţiile de la Praga şi Dresda din 1848. După o detenţiune de trei ani în închisorile austriece, în 1851 a fost extrădat guvernului rus. A stat aproape şase ani în fortăreţele Şlisselburg şi Petropavlovsk. A adresat o „mărturisire" plină de căinţă împăratului Nicolaie I. în

1856 a fost deportat în Siberia răsăriteană, de unde în 1861 a fugit în străinătate, în 1869 a aderat la Asociaţia Internaţională a Muncitorilor şi a desfăşurat o activitate de subminare a marxismului, înfiinţând organizaţia secretă „Alianţa democraţiei sociale", în 1872 a fost exclus din Internaţională. A murit la Berna (vezi, de asemenea, adnotarea de la p. 317). — 108, 135, 210, 211, 223, 247, 248, 256, 291, 296, 298, 300, 305, 376.

Barents Willem (1550—1597) — navigator olandez. în 1594 a întreprins o expediţie de-a lungul coastelor Europei şi Asiei în scopul de a descoperi un drum spre China. A pierit în timp ce ierna pe insula Novaia Zemlea. Denumirea de Marea Barents a fost dată porţiunii din Oceanul îngheţat cuprinsă între Novaia Zemlea şi Spitzbergen. — 177.

Bates Henry Walter (1825—1892) — naturalist englez, explorator, secretar al Societăţii de geografie din Londra. A explorat împreună cu Walles malurile fluviului Amazoanelor **(1848—** 1859). în 1863 a publicat cartea „Un naturalist pe fluviul Amazoanelor". A cercetat fenomenul mimetismului. — 374, 375.

Batiuşkova Varvara Nikolaevna (Ţvileneva) (1852—1894) — membră în grupul moscovit al cercului Ceaikovski. Arestată în 1875 şi condamnată în urma „procesului celor 50" la nouă ani de muncă silnică, pedeapsă oe i-a fost comutată în deportare. — 229, 230

.***Battènberg Aleksandr*** (1857—1893) — domnitor de origine germană al Bulgariei. — 331.

Baveri — dirijor al operei italiene din Petersburg (deceniul ai şaptelea al secolului al XIX-lea). — 115.

Bebe/ ***August*** (1840—1913) — militant al mişcării revoluţionare germane, de meserie strungar ; unul din fondatorii so-cial-de- mocraţiei germane şi ai Internaţionalei a Il-a. — 297.

Becker Johann Philipp (1809—1886) — militant al mişcării revoluţionare germane şi internaţionale, muncitor. A participat la revoluţia din 1848 în Germania de sud ; organizator al secţiei germane a Internaţionalei I în Elveţia. — 297.

Becker Karl Andreevici — profesor de limba germană la Corpul de paji între anii 1856 şi 1862. — 81, 100.

Beleaev Ivan Dmitrievici (1810—1873) — istoric de orientare slavo- filă. Titular al catedrei de istorie a dreptului rus la Universitatea din Moscova (1852—1873). Autor al primului studiu sistematic privind istoria generală a ţărănimii, „Ţăranii în Rusia" (1860). — 112.

Beloha Porfiri Nikitici — consilier la curte, profesor de geografie la Corpul de paji ini re anii 1846 şi 1861. — 84, 85.

Berre Paul (1833—1886) — naturalist şi activist francez pe tărîm social. — 307.

Uertoni Luigi — revoluţionar italian, participant la mişcarea anarhistă din Elveţia, adept al lui Kropotkin. Unul din editorii ziarului anarhist „Le Réveil" („Deşteptarea") din Geneva. — 314.

Bervi Vasilli Vasilievici (pseudonim — N. Flerovski) (1829—1918) — scriitor, publicist, unul dintre ideologii narodnicismului. Autor al unor cărţi -foarte răspîndite în mediul revoluţionar : „Situaţia clasei muncitoare - din Rusia" (1869), „Abecedarul ştiinţelor sociale" (1871). A întreţinut legături cu -cercurile Ceai- kovski şi Dolgušin. În 1873 a fost arestat. Pînă în 1891 a fost în deportare. în 1893 a plecat în străinătate. — 221.

Bestujev-Riumin Mihail Pavlovici (1803—1826) — revoluţionar, meimbru al Societăţii din Sud a decembriştilor. Executat ca unul din conducătorii insurecţiei. — 109, 268.

Biron Ernst Johann (1690—1772) — nobil din Curlanda, conte în- cepînd -din 1730, favorit al ţarinei Anna Ioannovna. — 241.

Blanqui Louis Auguste (1805—1881) — revoluţionar francez, comunist utopic. A participat la revoluţiile din 1830 şi 1848. Fondatorul blanquistmului — -curent în mişcarea socialistă ce acorda un rol hotărîtor în revoluţie conspiraţiei unei minorităţi intelectuale, organizată într-un partid strict conspirativ care să^şi asume rolul conducător în insurecţie şi cel de dictator în'-perioada postrevoluţionară. Blanqui a fost condam- nat de -două ori la moarte, a stat 37 -de ani în închisori. Fiind întemniţat, a fost ales în lipsă membru al Comunei din Paris. — 341.

Bogoliubov — vezi Emelianov.

Bogorodski N. — gardian al fortăreței Petropavlovsk, tatăl narodnicului N. N. Bogorodski. — 359.

Bogorodski Nikolai Nikolaevici (1853—aproximativ 1920) — fiu ai unui gardian de la bastionul Trubeţkoi al fortăreţei Petropavlovsk. Începînd din 1874 a fost legat de cercurile revoluţionare naradm'eiste din Petersburg, în 1879 devine membru al grupului terorist „Libertate sau moarte"[1], apoi membru al partidului „Narodnaia volea". A organizat legătura dintre deţinuţii din fortăreaţa Petropavlovsk şi Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea" ; arestat în 1881 şi deportat în Siberia răsăriteană. Ineetpimd din 1891 a locuit ia Irkutsk. — 262.

Bonifaciu al VIII-lea (1235—1303) — papă începînd din 1294. Cel mai de seamă reprezentant ai teocratici papale. — 93, 100.

Boulanger George Ernest (1837—1891) — general francez, aventurier politic, a luat parte la sugrumarea Comunei din Paris, în anii 1886—1887 — ministru de război. Năzuind la o dictatură militară, a trecut în fruntea mişcării şoviniste. După demaşcarea legăturilor sale cu monarhiştii a fugit în 1889 în Belgia, unde s-a sinucis. — 334.

Brevern Feodor (Ditrich) Kondratievici — căpitan, comandant de companie, apoi comandant la Corpul ide paji între anii 1853 şi 1865. — 96—99.

Brousse Paul (1854—1912) — socialist mic-burghez, anarhist francez, ulterior ideolog al reformismului. Unul dintre conducătorii Federaţiei jurasiene, directorul ziarului anarhist „L'Avan- garde" („Avangarda"), la oare colabora Kropotkin. Militant al Comunei din Paris, după căderea -căreia a emigrat în Spania, apoi î:n (Elveţia, unde a devenit un apropiat al lui Bakunin. în 1879 a fost expulzat din Elveţia. La Londra i-a cunoscut pe Marx şi Engels. în 1880, întorcîradu-se în Franţa, a aderat la Partidul muncitoresc. Împreună cu Malon a devenit liderul „poisibiliştilor" („Broussiştilor"), care luptau împotriva aripii marxiste a partidul-ui. A elaborat teoria reformistă a „socialis-mului municipal". în 1905, împreună cu Allemane, Guesde şi Jaurès, a intrat în Partidul socialist francez unificat. în 1882 a contribuit la scindarea Partidului muncitoresc şi a condus Partidul muncitoresc al socialiştilor revoluţionari, partid oportunist. — 300, 312.

Buckle Henry Thomas (1821—1862) — istoric şi sociolog pozitivist englez. Autorul cărţii „Istoria civilizaţiei în Anglia", bine cunoscută inteléctualităţii ruse progresiste din deceniile al şaptelea şi al optulea. — 234.

Burns John (1858—1943) — om politic englez de orientare reformistă, de origine muncitorească. A participat la importantele greve din deceniul al nouălea. în 1892 a fost ales în parlament, între anii 1905 şi 1914 —

ministru al administrației autonome locale, în 1914 — ministru al comerțului. — 328, 367.
Butkov Vladimir Petrovici (aprilie 1814—1881) — consilier secret, secretar de stat, între anii 1853 şi 1860 — director al comitetelor caucazian şi siberian ; a participat ia reforma judiciară din 1864. — 153.

C

Cabet Etienne (1788—1856) — utopist francez, autorul romanului „Călătorie în Icaria" (1840). în care sînt expuse principiile de bază ale viitoarei societăţi comuniste („comunismul icarian"). Reprezentant al curentului reformist în gîndirea socialistă. —
202.daßero Carlo (1846—1892) — anarhist italian, tovarăş de luptă şi prieten al lui Bakunin ; unui dintre conducătorii secţiei din Neapole a Internaţionalei I. Autor al unei expuneri succinte în limiba italiană a volumului I al „Capitalului" lui Marx. — 300, 352.
Geaikovski Nicolai Vasilievici (1850—1926) — revoluţionar narodnic. Unul dintre fondatorii cercului căruia i-a dat numele. la- cepîn.d din 1874 s-a desprins de mişcarea revoluţionară, emi- grînd în străinătate. în 1907 s-a întors în Rusia. în 1917 — unul dintre liderii Partidului naţional-socialist al muncii. în perioada războiului civil — şef al guvernului albgardist de la Arhanghelsk. în 1918 a emigrat în America. — 145, 220, 256, 330, 365.
Cearuhin (mai corect Ceruhin) Nikolai Ivanovici — consilier la curte, profesor de fizică şi geografie fizică la Corpul de paji între anii 1854 şi 1861. — 101.
Gearuşin Nicolai Apollonovici (1851—1937) — membru al cercului Ceaikovski. Arestat în 1874, în cadrul „procesului celor 193", a fost condamnat la nouă ani de muncă silnică. După ispăşirea pedepsei a trăit în deportare în Siberia. Autor al unor amintiri despre cercul Ceaikovski. — 222, 257.
Cerkasski Vladimir Aleksandrovici (1821—1878) — prinţ, militant pe tărîm social, de orientare moderat liberală. între anii 1864 şi 1866 — director general, preşedinte al comisiei guvernamentale pentru probleme interne şi de cult ale Regatului Poloniei. — 143, 144.
@erneav M.G. ■ — icolonel, comandant al unei brigăzi de cazaci ; şeful expediţiei pe rîul Sungari din 1863. — 162.
Gernîşevski Nikolai Gavrilovici (1828—1889) — revoluţionar-demo- crat, unul dintre creatorii ideologiei narodniciste, filozof, pu blicist, critic. Redactor al revistei „Sovremennik". Arestat la 7 iulie 1862, a fost supus degradării civice şi deportat în Siberia, unde a trăit mai bine de 20 de ani. — 112, 137, 182, 186, 247, 250, 259, 291, 332, 333.
Chambord — vezi Henric al V-lea.
Ghampion — militant englez pe tărîm social, membru al Federaţiei social-damocrabe. Scotea gazeta săptămînală „The Labour Elector" („Alegătorul muncitor"). — 328, 367.
Gicerin Boris Nikolaevici (1828—1904) — publicist, profesor la Universitatea din Petersburg, filozof şi specialist în drept, reprezentant al ideologiei burghezo-liberale. — 65.

@lemenceau Georges (1841—1929) — om politic francez, radical burghez, reacţionar extremist. Prim-iministru al Franţei între anii 1906—1909 şi 1917—1920, Unul dintre organizatorii intervenţiei armate în Rusia Sovietică. — 297, 349.

Sosta Andrea (1851—1910) — revoluţionar italian, anarhist. De meserie cizmar. Unul dintre organizatorii secţiilor Internaţionalei I din Italia, secretar al lui MA. Bakunin. între anii 1874 şi 1876 a fost în detenţiune. începînd din 1879 s-a îndepărtat de anarhism, situîndu-se în fruntea curentului de dreapta, reformist, din mişcarea socialistă italiană. — 306.

(Sourier Paul-Louis (1772—1825) — publicist francez, paimfletist, luptător împotriva reacţiunii feudale. — 301.

Gowen Joseph — om politic englez de orientare liberală, membru al parlamentului, redactor al revistei „Newcastle ChronicAe". Scrisorile sale către P.A. Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de stat, secţia revoluţie. — 369.

Czelinski (1818—1866) — revoluţionar polonez, fost ofiter în armata ţaristă. Condamnat la 18 ani de muncă silnică pentru participare la insurecţia din 1863. împuşcat la Irkutsk ca unul dintre conducătorii răscoalei polonezilor'deportaţi de pe şantierul şoselei din jurul Baikalului în 1866. — 170.

D

Davout Louis Nicolas (1770—1823) — mareşal al Franţei. A participat la toate războaiele napoleoneene. în 1812 a comandat Corpul I ¡de armată al armatei napoleoneene ; în timpul retragerii francezilor din Moscova comanda ariergarda. — 45.

Degaev Serghei Petrovici (1857—1920) — membru al partidului „Narodnaia volea", în 1882 membru al Comitetului executiv al acestui partid. Arestat în acelaşi an, a devenit trădător şi provocator ; a dat pe mîna autorităţilor o serie de imembri ai partidului său, între alţii pe V.N. Figner. — 331.

Delescluze Louis Charles (1809—1871) — revoluţionar francez, ziarist de 'meserie, a participat la revoluţiile din 1830 şi 1848 ; socialist imic-burghez, membru al Internaţionalei I, 'comisar militar al Comunei din Paris. A căzut pe ultima ei baricadă la 28 mai 1871. — 208.

Dolgorukaia Ekaterina Mihailovna (1847—1922) — prinţesă Iuriev- skaia, începînd din 1880 — soţie morganatică a lui Alexandru al II-lea. — 113, 121, 183, 320, 321.

Draper John William (1811—1882) — savant american în domeniul fizicii, chimiei, fiziologiei, istoriei. Autor al cărţii „Dezvoltarea intelectuală a Europei". — 234.

Dumartray — anarhist ¡francez, a participat la editarea ziarului „Le Révolté", fondat de P.A. Kropotkin. Scrisorile lui Dumartray către Kropotkin se păstrează

la Arhiva centrală de stat, secţia revoluţie. — 312, 314, 315.

Dupont Pierre (1821—1870) — revoluţionar francez, de origine muncitorească, autor de cântece care se bucurau de popularitate în mişcarea muncitorească internaţională din deceniile al optulea şi al nouălea. — 197.

Durnovo — general, fratele lui P.P. Durnovo, care în deceniul al optulea al secolului al XIX-lea a fost guvernatorul Moscovei.

— 38.

E

Eberth (de fapt Obert) Ivan Stanislavovici — secretar gubernial, profesor de caligrafie la Corpul de paji între anii 1856 şi 1861.

— 85, 86.

Ekaterina a II-a (1729—1796) — ţarină începînd din 1762. — 247.

Ekaterina Mihailovna (1827—1894) — ducesă de Mecklenburg, fiica marelui duce Mihail Pavlovici. — 322.

Elena Pavlovna (1806—1873) — prinţesă de Wurtemberg, soţia marelui duce Mihail Pavlovici. — 111, 126, 322.

Elssner Fanny (1810—1895) — balerină austriacă. între anii 1848 şi 1851 a făcut turnee în Rusia. — 33.

Emelianov Aleksandr Stepanovici (1852—1885) — revoluţionar anarhist, a participat la „mersul în popor", ulterior membru al societăţii secrete „Zemlea i volea" ; arestat în 1877 sub numele de Bogoliubov, deferit justiţiei pentru participarea sa la demonstraţia de la Kazan din 1876 şi condamnat la 15 ani de muncă silnică. în închisoarea pentru deţenţiune preventivă a fost supus, din ordinul lui Trepov, unei pedepse corporale. În 1878 Emelianov a fost trimis la închisoarea Novobelgorodskaia, unde s-a îmbolnăvit de o boală psihică. A. murit la clinica de psihiatrie din Kazan. — 311.

Erckmann-Chatrian — pseudonim al lui Emile Erckmann (1822— 1899) şi Alexandre Chatrian (1826—1890), scriitori francezi, autori ai romanului în 4 volume „Povestea unui ţăran" (1868— 1870). Cartea aceasta au utilizat-o revoluţionarii ruşi din deceniul al optulea, în scopul propagandei în rîndurile poporului. — 235.

F

Ferry Jules (1832—1893) — om politic francez. între anii 1880 — 1881 şi 1883—1885 prim-ministru. — 326.

Filaret-Vasili Mihailovici Drozdov (1783—1867) — mitropolit de Moscova şi Coloimna. Reacţionar extremist, adversar al reformei ţărăneşti. ■— 114.

Filip al IV-lea (1268—1314) — rege al Franţei începînd din 1285. A luptat împotriva autorităţii bisericii catolice şi a contribuit la unificarea Franţei. — 100.

Flerovski-Bervi — vezi Bervi-Flerovski.

Fleury Emile (1815—1884) — general francez, ambasador în Rusia în 1870. — 183.

Frederic (1831—1888) — fiu al lui Wilhelm I. Din 1888 împărat al Germaniei şi rege al Prusiei. — 100.

Freycinet Charles Louis (1828—1923) — om politic francez, diplomat. între anii 1877 şi 1916 a fost în repetate rînduri ministru al lucrărilor publice, ministru de război, de externe, precum şi prim-ministru al Franţei. — 362.

Fourier Charles (1772—1837) — socialist utopic francez, unul dintre teoreticienii socialismului utopic clasic. Şi-a expus ideile în lucrările „Teoria unităţii generale" (1821), „Noua lume industrială şi societară" (1829—1830). — 304, 305, 375.

G

Gagarin Ivan Alekseevici (1771—1832) — prinţ, şambelan, amator de teatru, rudă a familiei Kropotkin. — 25.

Gagarin Ivan Sergheevici (1814—1882) — prinţ, rudă a familiei Kropotkin. în 1843 a trecut la catolicism şi a intrat în Ordinul iezuiţilor. Purta corespondenţă cu A.I. Herzen. A fondat la Paris o bibliotecă slavonă. — 39.

Gagarina Praskovia Alekseevna (1770—1850) — prinţesă, bunică a lui P.A. Kropotkin şi soră a lui I.A. Gagarin. — 24.

Peisaj canadian.

Din desenele de drumeţie ale lui P. A. Kropotkin

Gallifet Gaston (1330—1909) — general francez, unul din călăii Comunei. — 209.

Gambetta Leon Michel (1838—1882) — om politic francez din perioada celei de-a doua şi de-a freia republici, lider al republicanilor burghezi. în deceniul al nouălea a fost în fruntea luptei împotriva clericalismului şi a încercărilor de restaurare a monarhiei, s-a exprimat în favoarea amnistierii comunarzilor Treptat s-a îndepărtat de politica reformelor sociale şi democratice. — 297.

Gant (Gaas) Felix Felixorici — consilier titular, profesor de desen la Corpul de paji între anii 1854 şi 18G0. — 86—88.

Garibaldi Giuseppe (1807—1882) — erou naţional al italiei, general, lider al aripii revoluţionar-democrate în mişcarea de eliberare naţională împotriva jugului austriac şi papal, pentru unificarea Italiei. — 111.

Gartung Nikolai Ivanovici — general-locotenent începînd din 1835. Comandantul Diviziei a 16-a de infanterie. — 62.

Gautier Émile (1853) — anarhist francez. împreună cu P.A. Kropotkin a fost condamnat în 1883 în procesul de la Lyon la cinci ani de închisoare. După eliberarea din închisoare în 1885 s-a consacrat activităţii ştiinţifice în domeniul sociologiei. — 336, 342.

George Henry (1839—1897) — militant american pe tărîm obştesc,' publicist, socialist utopic. Vedea cauza inegalităţii în proprietatea privată asupra pămîntului.

în lucrarea sa „Progresul şi sărăcia" preconiza introducerea unui impozit funciar unic, egal cu renta funciară, ca mijloc de naţionalizare a pămîntului. în aceasta vedea rezolvarea tuturor contradicţiilor capitalismului. — 328.

Ghe Nikolai Nikolaevici (1831—1894) — remarcabil pictor realist rus, „peredviinik". în 1876 a părăsit Petersburgul, stabilindu-se pentru cîţiva ani în gubernia Cernigov, într-an cătun, şi oon- tinuînd să se ocupe cu pictura. — 271.

Girardot Karl Karlovici — colonel, începînd din 1839 — cetăţean rus, profesor de limba franceză şi de statut militar, precum şi comandant de companie al Corpului de paji în anii 1831— 1840 şi 1843—1859. — 72—80, 96.

Goldenberg Lazar BoriSovici (aprox. 1846—1916) — în 1869 a fost deportat în gubernia Petrozavodsk pentru participare la tulburări studenţeşti. în 1870 este membru al unui cerc revoluţionar din Petrozavodsk. în 1872 a fugit în străinătate. A condus tipografia „ceaikovi§tilor" de la Geneva. în 1876 s-a mutat la Londra, unde a participat la editarea revistei „Vperiod". — 256.

Gorceakov Aleksandr Mihailovici (1798—1883) — prinţ, ministru de externe între anii 1856 şi 1882, începînd din 1867 — cancelar de stat. — 311.

Gosse Ludwig Ludwigovici — locotenent-major, aghiotant în Corpul de paji între anii 1854 şi 1870. — 132.

Govoruha — ţăran, deţinut politic în bastionul Trubeţkoi al fortă- reţei Petropavlovsk la începutul .deceniului al optulea. — 268.

Grevy Jules (1807—1891) — preşedinte al Republicii Franceze între anii 1879 şi 1887. — 362.

Grinevitki Ignati Ioachimovici (1856—1881) — membru al partidului „Narodnaia volea" începînd din 1879. Anterior, a făcut parte din cercuri revoluţionare ruse şi poloneze. A participat la asasinarea lui Alexandru al II-lea la 1 martie 1881. A fost rănit mortal de explozia bombei aruncate de el. — 323.

Guesde Jules Basile (1845—1922) — militant al mişcării socialiste franceze şi internaţionale, unul din fondatorii Partidului muncitoresc. A sprijinit Comuna. între anii 1871 şi 1876 a fost în emigraţie în Elveţia şi Italia, unde li s-a alăturat bakunişti- lor. Unul dintre fondatorii şi liderii Internaţionalei a Il-a. — 306.

Guillaume James (1844—19.16) — unul din conducătorii mişcării anarhiste din Elveţia, membru al Federaţiei jurasiene a Internaţionalei I. De meserie învăţător; tovarăş de luptă al lui Bakunin, unul dintre conducătorii Alianţei secrete a acestuia, în 1872 a fost exclus din Internaţională pentru activitate scizionistă. Ulterior — oportunist. Corespondenţa lui cu P.A. Kropot- kin din deceniile nouă şi zece (mai bine de o sută de scrisori) se păstrează la Arhiva centrală de

stat, secţia revoluţie (fol. 1 129, op. 3). — 199, 207, 208, 296, 298, 305.

H

Haeckel Ernst (1834—1919) — naturalist german, zoolog, discipol al lui Darwin, reprezentant al materialismului în ştiinţele naturii. Unul din fondatorii ,,darvinismului social", teorie ce explică lupta de clasă prin „selecţia naturală". — 175.***Hardie James Keir*** (1856—1915) — om politic englez, în trecut miner. Unul din fondatorii „Partidului muncitoresc independent" (1893), din partea căruia a fost ales în parlament, precum şi ai partidului laburist (1906) ; militant de seamă al aripii drepte a Internaţionalei a Il-a. — 328.

Henric al V-lea — conte de Chambord (1820—1883) — ultimul reprezentant al ramurii principale a Bourbonilor, nepot al lui Carol al X-lea. Pretendent la tronul Franţei. — 297.

Herzen (pseudonim — Iskander) Aleksander Ivanovici (1812—1870)

— revoluţionar-democrat, unul din fondatorii narodnicismului, militant al mişcării de eliberare din Rusia. A editat împreună icu N.P. Ogariov primul ziar revoluţionar rus intitulat „Kolokol" (1857—1867) şi revista „Polearnăia zvezda" (1855—1862 şi 1869).

— 108, 109, 111, 112, 115, 126, 135, 140, 186, 301, 320.

H5del Maximilian — revoluţionar german, ucenic tinichigiu. A atentat la viaţa împăratului german Wilhelm I la 11 mai 1878. Executat în acelaşi an. — 312.

Humboldt Alexander (1769—1859) — naturalist german, explorator, unul din întemeietorii geografiei. Principala lui lucrare

— „Cosmos" (cinci volume) — constituie o încercare de a înfăţişa „fizica lumii". în 1827 a călătorit prin Ural, Altai, ţinutul Mării Caspice, Asia Centrală. — 84, 129, 173.

Huxley Thomas Henry (1825—1895) — naturalist englez, zoolog, diarvinist. A deţinut înaintea lui Kropotkin (pînă la 1892) rubrica ştiinţifică' a revistei „Nineteenth Century". — 373, 374.

Hyndman Henry Pyres (1842—1921) — militant englez pe tărîm social, socialist mic-burghez. în 1881 a fost unul din fondatorii Federaţiei democrate, a orientat activitatea acesteia în spirit oportunist. în cadrul Partidului socialist britanic, constituit în 1911, a fost liderul aripii oportuniste ; în 1916 a fost exclus din acest partid. Scrisorile lui Hyndman către P.A. Kropotkin ş-au păstrat la Arhiva centrală de stat, secţia revoluţie. — 329, 330, 367.

Hyndman, doamna — soţia lui Henry Hyndman. — 329. ,

Iăkov Ivanovici (după toate probabilităţile Iakov Ivanov, maistru la fabrica textilă Maltev din Petersburg) — membru al cercului muncitoresc organizat ide „ceaikovişti". — 254, 275.

Ignatiev Nikolai Pavlovici (1832—1908) — ciont, general-adjutant., între anii 1861—1864 director al

Departamentului pentru Asia al Ministerului de Externe, în anii 1864—1876 ambasador în Turcia, în anii 1881—1882 ministru al domeniilor, apoi ministru de interne. — 153, 325, 332, 333, 354.
Işutin Nikolai Andreevici (1840—1879) — revoluţionar narodnic. Unul dintre conducătorii societăţii secrete „Organizaţia" (1863— 1866). Arestat în lotul celor implicaţi în procesul' lui Kara- kozov în 1866, este condamnat la -moarte. Pedeapsa i-a fost comutată în muncă silnică pe viaţă. — 189.
Iurievskaia, prinţesă — ***vezi*** Dolgorukaia.
Ivan al IV-lea Vasilievici cel Groaznic (1530—1584) — tar începînd din 1547. — 252.

J

Jdanov Semion Romanovici (1803—1865) — consilier secret, senator între anii 1860 şi 1861, director al Departamentului poliţiei executive ; începînd din 1862 membru al consiliului ministrului ide interne. în 1864 a condus comisia de anchetare a cauzelor incendiilor din Simbirsk. — 136, 137..
Jeltuhin Vladimir Petrovici (1798—1878) — general de infanterie. Între anii 1854 şi 1861 — director al Corpului de paji, precum şi al Corpului de cădeţi din Moscova. începînd din anul 1862 — director general al instituţiilor de învăţămînt militar. — 74,
Jukovski Nikolai Ivanovici (1833—1895) — anarhist rus ; începînd din 1862, a trăit în emigraţie în Elveţia. Unul dintre conducătorii Alianţei secrete a democraţiei sociale, întemeiată de Bakunin. — 206,' 301.

K

Kahovski Piotr Gheorghievici (1797—1826) — decembrist, executat ca unul din conducătorii insurecţiei. — 109.
Kan-şi (1654—1722) — nume personal al lui Siuan E, împărat al Chinei (începînd din 1662) din dinastia manciuriană Ţin. — 155.
Karakozov Dmitri Vladimirovici (1840—1866) — revoluţionar narodnic, imamibru al organizaţiei lui Işutin. La 4 aprilie 1866 a comis un atentat neizbutit la viata lui Alexandru al II-lea. La 3 septembrie a fost executat. — 182, 189—191, 247.
Karandino E. — ***vezi*** Kropotkina E.M.
Katkov Mihail Nikiforovici (1818—1887) — publicist reacţionar, în anii 1850—1855 şi 1863—1887 a redactat ziarul „Moskovskie vedomosti" ; începând din 1856 a editat revista „Russkii vest- nik". Pînă la mijlocul deceniului al şaptelea a avut o orientare liberală. — 135, 224, 320, 326.
Kaveiin Konstantin Dmitrievici (1818—1885) — militant pe tărîm obştesc, de orientare liberală, profesor de istorie a dreptului la Universitatea din Petersburg între anii 1857 şi 1861. — 126.
Keir-Hardie — vezi Hardie.
Kelty Scott (1840—1922) — savant englez, secretar al Societăţii de geografie din Londra. în deceniul al optulea a fost redactor al revistei „Naiture", în care se

publicau lucrările lui P.A. Kro- potkin. Scrisorile lui Kelty către Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de ¡stat, secţia revoluţie. — 294, 295.

Kennan George (1845—1924) — scriitor american, publicist. Din însărcinarea revistei americane „Century Magazine" a făcut în anii 1885—1886, împreună cu pictorul Frost, o călătorie în Siberia pentru a verifica informaţiile privind închisorile şi deportarea în Rusia în legătură cu articolele lui Kropotkin. în anii 1890—1891 a publicat o serie de articole care demascau autocraţia, în 1891 ele au apărut sub formă de volum purtînd titlul „Siberia şi deportarea". Scrisori .adresate de Kennan lui P.A. Kropotkin există la Arhiva centrală de stat, secţia revoluţie. — 145.

Kessler Karl Fiodorovici (1815—1881) — zoolog rus, profesor la Universitatea din Kiev, apoi la cea din Petersburg. Iniţiatorul unor congrese periodice ale naturaliştilor. — 373.

Klassovski Vladimir Ignatievici (1815—1877) — consilier de stat, filolog, profesor la Universitatea din Petersburg. Autor al lucrărilor „Oraşul Pompei şi descoperirea în el a unor antichităţi", „Fundamentul pedagogiei", „Cugetări despre educaţie".
Profesor de limbă şi literatură rusă la Corpul de paji în anii 1851—1867. — 81, 82, 83, 130.

Klemenţ Dmitri Aleksandrovici (1848—1914) — narodnic, a făcut parte din cercul „ceaikoviştilor". Ulterior membru al societăţii secrete „Zem'lea i volea", unul din redactorii ziarului „Zemlea i volea". între anii 1875 şi 1878 a petrecut majoritatea timpului în străinătate, a participat la mişcarea revoluţionară din Balcani. Arestat în februarie 1879 şr deportat în Siberia, a întreprins o serie de .cercetări etnografice şi antropologice privind ţinutul lakuţiei. L.a sfirşitul secolului ăă XIX-lea s-a întors în Rusia europeană. în 1900 — organizator, apoi conservator al secţiei etnografice a Muzeului Alexandru al III-lea din Petersbur.g. A relatat despre activitatea ,,ceaikoviştilor" în cartea „Din trecut. Amintiri", Leningrad, 1925. — 219, 220, 224, 234—235, 237—238, 241, 243, 256—257.

Knowles James (1831—1908) — militant englez pe tăiîim social, de orientare liberală. Direotorul revistei ştiinţifice „Nineteenth Century" („Secolul al XilX-lea"), la care a colaborat P.A. Kro- potkin. — 374.

Komissarov Osip Ivanovici (1838—1802) — meseriaş, de origine ţărănească ; potrivit versiunii oficiale i-ar fi salvat viaţa lai Alexandru al II-lea de glontele ¡de revolver tras de Karakozov la 4 aprilie 1866, pentru care faptă a fost ridicat la rangul de nobil şi răsplătit băneşte. — 189.

Konstantln Nikolaevici, mare .duoe (1827—1892) — fiul lui Nikolaie I, general-amiral, în 1862—1863 guvernator general al Regatului Poloniei. în 1865—1881 preşedinte al Consiliului de Stat şi al

Comitetului .principal .pentru organizarea agricul-turii. — 111, 123—126, 189—190.

Konstantin Pavlovici, tarevici (1779—1831) — fratele lui Alexandru I. — 111.

Kontski Apollinari (1825—1879) — violonist şi compozitor polonez. — 283.

Kornilov (surorile) — Aleksandra Ivanovna (după soţ Moroz, 1853—1930), Vera Ivanovna (după soţ Griboedova, 1848—1875), Liubov Ivanovna (după soţ Serdiukova, 1852—1892) — narodnice, membre ale cercului din Petersburg al „ceaikoviştilor". Aleksandra Ivanovna ¡desfăşura propagandă în rîndurile muncitorilor, în 1874 a fost arestată. Liubov Ivanovna şi Aleksandra Ivanovna au fost implicate în „procesul celor 193". Liubov Ivanovna a fost deportată. — 220, 228, 257.

Korsakov Mihail Semionovici (1826—1871) — general-locotenent, în 1861—1870 guvernator general al Siberiei răsăritene ; începînd din anul 1870, membru ai Consiliului de Stat. Cu concursul său a fost fondată filiala siberiană a Societăţii de geografie şi au fost organizate o serie de expediţii ştiinţifice în Siberia — 135, 140.

Korsakov Nikita Vasilievici (1821—1890) — începînd din 1858, aghiotant-şef la statul-m-ajor al comandantului general al instituţiilor de învăţămînt militar, începînd din 1861, şef al sta- tuiui-imajor al instituţiilor de învăţămînt militar. — 131.

Korsakov — general, comandant ai fortăreţei Petnopavlovsk. — 246

.***Kostomarov Nikolai Ivanovici*** (1817—1885) — istoric şi scriitor de orientare liberală. În 1847—1856 a fost în deportare pentra apartenenţă la societatea „Kiril şi Metodiu". În 1859—1862 profesor la Universitatea din Petersburg. — 125.

Kovalevskaia Sofia Vasilievna (1850—1891) — născută Korvin-Krukovskaia, prima femeie matematician din Rusia. Profesor la Universitatea din Stockholm, scriitoare şi militantă pe tărîm obştesc. — 193.

Kovalik Serghei FUppovici (1846—1926) — revoluţionar narodnic, în 1873 a organizat la Petersburg un cerc ide orientare baku- nistă. Tot în 1873 l-a cunoscut în străinătate pe Bakunin. întors în patrie, a organizat cercuri la Harkov, Nijni Novgorod. A participat la „mersul în popor". Arestat în 1874. în cadrul „procesului celor 193", condamnat la zece ani de muncă silnică. în ultimul deceniu al secolului trecut a participat la cercetarea ţinutului Iakuţiei. A murit la Minsk. — 292.

Kovalski Ivan Martinovici (1850—1878) — narodnic. Conducătorul cercului revoluţionar din Odesa. La 30 ianuarie 1878, împreună cu alţi membri ai cercului, s-a împotrivit cu arma în mînă cînd jandarmii au venit

să-i aresteze. A fost judecat de un tribunal militar. A fost executat la 2 august 1878. — 319.

Kozlov Piotr Kuzmici (1863—1135) — explorator, a explorat Asia Centrală. Împreună cu Prjevalski a efectuat în 1883 prima lui expediţie, iar în 1888 a luat parte la ultima expediţie a acestuia (în Tibet). După imoartea lui Prjevalski, a încheiat această expediţie împreună cu Pevţov şi Roborovski. — 176.

Krafft-Ebing Richard (1840—1903) — psihiatru german, profesor la universităţile din Strasbourg, Graz, Viena. Autor al unor monografii în domeniul psihiatriei clinice şi legale. — 347.

Kravcenko E.A. — vezi Kropotkina Elena Alekseevna.

Kravcenko Nikolai Pavlovici — cumnatul lui P.A. Kropotkin. — 90.

Kravcinski (Slepneak) Serghei Mihailovici (1851—1895) — narodnic, membru al grupului din Petersburg al cercului Ceai- kovski, a participat la .^mersul în popor". Scriitor, autor al unor cărţi de propagandă destinate poporului. în 1874 a emigrat, a luat parte la mişcarea de eliberare naţională a slavilor din Balcani. Unul dintre redactorii publicaţiei revoluţionare „Obşcina". Membru al societăţii secrete „Zemlea i volea". La 4 august 1874 l-a omorît pe comandantul de jandarmi Me- zenţov. A fugit în străinătate, unde a fondat în deceniul al nouălea (împreună cu F. Volhovski) „Fondul presei ruse libere". A redactat ziarul „Svobodinaia Rossiia". — 145, 204, 222, 230—232, 234, 235, 237, 238, 257, 325, 365.

Kropotkin Aleksandr Alekseevici (1840—1886) — fratele lui P.A. Kropotkin, militant pe tărîm social, om de ştiinţă. — 22, 23, 29, 30, 31, 34, 35, 46, 47, 52, 64, 68, 70, 71, 82, 88—94, 109, 129, 139, 152, 154, 171, 172, 194, 195, 253—255, 257—259, 264—267, 288, 294, 365—367.

Kropotkin Aleksei Petrovici (—1873) — prinţ, general, tatăl lui P.A. Kropotkin. — 22—23, 25—26, 28—30, 32, 35—40, 42— 44, 55—57, 63—64, 72, 116, 194—195.

Kropotkin Dmitri Nikolaevici (1836—1879) — prinţ, văr al lui P.A. Kropotkin, ofiţer în garda ţarului, guvernator general

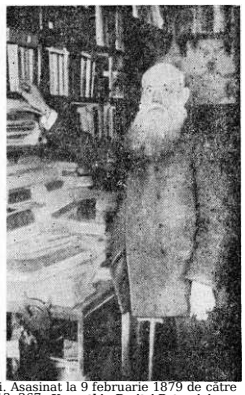

P. A. Kropotkin în cabinetul său de lucru

al Harkovuliui. Asasinat la 9 februarie 1879 de către G. Gol- denberg. — 113, 267. ***Kropotkin Dmitri Petrovici*** — prinţ, fratele tatălui lui PA. Kro- potkin. — 25.
Kropotkin Nikolai Alekseevici (1834—1862) — fratele imai .mare al lui P.A. Kropotkin. A studiat la Şcoala de cădeţi din Moscova, dar n-a absolvit-o, înrolîndu-se oa voluntar în 1854 pentru a lua parte la războiul din Crimeea. Suferea de alcoolism, din care cauză a fost călugărit de tatăl său. A fugit de la mănăstire în 1862 şi a dispărut fără urmă. — 23, 30, 47, 65. ***Kropotkin Piotr Nikolaevici*** — văr al lui P.A Kropotkin. — 143.
Kropotkina Ekaterina Nikolaevna, născută Suliima — prinţesă,
imama lui P.A. Kropotkin. — 22—23, 28—29, 34, 63—64. ***Kropotkina Elena AlekSeevna,*** după soţ Kravcenco (1836—)
— sora lui P.A. Kropotkin. — 23, 30—32, 37, 43, 52, 60, 66, 231, 257, 264—265, 267, 278, 288.
Kropotkina Elizaveta Markovna, născută Karandino — mama - vitregă a lui P.A. Kropotkin. — 30, 42, 46, 55—57, 62, 194—

195. ***Kropotkina Polina Alekseevna,*** după soţ Polivanova (1850—1924) — soră vitregă a lui P.A. Kropotkin. — 43, 46, 194—195.
Kropotkina Sofia Grigorievna, născută Rabinovici (1856—1941) — soţia lui P.A. Kropotkin, S-a născut la Kiev, a copilărit la Tomsk, unde se afla în deportare tatăl ei. În toamna anului 1878 s-a măritat cu P.A. Kropotkin, pe care l-a cunoscut la Geneva, unde urma cursurile Universităţii. De specialitate biolog. în iunie 1917 s-a întors împreună cu soţul ei în patrie şi s-a stabilit la Dimitrov. A făcut traduceri, a scris romane, povestiri şi nuvele în limbile engleză, franceză şi rusă. — 317. 326—327, 335—336, 353, 356, 359.
Kropotkina Vera Sevastianovna, născută Ceaikovskaia — soţia lui A.A. Kropotkin. — 265, 366.
Kukel Boleslav Kazimirovici — general, comandant al districtului imilitar al Siberiei răsăritene. Începînd din 1862 — guvernator militar al ţinutului Transbaikalia, hatman al oastei de cazaci din Transbaikalia, superiorul lui P.A. Kropotkin. în 1863 a fost destituit în legătură cu o scrisoare interceptată de autorităţi în care iera rugat să ajute insurecţia polonezâ. — 140—141, 144—145.
Kuprianov Mihail Vasilievici (1854—1879) — narodnic. începînd din vara anului 1871 — membru al grupului din Petersburg ai cercului Ceaikovski. Arestat în 1874. În cadrul „procesului celor 193",. condamnat la 3 ani de muncă silnică. — 229, 256.
Kurocikin Vasili Stepanovici (1831—1875) — poet, traducător al lui Béranger. Membru al societăţii secrete „Zemlea i volea" în deceniul al şaptelea, între anii 1859 şi 1863 redactor al revistei satirice „Iskra", de orientare revoluţionar-democra- tică. — • 187.
Kuzma — zetar la tipografia din Geneva. — 315.
Lassalle Ferdinand (1825—1864) — militant al mişcării muncitoreşti germane, socialist utopic. Unul din întemeietorii „Asociaţiei generale a muncitorilor germani". — 201, 221, 234.
Lavrov Piotr Lavrovici (1823—1900) — militant al mişcării de eliberare din Rusia, ideolog al narodnicismului revoluţionar, sociolog, publicist, filozof. Autor ¡al „Scrisorilor istorice" (1868— 1869), foarte populare în mediul revoluţionar din deceniul al optulea. în 1866 a fost deportat în gubernia Vologda ; în 1870 a fugit în străinătate, stabilindu-se la Paris. A fost ¡membru al Internaţionalei I, a participat la Comuna din Paris. În 1882 a fost expulzat din Paris. S-a stabilit la Londra. A redactat împreună cu L.A. Tihamirov revista „Vestnik «Narodnoi voii»" (1883—1886). Tnoepînd din 1897, a locuit la Paris, consacriin- du-se mai ales activităţii literare şi ştiinţifice. — 186, 255—256, 265, 295, 307—308.

Lavrova Sofia Nikolaevna (Soneciica) (1840—1916) — sora soţiei lui A.A. Kropotkin, fiică a revoluţionarului polonez S.O.' Ceaikovski, fiică adoptivă a lui N.N. Muraviov-Amurski. A luat parte la organizarea evadării lui Kropotkin din închisoarr. în 1878 a fost arestată şi închisă în fortăreaţa Petropavlovsk. în 1880 — deportată în gubernia Veatka. După expirarea ter- menului de deportare s-a stabilit la Paris. — 196, 201, 283

.***Lebedeva Tatiana Ivanovna,*** după soţ Froienko (1850—1887) — narodnică, ¡membră a grupului din Moscova al cercului Ceai- kovski. Judecată în „procesul celor 193". După expirarea ter> menului .de detenţiune, în 1879 a aderat la partidul „Narod- naia volea", a făcut parte din comitetul lui executiv. Arestată în 1881 şi condamnată la moarte, condamnare care a fost comutată în muncă silnică pe viaţă. în 1884 a fost trimisă la Kara, unde a şi murit. — 232.

Lefranţais Gustave (1826—1901) — revoluţionar francez, de meserie învăţător. A participat la revoluţia din 1848, a fost membru al Internaţionalei I, a iluat parte la Comuna din Paris. Condamnat la moarte de versaillezi, a fugit în Elveţia. A scris „Amintirile unui revoluţionar". Lui i-a dedicat E. Pottier imnul său „Internaţionala". — 209, 299.

Leikin Nikolai .Aleksandrovici (1841—1906) — scriitor, dramaturg

Lenz Emili Hristianovici (1804—1865) — fizician rus, academician, profesor la Institutul pedagogic principal. A cercetat electromagnetismul, galvanismul, compresiunea corpurilor etc. A participat la călătoria în jurul lumii a lui Kotzebue (-1823— 1829). Autor al unor manuale de fizică şi de geografie fizică. — 101.

Lewis George-Henri (1815—1878) — filozof pozitivist englez, autorul cărţii „Fiziologia vieţii de toate zilele". — 250.

Liebknecht Wilhelm (1826—1900) — militant al mişcării muncitoreşti germane şi internaţionale. A participat la revoluţia .din 1848 din Germania. Unul din fondatorii Partidului muncitoresc social-democrat german (1869). A organizat la Leipzig o secţie a Internaţionalei I. — 297.

Lombroso Cesare (1836—1900) — psihiatru italian, fondatorul orientării antropologice în criminalistica burgheză, care explică săvîrşirea crimelor prin însuşirile biologice înnăscute ale individului. — 274, 347, 350.

Lorenz Friedrich Karlovici (1803—1861) — istoric rus, reprezentant al istoriografiei liberale a nobilimii, profesor la Universitatea din Petersburg. Autor al unui „Manual de istorie universală". — 100.

Loris-Melikov Mihail Tarielovici, conte (1825—1888) — general- adjutant. comandant al unui corp de armată în Caucaz între anii 1877 şi 1878. în 1879 —

guvernator general interimar al Harkovului ; din februarie 1880 pînă în mai 1881 — şef al Comisiei executive supreme, cu împuterniciri extraordinare, în 1880—1881 ministru de interne. — 321, 322, 325, 326.

LUders, conte — guvernator general al Regatului Poloniei. — 135.

Ludovic al XI-lea Valois (1423—1483) — rege al Franţei începind din 1461. A contribuit la consolidarea autorităţii ide stat centralizate şi la unificarea Franţei. — 252.

Ludovic al XIV-lea (1638—1715) — rege al Franţei începînd din 1643. — 252.

Ludovic al XV-lea (1710—1774) — rege al Franţei începînd din 1715, .contemporan al marilor iluminişti. Lui îi aparţin cuvintele : „După mine potopul". — 252.

Ludovic al XVI-lea (1754—1793) — rege al Franţei. Executat la cererea Convenţiei revoluţionare. — 253, 322

Maak RLchard Karlovici (1825—1886) — pedagog rus, om de ştiinţă şi explorator, a explorat Siberia. Autor al lucrărilor „O călătorie pe Amur" (1859) şi „O călătorie pe valea lui Ussuri" (1861). — 129.

Mac-Mahon Patrice Maurice (1808—1893) — mareşal al Franţei. A participat la războiul din Crimeea din 1853—1856. Aflîndu-se în fruntea armatei franceze, a capitulat în faţa prusienilor în 1870 lîngă Sedan. Între anii 1873 şi 1879 — preşedinte al Franţei. — 297.

Magnitki — profesor ide literatură rusă la Primul gimnaziu din Moscova, unde între anii 1853 şi 1854 şi-a făcut studiile P. Kroipotkin. — 53.

Maikov Apollon Nikolaevici (1821—1897) — poet, traducător rus. — 182.

Malatesta Enrico (1854—1932) — anarhist italian. Tovarăş de luptă şi prieten al lui M.A. Bakunin. S-a îndepărtat de Kro- potkin, după ce acesta s-a situat pe o poziţie defensistă în războiul imperialist din 1914. — 300, 301, 357, 358.

Malinovski — maior, comandant al convoaielor de şlepuri care transportau produse alimentare pe Amur în 1863. — 150.

Malon Benoît (1841—1893) — militant al mişcării muncitoreşti franceze, de meserie vopsitor. în 1865 a aderat :1a Internaţionala I ; împărtăşea opiniile lui Proudhon. A fost membru în Comitetul Central al Gărzii Naţionale şi în Consiliul Comunei din Paris, După înfrîngerea comunarzilor a emigrat în Elveţia. A fost unul dintre întemeietorii Alianţei lui Bakunin. După amnistie, la începutul deceniului al nouălea, s-a întors la Paris, devenind unul dintre liderii „posibilistilor". — 208, 209.

Maria Aleksandrovna, ţarină (1824—1880) — soţia lui Alexandru al II-lea. — 81, 125, 126, 185, 321, 322.

Maria Feodorovna, ţarină (1847—1928) — soţia lui Alexandru al III-lea. — 187.

Marx Karl (1818—1883) — fondatorul comunismului ştiinţific, unul dintre întemeietorii şi membru al Consiliului General al Internaţionalei I. — 221, 234, 296, 330.

Maslovski — procuror adjunct al Curţii de apel din Petersburg. — 272, 274.

Mezenţev (Mezenţov) Nikolai Vladimirovici (1827—1878) — şef al jandarmilor şi al secţiei a III-a începînd din 1876. Omorît de S.M. Kravcinski la 4 august 1878 ca răspuns la executarea revoluţionarului I.M. Kovalski, care a avut loc la 2 august. — 310, 319.

Michel Louise (1830—1905) — revoluţionară franceză. A participat la Comuna din Paris, în timpul căreia a organizat un comitet de femei. După prăbuşirea Comunei — deportată la ocnă în insula Noua Caledonie. în 1880, după amnistie, s-a întors la Paris, unde a desfăşurat propagandă în favoarea anarhismu-lui. Arestată în 1883, a fost judecată împreună cu

Kropotkin în cadrul procesului din Lyon şi condamnată la şase ani închisoare. în 1886 — amnistiată. Autoare a unei cărţi despre Comună şi a romanului „Mizeria". — 209, 362, 365.

Reprezentanţii muncitorilor din raionul Rogojski-Simonovski din Moscova la înmormântarea lui P. A. Kropotkin. Fotografie

Mihail Nikolaevici (1832—1909) — mare duce, fiul lui Nicolaie I, general. În 1863—1881 guvernator general al Caucazului. Din 1881 preşedinte al Consiliului de Stat. — 131, 134.

Mihail Pavlovici (1798—1849) — mare ¡duce, fiul lui Pavel I, general. — 59, 60.

Mihailov Mihail Illarionovici (1826—1865) — poet, traducător, re- voluţionar-democrat. Condamnat la şase ani de muncă silnică şi deportare pe viaţă în Siberia pentru participare la alcătuirea şi difuzarea proclamaţiei revoluţionare „Către generaţia tînără". — 186.

Mihailovski Nikolai Konstantinovici (1842—1904) — publicist, critic, filozof, unul dintre ideologii narodnicismului. În 1878— 1884 a fost unul dintre redactorii revistei „Otecestvennîe za- piski", iar în 1892—1904 ai revistei „Russkoe bogatstvo". — 187.

Mikluho-Maklai Nikolai Nikolaevici (1847—1887) — explorator, etnograf, geograf şi antropolog rus. A explorat Noua Guinee, unde a petrecut cîţiva ani. — 175.

Miliutin Dmitri Alekseevici, conte (1816—1912) — în 1861—1881 ministru de război. — 182.

Miliutin Nikolai Alekseevici, conte (1818—1872) — organizator al reformei ţărăneşti. în 1859—1861

ministru adjunct al afacerilor interne. în 1864—1866 secretar de stat în problemele Regatului Poloniei. — 113, 126, 143, 144, 153, 182.

Minih Hristofor Antonovi-ci (Burgard Hristofor) (1683—1767) — conte, feldmareşal rus. Şi-a cîştigat o influenţă la curtea împărătesei Anna Ioannovna, al cărei favorit a fost. — 247.

Mirabeau Honore (1749—1791) — militant al revoluţiei burgheze franceze din 1789. — 48.

Moncasi Oliva — revoluţionar spaniol, anarhist, muncitor. În 1878 a comis un atentat la viaţa lui Alfons al XII-lea. — 312.

Morris William (1834—1896) — scriitor, poet şi pictor englez. Socialist utopic. în 1883 — unul din întemeietorii societăţii fa- bienilor. Viziunea lui despre societatea viitoare, apropiată de cea a lui Kropotkin, a înfăţişat-o în romanul utopic „Veşti de nicăieri sau veacul liniştii". — 370.

Most ***Johann*** (1846—1906) — militant al mişcării socialiste germane. în deceniul al optulea, social-democrat. În 1880 a fost exclus din Partidul social-democrat german, a emigrat în Anglia, unde a editat ziarul „Freiheit" („Libertatea"). în 1881 a fost, condamnat la un an şi jumătate închisoare pentru un articol în care aproba asasinarea lui Alexandru al II-lea de către membrii partidului „Narodnaia volea". După ce şi-a ispăşit pedeapsa, a emigrat la New York, unde a continuat să editeze ziarul „Freiheit". Era apropiat de anarhişti. — 251, 330.

Muraviov-Amurski Nikolai Nikolaevici (1809—1881) — conte. în 1847—1861 guvernator general al Siberiei răsăritene. — 139— 141, 145, 147. 148, 182.

Muraviov-Apostol Serghei Ivanovici (1796—1826) — revoluţionar, unui dintre conducătorii Societăţii din Sud a decembriştilor A condus răscoala regimentului Cernigov. Executat la 13 iulie 1826. — 109.

Muraviov-„călăul", Mihail Nikolaevici (1796—1866) — în 1857 —18®1 ministru al domeniilor statului. în 1863—1865 guvernator general al guberniei Vilna. A rămas celebru prin cruzimea cu care a reprimat insurecţia polonezâ. în 1866, preşedinte al comisiei în procesul lui D. Karakozov. — 187. 190, 191.

N

Napoleon I Bonnparte (1769—1821) — împărat al Franţei în anii 1804—1815. — 44, 45, 111.

Napoleon al III-lea (Louis Napoleon Bonaparte) (1808—1873) — împărat al Franţei în 1852—1870. — 111, 112, 143, 183, 362, 363.

Nazimov Vladimir Ivanovici (1802—1874) — general-amiral, membru al Consiliului de Stat. în 1844—1855 —

epitrop al şcolil«r din Moscova, în 1855—1863 — guvernator general al Vilnei. — 34, 111.
Neceaev Serghei Ghennadievici (1847—1882) — revoluţionar narodnic, anarhist. în 1869 a organizat societatea „Răzbunarea poporului". Pentru a recruta membri recurgea la înşelăciune şi mistificare. După ce l-a asasinat pe studentul Ivanov, care protestase împotriva metodelor sale, a fugit în străinătate, în 1872 a fost extrădat de autorităţile elveţiene guvernului rus. Condamnat la 20 de ani de muncă silnică, pedeapsă care a fost comutată în detenţiune pe viaţă în fortăreaţa Pefcro- Davlovsk, unde a şi murit. — 220, 248.
Nekrasov Nikolai Alekseevici (1821—1877) — poet, scriitor, unul dintre redactorii revistei „Sovremennik". — 68, 108, 187, 218.
Nevenglovski — profesor de geometrie la Primul gimnaziu din Moscova, unde şi-a făcut studiile Kropotkin. — 53.
Nicolaie I (1796—1855) — ţar al Rusiei din 1825 pînă în 1855. — 25, 30 , 34—36, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67 , 75, 89, 125, 197 , 241.
Nikolai Aleksandrovici (1843—1865) — 'mare duce, fiul mai mare al lui Alexandru al II-lea. — 81, 126, 189.
Nikolai Nikolaevici Slarşii (1831—1891) — mare duce, membru al Consiliului de Stat, inspector-general de cavalerie şi geniu. — 124, 169, 170.
Nizovkin Aleksandr Vasilievici <1854—1879) — student, a întreţinut legături cu cercul Ceaikovski. Arestat în 1874, s-a oom- portat ca un trădător. în cadrul procesului celor 193" a fost condamnat la opt ani de muncă silnică. Potrivit unui ordin „de sus" a fost scutit de ispăşirea pedepsei. — 238.
Nobiling Karl (1840—1878) — revoluţionar german, anarhist. Ir 1878 a atentat la viaţa împăratului german Wilhelm I. — 312.
NoBl Jean-Francois-Michel — lexicograf, unul dintre autorii unei gramatici franceze. — 31.
Noviţki V.D. — colonel de jandarmi, a condus cercetările într-o serie de importante proicesc politice, printre care şi în procesul lui P.A. Kropotkin. — 271, 272.
Nys Ernest — profesor universitar din Belgia, economist. Scrisorile sale către P.A. Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de stat, secţia revoluţie. — 112.

O

&gariov Nikolai Platonovici <1813—1877) — militant al mişcării de eliberare ruse, revoluţionar-democrat, socialist utopic, tovarăş de luptă al lui Herzen, a editat împreună cu el revistele „Kolokol" şi „Polearnaia zvezda". Poet, publicist. — 103, 104, 108.
„Olga" — vezi adnotarea de la p. 204.

Osten-Sacken Fiodor Romanovici — baron, consilier secret, secretar al Societăţii ruse de geografie. Director al unui departament al Ministerului de Externe. — 180.

Ostrovski Aleksandr Nikolaevici (1823—1886) — dramaturg. — 73, 108, 157.

Owen Robert (1771—1858) — socialist utopic englez, a exercitat o puternică influenţă asupra mişcării muncitoreşti din Anglia, încercînd să demonstreze justeţea ideilor lui socialiste, a fondat pe baze colective o fabrică în Scoţia, iar în 1824 a organizat în America comuna „Noua armonie", care s-a dezagregat în scurt timp. Ideile lui Owen, împreună icu socialismul utopic francez au constituit una dintre sursele ideologice ale marxismului. — 197, 304, 305, 375.

Ozerov Serghei Pebrovici — director al Corpului de paji în 1861— .1865. — 130.

p

Page Walter — savant american, geolog, autor al lucrării „Filozofia geologiei", tradusă î.n limba rusă de fraţii P. şi A. Kropotkin (1867). în ultimul deceniu al secolului trecut a editat revista lunară „Atlantic Monthly", unde în 1897 a început să-şi publice amintirile P. A. Kropotkin. — 17.

Passanante — terorist italian, de meserie bucătar. În 1878 a atentat la viata regelui Italiei, Uimberto I. — 312.

Pavel I (1754—1801) — ţar începînd din 1796. — 127, 324.

Pavel Petrovici (probabil Pavel Koriuşkin, -muncitor la fabrica textilă Nikolskaia din Patersburg) — membru al cercului pentru muncitori organizat de „oeaikovişti" (vezi, de asemenea, adnotarea de la p. 254). — 254.

Pavlov Nikolai Mihailovici — student în medicină, meditator al lui Piotr şi Aleksandr Kropotkin. — 70.

Peary Robert Edwin (1856—1920) — explorator polar american, a explorat Groenlanda. A atins primul Polul Nord în 1909 (cu un atelaj de cîini). — 177.

Peatkovski Aleksandr Iakovlevici (1840—1904) — publicist şi pedagog, autor al luorării „Povestea unui orfelinat". A organizat serate literare la Petersburg la sfîrsitul deceniului al şaptelea. — 187.

Pedaşenko K.N. — colonel în oastea de cazaci din Transbaikalia, a participat activ la transformările administrative din Siberia la sfîrşitul deceniului al şaselea — începutul celui de-al şaptelea. — 151.

Pedoasseau — anarhist francez, membru al Internaţionalei I. — 306.

Perovskaia Sofia Lvovna (1853—1881) — revoluţionară narodnică, în 1871—1874 membră a cercului Ceaikovski. A participat la „mersul în popor". Arestată în 1874 în „procesul celor 193", dar recunoscută

nevinovată. Urma să fie deportată în gubernia Oloneţ, dar a fugit şi a .trecut în ilegalitate. în 1879 a aderat la partidul „Naroidnaia volea" şi a intrat în componenţa Comitetului executiv al acestuia. A participat direct la organizarea atentatului la viaţa ţarului de la 1 martie 1881. Arestată la 10 martie 1881, condamnată la moarte, spînzurată la 3 aprilie pe cîmpul de instrucţie Semenovski. Perovskaia este prima femeie din Rusia executată în urma unui proces politic. — 220, 228, 229, 237.

Perovskaia Varvara Stepanova (născută Vaselovskaia) — mama lui S.L. Perovskaia. — 229.

Pestei Pavel Ivanovici (1793—1826) — revoluţionar, conducător al Societăţii din Sud a decembriştilor. Executat la 13 iulie 1826 împreună cu ceilalţi patru principali conducători ai răscoalei din 1825. — 109.

Petraşevski (Butaşevici) Mihail Vasilievici (1821—1866) — organizator al unui cerc de orientare antiiobăgistă şi antiabsolutistă ce a acţionat între anii 1844 şi 1849. Socialist utopic, discipol al lui Fourier. — 291.***Petru I*** (1672—1725) — ţar al Rusiei începîn.d din 1682 (pînă în 1696 împreună cu fratele său Ivan al IV-lea), împărat începînd din 1721. — 19, 241, 247.

Pevţov Miha.il Vasilievici (1843—1902) — explorator, a explorat Asia Centrală. A participat la cea din urmă expediţie a lui Prjevalski în Tibet. În 1889, la un an după moartea lui Prjevalski, a condus şi a încheiat această expediţie împreună cu P.K. Kozlov şi V.I. Roborovski. — 176.

Peyer lulius von (1842—1915) — explorator austriac, a explorat Arctica ; a descoperit împreună cu Weyprecht arhipelagul Franz-Joseph. — 178.

Pindy (1840—1917) — revoluţionar francez, membru al Internaţionalei I ; participant la Comună. Militant al mişcării anarhiste din Elveţia în deceniile ai optulea şi al nouălea. — 208, 300.

Pisarev Dmitri Ivanovici (1840—1868) — revoluţionar-democrat, critic, publicist. Arestat în vara anului 1862 şi închis în fortăreaţa Petropavlovsk. — 186, 247, 259.

Poliakov Ivan Semionovici (1847—1887) — savant rus, zoolog. Se trăgea dintr-o familie de cazaci săraci din ţinutul Transbaikalia. La începutul deceniului al şaptelea — învăţător în Siberia răsăriteană. Cu ajutorul lui Kropotkin s-a pregătit pentru examen la universitate, pe care a absolvit-o. A participat la o serie de expediţii .siberiene întreprinse de Kropotkin, a lucrat împreună cu acesta în cadrul Societăţii de geografie, în deceniul al nouălea — custode al Muzeului zoologic al Academiei de Ştiinţe. — 241—244, 261, 265, 272.

Potapov Aleksandr Lvovici (1818—1886) — general-adjutant. în 1874—1876 — şef al jandarmilor şi al secţiei a III-a. în 1860— 1861 şef al poliţiei din Moscova, în 1861—1864 şeful statu- lui-major al corpului de jandarmi şi director al secţiei a III-a, în 1864—1868 adjunct al guvernatorului general al Vilnei. între anii 1865 şi 1868 hatiman al Oastei de pe Don, în 1868 numit guvernator şi comandant de oşti al Ţinutului de nord-vest. — 184.

Prjevalski Nikolai Mihailovici (1839—1888) — explorator, a explorat Asia Centrală. — 176, 294.

Prohorov (în realitate Pohorov) — locotenent, a participat la reprimarea răscoalei polonezilor deportaţi pe şantierul şoselei din jurul lacul-ui Baikal în 1866. — 169.

Proudhon Pierre Joseph (1809—1865) — socialist mic-burghez francez, unul dintre întemeietorii anarhismului. în lucrările sale „Filozofia mizeriei", „Ce este proprietatea", „Dreptatea în revoluţie şi biserică" este

expus fundamentul teoretic al anarhismului. — 301, 305.

R

Reclus Elie (1827—1904) — savant francez, etnograf, publicist, filozof, fratele lui Elisée Reclus. Revoluţionar anarhist, socialist utopic. A participat la Oomuna din Paris, a sarig cartea

Afiş prin care se anunţă înmormintarea lui P. A. Kropotkin. Fotografie

„Comuna zi cu zi". În perioada Comunei — director al Bibliotecii naţionale. — 363, 364, 365.

Reclus Élisée (1830—1905) — saivant şi revoluţionar francez. Geograf, etnograf, sociolog, autor al „Geografiei generale" în 19 volume. Unul dintre teoreticienii anarhismului. A participat la Comuna din Paris. După zdrobirea acesteia, expulzat din Franţa. Opiniile sale sociale, apropiate de-ale lui Kropot- kin, le-a expus în cartea „Evoluţia, revoluţia şi idealul anarhist". — 209, 299, 316, 317, 326, 336, 352, 355, 357, 359, 363, 374.

Reclus Paul — savant francez, chirurg, frate al cunoscutului geograf Elisée Reclus. — 307.

Renan Ernest (1823—1892) — filolog, istoric şi filozof francez. Autor al cărţii „Viaţa lui Iisus", tradusă în toate limbile europene. — 342.

Rigault Raoul (1846—1871) — revoluţionar francez, a participat la Comuna din Paris, în timpul căreia a fost prefect de poliţie, apoi procuror. Din ordinul lui au fost împuşcaţi ostaticii Comunei. Executat de versaillezi. — 208.

Ritter Karl (1779—1859) — geograf german, profesor la Universitatea din. Berlin. Autor al unei vaste monografii intitulate
„Asia". Unul .dintre fondatorii geografiei comparate. — 129.

Rileev Kondratii Feodorovici (1795—1826) — poet revoluţionar, membru al Societăţii din Nord a decembriştilor. Executat în 1826. — 29, 67, 1Q9, 247, 273.

Risakov Nikolai Ivanovici (1861—1881) — membru al partidului „Narodnaia volea", precum şi al organizaţiei muncitoreşti ţi- nînd de acest partid. El a fost cel care a aruncat bomba cu ocazia atentatului de la 1 martie 1881. Arestat, s-a comportat ca u.n trădător. Executat la 3 aprilie. — 322.

Roborovski Vsevolod Ivanovici (1856—1910) — explorator, a explorat Asia Centrală. Discipol şi colaborator al lui Prjevalski, a participat la expediţiile acestuia'. între anii 1893 şi 1895 a explorat Tibetul central şi Nanşanul. — 176.

Rochefort Henri (1831—1913) — om politic şi ziarist francez. Republican de stingă. A participat la Comuna din Paris, fapt pentru care a fost deportat în Noua Caledonie, de unde a fugit. în deceniul al nouălea a editat ziarul „LTntransigeant" („Intransigentul"). Ulterior s-a îndepărtat de mişcarea revoluţionară. — 349, 353.

Rogaciov Dmitri Mihailovici (1851—1884) — revoluţionar narodnic, fost ofiţer, Era apropiat de cercul Ceaikovski. A luat parte la „mersul în popor". Arestat în 1876, în cadrul „procesului celor 193" a fost condamnat la zece ani de muncă silnică. A murit în regiunea Kara. — 231, 232.

Ross Armând — vezi Sajin M.P.

Rostislav Mstislavovici Udaloi, mare duce de Smolensk — unul din strămoşii familiei Kropotkin. — 23.

Rozovski Iosif Isakovici (aprox. L858—1880) — student al Universităţii din Kiev, apropiat de cercurile revoluţionare narodnice din Kiev. Arestat în decembrie 1879 pentru .difuzarea unor proclamaţii ale .partidului „Narodnaia volea" în legătură cu atentatul la viaţa ţarului. Executat la 6 martie 1880. — 319.

Rulie Karl Franţevici (1814—1858) — medic, zoolog, profesor la Academia medico-chirurgicălă, apoi la

Universitatea din Moscova. A formulat înainte de Darwin idei privind evoluţia lumii organice. — 90.

Rurik (secolul al IX-lea) — potrivit letopiseţelor, cel dintîi cneaz rus, fondatorul Statului kievlean. — 24.

S

Saint-Simon Claude-Henri (1760—1825) — socialist utopic francez, reprezentant al socialismului utopic clasic, care a constituit una dintre sursele ideologice ale marxismului. — 375.***Sajin Mihail Petrovici*** (1845—1933) — revoluţionar narodnic, a participat la mişcarea din deceniul al şaptelea. în 1869 a fugit în străinătate, unde a locuit sub numele d.e Armând Ross. Discipol al lui Bakunin. A organizat colonia rusă de la Zurich, precum şi tipografiile unde se tipăreau scrierile lui Bakunin. Meimbru al Federaţiei jurasiene a Internaţionalei I şi militant al Comunei din Paris. în 1875 a luat parte la insurecţia din Herţegovina. Arestat în 1876, pe când încerca să se întoarcă ilegal în Rusia. în cadrul „procesului celor 193" a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică. După expirarea pedepsei a fost deportat în Siberia, unde a stat 16 ani. — 196.

Saltîkov-Şcedrin Mihail Evgrafovici (1826—1889) — scriitor rus, unul dintre redactorii revistei democratice „Oteoestvennîe za- piski". — 187.

Say Jean-Baptiste (1767—1832) — economist burghez francez. — 91.

Schilling Nikolai Gustajovici (1828—1910) — baron, viceamiral, savant şi explorator rus, membru al Societăţii de geografie ; a explorat Arctica. — 178.

Schlosser Friedrich Christoph (1776—1861) — istoric german. Autor al unei „Istorii universale" în 19 voluime (1842—1854), tradusă în limba rusă sub redacţia lui N.G. Cernîşevski şi V.A. Zaiţev. Reprezentant al curentului progresist în istoriografia, germană. — 251.

Schwarz Iulius (1822—1894) — doctor în astronomie al Universităţii din Derpt (Tartu), astronom german. A participat la expediţia siberiană din 1855—1858 a Societăţii de geografie, în timpul căreia a realizat 20 de mii de verste de ridicare liniară (Lena, Iakuţia, Vitim). — 173.

Schwitzguebel Adhemar (1844—1895) — revoluţionar elveţian, anarhisit, de meserie ceasornicar. Membru al Internaţionalei I, unul dintre conducătorii Federaţiei jurasiene a acesteia. Tovarăş de luptă al lui Bakunin, apoi al lui Kropotkin. Articolele şi cuvîntările lui Schwitzguebel au fost editate la Paris în 1912 de către J. Guillauime. — 298, 299.

Secenov Ivan Mihailovici (1829—1905) — fondator al fiziologiei ruse, ginditor materialist, militant pe tărîm social. — 278.

Semionov Tian-Şanski (pînă în 1906 — Semionov) Piotr Petrovici (1827—1914) — geograf şi statistiician, militant al reformei ţărăneşti. în 1860—1873 — preşedinte al secţiei de geografie fizică, iar din 1873 vicepreşedinte al Societăţii ruse de geografie. Preşedinte al comitetului pentru statistică al Ministerului de Interne, unde a lucrat în 1867—1871 Kropotkin. — 172.

Semionova Ekaterina Semionovna (1786—1849) — actriţă, fostă iobagă a moşierului Putiato din gubernia Smolensk. Soţia prinţului Ivan Alekseevici Gagarin, frate al bunicii lui Kropotkin. — 25.

Serdiukov (Stepuro) Anatoli Ivanovici — revoluţionar narodnic, începînd din 1869, membru al cercului Ceaikovski. în 1871— 1874 a fost în repetate rînduri arestat.. Anchetat În cadrul „procesului ceiwr 193". îmbolnăvindu-se psihic, dosarul lui a fost închis. La începutul anului 1878 — deportat la Tver, unde s-a sinucis. — 238, 239, 368.

Sergheevici Vasili Ivanovici (1837—1911) — istoric, specialist în dreptul rus ; de orientare liberală, reprezentant al aşa-numitei şcoli de stat în istoriografie. Profesor la Universitatea din Petersburg. — 352.

Serghei Aleksandrovici (1857—1905) — imare duce, fiu al lui Alexandru al III-lea, guvernator general al Moscovei. A fost ucis de socialistul revoluţionar I.P. Kaileaev. — 185.

Serreau — agent secret al poliţiei franceze. În 1881 a fondat un ziar anarhist subvenţionat de poliţia din Paris. — 358.

Severţev (Severţov) Nikolai Alekseevici (1827—1885) — zoolag, zoogeograi, explorator. În 1864 a explorat Turkestanul şi Pa- ¡mirul. A scris cartea „Călătorie prin ţinutul Turkestan şi regiunea ¡muntoasă Tian-Şan". — 174, 175, 373.

Sidorov Mihail Konstantinovici (1823—1887) — negustor din Siberia, proprietar al unor zăcăminte aurifere, cunoscător al pescuitului în apele nordice ale Rusiei. A scris lucrări pe tema navigaţiei în mările nordice. — 176, 177.

Sinegub Serghei Silici (1851—1907) — revoluţionar narodnic. în- cepînd din 1871, membru al cercului Ceaikovski. Arestat în 1873, condamnat la nouă ani de muncă silnică. După oe şi-a ispăşit pedeapsa, a locuit la Tomsk. Autor al unor amintiri despre trecutul lui revoluţionar. — 237.

Skobelev Mihail Dmitrievici (1843—1882) — general, a luat parte la războiul ruso-turc din 1877—1878. — 325.

Smeţkaia Nadejda Nikolaevna (1850—1905) — narodnică, anarhistă La începutul deceniului al optulea urma cursurile Politehnicii din Zürich. în 1878 s-a întors în Rusia, unde a desfăşurat propagandă revoluţionară în regiunea Uralului. Arestată în 1879 şi deportată în Siberia răsăriteană. — 196.

Smirnov Nikolai Pavlovici — student la Facultatea de drept a Universităţii din Moscova, meditator al lui P. Kropotkin. — 31, 32, 43, 48, 54, 55, 65—70.

Sokolov Nikolai Vasilievici (183?—1889) — revoluţionar, în 1866 a fost implicat în procesul lui Karakozov. în 1867 condamnat la detenţiune pe termen de peste un an, urmînd ulterior să fie ¡deportat, pentru publicarea cărţii sale „Renegaţii", distrusă de cenzură. A fugit idin deportare în străinătate. în emigraţie a fost un apropiat al lui Bakunin. — 301.

Soloviov Aleksandr Konstantinovici (1849—1879) — revoluţionar narodnic, membru al grupului „separatiştilor" din ¡societatea secretă „Zemlea i volea". A luat parte la organizarea aşezărilor rurale de pe valea Volgăi. La 2 aprilie 1879 a comis un atentat nereuşit la viaţa ţarului. Executat la 28 mai 1879. — 320.

Soloviov Serghei Mihailovici (1820—1879) — istoric, reprezentant al istoriografiei burghezo-liberale. Autor al lucrării „Istoria Rusiei din vremuri străvechi" în 29 de volume. — 251.

Spencer Herbert (1820—1903) — filozof, socioilog şi biolog englez. Reprezentant al pozitivismului în filozofie. A elaborat aşa- numita teorie organică a societăţii. Lucrarea sa „Bazele biologiei" a fost tradusă în limba rusă de P. A. Kropotkin. — 216, 342, 364.

Spiehiger — revoluţionar elveţian, anarhist, tovarăş de luptă al lui P A. Kropotkin. Membru al Federaţiei jurasiene a Internaţionalei I. — 299.

Spielhagen Friedrich (1829—1911) — scriitor german. S-a bucurat de popularitate în rîndurile intelectualităţii ruse din deceniul al optulea. — 234.

Stasiulevici Mihail Matveevici (1826—1911) — istoric liberal, publicist, profesor la Universitatea din Petersburg. În anii 1856— 1908 a editat şi a redactat revista „Vestnik Evroqsi". — 125. 152.

Stepneăk — vezi Kravcinski S.M.

Sudeikin G.D. — colonel de jandarmi, recurgea la provocări ca mijloc de luptă împotriva revoluţionarilor. — 331.

Suhomn — căpitan, profesor de matematică la Corpul de paji între anii 1847 şi 1864. — 81.

Sulima Nikolai Semionovici (1777—1840) — bunicul lui Kropotkin dinspre mamă, general ; a participat la

războiul pentru apărarea patriei din 1812. între anii 1833 şi 1837 a fost guvernator general al Siberiei răsăritene. — 27

Suvorov Aleksandr Arkadievici (1804—1882) — general-adjutant, membru al Consiliului de Stat, între anii 1861 şi 1866 — guvernator general al Petersburgului. — 133, 134.

Swinburne Charles (1837—1909) — poet englez. — 342.

Szaramowicz — revoluţionar polonez, moşier din gubernia Kiev. A participat la insurecţia din 1863. Deportat la ocnă pe termen de cincisprezece ani. împuşcat la Irkutsk ca unul dintre conducătorii răscoalei din 1866 de pe şantierul şoselei din iurul Baikalului a polonezilor deportaţi. — 170.

s

Şcepkin Mihail Semionovici (1788—1863) — actor al Teatrului mic din Moscova. Pînă în 1821 a fost iobag. — 33.

Şevcenko Taras Grigorievici (1814—1861) — poet şi pictor ucrainean, revoluţionar democrat. Membru al societăţii „Kiril şi Metodiu". Arestat în 1847, a fost întemniţat în fortăreaţa Pe- tropavlovsk, apoi deportat la Orsk ca soldat în batalionul 4 de linie Orenburg ; în 1850 deportat la Novopetrovsk (astăzi Fort Şevcenko). Eliberat în 1857. — 247.

Şişko Leonid Emmanuilovici (1852—1910) — revoluţionar narodnic. în 1873 era apropiat grupului lui Dolguşin ; în acelaşi an s-a alăturat cercului Ceaikovski, a făcut parte din cercurile de la Petersburg şi Moscova. Arestat în 1874, în „procesul celor 193" a fost condamnat la nouă ani de muncă silnică. — 235.

Şulghin Ivan Petrovici (1795—1869) — consilier secret, istoric, profesor la liceul din Ţarskoe Selo şi la Universitatea din Petersburg, a predat istoria şi ştiinţele politice, fiind totodată pedagO'g-îndrumător la Corpul de paji între anii 1831 şi 1863 — l-03

.***Şumski Serghei Vastlievici*** (1821—1879) — actor al Teatrului mic din Moscova. •— 33.

Şuvalov Piotr Andreevici (1827—1889) — conte, om de stat şi diplomat. începind din 1857 a ocupat funcţiile de comandant al poliţiei din Petersburg, director al unui departament în Ministerul de Interne, şef de stat-major al unui corp de jandarmi, şef al secţiei a III-a a cancelariei imperiale. În 1866— 1873, şef al unui corp de jandarmi, între anii 1874 şi 1879 ambasador al Rusiei la Londra. — 183, 184.

T

Talleyrand (1813—1896) — baron, diplomat francez, ambasador în Rusia în 1864—1869. — 316.

Tarakanova (? Anna Petrovna) — aventurieră politică ; se dădea drept prinţesă, fiică a împărătesei Elizaveta Petrovna. Arestată în Italia, a fost întemniţată în fortăreaţa Petropav- lovsk, unde a şi murit în 1775. — 247, 263.

Theisz (1839—1887) — revoluţionar francez, de meserie tăietor în lemn. Membru al Internaţionalei I şi al Comunei din Paris, în timpul căreia a fost comisar al poştelor şi telegrafului După căderea Comunei a emigrat la Londra, unde a fost ales în Consiliul General al Internaţionalei. S-a întors la Paris în 1880, după amnistie. A colaborat la presa socialistă. — 202.

Thiers Louis Adolphe (1779—1877) — om de stat şi istoric francez, exponentul opiniilor aripii drepte a burgheziei. Şef al guvernului de la Versailles. Unul dintre călăii Comunei din Paris. — 197, 358.

Tihomirov Leu Aleksandrovici (1852—1923) — revoluţionar narodnic, ulterior renegat. Membru al grupurilor din Moscova şi Petersburg ale cercului Ceaikovski. Arestat, în 1874 şi în ca- drul „procesului celor 193" condamnat la deportare în Siberia, pedeapsă înlocuită cu supraveghere din partea poliţiei, începind din 1878 a fost în ilegalitate. A aderat la societatea secretă „Zemlea i volea". După sciziunea dii* sînul acesteia —- membru al Comitetului executiv al partidului „Narodnaia volea", redactor al organului ei de presă. în 1882 a plecat în străinătate. A făcut parte din centrul din străinătate 'al partidului „Narodnaia volea", a redactat ziarul „Vestnik «Narod- noi voii»" (1883—1886). Mai tirziu a colaborat la ziarul reacţionar „Moskovskie vedomosti", redactat de Katkov. — 22. \ 271.

Timofeev Vasilii Ivanovici (1770—1830) — general, comandant al Corpului 6 armată, în care în deceniul al cincilea a slujit tatăl lui P.A. Kropotkin. A participat la războiul

din 1812 şi la reprimarea insurecţiei poloneze din 183Q. — 29, 30.

Tolmaciov Ivan Sidorovici — moşier, vecin de moşie al familiei Kropotkin în gubernia Kaluga. — 48, 49, 64.

Tolstoi Aleksei Konslantinovici (1817—1875) — poet, dramaturg rus. — 67

Tolstoi Dmitrî Andreevici (1823—1889) — om de stat reacţionar. Între anii 1865 şi 1880 praauror-şef al Sinodului şi, totodată, din 1866 ministru al instrucţiunii publioe. Incepind din 1881, ministru de interne. — 331.

Toubeau — biolog francez, autor al unor cărţi de agronomie. — 365.

Trepov Feodor Feodorovici (1803—1889) — general, între anii 1868 şi 1878, guvernator al Petersburgului. — 121, 183—185, 310, 311.

U

Usolţev F. — astronom, geograf. A participat la expediţia pe rîul Sungari din 1863 şi a întocmit împreună cu P.A. Kropotkin raportul despre expediţie, publicat în „Analele" secţiei pentru Siberia răsăriteană a Societăţii ruse de geografie. — 163.

Uşinski Konstantin Dmitrievici (1824—1870) — pedagog rus, autorul cărţii „Omul ca obiect de educaţie". Colaborator al revistei „Sovremennik" în deceniul al şaptelea. — 126.

Utin Nikolai Isaakovici (1845—1883) — revoluţionar narodnic, membru al Comitetului Central al primei organizaţii „Zemlea i volea". în 1863 a emigrat, a luptat împotriva lui Bakunin. A fost secretarul secţiei ruse a Internaţionalei I la Geneva, în 1877 i-a cerut guvernului îngăduinţa de a se întoarce în Rusia şi a renunţat la activitatea politică. — 203, 204, 206,

V

Vaganov — geograf rus, topograf. A pierit încercînd să pătrundă în Manciuria. — 155.

Vaghin — autorul raportului apărut în „S. Peterburgskie vedomosti" cu privire la procesul intentat participanţilor la răscoala polonezilor deportaţi din anul 1866, răscoală care s-a produs pe şantierul şoselei din jurul lacului Baikal din Siberia. — 167

Vaillant Edouard Márie (1840—1919) — revoluţionar-blanquist francez, de specialitate medic şi inginer. Membru al Internaţionalei I ; participant la Comuna din Paris, a făcut parte din Comitetul executiv al acesteia, fiind conducătorul comisiei pentru învăţămînt. După căderea Comunei a emigrat la Landra. A fost condamnat la moarte în contumacie. în 1880, după amnistie, s-a întors la Paris, unde în 1881 a trecut în fruntea Comitetului central al blanquiştilor. începînd din 1893 — lider al grupului blanquist în Camera deputaţilor. Unul din organizatorii Partidului socialist

din Franţa (1901). Ulterior — reformist, oportunist. —
363.

Valuev Piotr Aleksandrovici, oonte (1814—1890) — ministru de interne (1861—1876), ministru al patrimoniului de stat (1872— 1877), preşedinte al Consiliului de Miniştri (1877—1881). A participat aotiv la reforma ţărănească, agrară şi altele. La începutul deceniului al şaptelea sprijinea un program libe- ral-moderat ; pe la mijlocul deceniului al şaptelea, orienta-

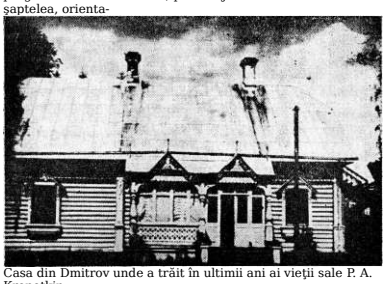

Casa din Dmitrov unde a trăit în ultimii ani ai vieţii sale P. A. Kropotkin

rea sa devine tot mai reacţionară, exprimând opiniile nobilimii conservatoare. — 113.

Varlin Louis Eugene (1839—1871) — revoluţionar francez, muncitor legător de cărţi, unul din primii membri ai Internaţionalei I, membru în Consiliul Comunei din Paris, comisar pentru aprovizionare, apoi comisar pentru finanţe. în ultima zi **a** Comunei, la 28 mai, **a** fost făcut prizonier şi împuşcat de ver- saillezi. — 208.

Veimar Orest Eduardovici (1845—1885) — revoluţionar narodnic, apropiat de cercul Ceaikovski, apoi de „Zemlea i volea". Unul din organizatorii evadării lui Kropotkin din închisoare. A luat parte la pregătirea atentatului lui A.K. Soloviov la viaţa ţarului. Arestat în toaimina anului 1878 şi condamnat de Tribunalul militar la cincisprezece ani de muncă silnică. A murit în deportare. — 270, 282, 284.

Vladimir Aleksandrovici, mare iduoe (1847—1909) — fiul lui Alexandru al II-lea, comandant al Diviziei I de

infanterie de gardă. Unul din întemeietorii, „drujinei sacre" în 1881. — 185, 325, 331.

Voinaralski Porfiri Ivanovici (1844—1898) — revoluționar narodnic. În deceniul al şaptelea se afla sub supravegherea poliției şi în deportare. A participait la ,,mersul în popor" din anii 1873—1874. A organizat la Moscova şi Saratov un atelier de cizmărie şi unul de tîmplărie, care au devenit centre de propagandă a „mersului în popor". A donat cauzei revoluției averea sa (circa 40. de mii de ruble). A fost judecat în cadrul „procesului celor 193". Condamnat la zecfe ani de muncă silnică. — 241, 272:, 273, 292.

W

Washbum — ministrul plenipotențiar al S.U.A în Rusia la sfîrşitul deceniului al şaselea — începutul celui de-al şaptelea. — **126.**

Weierstrass Karl (1815—1897) — matematician, profesor la Universitatea din Berlin, ¡unul din dascălii lui S.V. Kovalevskaia. — 193.

XVeljepolski Alexandr — conte şi marchiz de Gonzago-Meşkovski (1803—1877) — om politic polonez reacționar. în 1861 — ministru al instrucțiunii publice şi cultelor. în 1862—1863 şef at administrației civile şi vicepreşedinte al Consiliului de Stat al Regatului Poloniei. — 135.

Weyprecht Karl (1838—1881) — navigator austriac, explorator al Arcticii, a descoperit împreună cu Payer în anii 1872—1874 un arhipelag de insule, care a primit numele de Pămîntul lui Franz-.Ioseph. — 178.

Wiclej (Wyclif) John (1320—1384) — reformator religios englez. Fiind paroh în comitatul Leicester, adresa predici înflăcărate maselor populare, cerea lichidarea proprietății bisericeşti asupra pămîntului; şi-a cîştigat o uriaşă popularitate. Critica lui Wiclef la adresa bisericii catolice era interpretată de păturile de jos ca o critică a rînduielilor feudale. După moarte a fost declarat eretic. — 226.

Wilhelm I Friedrich Ludwig Hohenzollern (1797—1888) — rege al Prusiei începînd din 1861 şi împărat al Germaniei începînd din 1871. — 312, 326.

Winkler von Pavel Petrovici — colonel de artilerie, director de studii al Corpului de paji în anii 1856—1865. — 81.

Wolowski. Louis (1810—1876) — economist polonez de origine. După insurecția din 1830 a fugit din Polonia în Franța. Deputat în parlamentul francez, senator. — 112.

Wurtz Charles Adolphe (1817—1884) — naturalist francez, titular al catedrei de chimie organică la Sorbona. în

laboratorul său. din Paris a lucrat în 1881—1882 S. G. Kropotkina. — 24a.

Zagoskin Mihail Nikolaemci (1789—1852) — scriitor rus, autor al unei serii de romane istorice: „Iuri Miloslavski" şi altele. — 67.

Zamîţki Dmitrî Petrovici (decedat în 1879) — amiral, a participat la campania din Crimeea. Începînd din 1859 — în retragere. Tatăl a doi colegi de şcoală ai lui P.A. Kropotkin. — 102.***Zasulici Vera Ivanovna*** (1851—1919) — revoluţionară narodnică, în 1869 a fost arestată, fiind implicată în procesul lui Ne- ceaev. La începutul deceniului al optulea a făcut parte din- cercul unor revoluţionari din Kiev. în ianuarie 1878 a rănit cu un foc de revolver pe Trepov, comandantul oraşului Petersburg, în semn de protest împotriva biciuirii deţinutului politic Bogoliubov. A fost achitată de Curtea cu juri. în- cepînd din 1878 — în emigraţie. După scindarea organizaţiei „Zemlea i volea" s-a alăturat grupului „Ciornii peredel". Începînd din 1883 s-a alăturat grupului „Eliberarea muncii". A făcut parte din redacţia ziarului „Iskra", începînd din] 90S s-a numărat printre liderii menşevismului. în 1905 s-a întors, în Rusia. — 184, 291, 311, 312.

CUPRINS

Prefaţă .....»..
Prefaţa autorului la prima ediţie rusă 15
PARTEA ÎNTÎI

Copilăria.....19

Corpul de paji .....

.....72

Siberia 128

Petersburg. Prima călătorie în străinătate . .172 PARTEA A

DOUA

Fortăreaţa Petropavlovsk. Evadarea 247

Europa occidentală.....290

Adnotări.....379

Indice de nujne 396

Redactor : VERA VAIDA Coperta : VALENTINA BOROŞ
Tehnoredactor : FLORICA PISLARU
Dat la cules 07.10.19BS. Bun de tipar 13.01.1969. Apărut 1969. Mîrtie tipar înalt B de 63 gîm. Format* 16*1540X54B. Coli editoriale 47,11. Coli de tipar 27. C.Z. pentru bibliotecţ 3—94 : 94)8* = 59.
Tiparul executat sub comanda nr. 6758/80 841 la
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piaţa Scînteii nr. 1, Bucureşti
Republica Socialistă Români

aLEI *te* EDITURA POLITICĂ

[1] Unul din braţele -deltei Nevei. — *Nota trad.*

[1] Vorbitoarele, acordate la intervale mari, provoacă deţinuţilor şi rudelor lor o puternică stare emotivă. Cel arestat vede chipurile dragi, aude glasuri ce-i sînt scumpe şi ştie că toate acestea vor dispărea după cîteva minute. El se simte nespus de aproape şi, în acelaşi timp, îngrozitor de departe de ai săi, deoarece nu poate avea loc o convorbire intimă în prezenţa unui om străin, duşman şi spion. Ne-am despărţit cu inima grea.

[1] Scris în anii 1899—1900.

[1] „Buletinul Federaţiei jurasiene". — *Nota trad*

[1] După izbucnirea războiului apariţia i-a fost sistată, deoarece majoritatea tovarăşilor au plecat pe front. — *Adnotare făcută în 1917.*

[1] „Imprimerie Jurassienne" îşi avea sediul pe rue des Grottes, la

[1] Scris în 1898.

[1] „Poliţia internaţională". — *Nota traă.*